

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

II. évfolyam 4–5. szám 2009/4–5. No. 6–7.

Földrajztudományi tematikus szám
Szónokyné Ancsin Gabriella
köszöntésére

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Ormos Mária akadémikus, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Horváth Gyula DSc, főigazgató – MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János DSc, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem
Tóth József DSc, Pécsi Tudományegyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Szávai Ferenc DSc – Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. habil. Bertalan Péter – Kaposvári Egyetem
Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Nagy Mariann – Pécsi Tudományegyetem
Dr. Prof. Rédei Mária DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Dr. Gulyás László
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Juhász Nyomda

Tartalomjegyzék

Előszó	5
Tóth József Laudációja Szónokyné Ancsin Gabrielláról	7
GAZDASÁGFÖLDRAJZ	
Bank Klára: Paradigmaváltás az energiagazdaságban	9
Burgerné Gimes Anna: Az újonnan belépett és a jelölt országok gazdaságának fejlődése a kezdetektől 2007-ig	17
Pál Viktor: Új megközelítési módok, kutatási irányok a nemzetközi egészségföldrajzban	21
NÉPESSÉGFÖLDRAJZ	
Rudl József: Foglalkoztatás és munkanélküliség a Dél-Dunántúl falvaiban	29
Suti Zoltán: Európa az öregedés útján vagy talán a „fiatalodás” lépcsőjén?	36
OKTATÁSFÖLDRAJZ	
Gálné Horváth Ildikó: A tanyai iskolarendszer változása a Hódmezővásárhely környéki településszerkezet megváltozásának hatására	44
Győri Ferenc: A középfokú oktatás eredményességének területi különbségei a Dél- Alföldön, különös tekintettel a határ menti térségre	49
Herendi István: Kevesebb tanuló, kevesebb iskola? A kistelepülések kisiskoláit érintő változások	57
POLITIKAI FÖLDRAJZ	
Csüllög Gábor: A középkori Magyarország regionális tagolódása	64
Gábrity Molnár Irén: A vajdasági magyarok és az EU	72
Gulyás László: A Sporazum, avagy föderalista kísérlet a királyi Jugoszláviában 1939–1941	80
Hajdú Zoltán: Magyarország állam-szomszédügyi környezetének átalakulása, 1918–2008	87
Kókai Sándor: A Bánság, mint sajátos kultúrföldrajzi régió (1718–1918)	92
Majdán János: A vasutak és a dunai kikötők kapcsolata 1895-ben	102
Mohos Mária: Az első világháború következményei a Rábától délre	109
Nagy Miklós Mihály: Politikai földrajzi határ a katonaföldrajzban	113
Sallai János: „Vasfüggöny”	121
Suba János: A trianoni magyar–román államhatár határjeleinek története 1921–25	130
Süli-Zakar István: A határok és a határon átnyúló kapcsolatok átértékelődése Kelet- Közép-Európában	137
REGIONÁLIS FÖLDRAJZ	
Pál Ágnes–Nagy Gábor: A régiók jelene és jövője Magyarország példáján	145
Veres Lajos: Regionális logisztikai rendszerek	150
TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ	
Csordás László: Második otthonok az Alföldön	158
Hegedűs Gábor: A szegedi lakóparkok társadalomföldrajzi vizsgálata	167
Kovács Zoltán: Urbanizáció és átalakuló városhálózat Kelet-Közép-Európában	175
Rédei Mária: A Budapesti Közlekedési Szövetség területén várható demográfiai kihívások	183
Szörényiné Kukorelli Irén: Posztproduktivista átmenet? – avagy új funkciók a rurális térben	192
Tánczos-Szabó László: A telekárak és a demográfiai mutatók Bács-Kiskun megye tér szerkezetében	197
Tóth József: Budapest karrierje a világ nagyvárosai között	205
TURIZMUSFÖLDRAJZ	
Karancsi Zoltán–Horváth Gergely–Kiss Andrea: A képeslap, mint a turizmus- marketing fontos eszköze; tájészttétikai vizsgálatok a Medves-térség területén	219

Előszó

2008 tavaszán induló folyóiratunk hatodik és hetedik számát egy ún. dupla számot (2009/4–5. szám II. évfolyam 4–5. szám No. 6–7.) tart kezében az ezen sorokat olvasó. Ez a szám azonban egy rendhagyó szám, melyet az alábbi alcím jelez:

„Földrajztudományi tematikus szám Szónokyné Ancsin Gabriella tiszteletére”

Gabi tudományos pályájának egy jelentős szeletét képezte a konferenciaszervezés és különféle kötetek (konferenciakötetek és születésnap kötetek) szerkesztése. Szerkesztőségünk úgy vélte, hogy Gabi, aki oly sok kollégának teremtett konferencia és publikálási lehetőséget megérdemli, hogy tudományos pályájának végén egy különszámmal tiszteljük meg.

A fenti gondolatot tett követte, számos olyan kollégát kértünk fel egy-egy publikáció megírására, akinek pályája valamilyen módon keresztezte Gabi pályáját. Szerzőink közül többen az MTA doktora cím tulajdonosai, míg mások PhD-hallgatóként még csak most indulnak tudományos pályájukra, de valamennyi szerző közös tulajdonsága, hogy jelen számhoz tanulmányát nagy tisztelettel és örömmel ajánlotta fel.

Külön köszönetet kell mondanom azon intézményeknek és embereknek, akik jelentős mértékű anyagi segítséggel járultak jelen tematikus szám megszületéséhez:

Dr. habil. Gál József – Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar Ökonómia és Vidékfejlesztési Intézet,

Dr. Prof. Majdán János – Eötvös József Főiskola Baja,

Dr. Prof. Rédei Mária – Eötvös József Tudományegyetem Földrajz-és Földtudományi Intézet Társadalom- és Gazdaságföldrajzi tanszék,

Dr. Prof. Szávai Ferenc – Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, intézetvezető-helyettes,

Dr. Prof. Tóth József – Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola,

Dr. PhD. Veres Lajos – Dunaújvárosi Főiskola, Közgazdaságtudományi Intézet.

Reméljük, hogy ezen tematikus szám elnyeri mind az ünnevelt, mind a széles szakmai körök elismerését.

Szeged, 2009 októbere

Pál Ágnes és Gulyás László
a tematikus szám szerkesztői

Szónokyné Ancsin Gabrielláról

Elszáll az idő. Volt tanítványom, a Who's Who in Hungarian Geography adatai szerint 1947. október 9-én Békéscsabán született örök junior Ancsin Gabi 62 éves. Ha tudta volna, hogy külön kötettel készülünk köszönteni, ránk pirított volna. Világéletében rühellte a felhajtást, főleg maga körül, eszményi háttérember volt. Otthon is, a kutató, egyetemi oktató férj mellett, a család, a gyerekek mellett, majd induló kutatói pályája elég hosszú szakaszán keresztül is: éveken át anyaggyűjtés, -rendszerezés, előkészítés volt a feladata a tan-széki munkamegosztásban. Oktatott is, kedvvel, odaadással és egyre nagyobb hallgatói elismertségre téve szert.

Nem volt dolga, sőt az elvárás sem volt teljes körű, de kereste és megtalálta a saját kutatási témaköreit is. Ezek közül sikeresnek minősíthető a tevékenysége a népességföldrajz, különösen az öregedés demográfiai, területi kérdésköreiben, de főleg és kiemelkedően az államhatár menti térségek fejlődési/fejlesztési problematikájának kutatásában, a menekültek, a tökeinventíció, az együttműködés fogalomkörében köthető sajátosságok feltárásában. E témakörben ereje, hatása, eredményessége megsokszorozódott: az 1990-es évek közepétől napjainkig öt nemzetközi konferenciát szervezett, melyek anyagából négy terjedelmes kötet és egy CD született. (Az első könyvet még Pál Ágnessel szerkesztették, a többi saját teljesítmény.) Imponálók e kötetek adatai: a négy nyomdailag is megjelent könyv több mint háromszáz szerző (ebből közel ötven külföldi) munkája, a mintegy 250 plenáris és szekció-előadás szerkesztett változata pedig több mint kétezer nyomtatott oldalt tesz ki. Elsősorban Ancsin Gabriella és Pál Ágnes érdeme, hogy a szegedi geográfus műhely – a debreceni, a győri és pécsi mellett – a határmentiség, a nemzetközi együttműködés kutatásában nemzetközileg is elismert központtá vált. A három évenként megrendezésre került konferenciák a témakör szakértőinek és a kezdő kutatóknak érdeklődéssel várt találkozási színhelyévé lettek.

E konferenciák kapcsán mutatkozott meg Ancsin Gabriella tehetségének egy sajátos összetevője, a szervezőkészség. Zavartalannak tűnő nyugalma, mindenkire kiterjedő kedvessége, figyelmessége, gondossága és gondoskodása emlékezetessé tette a konferenciákon való részvételt, azok szakmai hasznán túl is. Szervezőkészségét dicséri az a több éven át tartott sorozat is, melyben az ország többi geográfusműhelyének egy-egy vezető képviselője mutatkozhatott be egy előadással az Auditorium Maximumban, csaknem mindig telt ház, több száz hallgató előtt.

Közben egyetemi doktori címet, majd PhD-fokozatot szerzett, itthon és külföldön színvonalas tanulmányokat publikált. Országos kapcsolatrendszere kiterjedt, konferenciák szereplője, doktori fokozatszerzések közreműködője. Domináns témájának megfelelően nemzetközi kapcsolatai főleg a környező országok határ menti együttműködésében és fejlesztésében érdekelt kutatóival, Szabadka, Temesvár, Magyarkanizsa, Újvidék, Nagyvárad, Csíkszereda kutatóműhelyeinek munkatársaival intenzív.

Emberi tulajdonságai közül a csak ritkán és átmeneti időre elhalványuló optimizmusát, töretlen segítőkészségét, önzetlenségét emelem ki.

Őrizd e tulajdonságokat. Ezekkel együtt van szükségünk rád. Bár sokan lennétek ilyenek a magyar geográfiában.

Köszöntünk és minden lehető jót kívánunk. Sikert, pihenést, egészséget, életkedvet, alkalmat a vidámságra.

BANK KLÁRA:*

Paradigmaváltás az energiagazdaságban

Abstract

The fact that the fossil fuels are getting more expensive all around the world most probably will cause certain difficulties in the energy supply of Hungary. Promoting the use of renewable energy resources in our country is vital. We don't have to pay to foreign countries for them and we can employ Hungarian workforce while producing renewable energy resources. We are concerned about the risks while using renewable energy resources and we take full responsibility for them.

The expansion of use of renewable energy resources relies fully on economic productivity. The lack of capital, the biggest problem in Hungary, doesn't give much of a hope either.

Still every single consumer should see that a lot of money should be spent on the use of these local resources on the short term. This constraint must be widely known by the population. Economic progress demands from everyone to use renewable energy resources as frequently as possible, though these may seem more expensive than the traditional energy sources.

1. Bevezetés

Az emberi élet társadalmi-gazdasági feltételei nagyon sokat változtak a történelmünk folyamán. A kezdetek kezdetén, az ember ügyessége és találékonysága az életének a fennmaradását, egészségének megőrzését tette lehetővé. A későbbiek során, a társadalommá szerveződés előrehaladásával szinkronban, egyre több energetikai megoldás, és eszköz már nemcsak az életünk megőrzése, de a fizikai munka megkönnyítése, az izomerő felváltása érdekét szolgálta. A folyamat jelenlegi szakaszában, már korántsem csupán közvetlenül a munka megkönnyítése, a termelési tevékenység produktivitásának fokozása, azaz a gazdasági jólét elérése a kizárólagos cél. Napjaink energetikai fejlesztéseinek egyre nagyobb része, és energiagazdálkodási átalakulása az emberi élet teljességének (például egészség megtartása, a gyógyítás, a pihenés és aktív szórakoztatás) az életérzés javulásának fokozása, a komfortigény kielégítése érdekében született meg. Ez a több évezredes fejlődés mindvégig erősen támaszkodott, a környezetben rejlő, „külső energiaforrások” keresésére és minél tökéletesebb használatára. Bár a tűzgyújtás technológiájának megismerése, és elterjedése környezetünk tudatos hasznosításában forradalmi változások kiindulási pontja volt, innen még hosszú utat kellett bejárnunk addig, hogy például a levegőbe emelkedve utazni lehessen, netán eszközeink segítségével eljussunk a naprendszerünk más bolygói közelébe.

Ez a fantasztikus fejlődési ív, amelyet az emberiség az energetikai lehetőségek megteremtésében bejárt, nagyon látványosan végigkövethető az energiagazdálkodás, illetve az energetika fejlődésének különböző lépcsőfokait felvillantva. A műszaki technikai fejlődésnek minden korszakban nagyon lényeges társadalmi-gazdasági megalapozottsága volt. Ezen belül természetesen az energiahasználat jellegzetességei is mindig beágyazódnak a természeti környezet és az abban szerveződő társadalom (munka)kultúrájába. Korunkban az energiagazdálkodás előtt tornyosuló gondok, azt a helyzetet tükrözik, hogy a társadalmi-

* PhD, egyetemi docens – Pécsi Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet.

gazdasági környezet olyan mértékben átalakult, hogy a hatalmas változások a régi eszközökkel már nem követhetők, és ez új kihívásokat közvetít az ágazat számára. Ennek lényege, hogy amíg a korábbi történelmi fejlődés, az energiahasználat sokszínűségét inkább visszaszorította, a hatékonyabb primerenergia-felhasználás zászlaja alatt, a „tömegegységben koncentrált” minél nagyobb energiamennyiség felé vitte el az energia-használatot. Ezzel a fő iránnyal egybefonódva, hatalmas környezetszennyezés következett be, amelynek a nagyszabású nemzetközi energiahordozó kereskedelem is jócskán a részese. Jól ismert, hogy a nemzetközi áruforgalomban a legnagyobb tömegben szállított árucikkcsoport a fosszilis energiahordozóké.

A 20. század elején felerősödő folyamatokkal szemben a 21. században, mint társadalmi igény – az ember egészségének megőrzése, a Föld klímájának nem kívánatos felgyorsuló változása elleni fellépés, – az energiaforrások használatában is másfajta gondolkodást erősített fel. Ennek lényege, hogy csökkenteni kell a primer energiaforrások világméretű szállítását, a kisebb távolságokról beszerezhető, illetve a hazai energiaforrások hasznosítására kell minél nagyobb arányban törekedni. Az erre leginkább alkalmas megújítható és megújuló energiaforrások hasznosításának reintegrálása az energiagazdálkodásba. Ma nagyon sok szakember azt vallja, hogy a környezeti fenntarthatóság céljának elérése reálisan az emberiség számára csak a megújuló energiaforrások ésszerű hasznosításának gyors elterjesztésével lehetséges.

2. Történelmi tanulság

Amíg csak az emberi és állati izomerő volt az életminőségünk javításának csaknem kizárólagos forrása, lassúbb volt a történelmi fejlődésünk is. A rabszolgaság intézménye, majd a középkori egyszerűbb gépezetek alkalmazása csak lassú népességnövekedést tett lehetővé. A távolságok áthidalásában a folyóvizek, tavak és tengerek felülete, különösen a szélenergia hasznosításának elterjedése után, egyre nagyobb mobilitást tett lehetővé az emberek számára. Így, a tapasztalatok mind teljesebb átadásával felgyorsulhatott az emberi tudás, alkalmazkodó képesség gyarapodása, ezzel együtt a társadalmi szerveződések erősödése.

A közlekedési és szállítási szükségletek folyamatos növekedése, a faanyagok megmunkálásának tömeges igénye, fémeszközök iránti vágyakozás az emberek energiahasználatában egyre több találmány megjelenését hozta magával. Csakhogy amíg korábban az éghető anyagokra csak korlátozott igény jelent meg, újabban, egy-egy régióban is egyre több éghető energiaforrás kellett ahhoz, hogy a közvetlen emberi létérdekeken kívül, technikai-technológiai célokra is legyen elég energiahordozó. Nem véletlen, hogy regionálisan illetve lokálisan is, vagy a természet korlátozott lehetőségei, vagy ez ember féktelen kapzsisága miatt, lényegében a természet és társadalom igényei közötti egyensúlytalanság jelentkezett rövidebb hosszabb időre. Ezek a regionálisan jelentkező kis „energiakrízisek” aztán a középkor után, az egyre erőteljesebben globalizálódó világban mindinkább karakteressé váltak.

A történelmi időkre visszatekintve, az ember számára a legfőbb energianyeresre szolgáló természetes anyag a fa volt (tágabban értelmezve: a biomassa), amelynek energiataralmát a tűz segítségével hasznosíthattuk. A technikai úton hasznosított energiafajták közül (nem izomerővel kapcsolatos biológiai energiáról van szó) víz- és szélenergián kívül, a tűzifa volt az energiagazdálkodás alap-energiaforrása. Azokban a földrajzi régiókban, ahol nagyon megnövekedett a népességszám, hamar hiány jelentkezett ebből a társadalom számára létfontosságú anyagból. A fa használatra támaszkodott az élet a „bölcsőtől a koporsóig” – olvashatjuk a néprajzi szakirodalomban. Főképpen építőanyagként és ipari célokra

használtak el sokat belőle, de a közlekedési eszközök készítésénél (hajók, kocsik) is meghatározó szerepű volt nagyon sokáig, valamint a mindennapi életünk használati eszközei is mind-mind fából készültek. Ezután, ami már nem volt nemesebb célra használható, még mindig elég volt tűzifának.

Ha tűz, vagy netán az emberi kapzsiság, háborúskodás túlzottan megritkította a faállományt valahol, ez a hiány komoly fejlődési problémává válhatott. Az adott kor szállítási technológiáival, csak a hajózható vízi utakkal behálózott térségek számára nem jelentett a fejlődésben közvetlen megtorpanást egy ilyen faválság beköszönte. Másutt viszont ahol nem az emberi gondatlanság pusztította a természetes erdőket, hanem természeti eredetű öngyulladás, vagy a klíma hosszabb távon tartó előnytelen változása okozta a favegetáció túlzott megfogyatkozását, akkor ott, a társadalmi fejlődés elakadása is bekövetkezhetett. A nagykiterjedésű síkságokon, lankásabb dombvidékeken a földművelésre berendezkedett gazdálkodó ember számára, a nagyobb távolságról megfizethetetlen volt importálni a fát, az említett térségben élők a fejlődés fő vonalától elmaradtak, hacsak nem voltak elég találékonyak másfajta energiagazdálkodási stratégiát kialakításában. Ebben az esetben akár az egyes térségek társadalmi-gazdasági fejlődésének felgyorsulásában, vagy lelassulásában, kultúrák felvirágzásában és hanyatlásában az alap-energiaforrások jelenlétének vagy hiányának, igen fontos szerepe volt. Az emberiség egészének a fejlődését szemügyre véve, ez úgy nyilvánult meg, hogy voltak „evolúciónak” tekinthető szakaszok, amelyek az energiaforrások növekvő hasznosításával adtak egyre jobb életfeltételeket kisebb-nagyobb populációnak. Máskor, a fejlődés lelassulása következett be, amely szinte mindig kapcsolódott energiaforrás megszerzhetőségével kapcsolatos gondokhoz, a beszerzés lehetetlensége miatti hiányokhoz.

Körülbelül a 18. századtól kezdődően indult be az a fejlődés a bolygónk sűrűbben lakott, fejlettebb régióiban, amely a technikai vívmányok segítségével, forradalmasítani tudta a társadalom számára az energiaforrások megszerzését, és széles körű alkalmazását. Ekkor vált teljesen nyilvánvalóvá az, amely már a fahasználatnál is érzékelhető volt, hogy energiahasználat szempontjából megfelelő természeti erőforrások jelenléte, nagyban segíteni tudta egy-egy régió gazdasági fejlődésének beindulását, másokat pedig hátrányosan érintett. Először a vízenergia lelőhelyei kaptak kitüntetett szerepet, de ezek eleinte kisebb léptékű erőforrások voltak, tehát nem mindenütt derült ki a terület gazdasági fellendülésének fő mozgató ereje, ezt követően a gőzgépek elterjedésével, különösen a szénmedencék környezetében indult el dinamikus fejlődés. Majd a szénhidrogének közül, a kőolaj szállítási útvonalainak városi csomópontjai, a finomítók környéke, illetve a tengeri kikötők váltak a gazdasági (ipari) fejlődés fontos csomópontjaivá. Már ekkor előrevetítődött az energiaforrások koncentrált hasznosításának hatalmas hátránya is, a nagyfokú környezetszennyezés. Európában, a kis földrajzi távolságokon belül elhelyezkedő nagyszabású ipari szénhasználat már nagyon korán a népesség egészségének leromlásához vezetett. Nem véletlenül megjelent ez a térségek becenevében is például: „Black contry” Főképpen azért vált ez feltűnővé, mert a bolygó északi hemiszférájának európai és észak-amerikai térségeiben koncentráldott a 20. század közepének ipar fejlődése, és olyan levegőszennyezést vitt véghez, amely a környező mezőgazdasági területeken is egyértelműen kimutathatóan komoly károkat okozott. Az erdőpusztulás réme Európában tette egyértelművé a felismerést, a koncentrált ipari szénhasználat (nagy kéntartalom miatt különösen) az akkori módszerekkel nem folytatható tovább, az erdők, a talaj, a vizek és összességében az ember számára is elfogadhatatlan. Sajnos a felismeréstől, a társadalom cselekvőképességének kialakulásáig még sok évtizednek el kellett telnie, és egyéb világ gazdasági (és politikai) változások is kellett ahhoz, hogy a hathatós változtatás elinduljon.

Az olajválság, és energiaár-emelkedés hatása, ezekben a gazdaságilag kiemelkedően

teljesítő ipari körzetekben meglepő fordulatot hozott. Megszüntették a nagyon levegő- és környezetszennyező alapanyagipart, és ezeket a kevésbé ellenőrzött, fejletlen országok nyersanyag és energiahordozó kitermelő körzeteibe helyezték át. Itt a környezetvédelmi normák, és a társadalmi érzékenység nem akadályozta az olcsó, és nagytömegű alapanyaggyártást. A fejlett országok két legyet ütöttek egy csapásra! A hazai területek a környezetpusztulása helyett a regenerálódás útjára léphettek, a helyben maradó energiaipar számára már szigorított feltételek mellett adtak működési engedélyeket. Másrészt, a szennyező termelés kihelyezését, ebben a területi váltásban a „célországok”, a fejlődési esélyeik fokozódásának élték meg, hiszen saját természeti kincseikre alapozva akartak gazdaságilag felzárkózni. Nem is tagadható ennek sok pozitív hatása sem, miközben a Kyotói folyamatnak nevezett levegőszennyezés csökkentés körüli nézeteltérésben, most éppen ezek a bűnök köszönnek vissza. A lokális problémák összegződnek, és globálisan jelennek meg, a klímaváltozás rémét előrevetítve az egész földi ökoszisztéma számára. Nincs hová menekülni!

3. Létérdekünk az energiahasználat környezeti károkozásának csökkentése

A 21. század kezdetén, napjainkban, már ritkán jelentkeznek lokálisan elzárható térben az energetikai problémák, mert az ember számára a műszaki-technikai lehetőségek oly mértékben kiszélesedtek, hogy akár már „bolygóléptékű” változások előidézésében is bűnrészessé válhat, ha nem akarja akkor is. Bolygónk klímájának változását mérhetjük a legkiválóbb műszerekkel, modellezni tudjuk akár az ipari forradalmak előtti időszakok klímáját és annak változásait. Elképesztő analógiákat hoznak elő a tudósok, a korábbi környezetfizikai jellemzőket felvázolva, annak igazolására, hogy a mai tendenciák nem folytatódhatnak anélkül, hogy a társadalmak mai helyzete ne alakuljon át lényegesen. Nem ritkán gyanakvóak vagyunk, mennyiben célzatosak azok a vizsgálatok, és tudományos igényűek-e a feltárt tények, mennyire vehetők komolyan az ezekre alapozott előrejelzések. Ismerjük a „globalizált” világunk működését, amelyben a pénzre aspiráló lobbik, gátlástalanul próbálnak mások helyére betörni, saját működésük kockázatait elfedve, felnagyítani a korábbi szereplők bűneit!

Mindenesetre tény, hogy az (első) ipari forradalom kezdete óta, és a többi technikai fejlődési csomóponton áthaladva, a „fejlődés” növekvő tömegű anyag és energiaforrás hasznosításban fejezhető ki legpregnansabban. Az is tudományosan alátámasztott, elfogadott nézet, hogy a társadalom tagjainak jólétét (illetve: ennek növekedését) már nem alapozhatjuk a jövőben is a többlet energia- és anyagmennyiség kitermelésére a földkéregből. Sőt ennél bonyolultabb a helyzet, mert egyre több országok lakossága is szeretne az USA polgáraihoz hasonló módon fogyasztani, az ottani lehetőségekhez hasonlókat elérni, még ha nem is ugyan olyan módon. Ehhez, olyan világméreteket is átgondolt erőforrás-elosztásra lenne szükség, amelyre nem képes a világ! Ehelyett marad a reális út, az hogy az egyes országok és országcsoportok egyéni stratégiákat követve, megpróbálják a helyzetet a maguk számára kezelhetővé tenni. Ennek a részesei vagyunk mi magyarok is, akik – a közel-múlt történelmének bizonyítékai alapján mondhatom – nagyon nehezen alkalmazkodunk a történelmi kihívásokhoz, a minket közvetlenül elérő megváltozott körülményekhez.

Nem vitás, hogy a természeti erőforrások szűkössége, újfent az emberi szürkeállományt mozgatja meg, és jelzi, hogy át kell programozni az egész energiagazdaság működését, működtetését. A nagy probléma, hogy az utat látjuk, amelyen indulni kell, csak hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok tehetetlensége, nem teszi lehetővé a gyorsabb és teljes irányváltást.

Egy összetett érdekszövetség (energia lobbí) profitja, működési és működtetési logikája kerül veszélybe, ha elfogadjuk az ember és környezete összefüggésrendszerben újonnan láttatni kívánt „katasztrófa-forgatókönyveket”. Nos, mégis egy optimista verzió tovább lépve, képzeljük el, hogy megoldható egy „békés paradigmaváltás”, azaz, lemondanak a kulcs-pozícióikról a fosszilis lobbik irányítói. A változtatni hajlandó társadalmi közegben is bőven ott vannak a bizonytalanságok, kétségek. Hogyan kellene átalakítani az energia-gazdálkodás mai rendszereit, milyen gazdasági erőforrások rovására, mennyi pénzzel, kiknek az ösztönzésével, és milyen részletes stratégiával kezdjünk hozzá az átalakításhoz. A választ kereshetjük, ez rendben is van, de a folyamat már zajlik! Az pedig történelmi tapasztalatunk, hogy a változásoknak hasznosabb elébe menni, mintsem csak úszni az árral együtt. Ezért Magyarországnak ebben az új energiagazdálkodási hálórendszerben jól kell pozicionálnia magát, mert ezen múlhat az, hogy a jövőben, a gazdasági versenyben hogyan alakul a helyzetünk, milyen hatékonyan tudunk részt venni a nemzetközi munkamegosztásban, milyen jövedelme lesz a hazai foglalkoztatottaknak, és általában milyen életminőséget tudunk kínálni polgárainknak.

4. A műszaki háttér elérhető, a társadalmi-gazdasági feltételeket szükséges átrendezni

Az a rohamos műszaki-technikai átalakulás, amelyet az utóbbi száz év során meg tapasztalhattunk a Földünkön, elkápráztató és tiszteletre méltó, még akkor is, ha vannak emberiségellenes kinövészek is rajta. (Atombomba-atomenergia). Összességében azonban, a mindennapok energiagazdálkodásába a rendszerszemlélet beépülése, a mérés-technika fejlődése, a műszerek tökéletesedése és a szabályozás fantasztikusfinomodása megteremti a lehetőségét egy olyanfajta energiahordozó-család felvirágzásának, amely bizonyos fogyasztóknál egyértelmű alternatívája lesz a fosszilis energiaforrásoknak.

Azok az országok, amelyeknek ezekből a megújuló és megújítható energiaforrásokból könnyen állítanak elő lokálisan energiát, roppant előnyökkel rendelkeznek. Akik nincsenek ilyen kedvező helyzetben, azoknak fel kell ismerniük, hogy a megújuló/megújítható források hasznosításával foglalkozni kell, nem szabad lemaradni az energiamix tudatos átalakításában. Ez a szükségszerűség tehát, a kevésbé kedvező természeti adottságokkal bíró országoknál és azoknál fájóbb, akik szegényebbek, kevesebb a rendelkezésre álló kockázati tőke, amely bátran az innovációkra fordítható. Mégis, számukra a jövőbeni versenyhelyzetet dönti el, mennyire értették meg a kor egyik kihívását, és mennyiben képesek az energetikában a pozitív elmozdulást elérni, és a megújuló energiaforrások használatát előmozdítani.

Az EU erre kifejezetten jó keretet igyekszik nyújtani, de bizonyos mértékig még nehezebb is az átalakulás véghezvitele, éppen a túlzottan is bürokratikus voltával. Az Európai Unió közös energiapolitikája még most formálódik, de az alapvető elképzelések a fenntarthatóság jegyében fogalmazódnak meg, amely elv Magyarország számára is követendő.

Ezért a magyar energiapolitika célkitűzéseket is ennek a szellemnek megfelelően kell alakítani. Itt megemlíteném, hogy nem is lehet vitás, a *versenyképesség fokozásának* szükségessége, az *ellátásbiztonság növelésében további lépések*, beruházások megtétele és a *fenntarthatóság*, ezen belül kiemelten a környezet megóvása, az energiatakarékosság előmozdítása, az átlátható piaci viszonyok kialakításának szükségessége. Csakhogy, ezek a célok és feladatok másképpen valósíthatók meg egy „érett piacgazdaság” körülményei közepette! A volt szovjet blokkhoz tartozó országok gazdasági működésének anomáliái, az állami és a magántulajdon sajátos összefonódása, a politikai szféra gátlástalanságai, a rendszerváltozást követő szerencsétlen energiaipari privatizáció, a szociális szféra bizonytalan

kontúrjai és hatalmas anyagi terhei stb. hatalmas súlyként nehezednek a magyar gazdaságra. Amíg az energiahordozók árának nem piaci működtetésében érdekelt a politika, a fosszilis energiahordozók fogyasztására nyújtott lakossági ártámogatásaival – miközben Dániában és Svédországban ebből bevételekhez jut az államkassza – küszködik, aligha lesznek versenyképesek azok az új energetikai megoldások, amelyeknek a létrehozásához állami közreműködés társul a gazdag nyugat-európai országokban is. És itt még csupán a jéghegy csúcjáról beszéltünk. Végeredményben arra a következtetésre juthatunk, hogy hazánknak önmaga múltjából hozott gondoljaival, az új politikai elit bizonyított alkalmatlanságával együtt sem tehet mást, mint próbálkozik az energia használatában olyan lépéseket tenni, amelyek a jövőjét szolgálják.

Azt érzékelhetjük, hogy a nyugat-európai mintákat követni akaró kisvállalkozások felvették a kesztyűt! Nagyon sok olyan vállalkozás alakult és működik, amelyik alternatív energetikai megoldásokra próbálja rávenni az összes energiagazdálkodót. A kisvállalkozások egy része, és azok a tőkeerős cégek, vagy okosan gazdálkodó, kissé tehetősebb háztartások már megértették, az energiafogyasztási szokásaikon változtatni kell, és korszerűbb energetikai megoldásokat keresnek. A nagy probléma az, hogy sokan, akik a piacon ott vannak innovációs kínálattal, nem rendelkeznek kellő tapasztalattal az újfajta rendszerek kiépítésében, teljesítményének optimalizálásában. A leendő felhasználó pedig, a legtöbb esetben nem elég tájékozott, nem tudja kinek a munkájában, szakvéleményében bízhat meg. Az államnak tehát tovább feladata lenne ennek a piaci szegmensnek a szabályozása, pl. egységes rendszerű minősítésről kellene gondoskodnia azért, hogy kiszűrhessek azokat, akik nem eléggé tapasztaltak, és így többet árthatnak a megújuló energiahasználat terjedésének, mintha bele sem kezdtek volna bármilyen átalakításba. Mellesleg, az sem lenne felesleges, hogy az oktatásra sokkal több gondot fordítson az állam. Ez az Európai Unió energiapolitikájának is fontos törekvése, de kíváncsok volna ezt nálunk, más megalapozottsággal, a magyarországi műszaki képzés hagyományaiba illeszkedően elindítani. Erre ma nincsenek meg igazán a feltételek, bár az MTA Energetikai Bizottságának Megújuló Energetikai Albizottsága ezt egészen a középiskolák szintjéig felmérte, nem megnyugtató a kép. Ez persze összefügg azzal is, hogy a szakképzés rendszere fontos átalakítás előtt áll Magyarországon. A mostani, átmeneti helyzet még előnyössé is válhat, amennyiben a néhány üdítő példa nyomán (Nagykanizsa, Pécs, Debrecen) egyre több városban indul meg a megújuló energiafajták alkalmazását a képzés középpontjába helyező szakképzés. Ehhez az EU programokból akár már hathatós támogatás is elérhető, ha eléggé erős az elhatározás, de itt is érvényesíteni szükséges azt a gyakorlatot, hogy a magyarországi helyzethez adaptálható módon vehessék igénybe, az erre a célra rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat.

5. A megújuló energiaforrások hasznosításának optimális szerkezete országonként más

Ma még korai lenne a megújuló energiaforrásokkal, mint a jelenlegi energiahasználat alternatíváival számolni. Természetesen egy globális energiaválság hatására, – amelyet nem kívánok senkinek sem – ez az időintervallum akár nagyon is megrövidülhetne. Ma azzal számolhatunk reálisan, hogy a hagyományos (fosszilis) energiaforrások mellé, kell fokozatosan beépülni a megújuló és megújítható források használatának. Ez azt jelenti, hogy például gyakran, maga a korszerű energetikai megoldás is addíciós módon használja a két fő típusát az előbb említett energiaforrás-fajtáknak, lásd például a „napkollektoros-földgázrészegítéses” napenergiás fűtést, illetve melegvíz szolgáltatást akár lakóépületek, akár közösségi intézményeknél.

Éppen az Európai Unió közös energiapolitikájának kialakításában is divergenciát okoz, hogy a megújuló és megújítható energiaforrások hasznosításának gazdaságossága a társadalmi befogadó készségen kívül, a természeti adottságok feltételrendszerétől is igen erősen függ. Márpedig, ahol nincsen meg a nagyarányú vízenergia hasznosításnak a megfelelő természetföldrajzi lehetősége, vagy olyan ökológiai hátrányokkal járna a hasznosítás kiépítése, amely a társadalom számára elfogadhatatlan, ott ezt nem szabad erőltetni, hanem más forrásokat kell hasznosítani. Ilyen helyzetben van például az EU27-ben Málta, Ciprus, Észtország, Dánia vagy Magyarország is. Az első két szigetország, például a napenergiából meríthetne nagyot, Észtország a széleenergiába ruház be jelenleg is nagy pénzeket, Dániában már a széleenergia termelés műszaki-technikai alapú továbbfejlesztése zajlik.

Hazánk számára a legfőbb lehetőségek a *biomassza* energetikai hasznosításában találhatók meg, bár a *napenergia* potenciálunk is kedvező. Mégis joggal hezitál a szakembergárda abban a kérdésben, hogy a most formálódó haza energiapolitika hová is helyezze a hangsúlyokat. A biomassza túlzott használatával szemben, az erdőgazdálkodás fenntarthatóságától, és a magyar mezőgazdasági potenciál szűkülésétől való félelem okoz ellenérzéseket. A napenergia hasznosítása ma még nálunk nem látszik eléggé költséghatékonynak, amelynek magyarázata az épületeink igen rossz hőszigetelésével is összefüggésbe hozható. Ha a beruházásokhoz nem támogatást szerezni, akkor az amortizációs időn belül aligha várható a beruházás megtérülése. Ez persze sokkal inkább társadalmi összhatásként ad magyarázatot a napenergia nem kellő alkalmazására, hiszen még a legegyszerűbb – gyakorlatilag pénzbe nem kerülő – passzív napenergia hasznosításra is alig találunk példát országunkban. Sokféle ellenérzés kíséri a *szélerőművek* építését és működését, bár ebben talán előbb utóbb talán lesz társadalmi kompromisszum, és kiépíthető lesz, az a mai villamos energia fogyasztásunkhoz képest, legfeljebb 5–6%-os részarány, amelyre a mai technológiákkal számíthatunk a széleenergiából. Irigylésre méltó *geotermikus energia* készleteinket igencsak sokkal jobban kell hasznosítani a jövőben. Erre egyre több jó példa születik az országban. Hódmezővásárhely, Kistelek, és Szeged mellett, a Dél-Dunántúlon Bólyban is működnek nagy társadalmi megelégedettséggel geotermikus hőre alapozott fűtési megoldások.

A hazai adottságok alapján, úgy látszik, hogy ténylegesen csak a vízenergia hasznosításban nem várható az energiatermelés nagyobb bővülése, a többi területen meg kell születnie azoknak a társadalmi kompromisszumoknak és hozzá az energiagazdálkodási támogatásoknak, hogy hazánk is teljesítthesse 2020-ra mindazt, amit az Európai Unióban az ún. „Klímacsomagja” kitűzött, és hazánk is elvállalt. A Európai Bizottság 2008. január 23-án bemutatott, 2020-as éghajlat-változási javaslatcsomagjában 2020-ra az üvegházhatású gázok kibocsátásának 20%-os csökkentését kívánja elérni (melyet 30%-ra növel, amennyiben a Kiotói Jegyzőkönyvet sikerül 2020-ig meghosszabbítani). Céljának tekinti továbbá, hogy 20%-ra növelje a megújuló energiaforrások részarányát, és azt is szeretné elérni, hogy 20%-kal csökkenjen az alapenergia-fogyasztás, elsősorban a primerenergia hatékonyabb felhasználásával. Végül a klímacsomag, a teljes „üzemanyag-mixben” a bioüzemanyagok részarányát is 10%-ra kívánja növelni 2020-ig.

Tehát mi a hazai lehetőségekkel összhangban, csupán 13% (maximum 15%) körüli megújuló energia részesedést vállaltunk el a primerenergia-használaton belül, míg a zöld áram termelésében 18%-ot. Az energiahasználatunkban összességében a növekedés helyett 20%-os csökkentést kell elérni, és az üvegházhatású gázok kibocsátásában is visszavennünk az emissziót 20%-kal. Ezek a szép ambíciók, csak erős odafigyeléssel és nagyos sok pénz befektetésével teljesülhetnek. Ezt csak akkor érheti el az ország, ha mindenki tisztában van azzal, hogy a maga helyén milyen teendői vannak. A lakosság, a társadalom minden tagja felelőssé tehető ezen célok a teljesülésében. Nálunk ugyan még nem olyan aktív eszközökkel, mint ahogy Nyugat-Európában, ahol a piacon megvásárolt, megújulókból

származó energiáért önkéntesen többet fizetünk a számlánkon. Hanem úgy, hogy a háztartásunkban az energiatakarékosság minden alapszabályát megtartjuk (A-energiaosztályú gépek, korszerűbb világítástechnika alkalmazása) a nagy fogyasztású fűtő- és hűtőberendezéseket karbantartjuk és korszerűsítjük, amennyiben újat vásárolunk. Mindezekből is látható, hogy az energiahasználattal és takarékossgal kapcsolatos ismeretekre mindenkinek egyre nagyobb szüksége lesz, mert a meghozott fogyasztói döntéseinkben ezeknek kell optimálisan orientálnia a vásárlásainkat és beruházásainkat.

6. Összegzés

Az egész világ és az európai társadalmak is kénytelenek lesznek szembenézni a klímaváltozás hatásaival. Nagyon nem mindegy, milyen felkészülten érnek minket ezek a többségében nem kellemes, és mindenképpen életmódbeli változtatásokra is ösztönző – rosszabb esetben, ilyeneket kikényszerítő – hatások. Magyarország, az Európai Unió tagállamaként lépést tart a gazdasági-piaci és technikai alkalmazkodás feltételeit összehangoló jogszabályok és egyéb rendelkezések megtételében. Nem lesz könnyű az összhang megteremtése az Európai Unió országain belül sem, de feltehetőleg nem marad más lehetőségünk. Különösen az energiagazdálkodás társadalmi feltételeinek megteremtésében, nem volt igazán hatékony sem a közös, sem a hazai politika. Ezért is várhatóan nagyon sok teendő lesz még azzal, hogy a szereplők, köztük mi is, Magyarországon, észrevegyük milyen változások elé nézünk, és milyen feladatok közös megoldása vár ránk és a környező országokra egyaránt.

Forrásjegyzék

- Büki G. (1997): Energetika. Műegyetemi Kiadó, Budapest.
- Giber J. (2005): Megújuló energiák szerepe az energiaellátásban, B+V Kiadó, Budapest.
- Göőz L. (2007): Energetika jövőidőben. Magyarország megújuló energiaforrásai. Lehetőségek – és a valóság. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- Imre L. (2003): A megújuló energiaforrások hasznosítása az Európai Unió tagállamaiban. Magyar Energetika, 2003/04. (<http://www.energiamedia.hu/menu/meguj/meguj012.html>)
- Kacz K. (1998): Megújuló energiaforrások. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest.
- Stróbl A. (2009): A megújuló energia helyzete Magyarországon, különös tekintettel a villamos energiára. Magyar Természettudományi Társulat, a TIT Stúdió Egyesület és a Magyar Tudományos Akadémia konferenciája. Budapest, 2009. április 9. (zoldtech.hu)
- Vajda Gy. (2004): Energiaellátás ma és holnap. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Vajda Gy. (2005): Energiaellátás és globalizáció. Magyar Tudomány, (5) pp. 588–598.
- Vajda Gy. (2009): Energia és társadalom. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- European Commission: EU ENERGY IN FIGURES 2009. Electricity Generation from Renewables. Eurostat. Directorate-General for Energy and Transport (DG TREN)
http://ec.europa.eu/energy/publications/doc/statistics/part_2_energy_pocket_book_2009.pdf
- COM (2006): 105 végleges Zöld Könyv, Európai stratégia az energiaellátás fenntarthatóságáért, versenyképességéért és biztonságáért. Brüsszel, 8. 3. 2006
<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0105:FIN:HU:PDF>

BURGERNÉ GIMES ANNA:*

Az újonnan belépett és a jelölt országok gazdaságának fejlődése a kezdetektől 2007-ig**

Abstract

This article deals with the economies of ten new and three potential member countries namely, those of Bulgaria, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovak Republic, Slovenia and Albania, Croatia and Serbia. Agriculture has a prominent role in the analyses.

Az Európai Unió nagy lehetőséget nyújtott a rendszerváltó országoknak a csatlakozás ígéretével és magával a csatlakozással. A hatására megindult működő tőkebeáramlás átalakította az országok ipari és szolgáltatási szerkezetét. Nagyarányú hazai és külföldi beruházásokkal modern exportképes iparágak alakultak ki és az Unión belüli piac lehetőségeit kihasználva rendkívüli mértékben megnőtt az országok külkereskedelme. Ennek kedvezett a nemzetközi konjunktúra is. Az 1990-s évek elejének nagyarányú visszaesése és közepének növekedési meg-megindulása, majd több országban újabb és újabb visszaesése után az 1990-es évek végétől gyorsan nőtt az összes és az egy főre jutó nemzeti jövedelem a legtöbb országban. Különösen a legkevésbé fejlett országok fejlődtek gyorsan. A fejlettebbek – mint Szlovénia, Csehország, Magyarország és Lengyelország fejlődési üteme mérsékelt volt, de a legutóbbi években – Magyarország kivételével – ott is felgyorsult a növekedés. Magyarországon a laza fiskális politika miatt 2006-ban megszorításokra került sor és a korábbi mérsékelt növekedésnél is jobban lelassult a fejlődési ütem.

A gyors fejlődés mellett a legtöbb ország még messze jár attól, hogy a régi tagországokhoz felzárkózzék és félő, hogy a 2008-ban kezdődött világválság hosszú időre visszaveti fejlődésüket.

Az országok többségében befejeződött a privatizálás. Megváltozott az országok gazdasági szerkezete. Erősen csökkent a mezőgazdaság részaránya a GDP-ben és a külföldi pénzügyi szervezetek és kereskedelmi láncok működésének eredményeképpen emelkedett a szolgáltatások részaránya. A korábban elzárkózó, illetőleg kevésbé nyitott gazdaságoknak a világkereskedelem átlagánál is jóval nagyobb mértékben és ütemben megnőtt a kereskedelme. A kereskedelem javarésze az EU országokkal bonyolódik. Jelentős a szomszéd országokkal folytatott kereskedelem. Egyelőre csekély mértékben de megindult, a főként szomszéd országokba irányuló tőke kivitel. A leggyorsabban fejlődő országoknak igen magas a GDP-hez viszonyított beruházási aránya – pl. a balti országoké 30% körüli.

A foglalkoztatás szerkezete is megváltozott a mezőgazdaság rovására és a szolgáltatások javára. A munkanélküliség visszaesett az 1990-es évek óta, de nem csökkent 6–10% alá – kivéve a balti országokat – és a foglalkoztatási arány is viszonylag alacsony maradt, mivel az új iparágak munkaerő felvevő képessége alacsony. Jelentős a regionális munkanélküliség. A tönkrement, illetőleg át nem alakult iparvidékeken 20–30% lehet, viszont a prosperáló területeken alig van munkanélküli, sőt munkaerőhiány a jellemző. A munkaerő

* DSc – MTA KTI.

** A cikk kivonata egy OTKA kutatáson alapul, most készülő könyvnek. A könyvben számtalan hivatkozás szerepel, amelyek itt helyhiány miatt nem közölhetők.

60–70 százalékát ma is a kis vállalatok foglalkoztatják. A foglalkoztatásban jelentős a szürkegazdaság szerepe, különösen a kevésbé fejlett országokban. A bérek, a fogyasztás és az életszínvonal emelkedtek, de nem csökkentek, sőt helyenként nőttek a jövedelmi különbségek.

A gazdaság élénkítésére és a foglalkoztatás növelésére az országok többsége nagyarányú adócsökkentéseket hajtott végre és ennek kíséretében néhány ország szociális és egészségügyi reformokat is bevezetett az állami kiadások bizonyos mértékű lefaragása érdekében. A majd minden országban csökkentett adók hozzájárultak a fogyasztási kereslet növekedéséhez, a hazai ipar és szolgáltatások fellendüléséhez, a szürke gazdaság visszaszorulásához, de ahhoz is, hogy a külföldi tulajdonosok ne vigyék ki jövedelmüket, hanem helyi beruházásokra fordítsák azt. Pénzügyi téren sokat jelentett, hogy a legtöbb ország viszonylag kis állami adóssággal indult a rendszerváltás után és azt nem görgette egyre növekedően maga előtt. A 2000-es évekre általában megszabadultak az országok az IMF hitelektől és az azokhoz fűződő restriktív, növekedést gátló intézkedésektől. Igaz, hogy a gyors növekedés indukálta exportnál nagyobb importszükséglet a legtöbb ország folyó fizetési mérlegének romlásához és adósságának emelkedéséhez vezetett. De a kormányok igyekeztek a lehetőség szerint szigorú fiskális és monetáris politikát folytatni – sajnos Magyarország kivételével – és teljesíteni a maastrichti követelményeket az euró zónába való bekerülés érdekében.

A hazai hiedelmekkel ellentétben az adócsökkentésekkel nem járt együtt a bérre rakódó egészségügyi és szociális költségek jelentős csökkentése, és a jóléti kiadások számottevő visszaesése sem. A balti országokban, továbbá Bulgáriában és Romániában korábban is csekély volt viszonylag a jóléti kiadás, a fejlettebb országokban viszont, így Szlovéniában és Csehországban szinten maradt, és Szlovákiában is csak kevésbé csökkent. Magyarországon változatlanul magas maradt mind az adók, mind a bérekre rakódó költségek színvonala.

A termelékenység az EU átlagnak kb. fele a fejlettebb és harmada a kevésbé fejlett megfigyelt országokban, egyedül Szlovéniában 70% körüli. Az egy dolgozóra számított EU 27-hez viszonyított munkatermelékenységi arányok nagyjából követik a GDP/fő EU 27-hez viszonyított arányokat. A legtöbb országban nagyobb ütemben nőtt a GDP, mint a termelékenység. Ebből arra lehet következtetni, hogy a növekedés forrása részben a munkaerőlétszám bővülése volt, részben a külföldön dolgozók hazautalásával, részben külföldi hitelekkel emelkedhetett a jövedelem. Az EU átlaghoz viszonyított bérarányok viszont jóval alacsonyabbak, mint a termelékenységi arányok. Valószínűleg ez vonzotta a külföldi beruházókat. De ennek alapján még vonzóbb lehet a Távol-Kelet, bár ott a szállítási költségek növelik a költségeket, legalábbis az európai tőke számára.

A gazdaságok általános fejlődésénél kevésbé fejlődött jól mezőgazdaságuk. A rendszerváltozás utáni agrárreformokkal létrehozott tulajdoni és gazdálkodási szerkezet nem szolgálta a hatékonyság emelkedését.

A vizsgált új és potenciális EU tagok mezőgazdasági földterülete nem jelentéktelen gazdasági súlyukhoz képest. Míg a vizsgált új EU tagok nemzeti jövedelme mindössze 6%-a volt 2006-ban az EU 27-k összes nemzeti jövedelmének, addig mezőgazdasági földterületük 29, a vizsgált potenciális 3 EU taggal együtt 33%-a az összes EU mezőgazdasági földterületnek. A nagy földterület ellenére csak Lengyelországnak, Magyarországnak és Romániának van jelentősebb mezőgazdasági termelése. Az új tagok összes mezőgazdasági termelése a 30%-os földterületen 15%-a a 27 EU államénak. Továbbá, Magyarországnak, Lengyelországnak, esetleg még Litvániának – de utóbbi kereskedelmi forgalma csekély – van érdemleges nagyságú pozitív külkereskedelmi mérlege az új belépők között.

A területhez képest csekély teljesítmény oka részben a földrajzi, éghajlati és talajviszonyokban keresendő. Az új belépők egy része északi ország, rövid tenyészidővel és ke-

vés jó mezőgazdasági területtel. Ilyenek a balti országok, Csehország, részben Szlovákia és Lengyelország északkeleti része. Szlovénia, amúgy is kis területének nagy része hegyes. A legnagyobb területű Lengyelország hagyományosan kisüzemű mezőgazdasága elmaradott, rosszul felszerelt, alacsony termelékenységű. A déli országok: Bulgária, Románia sík területein jók lennének a mezőgazdasági adottságok, de a korábban sem magas hozamú termelősövetkezetek és állami gazdaságaik nagy részének felszámolása után a szétaprózott területű gazdaságokban még alacsonyabbak lettek a termelési eredmények.

A rendszerváltozás utáni birtokreformok általában hatékony termelésre képtelen birtokszerkezetet teremtettek. Emellett a mezőgazdasági földterület számottevő része külső, nem gazdálkodó tulajdonosokhoz került. A föld privatizálás módjaként az országok többsége a teljes vagy részleges restitúciót, azaz a régi tulajdonosoknak, illetőleg azok örököseinek történő földvisszaadást választotta a privatizálás technikájaként (Magyarországon csak részben volt restitúció, Albániában csak a hegyvidéki területeken). A régi tulajdonosok nagy része meghalt vagy nyugdíjba vonult. Az örökösök többsége az országok gazdasági átalakulása során más ágazatok foglalkoztatottjává és többnyire városlakóvá vált. Ezek többsége bérbe adja földjét a gazdálkodóknak, megdrágítva termelésüket a kényszerbérlettel.

A rendszerváltozás utáni földhasználat szerencsére nem vált annyira szétaprózottá, mint a földtulajdon. Az önkéntességi alapon átalakult termelősövetkezetek és a szövetkezetekből és állami gazdaságokból létrejött gazdasági társaságok több országban jelentős tért nyertek. Legnagyobb maradt a nagyüzemek részaránya Szlovákiában és Csehországban, ahol a legkevésbé volt a gazdaságpolitika nagyüzem ellenes, sőt inkább támogató. De viszonylag magas maradt az arány azokban az országokban is, amelyekben a különböző, az átalakulás utáni első jobboldali kormányok nagyüzem ellenes politikát folytattak, sőt egy időre fel is oszlatták a termelősövetkezeteket, mint pl. Bulgáriában és Romániában.

A magángazdaságok területhasználata sem a tulajdoni átlag szerint alakult. Őket már kezdetben is a nagyszámú mini gazdaság és a kevés számú, viszonylag nagy területű üzem jellemezte. Utóbbiak gazdálkodói részben a korábban elkobzott nagyobb vagyon alapján kapott nagyobb kárpótlás, részben a privatizációs törvények kiskapuinak kihasználása, részben bérlet révén tettek szert nagyobb gazdaságra. Az évek során további számottevő birtokkoncentráció ment végbe a magánszektorban is, főként földbérlettel. Csökkent a legkisebb gazdaságok száma és területaránya – kivéve Lengyelországot – és emelkedett a nagyoké.

A piacra kerülő termékek zömét szinte valamennyi országban a nagygazdaságok adják. A sokmillió kisbirtokos főként önellátásra termel.

A birtokkoncentrációt – és ezzel az életképesebb birtokszerkezet kialakulását – gátolja az országok többségében érvényes többirányú tulajdoni korlátozás. Ilyen a megszerezhető magán földterület korlátozása, továbbá a szövetkezetek, társaságok és külföldiek földvásárlási tilalma.

A földvásárlás tilalma országon belüliek és kívüliek számára csak időleges lehet az EU tagországokban, mert szemben áll az EU áru, munka és tőke szabad mozgására vonatkozó alapelveivel. Minél előbb feloldásra kerül, annál valószínűbb a mezőgazdaság gyorsabb fejlődése.

A mezőgazdaságban is szükség lenne több külföldi tőkére. Ez csak a földvásárlási tilalom megszűnése után várható. A mezőgazdaság károsodott leginkább az átmenet korai időszakában és a legtöbb átmeneti országban máig sem tért egészen magához. Ezért legálább olyan mértékű külföldi beruházásokra lenne szüksége, mint az iparban. De a hazai társaságok és szövetkezetek beruházását is előmozdítaná, és a kényszerű bérleti díjakat csökkentené a földtulajdonlás lehetővé tétele.

Bár a mezőgazdaságok túlélésében sokat segített a nagyüzemek egy részének fennma-

radása és a nagyobb magángazdaságok létrejötte és koncentrációja, az új földreformok tömegesen teremtettek mini gazdaságokat is.

Az EU országok között a legtöbb kis gazdaság az összes gazdaság arányában a vizsgált új EU tagországokban van. Az ilyen gazdaságok arányszáma a legfejlettebb országok többségében csekély, 0–7%, a kisgazdaságok nagy számával rendelkező mediterrán országokban 10–20%, az új tagországokban viszont 37-től 80%-ig terjed. Lengyelország elmaradott kisüzemi szerkezetére jellemző, hogy ott – bár nem volt új földreform – több mint 56%-a mini gazdaságok szálalékaránya.

A mezőgazdasági munkaerőnek igen jelentős részét, teljes éves munkaerő egységben számolva 30–63%-át foglalkoztatják az új tagországokban a kisgazdaságok. Legmagasabb a munkaerőlétszám Bulgáriában 63%-al és Romániában 49%-al.

Legtöbb állatot Bulgária tart ezekben a gazdaságokban, állategységben számolva az ország állatállományának 34, majd Románia 25, Magyarország 16 és Litvánia 13%-át. A mini gazdaságok gazdáinak számottevő része részfoglalkozású, a főfoglalkozásúak általában az idősebb korosztályokból tevődnek ki.

A gazdaságok egészének gyorsütemű fejlődése megtorpant, illetőleg visszajára fordult 2008-ban és 2009-ben. Csak remélni lehet, hogy a válság elmúltával helyreáll a korábbi trend.

Felhasznált irodalom

- Burgerné Gimes, A.* (2001): A közép-európai átalakuló országok gazdaságának és mezőgazdaságának összehasonlító elemzése. Századvég, Budapest .
- Illés, I.* (2002): Közép- és Délkelet Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Kolodko, G. W.* (2007): Transition and Beyond. Palgrave. Mcmillan.
- Lerman, Z.–Csaki, Cs.–Feder, G.* (2004): Agriculture in Transition. Land Policies and Evolving Farm Structures in Post-Soviet Countries. Lexington Books, Lanham.
- Lukas, Z.–Pöschl, J.* (2005): Die Landwirtschaft der Neuen Mitgliedstaaten – ein Jahr danach. Osteuropa. Wirtschaft 50 Jhg. 2, pp. 125–150.
- Nagy, P.* (2004): A rendszerváltozás gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PÁL VIKTOR:^{*}**Új megközelítési módok, kutatási irányok a nemzetközi egészségföldrajzban****Abstract**

In the last decade a lot of changes were noticeable in geography of health. These changes were partly approach-like, and – on the other hand – the former topics increased. In the paper I survey the most important changes. I enhance the question of „place”, the role of social science theories, appearance of critical approach, and some new research subject and trend.

I survey the theories' influence on the new trends. In the course of this, I demonstrate the diseases' political ecology, the nursing's geography of health, the regional medicometry, the handicapped people's geography of health. These patterns demonstrate the changes of the international geography of health.

On the other hand, the paper hasn't got the purpose of demonstrating the process of medical geography turning into geography of health.

1. Bevezetés

Az utóbbi évtizedben a nemzetközi egészségföldrajzban számos változást lehetett megfigyelni. Ezek egyrészt szemléleti jellegűek voltak, másrészt a korábbi témák kibővülésével jártak. Az egészségföldrajz szemléletmódja a társadalomföldrajzéval párhuzamosan változott: ugyanazok az elméleti változások zajlottak le az egészségföldrajzban is, mint a társadalomföldrajz egészében.¹

Általánosságban elmondható, hogy a szemléletmódban bekövetkezett változások leginkább a kutatások alapkérdéseit érintették (orvosföldrajzból egészségföldrajz), azonban emellett igen lényeges volt a „hely” felértékelődése, a társadalmi kulturális elméletek adaptációja, illetve a kritikai álláspont megjelenése. Lényegében ezek alapoztak meg számos új kutatási témát és irányzatot.²

Az alábbi írásban nem térek ki arra, hogy hogyan alakult át a korábbi orvosföldrajz egészségföldrajzzá, hanem azokat az egyéb jelenségeket érintem, amelyek részben kísérték, részben kiegészítették a folyamatot. Ezek tekinthetők az egészségföldrajz új vonásainak.

Ki kell ugyanakkor emelni, hogy az egészségföldrajznak továbbra is megmaradt a két nagy, hagyományos területe: a betegségek eloszlásának tanulmányozása és az egészségügyi szolgáltatások térbeliségének kutatása. Szintén független az alábbiaktól, hogy a tanulmányok többsége az utóbbi időben az egészségföldrajz globális és összehasonlító perspektíváinak fontosságát hangsúlyozza.³

^{*} PhD, egyetemi adjunktus – Szegedi Tudományegyetem TTIK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék.

2. Néhány elmélet és megközelítési mód hatása az egészségföldrajzra

Az egészségföldrajzot ért hatások közül kiemelten három kérdéssel célszerű foglalkozni: a „hely” szerepének felértékelődésével, a társadalomtudományi elméletek szerepének növekedésével, illetve a kritikai szemléletmód megjelenésével.

2.1. A „hely” szerepe az új egészségföldrajzban

Az új egészségföldrajz számára a „hely” (place)⁴ sajátos jelentéssel és jelentőséggel bír. A helyet az újabb kutatások komplex társadalmi konstrukcióként értelmezik, amelynek nagy jelentősége van az egészség-betegség-egészségügy kérdésében, ám ennek konkretizálásában nagyon eltérő utakat követnek az egyes elemzések.

Egyik csoportjuk egyes lokalitásokhoz kapcsolódó kérdésekkel foglalkozik: pl. a közösségek válasza az egészséget fenyegető veszélyekre, az egészségügy átalakításának helyspecifikus aspektusai. Az ilyen típusú munkák – bár szolgálnak általános tanulságokkal – mégis helyhez kötött tapasztalatokkal bővítik az ismereteket. Ez azt jelenti, hogy sokat tudunk bizonyos helyek egészségföldrajzáról, azonban keveset az őket körülvevő helyekéről.

Az elemzések második csoportja nehezen megfogható és definiálható – kissé kaotikusnak tűnő rendszert alkot. Központi fogalma a „landscape”,⁵ melyet – talán kissé szabad fordításban – „tér”-ként értelmezhetünk. Maga a fogalom számos értelmezésre nyújt lehetőséget, ám minden esetben lényeges elem a hely kulturális értelmezése. Példaként említhetjük az egészség és egészségügyi ellátás különböző típusú tereinek vizsgálatát, így azokat a tereket, amelyeket életpályájuk végén használnak az emberek.

Az idetartozó munkák harmadik szegmense, a többszintű modellezést használja. Az ilyen kutatások erős kvantitatív háttérrel rendelkeznek. A modellek megalkotása során konceptualizálják a helyet, ami egyszerre erőssége és korlátja az ilyen típusú megismerésnek. A modellek jól lehatárolják a létező (területi és társadalmi) hierarchiákat, kapcsolókat, s ezáltal lehetőséget nyújtanak a komplexitás értelmezésére. Az adatgyűjtés módja és a rendelkezésre álló adatok köre korlátozza azonban a valóság teljes megismerését.⁶

2.2. A társadalomtudományi elméletek az egészségföldrajzban

Az egészségföldrajz és a társadalomtudományi elméletek közti kapcsolatot még az 1990-es évek elején Kearns, R. írta le. Az orvosföldrajz eredetileg az orvostudomány egyik eszköze volt az egészségi állapot és az egészségügy jelenségeinek térképi megjelenítésére, és az orvostudományi elméletek bizonyítására. Az orvosföldrajz társadalomtudományokhoz való közeledése során fokozatosan megjelentek az egyes társadalomtudományi elméletek. Ezek egyrészt eredményei, másrészt katalizátorai voltak e változásnak.⁷

Az egészségföldrajz elméleti alapjait lényegileg napjainkig a pozitivizmus és a kvantitatív szemlélet adja. Az új egészségföldrajz azonban számos társadalomelméletet használ fel, ami összefügg azzal, hogy az egészséget és az egészségügyet alapvetően, mint társadalmi jelenséget vizsgálja.⁸

Ehhez kapcsolódóan Litva, A. és Eyles, J. vitáznak azzal az állásponttal, mely szerint a társadalomföldrajzi és különösen az egészségföldrajzi kutatások nélkülöznek a társadalomtudományi elméleteket. Álláspontjuk szerint akarva vagy akaratlanul a társadalomtudományi kutatás szükségszerűen valamilyen elméleten alapul. A szakirodalmat elemezve három nagy társadalomtudományi elméletcsoport hatását különítették el az egészségföldrajzban: a strukturális funkcionalizmusét, a konfliktuselméletét, illetve a szimbolikus interakcionizmusét. A három elméletcsoport különbözik mind módszerei, mind a társadalmi valóságról alkotott kép és a hangsúlyok tekintetében.

A geográfusok nemcsak alkalmazzák ezeket az elméleteket, hanem a térbeli szemlélet beépítésével gazdagítják és tovább is fejlesztik azokat. Ez gyakran rendkívül előremutató, és nemcsak a földrajz számára használható új megközelítésekhez vezet. Példaként lehet említeni a kritikai epidemiológiát vagy a medikalizáció egészségföldrajzi alkalmazását.⁹

Az elméletek adaptációja nyomán az egészségföldrajz nyitottá vált, sok elméleti megközelítést és módszert vett át a szociológiából, a kultúrantropológiából, a viselkedéstudományból, s a földrajzon belül a kulturális földrajzból és a szociálgeográfiából. A kutatások közös jellemzője, hogy nem abszolút igazságok keresésére törekednek.¹⁰

2.3. A kritikai földrajz az egészségföldrajzban

Az egészségföldrajzban tapasztalható változások egyik legfontosabb jele a radikális, illetve kritikai földrajzi szemlélet megjelenése.

A kritikai földrajz az utóbbi évtizedekben meghonosodott álláspont a földrajzban, mely bírálja a földrajz fő vonulatának „uralkodó tanácsadója”¹¹ szerepét, a kvantitatív szemléletet, támogatja a progresszív társadalmi változásokat és a társadalomtudományi elméletek alkalmazását a társadalomföldrajzban. Úgy véli, hogy a tudmánynak mindent meg kell tennie, hogy a társadalom igazságosabban működjön. Érzékeny a globális különbségek és folyamatok iránt, interdiszciplináris perspektívákban gondolkodik, a kutatások relevanciáját hangsúlyozza.¹²

Egy napjainkban megjelent társadalomföldrajzi szótár szerint: a kritikai földrajz „gyorsan változó elméletek és gyakorlatok összessége a társadalomföldrajzban kapcsolódva az emancipációs politikához a tudományterületen belül és azon túl egyaránt. Célja a progresszív társadalmi változások elősegítése és a kritikai elméletek fejlesztése, illetve alkalmazásuk elősegítése a földrajzi és a politikai gyakorlatban.”¹³

A kritikai földrajz a társadalmi igazságosságot kívánja előmozdítani a kutatásaival, és ellene van az egyenlőtlen hatalmi kapcsolatoknak. Az egyenlőtlenségek feltárása, a területi esélyegyenlőség és a szolidaritás az egészségügyi földrajz hagyományos kutatási témái közé tartozik, ezért a kritikai megközelítés iránt az egészségföldrajz erőteljes empátiával rendelkezik.¹⁴

Az egészségügyben a kritikai földrajzi szemlélet többféleképpen is megjelenik. Az egyik markáns témakör az 1990-es évektől a pénzügyi hatékonyságot szem előtt tartó neoliberális egészségpolitika által okozott egyenlőtlenségek feltárása és kritikája. Így igen sok vizsgálat született az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés és az egészségi állapot területi különbségei témákban.

A kritikai földrajz egyik fontos eszméje, hogy a kutatásoknak nem öncélúnak kell lennie, hanem együtt kell járnia a cselekvéssel: alkalmazhatóknak és relevánsnak kell lenniük. Ez a cselekvés többféleképpen értelmezhető. Egyrészt a kutatási eredményeikkel olyan egészségpolitikuskokat támogatnak, akik szolidaritást hirdetnek és az egyenlőtlenségek mérséklését tűzik programjuk zászlajára, másrészt nagy hangsúlyt helyeznek az oktatásra (a főiskolai, egyetemi hallgatók megismertetése a társadalmi esélyegyenlőtlenségekkel, szociális érzékenyséjük növelése), harmadrészt a kutatási eredmények megismertetése a civil szférával, s végül a civil szféra bevonása a döntéshozatal előkészítésébe, sok esetben a hatalommal szemben.

Probléma ugyanakkor a kritikai földrajz egészségföldrajzi alkalmazásával, hogy mind a földrajzosoknak, mind az orvosoknak hamis képük (sztereotípiák) van a másik tudományról, ami nehezíti a közös kutatásokat. Kritikai földrajzi megközelítéssel lényegesen több kutató készíti a munkáit, mint ahányan kritikai földrajzosnak definiálják magukat. Többen azt állítják, hogy ha a kritikai szemlélet kimaradna az egészségföldrajzból, akkor az a fennálló területi és társadalmi egyenlőtlenségek elfogadása lenne.¹⁵

Összességében azonban megállapítható, hogy a kritikai földrajz hasonló szerepet képvisel az egészségföldrajzban, mint a társadalomföldrajz egészében: a földrajz fő vonulata (a „mainstream”) az alkalmazott földrajz marad, a kritikai megközelítések azonban javíthatják a földrajz problémafelismerő- és megoldó képességét. Így a kritikai paradigma megjelenése az egészségföldrajzban megerősítette a társadalomtudományok szerepét, miáltal csökkent az orvostudomány dominanciája. Ennek következtében kiemelkedő szerepe van az orvosföldrajz egészségföldrajzzá alakulásában és a társadalomtudományi kötődések erősítésében.

Lényegében a kritikai szemlélet vagy kritikai paradigma a legtöbb újonnan megjelent kutatási irányzatra, vagy témára hatással volt. Bár nem sok új elem jelent meg a hagyományos egészségföldrajzi gondolkodásban, de az új témák és megközelítési módok nagy része vagy a kritikai egészségföldrajz, vagy áttételesen a kritikai szemléletmód hatására fogant.

3. Új irányzatok, megközelítési módok és kutatási témák

E szemléleti és filozófiai változások hatására az egészségföldrajz számos új kutatási témával és megközelítési móddal egészült ki az elmúlt bő évtized során. Természetesen az itt tárgyaltaktól több újdonság is megfigyelhető, azonban ezek a legjellegzetesebbek, s ezek szolgálnak a legjobb példaként egy-egy szemléletmód megjelenésére.

3.1. A betegségek politikai ökológiája

A politikai ökológia legelőször az agrárrendszerek földrajzi elemzése kapcsán bukkant fel a társadalomföldrajzban, majd onnan vált általánossá. Egyik előzményének a kulturális ökológia tekinthető s attól nem is választható el. Lényege, hogy az egyes társadalmi-térbeli folyamatokat kulturális, illetve politikai kontextusában vizsgálja. A politikai ökológia üzenete, hogy sok társadalmi-környezeti jelenség a politika és a hatalom (akár gazdasági hatalom, akár konkrét politikai hatalom) által determinált, így azok valós magyarázata csak úgy lehetséges, ha feltárjuk a jelenséget vagy folyamatot mozgató, generáló hatalmi mechanizmusokat. A társadalmi jelenségeknek és folyamatoknak ugyanakkor visszahatásuk is van a hatalmi szférákra. Ennek alapján a politikai ökológia alapvető célkitűzései ezeknek a hatásoknak és kontextusoknak a feltárása.¹⁶

A betegség politikai ökológiája a kontextuális megértésen alapul, mely nem idegen az egészségföldrajztól, hiszen az egyik markáns orvosföldrajzi kutatási irányzat, a betegség-ökológia a betegségek megjelenését és terjedését az ember-környezet viszonyának alakulásával magyarázza.¹⁷ A betegség ökológia megszületése szükségszerű következménye volt annak, hogy a kutatók szembetalálták magukat a betegségek biológiai okaira koncentrááló magyarázatok korlátaival: az egyes betegségek elterjedését (elsősorban fertőző betegségeket) nem lehetett pusztán csak biológiai okokkal magyarázni, mivel azok a társadalomba, a gazdaságba és a kultúrába ágyazottan (annak kontextusában) hatnak. A betegségek politikai ökológiája lényegében ebbe a módszerbe vonja be a hatalmi, politikai tényezőket.

A politikai ökológiai vizsgálatok az egészségföldrajzban több témát is érintenek. A témák egyik csoportját a politikai ökológia és az egészségi állapot rejtett kapcsolatai jelentik. Számos kutatás (pl. éhínség, erdőirtások) eljut a természet és társadalom kölcsönhatásának, továbbá politikai kontextusának elemzéséhez, azonban nem vonja le az egészségügyi (mortalitási és morbiditási) konzekvenciákat. A másik fontos csoportot a HIV és az AIDS politikai ökológiai vizsgálata képezi. A HIV terjedése egészen más a gazdaságilag fejlett, szabályozott USA-ban és egészen más Afrikában. Míg Afrikában az egész társadalomra kiter-

jedő probléma, addig az USA-ban körülhatárolható, térben is többnyire koncentrálódó társadalmi csoportokat érint.

A harmadik témacsoport az új és az újra megjelenő fertőzésekkel kapcsolatos.¹⁸ E kutatások alapproblémája, hogy egyes fertőző betegségek – bár kórokozójuk létezik – csak akkor okoznak tömeges megbetegedéseket vagy járványokat, ha az ember érintkezik azokkal a földrajzi terekkel (és azokkal a vektorokkal), ahol a kórokozó jelen van. Mivel a világ globalizálódása során az intenzív közlekedés, a migráció, s az eddig többé-kevésbé érintetlen terekbe való behatolás felerősödik, egyre gyakrabban fordul elő ilyen fertőző betegségek felbukkanása vagy újra megjelenése. Más ilyen betegségek a földhasználat megváltozása vagy az agrártevékenység kiterjesztése miatt terjednek el, s megint mások (pl. az úgynevezett „urbanizált betegségek”) a vízellátás, a vízfelhasználás, a mezőgazdaság és az egészségügy kapcsolata miatt. E betegségek kialakulásának környezeti mechanizmusába nem egy esetben kimutathatók politikai vagy gazdasági döntések.

3.2. Az ápolás egészségföldrajza

Az egészségügyi ápolás és az egészségföldrajz kapcsolata meglehetősen szokatlan még az egészségföldrajzon belül is. Elsősorban nem földrajzosok, hanem olyan ápolással foglalkozó szakemberek és kutatók művelik, akik érdeklődnek a térbeli kérdések iránt.

Sok ápolástudományi tanulmány foglalkozik földrajzi kérdésekkel úgy, hogy nem definiálja munkáját egészségföldrajzinak. Ez nem egyedülálló jelenség, hiszen általában jellemző, hogy sok egészségföldrajzzal foglalkozó munka nem tekinti magát egészségföldrajzinak. Andrews, G. J. több mint 20 olyan tanulmányt talált az ápolástudományi szakirodalomban, amelyek nyíltan földrajzi szemléletet és módszereket használnak, és emellett rengeteg cikk használta a térbeli szemléletet anélkül, hogy magára a társadalomföldrajzra hivatkozott volna. Ugyanakkor a „Progress in Human Geography” hasábjain megjelent ápolással foglalkozó tanulmányok viszont nem hivatkoztak ezekre az ápolástudományi kutatásokra, mert vélhetően nem is ismerték azokat.

Andrews, G. J. úgy találja, hogy a változás, az ápolás és a hely három ponton találkozik. Az első az egészségügyi ellátás térbeli változásaihoz kapcsolódik, és az ápolás helyszínére (intézetek vagy otthoni ápolás) koncentrál. A második kapcsolódási pont az intézeteken (intézményeken) belüli ápolás és a hely összekapcsolódása. A harmadik kontextus az ápolók mindennapi munkájának színterén található és az ápoló-beteg kapcsolat változó térbeli jellemzőit vizsgálja.¹⁹

E megközelítések a mindennapi kutatói gyakorlatban gyakran együtt jelennek meg. Kiváló példát jelent erre az a kutatás, amely leginkább az „intézmények földrajza” kifejezéssel jellemezhető. A kutatások lényegileg egy-egy intézményben végzett empirikus vizsgálaton keresztül általános kérdésekre keresik a választ. E kutatások a teret egészen sajátosan értelmezik, a mikroszintet a lehető legvégsőig szűkítik, és megszületik az „intézményi tér”, esetünkben a „kórházi tér” fogalma. Az egyik fontos kérdés volt, hogy a nővérek (ápolók) hogyan használják a kórházi teret. Megfigyelték, hogy az ápolók az orvosokkal összehasonlítva a kórházi tér lényegesen kisebb részében mozogtak, s kisebb térbeli szabadságuk is volt. Az ismert (gyakrabban használt) kórházi terekben az ápolók nagyobb sebességgel mozogtak, mint a kevésbé használt terekben. A kórházi téren belül vannak olyan részek, melyeket az ápolók sajátjuknak tekintenek, lényegileg ez az ő „felségterületük”. E terek felett ők diszponálnak, s lényegileg mind a menedzsmentnek, mind az orvosoknak egyfajta informális engedélyre van szükségük, hogy e tereket szabadon használhassák. A tér és a hatalom (még ha informálisan is) kifejeződnek az intézményeken belül is, és egyfajta helyi társadalmat alkotnak.

Egy másik ígéretes próbálkozás az a vizsgálat, amelyben a teret nem csupán egyetlen egészségügyi intézményre terjesztik ki. Ez azt jelenti, hogy egy adott kórházon belül vizsgálják a betegek, illetve az ápolószemélyzet mozgási szokásait. Részben arra kíváncsiak, hogy a betegek milyen tereket vesznek leggyakrabban igénybe a kórházakon belül, részben arra, hogy az ápolók hogyan viszonyulnak az intézményeken belüli térhez: az intézmény mely területein mozognak gyakrabban, gyorsabban, hogyan viszonyulnak a terekhez.²⁰

3.3. A regionális medikometria

A regionális medikometria az egészségügy regionális fejlődésre gyakorolt hatásával foglalkozó fiatal tudományág. Inkább a regionális tudományhoz kötődik, de eredményei és szemléletmódja az egészségföldrajzhoz is kapcsolja.

A regionális medikometria matematikai-statisztikai eszközöket és módszereket alkalmaz azoknak a térbeli folyamatoknak a vizsgálatára, amelyek az egészségügy regionális fejlődésre gyakorolt hatását jellemzik. Szemlélete komplex jellegű: nemcsak a hagyományos egészségügyi mutatókat használja fel, hanem újszerűeket is, s a hagyományosakat is másképpen értelmezi.

Az egészségügyet a régiók (vagy másféle terület egységek, pl. települések, közigazgatási egységek) szempontjából erőforrásnak tartja, a gazdaság olyan elemeként értelmezi, amely erőteljes multiplikátor hatással bír. Szembehelyezkedik azzal az elképzeléssel, mely az egészségügyet a nem termelő ágazatok közé sorolja, ugyanis korábban az egészségügyre a régiók szemszögéből, mint költségtenyezőre tekintettek. A medikometrikus megközelítés szerint, ha egy régió egészségügyi rendszere a régió kívülről érkező betegeket is ellát, akkor az a régió számára lényegileg export, tehát bevételként értelmezhető. A régióba érkező betegek ezen kívül más szolgáltatásokat is igénybe vesznek (közlekedés, kereskedelem, szállás), melyek tovább növelik a régiók GDP-jét.

A regionális medikometriával foglalkozó szakemberek fontosnak tartják kiemelni, hogy nemcsak közvetlen gazdasági hozadéka van az egészségügynek egy-egy régió életében. Az egészségügy fontos munkaadó: olyan szolgáltatás, melynek viszonylag magas élőlombigénye van. Ehhez kapcsolódóan kell kiemelni, hogy az egészségügyben dolgozó munkatársak rendkívül kvalifikáltak. Ennek hosszabb távú hatásai is vannak: ha nő a régióban a képzetesebb munkavállalók aránya, akkor a fogyasztás iránti igény is nő, továbbá nagy hatása van a helyi társadalomra, hiszen növeli az elit, vagy a középrétegek részarányát. Ezáltal szervezettebb lesz a helyi civil élet, nő a társadalom koherenciája. Az egészségügy egy sor komplementer tevékenységet is indukál, melyek között célszerű megemlíteni az ápolást, a szociális tevékenységet, a kultúrát és egy sor gazdasági tevékenységet, melyek az egészségügy működéséhez kellenek.

Bailly, A. számos – elsősorban svájci – példát hoz arra, hogy milyen mértékben járul hozzá az egészségügyi ellátás egy régió GDP-jéhez és fejlődéséhez. Az egészségügy régióra gyakorolt multiplikátor hatásának mérésére egy ún. „multiplikátor-értéket” vezetett be, mely 1 és 2 közé esik. Minél közelebb helyezkedik el az adott régió értéke az egyhez, annál gyengébb az egészségügy más szektorokra gyakorolt fejlesztő hatása, s minél közelebb helyezkedik el a 2-höz, annál erősebb.²¹

A regionális medikometria sok gyakorlati eredményt is elkönnyelhet. Az egészségügy multiplikátor hatásának kimutatása és alátámasztása segítette a helyi vagy regionális politika formálóját, hogy akár a nemzeti egészségpolitika céljaival ellentétesen is fenn tudjanak tartani olyan egészségügyi intézményeket, amelyek a régió számára fontosak voltak és bevételeket hoztak. E döntések helyességét maga az idő igazolta: némelyik „életben tartott” kórház komoly fejlődést tudott indukálni a régióban.

Már utaltunk rá, hogy a regionális medikometria viszonylag fiatal kutatási terület. Intézményesülésének fontos állomása volt, amikor 1992-ben Franciaországban az Orvostudományi Akadémia önálló tudományszakágnak fogadta el. Létrejöttében nem kis szerepe volt az egészségügy egyre nehezező finanszírozásának és az egyenlő hozzáférés elvének. Szemléletében és módszereiben egyaránt hasznosítja a földrajz, a járványtan, a szociológia és a regionális tudományok eredményeit és eszközeit. Ebből adódóan a regionális egészségügyi problematika sokoldalú megközelítésére törekszik.²²

3.4. A fogyatékkal élők egészségföldrajza

A fogyatékkal élők egészségi és egészségügyi problémáinak földrajza a kritikai egészségföldrajz jellegzetes kutatási témája, mely nemcsak témájában, de kérdésfeltevéseiben és módszertanában is gyökeresen eltér a megszokottól. Smith, P. – hangsúlyozva ezt a másságot – arra hívja fel a figyelmet, hogy ezeknél a vizsgálatoknál korántsem elégséges a térségi összefüggések vizsgálata, hanem a mikro-, vagy egyenesen az egyéni szintek tanulmányozása szükséges, s a teret valójában elvontan kell értelmezni.²³

A fogyatékkal élők el vannak zárva bizonyos terektől, s saját, zárt terekben kénytelenek élni. Ez egyaránt jelent valós fizikai elzártságot és egy elvont, de létező társadalmi térben történő elzártságot. A térbeli elzártságuk látszólag csökkent az 1960-as évek óta, hiszen a gondozóintézetekben élők száma csökkent, azonban figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy az értelmi fogyatékosok nagy része nem kerül az intézetekbe. Az USA-ban hagyományosan a családjuknál maradnak, akik elrejtik őket a társadalom elől. Így a kutatások arra a következtetésekre jutottak, hogy a hagyományos gondozóintézetek is és azok a települések, közösségek (mikroterek), amelyek szellemi fogyatékkal élőknek adnak otthont, lényegileg „fogyatékos gettóknak” tekinthetők. A kutatók megítélése szerint a megbélyegzésnek és a térbeli elkülönítésnek egyes esetek racionalitásán túl kulturális és gazdasági okai vannak. Eszmeileg a stigmatizálásra és az eugenikus gondolkodásmódra vezethető vissza, gazdaságilag pedig a gondozásukat fenntartani kívánó „fogyatékos ipar” támogatja.

Smith, P. kimutatta, hogy a valós (intézményi) vagy kulturális „fogyatékos gettóknak” élő értelmi fogyatékosok egészségi állapota lényegesen rosszabb, mint nem megbélyegzett embertársaiké, melynek részben az az oka, hogy nem megfelelő egészségügyi ellátást kapnak. Ez utóbbi oka részben szegénységük, részben a velük szembeni megkülönböztetés. A kutatások szerint várható élettartamuk alacsonyabb, magasabb arányban fordul elő náluk hallás- és látásromlás, túlsúly és lelki eredetű betegség. Lényegesen többször tapasztalnak életük során rossz bánásmódot, visszaéléseket és erőszakot az egészségügyi ellátás terén életükben, mint az átlagnépesség. Ráadásul a megelőzéssel kapcsolatos egészségügyi szolgáltatások számukra alig elérhetők. Ennek az az oka, hogy a társadalom számára haszontalannak tekintik őket. Smith, P. szerint az eugenika gondolkodásmódjának továbbélése figyelhető meg annak ellenére, hogy a közvélekedés szerint az eugenika a náciizmussal együtt megszűnt.²⁴

A fogyatékkal élők egészségföldrajza rávilágít arra, hogy a kritikai egészségföldrajzi vizsgálatoknál a térbeliséget a megszokottól másképpen kell értelmezni, és más – társadalomtudományokhoz jobban kötődő – módszereket is kell alkalmazni.

4. Összegzés

Az egészségföldrajz új irányzatainak összegzésekor felvetődik egy fontos kérdés: az egészségföldrajzban lezajlott változások, illetve az orvosföldrajz egészségföldrajzzá alakulása megerősítette-e a tudományszakág fontosságát a földrajzon belül? Kearns, R. és Moon, G.

értékelése szerint e folyamatok nem változtatták meg az egészségföldrajz pozícióját a társadalomföldrajzon belül, az továbbra is a társadalomföldrajz peremére szorul. Ugyanakkor e folyamatok – véleményük szerint – jótékony hatással voltak az egészségföldrajz belső világára: erősödött társadalomtudományi megalapozottsága, színesedtek a témák, megszűnően van dualitása (az orvosföldrajzi és egészségügy-földrajzi munkák elkülönülése), színesedett módszertani eszköztára, erősödött az interdiszciplinaritás.

Fontos kérdés, hogy elvárható-e, hogy az egészséggel kapcsolatos kérdések a társadalomföldrajz „mainstream”-jébe kerüljenek, avagy el kell fogadni azt a tényt, hogy az egészséggel kapcsolatos kérdések a földrajzban ugyanolyan pozíciót foglaljanak el, mint az egészségprobléma a társadalom értékrendjében, ahol felértékelődése ellenére sem vált a társadalmak központi kérdésévé.

Jegyzetek

- ¹ Mayer, J. D. (1996): The political ecology of disease as one new focus for medical geography. *Progress in Human Geography*, 4. pp. 441–456.
- ² Kearns, R.–Moon, G. (2002): From medical to health geography: novelty, place and theory after a decade of change. *Progress in Human Geography*, 26. 5. pp. 605–625.
- ³ Uo.
- ⁴ Az egyes földrajzi szakkifejezések használata a magyar és az angol szakirodalomban más és más lehet, ezért tartom lényegesnek, hogy jelezzem az eredeti kifejezést is.
- ⁵ Maga a kifejezés elsősorban felszínt, környezetet, tájat jelent, ám a magyar földrajzban ezek a kifejezések szinte kizárólagosan természetföldrajzi jelentést hordoznak.
- ⁶ Kearns, R.–Moon, G. i. m.
- ⁷ Litva, A.–Eyles, J. (1995): Coming out: exposing social theory in medical geography. *Health & Place*, 1. pp. 5–14. – Brown, T.–Moon, G. (2004): From Siam to New York: Jacques May and the ‘foundation’ of medical geography. *Journal of Historical Geography*, 30. pp. 747–763.
- ⁸ Kearns, R.–Moon, G. i. m.
- ⁹ Litva, A.–Eyles, J. (1995): i. m.
- ¹⁰ Kearns, R.–Moon, G. i. m.
- ¹¹ Aron, R. háromféle társadalomkutatói szerepet különít el: a „tudomány főpapja”, az „uralkodó tanácsadója” és a „nép orvosa”.
- ¹² Parr, H. (2004): Medical geography: critical medical and health geography? *Progress in Human Geography*, 2. pp. 246–257.
- ¹³ Painter, J. (2000): Critical human geography. In: Johnston, R. J.–Gregory, D.–Pratt, G.–Watts, M. ed.: *The dictionary of Human Geography* (fourth edition), London, Blackwell pp. 126–128.
- ¹⁴ Kearns, R.–Moon, G. i. m.
- ¹⁵ Kearns, R.–Moon, G. i. m. és Parr, H. (2004): i. m.
- ¹⁶ Mayer, J. D. (1996): The political ecology of disease as one new focus for medical geography. *Progress in Human Geography*, 4. pp. 441–456.
- ¹⁷ Brown, T.–Moon, G. (2004): i. m.
- ¹⁸ Mayer, J. D. (1996): i. m.
- ¹⁹ Andrews, G. J. (2004): Geographies of health in nursing. *Health & Place*, (In Press)
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Bailly, A.–Coffey, W. (1990): Regional Medicometry: Health Expenditures, Regional. Disparities, Problems and Policies. In: BOYCE, D. and others ed.: *Regional Science* Springer Verlag, pp. 469–485.
- ²² Bailly, A. (2005): Activités de santé et développement régional: Une approche medicométrique. Akadémiai székfoglaló előadás. 2005. április 14. Budapest, www.mta.hu
- ²³ Smith, P. (2004): Off the map: a critical geography of intellectual disabilities. *Health and Place*, 11. pp. 87–92.
- ²⁴ Uo.

RUDL JÓZSEF:*

Foglalkoztatás és munkanélküliség a Dél-Dunántúl falvaiban

Abstract

The reappearance of unemployment is the outcome of the change that has happened as a result of the regime change in Hungary (around 1990) As a consequence of privatization in agriculture masses of people have become unemployed again in the countryside. Beside the present unemployed population there appeared a notable number of people who should be provided with labor shortly at low wages. A new type of farmers has made an appearance, who are not hired even for seasonal jobs, due to the technical development in agriculture.

Due to unemployment the mobility of the population has strongly decreased. Earlier, before the changing of the regime, more people were crossing the borders of their microregions than today. By developing the infrastructure in the countryside the mobility of this population could be increased, evaluating the smallest villages higher.

1. Bevezetés

A mezőgazdasági vidékek jellegzetes települései a falvak hosszú társadalmi-gazdasági fejlődésen mentek keresztül. Alapjában a földművelés és az állattenyésztés általánossá válása hozta létre őket. Az iparosodás, a munkahelyek koncentrációja a munkaerő koncentrációját is eredményezte. Gyorsult a városfejlődés, az emberek beköltözése, a falvak lakosságának eloregedése. A falu a településrendszerben másodhegedüssé vált. Hosszú időn keresztül a városok kiszolgálója lett; a város számára biztos munkaerőtartalékot jelentett. Biztosította a városlakók élelmiszerszükségletét, az ipari termelés bizonyos szektoraihoz az alapanyagot. Ugyanakkor a falu lakosságának, ha bizonyos szolgáltatásokhoz akart hozzájutni, a városba kellett menni.

A két világháború között, a világgazdasági válság idején az iparból, illetve a szolgáltatásokból kiszorult városi munkások aránya, a városban munkanélkülivé lett dolgozók száma nem volt akkora, mint a falvakban idénymunkából nyomországon élő agrárproletárok aránya. A „túlnépesedett” falvakban élő agrárnépesség egy-két hektár földből megélni nem tudott. A város a falu feleslegessé vált munkaerejét nem fogadta. A szocializmus kezdeti időszakában a volt zsellérek tömegesen hagyták el a falvakat.

A rendszerváltás utáni átalakulások eredménye lett a munkanélküliség újbóli megjelenése. A gazdaságtalanul működő üzemek és termelési technikák felszámolásával, a „bujtató” munkaerő elküldésével, a mezőgazdasági szövetkezetek felszámolásával stb. jelentős munkaerő szabadult fel. Az agrárprivatizáció következménye volt, hogy a munkanélküliség ismét tömegessé vált a falvakban.

A városi és a falusi munkaerő körében az inaktív lakosság mellett megjelent egy jelentős tartaléksereg, amelynek a közel-jövőben munkát kell teremteni, és amely a munkaerő olcsóságát még hosszú ideig biztosítja. Megjelent egy „új zsellér” tömeg, akiknek a modern mezőgazdasági technika és technológiák elterjedése miatt, a két világháború közötti időszakhoz viszonyítva, időszakos munka vállalására sincs lehetőségük.

* PhD, egyetemi docens – Pécsi Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet.

A gazdasági recesszió, a munkanélküliség miatt a lakossági mobilitás erősen lecsökkent. Ma a lakossági térpályák közül lényegesen kevesebb lépi át a kistérség határát, mint a rendszerváltozás előtti időszakban. A falu elzártágának megszűntetése, a közlekedési feltételek kedvezőbbé tétele, a megélhetést biztosító jövedelmek növekedése mobilisabbá tehetik a térség lakosságát. A falusi infrastruktúra fejlesztése és a lakossági mobilitás növekedése felértékelheti még az aprófalvakat is.

2. Foglalkoztatási gondok a Dél-Dunántúli falvaiban

2.1. A népesség foglalkozás szerinti összetétele

A foglalkozás szerinti összetételnél főleg az aktív keresők arányának változását, a nemzetgazdaság különböző ágaiban végzett tevékenységét illetve ezek területi elhelyezkedését vizsgáljuk. Az aktív keresők aránya a régióban az 1990-es 43,1%-ról 2005-re 33,6%-ra (KSH Mikrocenzus 2005) esett vissza. Ez a nagyarányú változás alapvetően a munkából kikerülők magas arányával, kisebb mértékben a fiatal járadékosok, inaktívvá válók arányának növekedésével, és a munkaerő öregedésével, az öregségi nyugdíjba vonulók magasabb számával is hozható összefüggésbe. Az üzemek, vállalatok megszűnésével nemcsak a nyugdíjkorhatárt elérő továbbsholgálók léptek ki a foglalkoztatottak közül, hanem kedvezményrel a korhatár közelében lévők is. A bányászatból felszabaduló munkaerő bizonyos föld alatt ledolgozott óraszám estén szintén kedvezményes nyugdíjat kaphatott.

A régió falvaiban még élesebben jelenik meg a kérdés: 1980-ban a falvak lakóinak még 45,0%-a, 1990-ben 40,7%-a aktív kereső volt, 2001-ben mindössze 29,4%-a. A 2001-es népszámlálás adatai alapján a Dél-Dunántúlon Baranya falvaiban a legkisebb a foglalkoztatottak aránya: mindössze 28,4%, Somogyban 29,2, Tolnában 30,8. A különbségek abból adódnak, hogy tolnai és somogyi nagyobb falvak közül több településen maradtak meg a szövetkezetek, amelyek ha a korábbihoz hasonlóan tömegesen nem is alkalmazzák a falu lakosságát, de néhány, főleg fiatalnak tudnak helyben megélhetést biztosítani.

A falusi népesség relatíve alacsony foglalkoztatottságához hozzájárult az is, hogy a szövetkezetek felbomlása után a nyugdíjkorhatárt elért dolgozók kénytelenek voltak nyugdíjba vonulni. A nyugdíjasok egy része már saját földjét sem műveli, legfeljebb a ház körüli konyhakertben termel. Földjét bérbe adta, vagy parlagon maradt. A városban munkanélkülivé válók egy része visszatért a faluba, a falu olcsóbb infrastruktúrája lehetővé teszi az alacsonyabb járuléék mellett azt, hogy a létminimumon megélhessen. A városi és a falusi munkaerő körében az inaktív lakosság mellett megjelent egy jelentős tartaléksereg, amelynek a közeljövőben munkát kell biztosítani, és amely a munkaerő olcsóságát még hosszú időn át fenntartja.

Az apró- és törpefalvak foglalkoztatottsági helyzete a legreménytelenebb. A Somogy megyei Rinyabesenyő lakosságának csak 6,2%-a, baranyai Katádfának 7,8%-a, Pettendnek 8,2%-a volt foglalkoztatott 2001-ben. E falvak nagy része nem volt szövetkezeti központ, nincs iskolája, orvosi rendelője, stb. Egyetlen foglalkoztató az önkormányzat, amely egy-két embert foglalkoztat közhasznú munkákban, hogy a munkanélküli segélyt három hónap után ismét folyósítani lehessen. Öröm az, ha van egy-két vállalkozó a faluban. Ők vezetik a vegyesboltot, illetve a kocsmát. E kisfalvakban igen ritkán maradnak meg kisiparosok. Ők inkább a nagyobb faluközpontokban települtek le, ezek a falvak jobban biztosítják megélhetőségüket.

A gazdaság strukturális átalakulását a keresők nemzetgazdasági ágankénti megoszlása is tükrözi. 1980-ban a régió keresőinek 23,9%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 1996-ban

csak 10,8%, 2005-ben csak 6,8%-a. A falvak átlaga valamivel magasabb: Tolna megye falvainak keresői dolgoznak legnagyobb arányban a mezőgazdaságban. Az alig iparosodott Tolnában a keresők 17,2%-a, Baranyában 15,8%-a, Somogyban 14,3%-a dolgozott 2005-ben a mezőgazdaságban. Az elhibázott agrárprivatizáció eredménye, hogy a szövetkezetek alkalmazottai többnyire munkanélkülivé váltak. A tagok kisebb-nagyobb földjeiken munkaeszköz nélkül nem tudnak gazdaságosan termelni. A családi kisbirtokok nagy része nem lesz versenyképes az EU országok mezőgazdaságával. Nem egy új nagybirtokrendszerrel, hanem nyugat-európai típusú szövetkezetekkel lehet az agrárválságból kilábalni és az EU-ba bekerülni.

Az ipari foglalkoztatottak száma erőteljesen, arányuk kisebb mértékben csökkent, mint az agrárszféráé. Az 1980-as 38,2%-ról 1996-ra 33,5%-ra esett vissza. A legnagyobb változás Baranyában volt: 42,8%-ról 33,1%-ra. A két szektorból kikerülők leginkább a III. szektorban próbáltak elhelyezkedni, illetve itt kisebb tőkével is kezdhettek vállalkozást.

A falvakban ipari tevékenységet folytatók száma is csökkent. Először a városi munkahelytől távolabbi településről ingázók maradtak ki az iparban dolgozók közül. Az új tulajdonost nem kötelezték törvények az utazási költségek megtérítésére, a minimálbért kereső munkavállaló a megnövekedett utazási költségeket nem tudta fedezni. Ha a dolgozók munkahelyüket meg akarták tartani, gyakran kénytelenek voltak falusi ingatlanukat felszámolni és vagy a városba, vagy a városhoz közeli településre költözni. Másrészt a falvakba települt leányvállalatokat az ipari nagyüzemek a privatizáció során többnyire felszámolták. A termelőszövetkezetek melléküzemágai közül néhány magántulajdonba, vagy valamilyen csoport tulajdonába került. Mindkét eset az itt dolgozók számának csökkenését eredményezte.

A harmadik szektor vette fel az iparból és a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő egy részét. A munkanélkülivé vált falubéliek közül a nagyobb lélekszámú településeken többen e szektorban kezdtek vállalkozásba. Legkisebb tőkével például kereskedelmi vállalkozások indulhattak. A nagyobb falvakban megjelentek a butikok. Néhány szolgáltató kisiparos is működik e településeken.

Az aprófalvak problémája viszont az, hogy kevés a foglalkoztatott. A járulékokból élők legfeljebb a létfenntartáshoz szükséges legelemibb termékeket tudják megvásárolni. A boltok bevétele alacsony, itt nem jövedelmező a vállalkozás. Néhány településen a bolt is megszűnt, az aprófalvas Ormánságban néhány településen a kocsmá is.

A harmadik szektorba átrétegződő munkaerő másik része továbbra is a városokba ingázik. A gombamód szaporodó bevásárlóközpontok főként a női munkaerőt alkalmazzák. Ezzel magyarázható, hogy néhány városhoz közeli faluban a férfiak körében magasabb a munkanélküliség, mint a nők között.

A munkaerő szakképzettsége nem mondható jónak. Az írástudatlanság gyakorlatilag megszűnt. Régiókban a 14 éven aluli korcsoportnak mindössze 1,2%-a nem végezte el az általános iskolát. Kevesebb, mint negyede nem folytatta tanulmányait az általános iskola után. Harmada szakmunkásképzőt, vagy szakiskolát, 30%-a gimnáziumot végzett. Sajnos a falvakban egyre kevesebb az iparos szakmunkás. A képzettségük szerkezete sem jó. Még ma is kevés az agrárszakember. A mezőgazdasági vállalkozók közel háromnegyed részének nincs semmilyen a mezőgazdasághoz kötődő végzettsége. Felsőfokú képesítéssel rendelkezők száma növekvő. A régión belül ott magasabb a felsőfokú végzettségük aránya, ahol helyben regionális egyetem működik. Baranyában 15,9% ez az arány. Az értelmiségi réteg nagyobb arányban a városokban telepedtek le, ahonnan „kiingáznak” a falvakba. Fontos lenne, hogy az értelmiségi réteg vonzónak érezze a falusi településeket és a kisvárosokat. Szükség lenne a térség fejlődése miatt is a helyben tevékenykedő értelmiségre.

3. A munkanélküliség

A szocialista gazdasági rendszer célul tűzte ki a teljes foglalkoztatást. Az iparosítás során a falun felszabaduló munkaerő egy része munkát kapott a városokban. A földosztással földhöz jutottak munkaeszközök és termelési tapasztalat hiányában hamar eladták földjeiket. Egy részük a városokban, másik részük a megalakuló szövetkezetekben talált munkát. A falvak lakói a városi lakáshiány miatt tömegesen ingáztak a városba. Ettől kezdve egyre nagyobb arányban éltek itt nem mezőgazdasági keresők. A falut már nem lehetett csak a mezőgazdasággal, illetve a mezőgazdasági keresőkkel jellemezni.

A rendszerváltás utáni átalakulások eredménye lett a munkanélküliség megjelenése a régiókban is. A gazdaságtalanul működő üzemek és termelési technikák felszámolásával, a „bújtatott” munkaerő elküldésével, a mezőgazdasági szövetkezetek felszámolásával stb. jelentős munkaerő szabadult fel. Az agrárprivatizáció eredménye volt, hogy a munkanélküliség tömegessé vált a falvakban. A városokban az infrastruktúra, majd a harmadik szektor a munkanélküliek nagy hányadát felszívta. Bejáró, ingázó munkaerőt alkalmazni azonban egyre kevesebbet akart a város. Korábban is elsősorban a fizikai munkaerő szükségletét elégítette ki a falvak lakóinak alkalmazásával. A harmadik szektorban erre kevésbé van szükség. Másrészt a privatizált vállalkozások az ingázók utazási költségeit sem akarják vállalni. A korábbi ingázók egy része tehát a falun maradt, egy része beköltözött a városba. Helyükre viszont olyan városi munkanélküliek költöztek, akiket a falusi élet viszonylagos olcsósága kényszerített a falvakba. Ezzel magyarázható, hogy a privatizáció során létrejött munkanélküliség térségünkben a falvakat erősebben érintette, mint a városokat.

Az országos szintnél elmaradottabb mezőgazdasági és ipari termelés, az aprófalvas településhálózat, a kedvezőtlen közlekedési kapcsolatok, az infrastruktúra alacsony színvonala, a roma lakosság nagyobb részarány stb. hozzájárultak ahhoz, hogy a Dél-Dunántúlon a munkanélküliségi ráta magasabb, mint az országos átlag.

A nagyobb arányú munkanélküliség 1991-ben kezdődött el régiókban. Tolna megye aprófalvas térségeiben a szövetkezetek átalakulása idézte elő. 1992 decemberére egy a munkanélküliség által erősen sújtott térséggé alakult a régió, ahol a munkanélküliségi ráta elérte a 12,3%-ot („vágató munkanélküliség időszaka”). Az 1993-as privatizációs folyamat eredményeként az új munkáltatók száma emelkedett, de az eredetileg tervezettnél mindegyik kevesebb munkaerőt foglalkoztatott. Főleg az agrárprivatizáció eredményeként nőtt az önfoglalkoztató kényszervállalkozók száma. 1993 végére még a munkaerőpiac szempontjából legkedvezőbb helyzetben lévő kistérségek is elérték legmagasabb munkanélküliségi értékeiket. A pécsi és a kaposvári körzetben 8,5, illetve 12,5%-ra ugrott a munkanélküliségi ráta. A mélypont az Ormánság cigánylakta falvaiban keletkezett, ahol a regisztrált munkanélküliek aránya 30–60% közt mozgott, valóságban azonban ennél is nagyobb volt – egyes településeken akár a 90%-ot is elérhette.

1994-ben a mélyponton túljutva több kistérségben csökkent a regisztrált munkanélküliek aránya. Mindenekelőtt növekedett a szolgáltatásokban elhelyezkedők aránya. A külföldi tőke is felfedezte a munkanélküli szakképzett tartaléksereget és néhány új vállalkozás is létesült. Ebben az esztendőben is magas volt a munkanélküliek száma. A valamivel kedvezőbb képhez hozzájárult, hogy sokan kikerültek a regisztrációból, bár effektíve munkanélküliek maradtak. Másrészt nőtt az inaktívák aránya, főleg a nők körében, harmadsorban azért is, mert bővült az aktív munkaerőpiaci eszközök köre is. Ezzel párhuzamosan a bejelentett üres álláshelyek száma is növekedést mutatott.

1995-ben ismét kisebb visszaesés volt megfigyelhető. A fizetési nehézségek miatt több vállalkozás abbahagyta tevékenységét, vagy leépítette a munkaerőt. 1996-ban már csak két határ menti kistérség helyzete romlott: a sellyei és a barcsi, bár ez utóbbiban volt már azóta

némi élénkülés. 2008-ig nem javult a Dél-Dunántúlon a munkanélküliek helyzete. A munkanélküliségi ráta 9,9 ezrelék. Érdekessége, hogy a legkisebb az értéke a leginkább agrár-foglalkozású Tolna megyében. A nagyobb falvakban több szövetkezet maradt meg, ami azt eredményezi, hogy több munkaerőt tud alkalmazni a mezőgazdaság.

A munkanélküliség területi különbségeinek kialakulásában a település elhelyezkedésének van meghatározó szerepe. A városhoz közeli, jó közlekedésföldrajzi helyzetű aprófalvakban kevesebb a munkanélküli, mint a kistérség várostól távoli zsáktelepüléseiben. Persze ebben is meghatározó az, ha a város tud foglalkoztatni bejáró dolgozókat, ha tud munkahelyet teremteni. Ha nem tud, akkor a városhoz közeli fekvés nem sokat jelent.

A település mérete a munkanélküliség kialakulásának másik fontos összetevője. Egy ezer lakosú közepes nagyságú faluban már van iskola, orvosi rendelő, stb., van helyben foglalkoztatott munkaerő. Egy aprófaluban a helyi önkormányzat tud egy-két embert alkalmazni. A foglalkoztatás bővítésére egyáltalán nincs lehetőség. Ezzel magyarázható, hogy a régió aprófalvainak tömegében a munkanélküliek aránya meghaladja az aktív keresőkét. Nemcsak az elöregedés az oka annak, hogy néhány településen egyáltalán nincs aktív foglalkoztatott.

A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségeinek további fontos összetevője a térség községeinek átlagos iskolázottsági szintje. A munkaerő szakképzettsége a régióban általában jónak mondható. Az írástudatlanság gyakorlatilag megszűnt. Régióinkban a 14 éven aluli korcsoportnak mindössze 1,2%-a nem végezte el az általános iskolát. Kevesebb, mint negyede nem folytatta tanulmányait az általános iskola után. Harmada szakmunkásképzőt, vagy szakiskolát, 30%-a gimnáziumot végzett. Felsőfokú képesítéssel rendelkezők aránya a régióban 14%, növekvő. A régión belül ott magasabb a felsőfokú végzettségűek aránya, ahol helyben regionális egyetem működik. Baranyában 15,9% ez az arány. Az értelmiségi rétegek nagyobb arányban a városokban telepedtek le, ahonnan „kiingáznak” a falvakba. Fontos lenne, hogy az értelmiségi réteg vonzónak érezze a falusi településeket és a kisvárosokat. Szükség lenne a térség fejlődése miatt is a helyben tevékenykedő értelmiségre.

A falvak összességében „lerontják” ezt a viszonylag kedvező átlagot. Különösen az aprófalvak lakóinak képzettsége mutat sötét képet. Az aprófalvak közül több faluban egyáltalán nincs felsőfokú végzettségű. Egy részében letelepedett egy-egy pedagógus, aki az iskola megszűnése után a településen maradt. Gyakran előfordul, hogy a faluban tanító pedagógusok is a városból ingáznak ki. A jegyző, a körzeti orvos és a pap, a körzeti központokban jelentik a pedagógusokon kívül az értelmiségi réteget. Hozzájuk társul néhány agrárértelmiségi, általában a szövetkezeti központokban, de a szövetkezeti vezetők, vagy a falugazdászok egy része is a közeli városokból jár ki dolgozni. Nagy gondot okoz, hogy a falu választott polgármesterei közül csak néhánynak van felsőfokú végzettsége, ugyanakkor több olyan vezető van, aki csak az általános iskolát fejezte be, még csak szakmunkás végzettsége sincs. A faluközösség érdekét a képzetlen polgármester nem tudja képviselni, a faluban a néhány nagyobb vállalkozó, néhány új nagybirtokos érvényesíti akarátát.

Még az sem mondható, hogy csak a cigányok lakta falvakban magas a munkanélküliség. Az Ormánságban több olyan település van, amelyek nem fogadták be a cigány csoportokat pl. Csányoszró, Drávasztára, Tengeri, Vajszló), a munkanélküliek aránya mégis magas. Természetesen a cigányok lakta falvakban Alsószentmárton, Besence, Gilvánfa, Hírics településeken messze felülmúlja az előbbi falvakét, ami e településeken már válságosnak mondható.

A cigány népesség nagyobb részének alacsony az iskolai végzettsége. A velük szemben alkalmazott diszkrimináció, ami nem minden előzmény nélküli, eredménye, hogy az alacsony iskolázottságúak közül őket bocsátották el először, és őket vették fel utoljára. Emiatt a cigányok lakta falvakban a munkanélküliségi ráta a 80–90%-ot is elérheti.

A falusi munkanélküliség egyik jellemzője, hogy tartós. A munkaerő körforgásból kikerülő falusiak csak nagyon nehezen jutnak vissza a munkaerőpiacra. Ennek fő oka természetesen a szakképzetlenség. Szinte lehetetlen olyan programot gerjeszteni, amely tömegesen alkalmazna szakképzetlen munkaerőt. A várostól távoli szakképzettek visszatérésének a közlekedésük támogatásának hiánya a legfőbb akadálya. Helyben sem olyan vállalkozások nem keletkeznek, amelyek tömegeket foglalkoztatnának, a falusi infrastruktúra sem bővül oly mértékben, hogy az munkaerőt venne fel. A szükséges anyagi és szellemi tőke is hiányzik. Marad a közhasznú munkavégzés, melynek keretében rövid időre néhány munkanélkülit foglalkoztatnak, hogy jogosultak legyenek ismét a munkanélküli segélyre.

A regisztrált munkanélküliek közt magasabb a férfiak aránya. A munkaadók 1989-ben főként a segédmunkásokat és a túlméretezett irodai apparátust ítélték feleslegesnek. A nők a városok infrastrukturális beruházásai után, főleg a bevásárlóközpontok megépülésével jobban el tudtak helyezkedni. Kisebb tőkével is a nők tudtak könnyebben, például kereskedelmi vállalkozásokba kezdeni. E vállalkozások egy része sikeres, más része azonban alig jövedelmez, csak látszatvállalkozás. A nők között, főként az aprófalvakban lényegesen több a háztartásbeli, akik nyáron a mezőgazdasági idénymunkákban vesznek részt.

Az 1990-es évek első felében már, egy-két nagyváros környéki kistérség kivételével, a szakmunkások voltak a munkanélküliek közt többségben. A nagyobb termelő üzemek privatizációja együtt járt a termelés átszervezésével, leépítésével, ami a szakmunkások elbocsátásával is járt. A bányászat leállításával munkanélkülivé váltak mérnökök is. Nagy luxus, de őket sem tudta alkalmazni a helyi gazdaság. A szakmunkás munkanélküliek aránya csökkenő, elhelyezkedési esélyeik jobbak.

2000-re a regisztrált munkanélküli férfiak száma is csökkent. A túlságosan is alacsony munkanélküli járadék, vagy jövedelemptóló segély nem biztosítja a családok létminimumon maradását sem, belőle csak éhen halni lehet. A fenti okok miatt a férfiak egyre nagyobb száma keres munkát a feketegazdaságban. A munkáltatók is szívesen látják a „fekete munkaerőt”, a munkaerő után fizetendő magas járulékok, adók miatt is bővül a feketegazdaság.

A munkanélküliek életkor szerinti megoszlása összefügg a népesség korösszetételével. A megyeszékhelyeken és a Balaton menti településeken a 17–25 éves munkanélküliek aránya eléri az összes regisztrált egyharmadát. A Balaton mentén ők nem tudtak még vállalkozáshoz jutni. Pécsen viszont az alacsonyabb munkanélküliség miatt tűnik soknak a pályakezdők aránya. Az aprófalvas térségekben és az agrárregiókban a pályakezdők körében alacsonyabb, viszont a 26–45 éves korosztályok körében magasabb a munkanélküliségi ráta. A fiatal, szakképzett munkaerő elhelyezkedési lehetőségei jobbak, mint az idősebb korosztályoké. Napjainkban a munkanélkülivé válás legjobban az 50 év feletti korcsoportot veszélyezteti, akiknél egyre több betegség jelentkezik, szakmai tapasztalatuk ellenére kisebb teljesítményre képesek, mint fiatal társaik. A magántőke pedig nem szociális intézmény.

A munkanélküliségi területi típusok közül olyan kistérség nincs a régiókban amely *kevésbé veszélyeztetett* volna. *Relatíván jobb helyzetben* vannak a Balaton parti kistérségek, ahol a szezonális munkát kell kiküszöbölni, illetve a Pécs kistérség. Itt a munkanélküliségi ráta nem éri el az országos átlagot. *Köztes helyzetű* kistérség pl. a bonyhádi, a dombóvári, a paksi, a szekszárdi, ahol a munkanélküliségi ráta az országos érték körüli. *Válsághelyzetben* vannak azok a kistérségek, ahol a ráta 1,5–2-szerese az országos átlagnak (pl. siklósi, sellyei, barcsi, nagytádi).

A Dél-Dunántúl munkaerőpiaci fejlődését a területre jellemző ágazatok talpon maradt kis- és középvállalkozásai befolyásolják alapvetően. E vállalkozások többségének sikerült túljutni a szerkezetváltáson, a privatizáción, így ők a legnagyobb foglalkoztatók. A közeljövőben a térségben nagyobb munkahelyteremtő beruházás nem várható, ezért foglalkoztatás javításában meghatározó szerepe lehet a mezőgazdasági vállalkozásoknak. A me-

zőgazdasági szövetkezesek illetve a magángazdaságok termelésének stabilizációja után növekedhet az ágazat munkaerő felvétele. Közmunkákkal, út-, autópálya-építésekkel a kevésbé szakképzettek szélesebb köre is munkába állítható lenne.

2010-re várhatóan stabilizálódik a foglalkoztatási szerkezet. A munkanélküliségi ráta a mainál is alacsonyabb szintre jut, ami összefügg azzal is, hogy sokan válnak inaktívvá. Nagy létszámú korosztályok érik el a nyugdíjkorhatárt, ugyanakkor szinte fele akkora létszámú korosztályok lépnek munkaképes korba. A falusi térben munkaerőt foglalkoztathat a felvásárlás, a raktározás kiépítése. Érdemes támogatni a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipart. A szakképzett munkaerő távlatokban a legfontosabb telepítő tényezője lehet a térség gazdasági fejlődésnek.

4. Összefoglalás

A rendszerváltás utáni átalakulások eredménye lett a munkanélküliség újbóli megjelenése. Az agrárprivatizáció következménye volt, hogy a munkanélküliség ismét tömegessé vált a falvakban. az inaktív lakosság mellett megjelent egy jelentős tartaléksereg, amelynek a közeljövőben munkát kell teremteni, és amely a munkaerő olcsóságát még hosszú ideig biztosítja. Megjelent egy „új zsellér” tömeg, akiknek a modern mezőgazdasági technika és technológiák elterjedése miatt időszakos munka vállalására sincs lehetőségük.

A munkanélküliség miatt a lakossági mobilitás erősen lecsökkent. Ma a lakossági térpályák közül lényegesen kevesebb lépi át a kistérség határát, mint a rendszerváltozás előtti időszakban. A falusi infrastruktúra fejlesztése és a lakossági mobilitás növekedése felértékelheti még az aprófalvakat is.

Irodalom

1. *Bank K.–Rudl J.* (2002): Helyzetkép a Dél-Dunántúl népességének tényleges szaporodásáról. In. (Kovarszki A.–László M.–Tóth J. szerk.) *Múlt, jelen, jövő – településügy térben és időben.* Tiszteletkötet Dr. Kőszegfalvi György 70. születésnapjára. PTE FI. 262–269. o.
2. *Bank K.–Rudl J.–Szentmarjay D.* (2004): Falvak a rendszerváltás után a Dél-Dunántúlon. In. *A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után.* BDF Szombathely, 80–90. o.
3. *Bank K.–Rudl J.* (2005): Faluközpontok a periferián. In: *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. III. Alföldkongresszus* (Szerk.: Nagy E.–Nagy G.), Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 114–119. o.
4. *Beluszky P.* (1999): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó 584 o.
5. *Hablicsek L.* (1998): A dél-dunántúli régió demográfiai helyzete különös tekintettel a halandóságra, kilátások 2020-ig. *Pannón almanach*, Pécs, pp. 35–54.
7. *Izményi É.–Nagy J.–Troszt T.* (1998): Somogy megye kézikönyve. SZÜV-CEBA kiadó. Szekszárdi Nyomda Kft. pp. 36–37.
8. *Rudl J.* (2002): Településközi kapcsolatok és az új kisváros. In. *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága* (szerk. BECSEI J.), Ipsylon Kiadó, Szeged, 269–278. o.
9. *Rudl J.* (2005): Mezőgazdaság és falufejlődés a Dél-Dunántúlon. In. *Tanulmányok Tóth Józsefnek*, PTE FDI, Pécs, 313–321. o.
10. *Tésits R.* (1998): Munkanélküliség és a gazdasági innovációk területi egyenlőtlenségei a Dél-Dunántúlon (PhD-disszertáció). Pécs, kézirat, p. 210.
11. *Tóth J.* (1996): Településrendszerünk legkisebb elemei. In. *Tér-gazdaság-társadalom.* (szerk. Dövényi Z.) Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 205–226.
12. *Trócsányi A.* (2000): A humán erőforrások regionális allokációja (Dél-Dunántúl). – In. *Tóth J.–Wilhelm Z.* (szerk.) *Konzerváció, modernizáció, regionalitás a Dél-Dunántúlon.* PTE FI Pécs, pp. 297–310.

SUTI ZOLTÁN:*

Európa az öregedés útján vagy talán a „fiatalodás” lépcsőjén?

Abstract

The ageing wave of Europe is going to have its effects also on other parts of the world as soon as within a few decades.

The question is whether the inhabitants of the European states and those of the other continents are able to follow this dynamic change, react on it considering individual and collective responsibility without a hotspot, and adjust the reforms to the demographic forecast.

Is there a solution for these problems?

The latest surveys are widening the gaps on social network and services and the researchers have put the changes in society forward in the process of searching.

The progress of cultural evolution often comes face to face with the labour market's reforms and pension schemes – eager to be changed– blocks the possibility of growing GDP for decades.

1. Bevezetés

A XXI. század első negyedének legjellemzőbb demográfiai tényezője a népesség idősödése. Ez öröndetes tény, hiszen az, hogy az átlagéletkor kitolódik, a társadalmi, a gazdasági és a tudományos fejlődés velejárója. A következményei azonban részben az egészségügyi intézmények munkájában, újabb és fokozódó mértékű terheltségében jelennek meg, részben pedig a nyugdíjellátó rendszerek működési és finanszírozási folyamataiban ütköznek ki. Ezen változásokat az észak és nyugat európai társadalombiztosítási szervezetek, a kialakult helyzetet, a magas életkort elért állampolgárok drasztikusan megnövekedett arányával magyarázzák.

Az öregedés nem új keletű jelenség Európában, a téma mégis aktuális az egész unió tekintetében. Minden tagállam küzd a demográfiai változásokból adódó problémák széles körével. Az EU nemrég tette közzé az öregedéssel kapcsolatos kutatásainak eredményét. Janez Potocnik, tudományért és kutatásért felelős biztos megfogalmazása szerint:

„Az előregedés egyike azoknak a trendeknek, amelyek a XXI. század legnagyobb kihívásai közé tartoznak”.

A tények, az átstrukturálódási folyamatot alátámasztják, hiszen a születéskor várható élettartam egész Európában emelkedik, de mindezek ellenére a statisztikai mutatók alapján még ma is az jelenthető ki, hogy minden ötödik lakos korán hal meg – gyakran elkerülhető betegségben vagy balesetben.¹

2.1. Napjaink kutatási programjai

Az EU Egészségügyi Bizottsága ajánlásával felmerült a lehetőség, hogy szükséges egy olyan adatbázis létrehozása, amely megbízható kutatási eredményekre épül. Ezért a tagországok hozzájárulásával harmincötezer ötven évnél idősebb európai állampolgár bevonásával készítették egy ilyen kutatást „Survey on Age, Health and Retirement in Europe” (SHARE) név alatt, melynek eredményeit 2008. november 28-án mutatták be Brüsszelben.

* PhD-hallgató – Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola.

A kérdések négy téma köré épültek:

- egészségi állapot,
- foglalkoztatás,
- család és
- jövedelem.

A felmérések alapján jól látható, hogy óriási különbségek mutatkoznak a tagállamok egészségügyi helyzetének tekintetében:

- az északi államok lakosai egészségesebbek,
- a déliek viszont tovább élnek.

Mind az oktatásról, mind az anyagi helyzetről bebizonyosodott, hogy jelentősen befolyásolja az életminőséget. A tanultabb emberek általában tovább, magasabb életszínvonalon, kevesebb betegséggel élnek.²

A foglalkoztatással kapcsolatban szintén egyértelmű eredmény született:

- a jobb egészségi állapot növeli,
- a korai nyugdíjazás pedig csökkenti a foglalkoztatás időtartamát.

Ezen a területen Csehország és Lengyelország között meglepően nagy különbség mutatkozik. (Csehországban az állampolgárok sokáig maradnak a munkaerőpiacon, Lengyelországban kevesebb ideig és rosszabb körülmények között.)

További fontos eredménye a kutatásnak a családi kötelékek szerepének értékelése: a korábbi előrejelzésekkel szemben a megkérdezések azt mutatják, hogy a család szerepe nem csökken, a generációk közti segítségnyújtás továbbra is működik.

A WHO világ-egészségügyi jelentése mindezek ellenére megalapozott reményt lát abban, hogy a meghosszabbodott élettartam értéket is hordoz.

A jelentés egy kissé merészen, más oldalról közelíti meg a dinamikus átalakulás belső magyarázatát:

- a nehéz testi munkára való alkalmasság az 50-es években megszűnik – a szellemi teljesítmények sokszor éppen a 60–70 életévek között a legkiemelkedőbbek,
- a korosabb emberek is egyre több országban megőrzik vitalitásukat, sőt ritkábban válnak elesetté,
- az idős emberek pszichés leépülése nem törvényszerű jelenség,
- az alkotóképesség igen magas korban is megmaradhat.

Persze igaza van a kutatási csoportvezetőnek, hiszen számos történelmi tény támasztja alá az utóbbi állítások igazát:

- Michelangelo 90 éves korában is festett,
- Tolsztoj, Verdi, Toscanini 80 éves korukban még alkottak,
- megemlíthetjük a 79 éves Jókait, de gondolhatunk nemzeti kultúránk nagyjaira: Kodály Zoltánra, Csók Istvánra, Faludy Györgyre is.

Az idős emberek, újszerű és a fiatalabb korosztály számára, szokatlanul nagy feladatok megoldására is alkalmasak lehetnek. Az öregségnek tehát nem kell kényszerű elesettséggel és ápolásra szorultsággal jární.³

Az Európai Bizottság vizsgálja azoknak az új, horizontális, közösségi programoknak a lehetőségeit, amelyek aktív társadalmi tevékenységekbe integrálhatók. Ezt szolgálja az EU „ötödik kutatási keretprogramja” is, amely az európai kutatási források jelentős részét az idős emberek életminőségének, autonómiájának és szociális integrációjának javítására fordítja.

A tagállamok a következő tizenöt évben az aktív népesség jelentős létszámcsökkentésével számolnak, hiszen 1995-től egyre kevesebb fiatal lépett be a munkapiacra. Ez a visszaesés az aktív munkaerőpiacok további leterhelését idézi elő.

2.2. Demográfiai változások

A dinamikus demográfiai változásokról, a különböző fórumok varázslatos egyéniségű előadói, időnként pánikszerű információkkal bombázzák a hallgató közönséget. Önmagában nézve a hírek igazak: az öregedés felgyorsulása és a következményeinek a beláthatatlansága nem új keletű, azonban a vele való szembesülés, a fájdalmas pontok csökkentése, a megoldás megtalálása a jelen kor feladatai, közé tartozik.

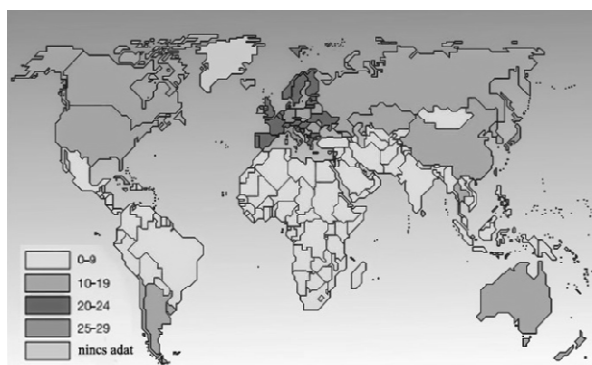
Mielőtt a tényleges helyzetet áttekinthetnénk, néhány szempontot kiemelten figyelembe kell venni: a jelenleg zajló demográfiai változásokat konkrét adatokkal kell alátámasztani, azonban az adatok értelmezésében némileg viszonyítási megoszlás figyelhető meg.

A népesség öregedésén az időskorúak egyre növekvő arányát értjük a népesség egészén belül. Az időskor meghatározása azonban már nem ilyen egységes:

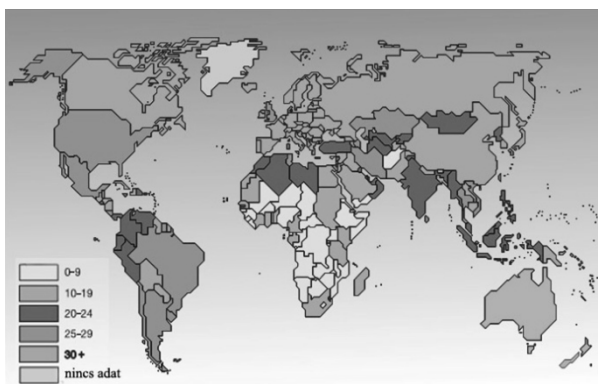
- az Eurostat értelmezések 60 éves korra helyezik ezt a határt, míg
- az ENSZ értelmezések szerint a 65 évesek és idősebbek tartozhatnak ide.

Az öregedési folyamat során azonban nem csupán az idősök illetve a fiatalok vagy a foglalkoztatottak részarányát értjük – a probléma sokkal általánosabb: a népesség egész korösszetétele változáson megy keresztül.⁴

A következő két ábra látványosan szemlélteti a folyamat általánosságát, illetve indokolja az európai változások kiemelt magyarázatát is. Jól látható a 2006 és 2050 közötti változás drasztikussága is.

1. ábra. A 60 évesek, illetve az idősebbek részaránya a teljes népességen belül 2006-ban
(Forrás: <http://www.un.org/esa/population/publications/ageing/ageing2006chart.pdf>)

2. ábra. A 60 évesek, illetve az idősebbek részaránya a teljes népességen belül 2050-ben
(Forrás: <http://www.un.org/esa/population/publications/ageing/ageing2006chart.pdf>)

A vén kontinensen – Európában – 1990-től kezdődően gyakorlatilag tízévente beszélhetünk fordulópontról az öregedés tekintetében. A népesség átlagos életkorát tekintve hasonló eredményre jutunk: az átlagéletkor folyamatosan emelkedő tendenciát mutat, míg 1990-ben az európai átlagéletkor 34,8 év volt, addig már

- 2000-ben 37,6 évre növekedett,
- 2005-ben 38,9 év,
- 2010-ben 40,2 év a várható életkor,
- 2050-re előreláthatólag – a jelenlegi tendenciák figyelembe vételével – 47,3 év lehet.

1. táblázat. Közepes előrejelzési változat 1990–2050

Év	Népesség (1000 főben)	Átlagéletkor (években)
1990	721 322	34,8
1995	728 513	36,1
2000	728 501	37,6
2005	731 087	38,9
2010	730 478	40,2
2015	727 227	41,6
2020	722 060	42,9
2025	715 220	44,2
2030	706 908	45,5
2035	697 507	46,6
2040	687 244	47,2
2045	676 104	47,3
2050	664 183	47,3

Forrás: <http://esa.un.org/unpp/>

Fontosabb mérőszám lehet az európai népesedési változásokban az idősek és a fiatalok aránya az aktív korú (20–59) népességhez képest, azaz az időskori és a fiataalkori függőségi arány. Ezen két ráta összege adja meg a teljes függőségi arányt.

2. táblázat. Közepes előrejelzési változat függőségi ráták alapján 1990–2050

Év	Fiataalkori függőségi ráta	Időskori függőségi ráta	Teljes függőségi ráta
1990	31	19	50
1995	29	21	50
2000	26	22	48
2005	23	23	47
2010	22	24	46
2015	23	26	48
2020	23	29	52
2025	23	32	55
2030	23	36	59
2035	23	39	62
2040	23	42	66
2045	24	45	69
2050	25	48	73

Forrás: <http://esa.un.org/unpp/>

Az öregedés folyamatában az időskori függőségi arány nő, míg a fiataalkori ráta csökken. A teljes függőségi arányban tekintetében, rövid ideig (15–20 év) csökkenő tendencia figyelhető meg, napjainkban azonban már ez a mutató is határozott emelkedésnek indult, és az előrejelzések szerint eddig nem látott mértéket vehet fel, ezzel jelezve az aktív korú-

akra háruló eltartási kötelezettség minden eddig felülmúló, és egyre csak növekvő mértékét.⁵

Mindezek mellett illik megemlíteni néhány speciális tény:

- a „Baby-Boom-generáció” első hulláma néhány év múlva eléri a nyugdíjkorhatárt, ami szintén az idősebbek felé eltolja a korlát.
- Nemcsak a várható életkor tolódott ki, hanem az egyes szakaszok hossza is: a tanulóssal töltött évek száma jelentősen megnőtt, ezzel kitolódott többek között a munkavállalás kezdete.
- Az elmúlt évtizedekhez képest jelentősen kitolódott az első gyermeket vállaló anyák életkora. Jelenleg ez átlagosan 27 év, de sokan csak 30 éves koruk után szülnék, ez pedig oda vezet, hogy bár sok nő vágyik több gyermekre, főként az állását féltve a legtöbbjük egynél többet nem mer vállalni.
- Mindezek mellett a munkaképesség felső határa is jelentősen felfelé mozdult, ami természetesen jelenti az optimális nyugdíjkorhatár változását is.
- A népesség lélekszámának 2050-ig várható alakulása változatos képet mutat. Példaként: Írországban 34%-os növekedésre, míg Bulgáriában 34%-os csökkenésre lehet számítani.

A tényeket értékelve azzal kell számolnunk, hogy a népességszökkenés és a demográfiai öregedés megfordítására 3–4 évtized távlatában gyakorlatilag nincs esély. A folyamatok ütemét azonban tudatos és következetes egész társadalmat érintő lépésekkel lassítani lehetne.⁶

2.3. A nyugdíjrendszerek kialakulása

Az első nyugdíjrendszereket a történelemben a homogén munkavállalói csoportok időskori ellátására hozták létre. Az érintett személyek kizárólag a nagyipari munkásság, vagy a tisztviselők köréből kerültek ki. Az e körben foglalkoztatottak javarészt férfiak voltak, s az alkalmazottak jövedelmi és családi helyzete stabilnak és homogénnek volt mondható. Ezekről a munkavállalói csoportokról viszonylag egyszerű volt járulékot szedni, s nem lehetett elkerülni a befizetést. Így valóra váltak az elméleti legfontosabb feltételek:

- a foglalkoztatási szerkezet stabil volt,
- a társadalom a demográfiai egyensúly vagy a növekedés állapotában volt,
- a gazdaság pedig lassan, de egyenletesen fejlődött.

A társadalombiztosítási nyugdíjrendszerek mindmáig e három feltevésen nyugszanak.

A társadalom nemzetállami keretekben működött – világos volt, hogy kik az adó- és a járulékfizetés alanyai, s az ellátottak köre is egyszerűen meghatározható volt. Nemzetközi mobilitás lényegében nem létezett, az emberek többé-kevésbé ugyanazon a helyen éltek le életüket, ahol megszülettek.

Érdekes e szempontból, az Egyesült Államok és az európai nyugdíjrendszerek kialakulásának összehasonlítása: földrészünkön az egyes társadalmak sokkal fontosabbnak tartották a szociális védőháló kialakítását, míg az Egyesült Államokban az egyéni felelősség és feladatvállalás szerepe hangsúlyozódott ki.

2.4. Eltérések az uniós nyugdíjrendszerekben

Az uniós országok nyugdíjrendszerei rendkívül sokszínűek. Eltérések vannak a nyugdíjrendszer szinte minden elemében:

- az irányítási rendszerben,
- a finanszírozási megoldásokban,

- a nyugdíjformulában és
- az indexálásban,
- az állami és a magánrendszerek jellegében, arányaiban.

A nyugdíjrendszerek változatosságai a társadalmi, gazdasági viszonyok különbözőségéből, és az ezekkel is összefüggő tradíciók eltéréséből, valamint az egyes rendszerek működését meghatározó, befolyásoló feltételek változásából adódnak.⁷

Az állami hozzájárulás és támogatás formái tagországokként eltérőek. Az állami hozzájárulás többféle formában működhet:

- a minimális nyugdíjak,
- a szociális nyugdíjak és
- a kiegészítő (gondozási, megélhetési) pótlékok finanszírozása.

A legkritikusabb kérdés a nyugdíjrendszerek finanszírozhatósága tekintetében a nyugdíjkorhatár. Legjellemzőbb a 65 év, Dániában magasabb (67), Franciaországban alacsonyabb (60).

Néhány országban a női korhatár alacsonyabb, mint a férfiaké, jellemzően 60 év (Ausztria, Belgium, Egyesült Királyság, Görögország), de ezekben az országokban is törekednek arra, hogy lépésenként a férfi korhatár szintjére emeljék.

A tagországok többsége rugalmasan kezeli a nyugdíjkorhatár kérdését. Több tagországban a meghatározott korhatár előtt 3–5 évvel is nyugdíjba lehet vonulni különböző feltételekkel (nem, egészségi állapot, biztosításban töltött idő). Fix a korhatár Franciaországban, Írországban, Hollandiában és Nagy-Britanniában érvényesül.

A nyugdíjrendszerek finanszírozásának szintén kulcsfontosságú eleme az indexálás. A már megállapított, folyósított nyugellátásokat minden országban általában vagy a bérek, vagy a fogyasztási árak alakulásához kötve emelik. Az emelés mértéke lehet automatikus, vagy történhet külön döntéssel. Ennek egy árnyaltabb formája, mikor a megélhetési költségek alakulásához kötik az emelést.⁸

2.5. Az átalakulásért kiáltó hazai nyugdíjreformok

A XXI. századi hazai nyugdíjreformok kapcsán arról van a vita, hogy az egész társadalmat tekintsük-e az idők végezetéig egyetlen kockázat vállaló közösségnek, vagy csak az egyes nemzedékeket.

Napjainkban leginkább elterjedt magyarázat, a nyugdíjrendszerek működésére szolgáló pilérhasonlat. Ezzel jól magyarázhatók a különböző elemű és eltérő logikájú vegyes rendszerek.

A többpilléres nyugdíjrendszerek szokásos felosztása szerint:

- az első pillér jellemzői: kötelező felosztó-kirovó, járulékból vagy adóból finanszírozott, közösségi vagy magánjellegű,
- célja: az időskori szegénység megakadályozása.
- a második pillér jellemzői: kötelező vagy magánjellegű, fedezett vagy felosztó-kirovó, állami vagy magánigazgatású, befizetéssel vagy szolgáltatással meghatározott.
- a harmadik pillér pedig önkéntes, fedezett, magánigazgatású és befizetéssel meghatározott.

Hazánkban

- az első pilléren az állami nyugdíjrendszert szokás érteni, amely kötelező és felosztó-kirovó, míg
- a második pilléren a magánpénztárak rendszerét, amely kötelező és fedezett,
- a harmadik pilléren pedig az önkéntes pénztárakat és magánbiztosításokat.

Negyedik támaszrendszerként alig néhány éve megjelent az öngondoskodás fogalma, mely kizárólagosan önkéntes módon – megtakarítási alapon, ösztönzött formában valósulhat meg.⁹

3. A demográfiai változások kérdésére adható reakciók

Az aktív munkaképes korú népesség csökkenésének ellensúlyozásaként, hogy az egyensúly fenntartható legyen több alternatívát is figyelembe kell venni:

- járulékok növelése,
- juttatások csökkentése,
- kibocsátás növelése, ami az egy munkavállalóra jutó kibocsátás növelésével és/vagy a munkavállalók számának emelkedésével képzelhető el.

A változások alapján a demográfiai átalakulásokra a következő reakcióelemekkel lehet számolni:

- tőkeállományt, illetve annak minőségét növelő politika,
- oktatás és képzés előtérbe helyezése,
- munkaerő-piaci részvétel növelése (munkanélküliség csökkentése),
- nyugdíjkorhatár emelése,
- bevándorlások ösztönzése.¹⁰

A korábban említett elemek közül a nyugdíjkorhatár emelése jelenti a legérzékenyebb pontot. Az öregedés okozta nehézségek vizsgálatakor, fontos leszögezni, hogy a probléma nem abban rejlik, hogy az egyének egyre tovább élnek (ez a változás üdvözlendő), sokkal inkább abban, hogy az élethosszhoz képest hamar mennek nyugdíjba. A nyugdíjrendszerek létrejöttékor a megállapított nyugdíjkorhatárok az akkori előrejelzések szerint magasnak bizonyultak, azonban az évek során az átlagéletkor egyre emelkedett, és ez a folyamat minden bizonnyal folytatódik a jövőben is. Így válik szükségesség a nyugdíjkorhatár igazítása a megváltozott körülményekhez.¹

4. Összegzés

A társadalom gazdasági jólétének és megalapozott fejlesztési tevékenységének a kulcsa, az európai XXI. századi dinamikus változások és a kulturális evolúció folyamatában van.

A hazai nyugdíjrendszerek reformja elengedhetetlen és sürgető probléma: egy olyan dinamikus rendszerre van szükség, mely figyelembe veszi a gazdaságilag aktívak csökkenő arányát és harmóniában képes működni a bér- és adórendszerekkel, az egészségügyi rendszerekkel, munkaerő-piaci reformokkal. A nyugdíjrendszer reformja ugyanis szorosan együtt kezelendő a foglalkoztatáspolitikai reformjával.

A nyugdíjrendszerek legérzékenyebb reformja a korhatáremelés, ami nem egy hálás feladat egyik kormány számára sem. Jelentősen befolyásolja a következő generációk költségei, befektetési lehetőségeit. A reformok halogatása évtizedekre elzárja a GDP jelentős növekedésének lehetőségét is.

A korhatár emelése a reformcsomagok fontos része, de önmagában nem csodaszer. Emellett még sok más tényező is felülvizsgálatra szorul, mint például az egyéni és kollektív felelősség aránya, a szolgáltatással és a hozzájárulással meghatározott nyugdíjrendszer szerepe.

Jegyzetek

¹ <http://www.euractiv.hu/belugyek/hirek/europa-az-oreg-kontinens-001279>

² Marján Attila (2007): Európa sorsa. Az öreg hölgy és a bika. HVG Kiadó Zrt., Budapest. pp 157–215.

³ Klinik Management (2001): 3, 8, 12 szám.

⁴ Marján Attila (2006): Az Európai Unió gazdasága. Minden, amit az EU gazdasági és pénzügyi politikáiról tudni kell. HVG Kiadó Rt., Budapest. pp 67–80.

- ⁵ *Hablicsek László* (2006): A demográfiai öregedés tényezői Európában. In: Öregedés-öregség. KSH, Budapest.
- ⁶ *Augusztinovics Mária–Gál Róbert Iván–Matis Ágnes –Máté Levente–Simonovits András–Stahl János* (2002. június): A Magyar nyugdíjrendszer az 1998-as reform előtt és után, Közgazdasági Szemle, XLIX. évf.
- ⁷ *Gonda László–Péterné Rozinka Edina*: Nemzetközi tendenciák és magyar vonatkozásai a nyugdíjpénztári szektorban – OECD-es tapasztalatok tükrében OECD.
- ⁸ *Gerencsér László* (2000): Nyugdíjak az Európai Unióban. In: Augusztinovics Mária (szerk.): Körkép reform után – Tanulmányok a nyugdíjrendszerről, Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- ⁹ *Balogh Gábor* (1996): Társadalombiztosítási ismeretek: Bevezetés a társadalom-biztosítástanba Corvinus Kiadó. 183–203., 210–216.
- ¹⁰ *Fotakis, Constantinos* (2004): Demographic ageing, employment growth and pension sustainability in the European Union: The option of migration. In: Population Bulletin of the United Nations. UN, New York.

GÁLNÉ HORVÁTH ILDIKÓ:^{*}

A tanyai iskolarendszer változása a Hódmezővásárhely környéki településszerkezet megváltozásának hatására

Abstract

In town Hódmezővásárhely schools out of the town have had big role since 1930, which could be found in 5 km radius around border of the town.

Changing of farm schools is a good mirror of structural forming of population. Single districts became depopulated during the history, the schools closed down gradually there. People were moving into towns during last 40 years, so population in boondocks decreased. In 1995/1996 academic year only 5 worked, they closed down 2 years ago.

These schools made force – from the beginning during one and half century – for development of boondocks schools and next generation tells thanks for more generations farm schooling.

The farm schools completed their historical mission. It the last ones also lost their pupils, farm centers it was necessary to face up to challenges.

Bevezetés

A tanyavilág, mint településszerkezet Hódmezővásárhelyen sajátos jegyeket hordoz magán. Ez a forma az ott lakók életére is kihat, meghatározza életterületüket, befolyásolja tevékenységüket.

Hódmezővásárhely közigazgatási területe alatt nemcsak szigorúan véve a város belterületét kell érteni, hanem vele együtt a nagy kiterjedésű tanyavilágot is, amely egyedülálló módon – nagyjából egyenlő távolságra a Várostól – koncentrált kis településcsoportok, tanyaközpontok formájában veszi körül: Erzsébet, Batida, Szikáncs, Kútvölgy (Kopáncs, Rárós, amely kettő igazán nem is alakult ki), de nem alkotnak önálló közigazgatási egységet, hanem szorosan kapcsolódnak Hódmezővásárhelyhez.

Az elmúlt 20 év társadalmi-gazdasági változásai alaposan átalakították helyzetüket és szerepüket egyaránt. Noha a rendszerváltást követő években úgy tűnt a tanyák elkezdtek reneszánszukat élni, a Hódmezővásárhely környéki tanyaközpontokban a lakosság munkahelye bizonytalanra vált a szövetkezeti rendszer felbomlásával. Többen kényszerültek a városokban munkát találni, majd valamelyik városba költöztek, illetve naponta ingáztak. A folyamathoz hozzátartozott, hogy az ingázók egy része gyermekeit a városi iskolákba íratta.

A falvak, tanyaközpontok életének fontos formálója volt a lelkész, a tanító és maga az iskola is.

Egy csökkenő létszámú település esetében a keresőképes lakosság és gyermekei létszámának apadása a mérvadó. A tankötelesek létszámának csökkenésével előbb megszűnik az iskola, majd az ott maradt idős lakosság természetes fogyásával maga a település is eltűnik. Napjainkban ez a folyamat figyelhető meg a vásárhelyi tanyavilágban. A külterületi lakosságszám csökkenésével a tanyai iskolák fenntartása ma már nem indokolt, ezért az

^{*} PhD-hallgató – Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola.

utóbbi néhány évben bezárták őket. A még meglévő külterületi lakosság gyerekeinek oktatását városi iskolákban oldják meg.

E tanulmányban a vásárhelykörnyéki tanyavilág elmúlt néhány évtizedére jellemző folyamatokat, a tanyaközpontok megváltozott szerepét szeretném bemutatni, közben felidézni a tanyai iskolák erősségét, gyengeségét, lehetőségeit és veszélyeit.

A múlt felidézése a jelenben

152 évvel ezelőtt 1857-ben, Hódmezővásárhelyen csak egy tanyai iskola működött. 1932-ben „Eötvös József törvényének hatvannegyedik esztendejében” kemény hanggal kiáltott fel Móra Ferenc: „...a magyar tanyákon 15–20 km-re a városoktól... olyan sötétség van, hogy még a tudás szentjánosbogarak se világítanak benne.”¹

1938-ban már 43 tanyai iskola működött 2432 beírt tanulóval. A lakosság 39%-a élt tanyán, az összes iskolaköteleseknek 41%-a járt tanyai iskolába. Ezek az iskolák egykor 5 km-es körzetben gomba módra vették körül a város végtelen határát.²

Egyes körzetek a történelem folyamán elnéptelenedtek, ott az iskolák is fokozatosan megszűntek. Így 1967/68-as tanévben 35, 1972/73-ban 29, 1985/86-ban 9, 1988/89-ben 6, 1995/96-ban már csak 5 iskola működött. Hódmezővásárhelyen 4840 fő volt a tanulói létszám, ebből 138 fő volt a külterületi diák.³ Létszámuk tovább csökkent, majd 2008-ban az utolsó külterületi iskola is bezárta kapuit.

A következő táblázatban nosztalgia nélkül tekintsük át az elmúlt 150 év tanyai iskoláinak legfőbb jellemzőit!

1. táblázat. A tanyai iskolák SWOT-elemzése

Erősségek	Gyengeségek
A tanító tekintélye szülő és tanuló előtt	Ingerszegény családi háttér
Családias légkör	Korlátozott könyvtári állomány
Kis kétszámú közösség	Gyermekkönyvtár hiánya
Önálló munka a tanulásban	Összevont tanulócsoportok miatti időhiány
Segítőkészség a felsőbb évfolyamba járók és a kisebbek között	Alapvető infrastruktúra részleges hiánya
Fegyelem	Távolság 2,5 km oda-vissza sárban, hóban (iskolába járás)
„Sáráranyok”, tehetségek felkutatása	A tanító esetleges hiányosságai
A tananyagból a lényeg kiemelése – „keveset, de jól tudni”	Versenyképesség hiánya a különböző műveltségi területeken
Lehetőségek	Veszélyek
Integrációs programok	Lemorzsolódás, a mezőgazdaságban dolgoztatás miatti hiányzás
Szaktantermi ellátottság városi iskolában	Tehetségek elvesztése
Kollégiumi elhelyezés lehetősége	Szülők visszahúzó – esetenként – konzervatív felfogása
Nagyszülőktől, rokonoktól járás a városi iskolába	Közlekedési eszköztől (autóbusz, vonat) való esetenkénti nagy távolság
Iskolabusz nevelői kísérettel, osztott, szakosított képzéssel napjainkban	Beilleszkedési nehézségek
Behozható a hátrányok csökkentése	Hátrányos helyzet

Forrás: a szerző összeállítása

„Mindent megpróbáljatok, ami jó, azt megtartsátok!” Pestalozzi szavaival indítva a gondolatot, rögtön feltehetjük magunknak a kérdést: Képesek vagyunk-e megoldani az új

feladatokat a kor igénye szerint? Meg kell küzdenünk a hagyományokat tisztelőkkal éppúgy, mint a változást kezdeményezőkkel. Az önkormányzatnak jó döntést hozni nem könnyű, de az bizonyos, hogy mindenkor a gyermekek érdekeit kell, hogy szolgálja. Csak olyan szerkezeti változtatás vezethet célra, amely megrázkódtatás nélkül hajtható végre.⁴

Az alföldi tanya annak ellenére, hogy a tanyavilág az utóbbi évtizedekben megváltozott, a településhálózatunk egyik legsajátosabb eleme maradt. Számunkra különösen érdekes Hódmezővásárhely környéki formája, ahol tanyaközpontok jöttek létre, de önálló közigazgatási egységként sohasem funkcionáltak.

Történeti kialakulása, kijelölése központi belterületként történt⁵ Hódmezővásárhely környékén is, így beszélhetünk az alábbiakról: Batida, Szikáncs, Erzsébet, Kútvölgy, Kopáncs, Rárós. Ennek ellenére nem történt meg a várt mértékű fejlődés, a tanyaközpontok mai napig önállóság nélkül szervezik életüket.

Az 50-es években minden tanyaközpont rendelkezett iskolával, melyek jó része már korábban is működött. Egy részüket felújították, mások helyett pedig újat építettek.

1958 őszén a Batidai tanyaközpontban új iskola épült, és szeptember elsején megkezdődött benne a tanítás. Két tanulócsoportja volt akkor, az 1–4 osztályokból összevont alsós, és 5–8 osztályokból felsős tanulócsoport. Az alsós csoportot néhány éves gyakorlattal rendelkező tanító vezette, a felsős csoporttal egy pályakezdő tanító kezdte meg a tanévet. A következő években fokozatosan nőtt a tanulók létszáma, az 1960-as évek közepén már 90–100 között mozgott a létszám. Ekkor megtörtént a tanulócsoportok bontása: két alsó és két felső csoport jött létre. A felső tagozaton több nevelő közreműködésével valósult meg a szakrendszerű oktatás, amely közel 10 évig maradt fenn.

A tanyavilág fokozatos felszámolása következtében a Batidai Iskola tanulóinak száma is rohamosan lecsökkent.

A 70-es évek közepére szükségessé vált a tanulócsoportok ismételt összevonása. Újra egy alsós és egy felsős csoport jött létre. Az önkormányzat hallgatólagos beleegyezésével működhetett az iskola nyolcosztályos összevonással 9 évig. Így az iskola bezárására nem kellett sort keríteni. A cél az volt, hogy ne maradjon a tanyaközpont iskola nélkül. Egyedi eset volt ez országosan is. Készült televíziós film is a Batidai Iskoláról, mint az ország legkisebb iskolájáról. Ennek köszönhetően több városi szülő is felfigyelt az intézményre, és többen hozták ide gyermeküket a város nagy iskoláiból. Az évvesszes gyermek, vagy a nehezebben nevelhető tanuló itt eredményesebben tanult. Ennek következtében a létszám 26-ra nőtt néhány év alatt. Még azt is sikerült elérni az itt dolgozó pedagógusnak, hogy megtörténjen a bontás, alsós és felsős csoportokra.

2000. szeptember 1-jétől ismét két tanulócsoportja volt az iskolának, 1 pedagógus helyett 7 nevelő tanított, a felsőben szakos tanárok jelentek meg. Nemcsak a városból jártak ki tanulók a Batidai Iskolába, hanem a szomszédos, népesebb falu teljesen osztott iskolájából is többen átjártak. A népesség városba költözésének folyamata nem állt meg, egyre többen naponta ingáztak, így az iskola létszáma újra csökkenni kezdett, sorsa nem lehetett sikertörténet.

A tanulók azért maradtak, amíg lehetett Batidán, mert tanítójukhoz, tanáraikhoz kötődtek, vagy olyan családokból származtak, akik ragaszkodtak a helyhez. A tanítót nyugdíjazták, a szakos tanárokat áthelyezték, a megmaradt gyerekeket a városba vitték, így felgyorsult az elnéptelenedés.

A másik, Szikáncsi tanyaközpontot 1950-től kezdték kiépíteni, mint az akkori kor szellemének megfelelő „tanyaközpontot”. 1952-ben nyitotta meg kapuit az iskola. Az első években 2 tanteremmel, szertárral és 1 nevelői szobával működött. A két tanteremben váltakozó tanítás folyt (délelőtt 1–3; 2–4; délután 5–6; 7–8 osztályok tanultak). A létszámnövekedés következtében 1957-ben újabb 2 tanteremmel, és további szertárral bővült az épü-

let. Akkor már önálló osztályok voltak, de továbbra is váltakozó tanítással. A pedagógusok egy része helyben lakott, de többségük a városból járt ki. 1975-ben politechnikai szaktanterem, 1978-ban pedig további két terem épült.

Ezekben az években itt is csökkent a tanyavilág népessége, így az iskola tanulólétszáma is. A kihasználatlan, üres tantermeket átalakították könyvtárszobává, és számítógépes tantermet is létrehoztak.

1985-től a tanítás mellett az iskola közművelődési feladatokat is vállalt. Ettől az évtől Külterületi Általános Művelődési Központ lett az intézmény elnevezése.

1987-től a külterületi iskolákat egy igazgatóság alá vonták. Így került az intézményhez a batidai, erzsébeti, kútvölgyi, iskolák irányítása, felügyelete és vezetése. Közben a tanulói létszám egyre jobban csökken, az 1995/96 tanévben már csak 68 tanuló maradt.

Erzsébet is Hódmezővásárhelyhez tartozó tanyaközpont. Iskolája 1960-ban épült, két tanteremmel. Az oktatás alsó- és felső tagozatos osztálybontásban szerveződött. Az 1970-es évekre a tanulói létszám oly mértékben növekedett, hogy a bővítés szükségszerűvé vált. Ekkor az iskola használatra megkapta az akkori tanácsháza épületét. Az oktató-nevelő munka két telephelyen történt. Részben osztott tanulócsoporthban tanulnak a tanítványok (1–3; 2–4; 5–6; 7–8. osztályok) összevonásban. A termelőszövetkezet felbomlásával a népesség mozgása itt is a város irányába erősödött, a tanulói létszám 1996-ra 47 főre csökkent.

1960. szeptember 3-án indult az első tanév a Kútvölgyi Általános Iskolában. A tanítás délelőtt és délután is folyt, elsőtől nyolcadik osztályig. A felső tagozatos oktatás 1974-ig tartott. 1975-től csak alsó tagozatos tanulók jártak ebbe az iskolába, 1–4 osztályos összevonásban. Az első 14 évben 122-en fejezték be a 8. osztályt Kútvölgyön. Volt olyan tanév, hogy 107 kisdíák járt az intézménybe.

Az infrastrukturális ellátottságról érdekességként meg kell jegyezni, hogy az épületbe víz és gáz bevezetésére csak a 90-es évek elején került sor. 2001 nyarán a belső festéssel megújult az iskola. 1999-től angol nyelvet is tanultak a 3–4. osztályosok. Ekkorra a hatékonyabb munkát fénymásoló és számítógép segítette.

A tagiskola – szikáncsi „társához” hasonlóan – a településen közművelődési feladatokat is ellátott. Feladata, rendezvényekkel, kiállításokkal, kirándulásokkal, író-olvasó találkozókkal a kultúra közvetítése a lakosság számára. Ebben a munkában az önkormányzat, az iskola vezetése és az olvasóköri tagság egyaránt nyújtott segítséget, adott támogatást. 1996-ra a többi tanyaközponti iskolához hasonló sorsra jutott, 9 fő tanuló maradt.

Az elmúlt 50 év alatt nagyot változott a tanyavilág. Egyfelől rohamosan lecsökkent a lakosság száma, másfelől „A tudományos-technikai forradalom napjainkban gyors ütemet diktál. A gyermekek számára tízszer annyi ismeret áll rendelkezésre, mint amennyiről szüleik tudhattak.”⁶

Ettől függetlenül törekedtek az iskola megtartására, de be kellett látniuk, hogy ugyanazt a munkát el kell végezni, amit egy nagyobb intézményben. Ezekre a feladatokra az ott dolgozó két ember kevés volt, több alkalmazására pedig nem nyílt lehetőség. Az ott dolgozó pedagógusok tiszteletet érdemelnek, akik erőn felüli tevékenységet végeztek, ennek ellenére munkájuk tovább – ilyen formában – nem volt fenntartható.

A tanyai iskolák változásai jól tükrözik a népesség strukturális átalakulását. A keresőképes lakosság gyermekeivel a városban talál lehetőséget, az idősek a külterületen maradnak.

Az itt élő népesség összetételét vizsgálva, valamint a tanyai iskolák megszűnését elemezve jól kidomborodik a népesség előregedésével járó összes következmény. Ezen összes változás „a foglalkozáspolitikai, az oktatáspolitikai és az egészségügy politikai reformját követeli”.⁷

Egyfelől ezek az iskolák nagy erőfeszítést tettek – a kezdeti szakasztól másfél évszázadon át – a tanyavilág kulturális felemelkedéséért, másfelől az oktatás a változtatás pontjához érkezett. Az önkormányzat 2008-tól a tanulókat szervezeten iskolabusszal hozza-viszi naponta a városi szakrendszerű iskolákba, nevelői kísérettel biztosítva a közlekedésüket. Jól tudjuk, hogy ez nagy segítség, lehetőség, de a legnagyobb önkormányzati odafigyelés sem szüntetheti meg a teljesen bejáró gyerekek hátrányos helyzetét, viszont lényegesen csökkentheti a behozható hátrányokat. Így a továbbtanulás lehetőségét is biztosítja számukra.

Az utókor hálás több generáció tanyai iskoláztatása iránt. Évente a Csomorkányi, Ószi-káncsi, Hatrongyosi, Kútvolgyparti, Kistóvölgyi Általános Iskolák helyén emlékoszlopokat állítottak. Emlékeznek iskolai találkozók alkalmával a „szeretet sátra” alatt eltöltött évekre. A Mátyáshalmi Általános Iskolát az önkormányzat műemlékké nyilvánította. Napjainkban, a tanyaközponti iskolákban olvasóköri munkák működnek, vállalva a közvetítő szerepet a jövőben is.

Összefoglalás

Az utoljára maradt tanyaközpontok tanyai iskoláiban is lecsökkent a létszám, az új kihívásokkal szembe kellett nézni, így 2008-ban valamennyi bezárta kapuit.

Miután történeti küldetésüket a tanyai iskolák teljesítették, úgy tűnik, helyesen döntött az Önkormányzat azzal, hogy felismerte a helyzetet és megállapította, hogy a fejlődés érdekében, a tanyai oktatásban a változtatás elkerülhetetlen. Döntésével egy lépést tett a jövő felé – melynek reményeik szerint – a jövőben mérhető, előremutató eredményei lesznek.

A mezőgazdaság is átalakulóban van, egyrészt megszűnik a hagyományos értelemben vett paraszti életforma, másrészt a tanyavilág sem funkcionál tömegek lakóhelyeként, új feladatoknak, kihívásoknak kell megfelelni. Megjelentek a nagy értékű és nagy teljesítményű gépek, melyekhez képzett mezőgazdasági szakemberekre van szükség, akiket a városok mezőgazdasági szakiskoláiban képeznek. A fiatalok már nem költöznek vissza a tanyákra, tanyaközpontokba, csupán munkaidejüket töltik a földeken. A tanyák lakóhely és közösségi hely funkciója leépült – ma már többnyire – csupán egyfajta munkahelyként funkcionál.

Irodalom

¹ Hegedűs András (1976): Magyar Írók Pedagógiai Nézetek, Tankönyvkiadó, Budapest. p. 361.

² Körvélyessy László (1985): Hódmezővásárhely gazdasági földrajza a századfordulón, Vásárhelyi Tanulmányok 10. kötet.

³ Sz. n.: Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Jelentése az Önkormányzatnak az 1995. évről. p. 106.

⁴ Beke Kata (1988): Jelentés a kontrasztelekcióról, Gyorsuló idő, Magvető Kiadó. Budapest. p. 67.

⁵ Erdei Ferenc (1971): Város és vidék, Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest.

⁶ Marx György (1969): Kimeríthetetlen anyag, Gyorsuló idő, Budapest. p. 20.

⁷ Szónoky Ancsin Gabriella (2007): Európai és a magyar régiók demográfiai vizsgálata, in: Sitányi L. (szerk.): Terület és vidékfejlesztési konferencia, Kaposvári Egyetem. p. 234.

GYŐRI FERENC:*

A közép fokú oktatás eredményességének területi különbségei a Dél-Alföldön, különös tekintettel a határ menti térségre

Abstract

There are serious disadvantages of students in the border zone of the Southern Great Plains Region for becoming outstanding achievers at school. Differences reflect the disparities concerning the opportunities for talent improvement. As it is attested by experience, school achievements are significant indicators of the individuals' future career. On the other hand, talent improvement within the walls of a school is only one aspect of the many, which hints at the learners' skills and abilities, necessary from the point of view of further and more advanced studies. But several other aspects of secondary school education remain hidden behind the statistics, although, they might also play a role in assisting talented students. Growing inequality in the educational system serves as a warning sign, since it is a well known fact that in modern IT societies and economies the competitiveness of the human resources has become a factor of utmost importance.

1. Bevezetés

Meglehetősen régi keletű az a megállapítás, miszerint a különböző földrajzi tájak lakói nem csak néprajzi szempontból, hanem belső tulajdonságaikat, képességeiket (értelem, erő, jellem) tekintve is különbözhetnek egymástól. A differenciák magyarázatát sokáig az éghajlat, a domborzat lélekformáló hatásában, vagy az egyes népek, népcsoportok „vérségi elemeiben” keresték. A tudományok fejlődésének köszönhetően, a probléma okára választ keresve ma már ennél jóval árnyaltabban fogalmazhatunk. A huszadik századi intelligenciakutatások ugyanis rávilágítottak arra, hogy pl. a tesztekkel mérhető értelmi képességek tekintetében fennálló területi eltéréseket, nem a természeti környezet, vagy az örökletes biológiai tényezők, hanem javarészből bonyolult társadalmi hatások (pl. a migrációs jelenségek, a szocioökonómiai státus, az iskolázási viszonyok, és a foglalkoztatottság) okozzák.¹ Ezekkel magyarázható az is, hogy a regionális differenciák mellett intraregionális (urbánus, szuburbán és rurális térségek közötti), valamint a településhierarchia mentén körvonalazódó különbségek is megfigyelhetők.

Hasonló összefüggéseket tártak fel az oktatáskutatók is, akik a tanulók társadalmi, ill. családi helyzete, lakóhelye, valamint iskolai teljesítményei között mutattak ki féltreérthetetlen kapcsolatot. Általánosan ismertek többek között az OECD tanulói tudást felmérő programjának (Programme for International Student Assessment) eredményei, melyek szerint a tanulók családjának társadalmi-gazdasági státusa – országonként eltérő mértékben – determinálja tanulmányi eredményüket. Sajnos a magyar közoktatás az európai átlagot messze meghaladó arányban fokozza a tanulók közötti esélyegyenlőtlenséget,² gátolva ezzel a legnagyobb nemzeti erőforrásunk a *tehetség* kiaknázását. A jelenség nem újszerű, e századok már a társadalmi egyenlőséget propagáló szocialista tanügyi rendszerben is virulens módon léteztek.³ Az a fajta iskolarendszer ugyanis, amely mindenkit egy egységes sémába kíván begyömöszölni, nem kedvez a tehetség kibontakozásának. Habár oktatási rendszerünk a rendszerváltást követően sok tekintetben átalakult, az iskola – a nemzetgaz-

* PhD-hallgató – Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola.

daság ingatag helyzete, a romló demográfiai viszonyok, a társadalmi szakadék növekedése, az állam anyagi és erkölcsi felelősségvállalásának csökkenése, valamint pedagógiai kultúránk rugalmatlansága miatt – alapvetően nem tudott, nem tudhatott megújulni sőt, pesszimistább vélemények szerint, egyenesen csődbe jutott.⁴ Sajnálatos módon a politika – annak ellenére, hogy a „tudásalapú társadalom” hangzatos jelszavát zászlajára tűzte – továbbra sem kíván tudomást venni az oktatás válságának valódi okairól. Nem, mert kínos felelősség terheli a társadalmi különbségek növekedésében, az iskolák anyagi ellehetetlenülésében, s a pedagógus pálya presztízsének minden eddigit felülmúló romlásában. A látszatintézkedések, a közoktatási törvény folyamatos módosíthatása, az újabb és újabb tantervi reformok, a minőségbiztosításra költött milliárdok hogy is hozhatták volna meg a várt eredményt? Az iskolai „esélyegyenlőség biztosítása” továbbra is üres frázis maradt.⁵

Az iskolák tanulói összetétele, nevelői testülete, felszereltsége – akár ugyanazon településen belül is – nagyon különbözhet egymástól, ezért egyáltalán nem mindegy, hogy ki hol, s milyen iskolába jár. Az iskola arculatát egyedivé teheti még településének földrajzi helyzete, környezete, demográfiai, vallási és etnikai összetétele, gazdasági szerkezete, közigazgatási és politikai pozíciója, valamint történeti fejlődése. Így a társadalmi-gazdasági fejlettség területi különbségei az oktatás térstruktúrájában is megjelennek. A centrumtérsgben és a periférián élők számára a formális tanulási szolgáltatások nem pontosan ugyanazt jelentik. A perifériás területek iskoláira lényegesen több társadalmi teher rakódik: rosszabb anyagi és személyi feltételek mellett, nagyobb energiákat kell mozgósítaniuk a szocializációs és kulturális hiányok pótlására, a visszahúzó hatások mérséklésére. Ma a családi szocializáció elégtelen volta miatt, sok gyermek eleve oly tragikus szociokulturális hátránnyal kerül az iskolapadba, többségüknek oly behatárolt a jövője, hogy számukra az egyetlen és utolsó esélyt az iskola jelenti.⁶ Az ott való helytállás azonban sokszor komoly nehézségeket okoz e tanulóknak. A kutatók szerint a falusi általános iskolákból középfokra lépő fiatalok, a teljesítménykülönbségek miatt kudarcot szenvedve, könnyebben lemorzsolódnak és szakképzettség megszerzése nélkül a munkanélküliek táborát gyarapítják, újratermelvén ezzel a társadalmi különbségeket.⁷

A határ menti perifériák kis településein a fent vázolt gondok rendszerint halmozottan jelentkeznek. A határ menti fekvés önmagában nem jelent még, szükségszerűen perifériajelleget, de a két minősítés, vagyis a „határmente” és a „periféria” közötti egybeesés több mint véletlen.⁸ A „települési lejtő” alján lévő vagy/és perifériás helyzetű települések tanintézeteit a csökkenő gyermeklétszám, a problematikus gazdasági háttér, a gyengébb felszereltség, s a pedagógushiány mellett az a szociokulturális hátrány is sújtja tehát, mellyel tanulóikat fölveszik.

2. A középiskolák eredményességi és szociokulturális mutatóinak kapcsolata

A Dél-Alföld – Szónokyné Ancsin G. és Pál Á. nevével fémjelzett – regionális, ill. államhatár menti kutatásainak kiszélesedése⁹ ösztönzött arra, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés területi differenciáinak és a közoktatás eredményességi mutatóinak kapcsolatát vizsgáljam. Munkám *tehetségföldrajzi* ihletésű: alaptétele, hogy minden egészséges gyermek adottságok széles tárházával születik és döntően környezetén múlik, hogy nyiladozó érdeklődése, értelme, kreativitása beérik-e, vagy tehetsége kihasználatlanul maradván elsorvad. Mivel a tehetséggondozás fő színtere a közoktatás, az iskolák eredményességi mutatói kapcsolatba hozhatók azokkal a lehetőségekkel, motivációs tényezőkkel, személyi és tárgyi feltételekkel, melyek elősegítik a tanulók tehetségének kibontakozását.

Adatbázisként, a KSH kiadványai mellett, az Országos Közoktatási Intézet Neuwirth G. szerkesztésében megjelent évkönyveit¹⁰ használtam, melyek a hazai középiskolák felvételi

és versenyeredményeit tartalmazzák, s emellett kísérletet tesznek tanulók társadalmi háttérének bemutatására is. A térség alapfokú oktatásának strukturális sajátosságait korábban Herendi I. tárta fel.¹¹

Az elemzések tehát a Dél-alföldi régió (Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megye) középfokú oktatási intézményeinek statisztikáival, eredményességi és szociokulturális mutatóival készültek (1. ábra). A régióközpont (Szeged), ill. a megyeszékhelyek (Békéscsaba, Kecskemét, Szeged) iskoláinak adatai erőteljesen determinálták a területi mutatókat, ezért célszerű volt olyan területi kategóriákat is kialakítanom, melyek nem tartalmazzák ezek adatait (1. táblázat).

Csongrád megyéből a középiskolák közel kétharmada, Békés megyéből a negyede jutott a határ mentére, míg Bács-Kiskun megyéből mindössze egyetlen intézmény, a bácsalmási gimnázium volt idesorolható. Öt Csongrád megyei iskolából négy Szegeden működött.

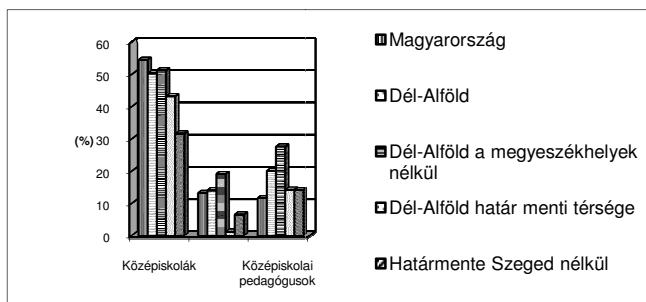
1. ábra. A Dél-Alföld államhatár menti szakasza (Szerk. Pál Á. 2003.)

1. táblázat. Az érettségit adó középfokú iskolák száma intézménytípusonként a Dél-Alföldön (2002)

Terület	Gimnáziumok	Szakközép-iskolák	Összes	Gimnáziumok aránya (%)
Bács-Kiskun megye	31	44	75	41
Békés megye	31	34	65	48
Csongrád megye	31	44	75	41
Dél-Alföld	93	122	215	43
Dél-Alföld a megyeszékhelyek nélkül	63	64	127	50
Dél-Alföld határ menti települései	27	36	63	43
Határmente Szeged nélkül	13	12	25	52
Szeged	14	24	38	37

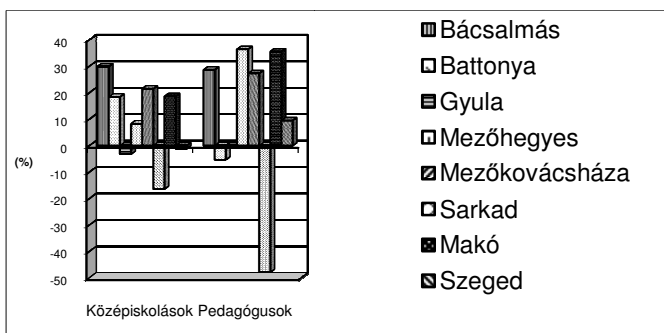
A szerző szerk. Adatok forrása: KSH.

A kilencvenes évek középiskolai expanziója vizsgált térségünkben is lezajlott, noha a változás mértéke többnyire az országos és a dél-alföldi átlag alatt maradt (2. ábra). A strukturális változásoknak – új középiskolák létrejöttének, illetve az intézmény-összevonásoknak, megszűnéseknek – köszönhetően a tanulók és a pedagógusok létszáma településenként a következők szerint alakult: a tanulók számának legnagyobb relatív növekedését Bácsalmás és Mezőkovácsháza esetében figyelhettük meg; a pedagógusok száma Mezőhegyesen és Makón nőtt leginkább; Sarkadon mindkét arány drasztikusan csökkent (3. ábra). Az alacsony státusú településekről bejáró diákok a dél-alföldi átlagnál nagyobb arányt képviseltek.

2. ábra. A középiskolák, középiskolai tanulók és pedagógusok számának változása (1998–2002). [A szerző számítása. Adatok forrása: KSH (2002)]

Az OKI adatai alapján megállapítható, hogy (Szegedet leszámítva) a határ menti térség középiskolaiban tanuló diákok szociokulturális státusa, a lakóhely státusát és a szülők iskolázottságát tekintve, általában rosszabb a Dél-Alföld átlagánál, sőt a régió kisvárosi középiskoláinak átlagánál is. Ugyanakkor lényegesen magasabb a munkanélküli szülők és a nevelési segítyt igénylők aránya.

3. ábra. A középiskolások és a középiskolai pedagógusok számának változása a Dél-Alföld határ menti városaiban (1998–2002). [A szerző számítása. Adatok forrása: KSH (2002)]

Mivel a szociokulturális háttér erősen befolyásolja az iskolai teljesítményeket, valamint a továbbtanulási szándékot, célszerűnek látszott megvizsgálni a felvételi mutatók alakulását is (2. táblázat). A táblázat adataiból kiderül, hogy a felvételi arányokat (F/L) tekintve a különbségek nem számottevőek, a kisvárosok (20 ezer fő alatt) átlagosan jól teljesítettek, s az is kitűnik, hogy Szeged (itt is) külön kategóriát képvisel. A határ menti kisvárosok érettségiző tanulóinak felvételi arányai azonban a Dél-Alföld kisvárosi átlaga alatt maradtak. A kisvárosok középiskolaiból kikerülő diákok a régiós átlagnál nagyobb arányban kerültek a főiskolai szintű képzésbe.

2. táblázat. A felvételi arányok a vizsgált térségben, %-ban (2000–2004)

Terület	F/L	FTE	FME	FF
Dél-Alföld	39,5	14,5	3,3	21,7
Dél-Alföld a megyeszékhelyek nélkül	36,5	12,2	3,0	21,3
Dél-alföld határ menti települései	38,8	16,6	3,4	18,8
Dél-Alföld határ menti települései Szeged nélkül	37,8	13,1	3,1	21,6
Dél-Alföld kisvárosai (20 000 fő alatt)	39,9	13,1	3,0	23,8
Dél-Alföld határ menti kisvárosai	38,7	12,7	2,8	23,1
Szeged	45,1	21,8	4,2	17,7

A szerző számítása. Adatok forrása: Neuwirth G. 2005.

F/L = felvettek/jelentkezettek; FTE = tudományegyetemre felvettek aránya;

FME = műszaki egyetemre felvettek aránya; FF = főiskolára felvettek aránya.

Az írásbeli pontátlagok elemzése érdekes fejleményt hozott. A határ menti kisvárosok és a Dél-Alföld kisvárosainak átlagai a legalacsonyabb és (Szegedet nem számítva) a legmagasabb értéket mutatták. Ugyanez mondható el a nyelvvizsga arányokról is. A kisvárosok átlagosan tehát igen jól teljesítettek, a határmentén viszont tapintható a lemaradás (3. táblázat).

3. táblázat. Az írásbeli felvételi dolgozatok pontátlaga és a nyelvvizsgával rendelkező jelentkezők aránya a vizsgált térségben (2000–2004)

Terület	Írásbeli pontátlag	Nyelvvizsga arány (%)
Dél-Alföld	5,9	27,8
Dél-Alföld a megyeszékhelyek nélkül	5,9	24,0
Dél-alföld határ menti települései	5,7	27,4
Dél-Alföld határ menti települései Szeged nélkül	5,8	23,3
Dél-Alföld kisvárosai (20 000 fő alatt)	6,4	30,7
Dél-Alföld határ menti kisvárosai	5,6	17,6
Szeged	7,5	50,8

A szerző számítása. Adatok forrása: Neuwirth G. 2005.

A tehetség mindig a produktumra, a teljesítményre irányul, ezért a tehetséggondozás egyik klasszikus eszköze – optimális szellemi és fizikai terhelés biztosítása mellett – a tanuló versenyeztetése. A tanulmányi, szakmai és egyéb országos szintű versenyek eredményeinek vizsgálata alapján elmondható, hogy a kisvárosi iskolák – amellet, hogy nagy gondot fordítanak a felsőoktatásba való felvétel előkészítésére – kevésbé szorgalmazzák tanulóik versenyeztetését (4. táblázat). Ezt gyengébb infrastruktúrájuk sem támogatja igazán (kisebb könyvtárak, kevesebb kísérleti, ill. sporteszköz, kevesebb élő kapcsolat a felsőoktatási, kutató, kulturális vagy sportintézményekkel). Talán a szülői elvárások is kevésbé fokozottak ezzel kapcsolatban – noha e feltevés igazolásához, vagy cáfolásához mélyebbre nyúló, kérdőíves adatfelvételre, interjúkra volna szükségünk. Kivétel azonban e tekintetben is akadt: A 100 diákra jutó versenypontátlag a Dél-Alföld városai közül Csongrád esetében mutatkozott a legmagasabbnak (33,7), míg a második helyen Kiskunhalas, a harmadikon pedig Szeged (26,5) szerepelt. Az átlagos érték 18,1 pont/100 tanuló volt.

4. táblázat. A vizsgált térség középiskoláinak évi pontátlagai a különböző tanulmányi versenyeken (2000–2004)

Terület	OKTV	OSZTV	Egyéb versenyek
Dél-Alföld	9,7	17,7	56,9
Dél-Alföld a megyeszékhelyek nélkül	6,8	12,8	43,7
Dél-alföld határ menti települései	18,0	19,0	67,3
Dél-Alföld határ menti települései Szeged nélkül	16,1	11,1	22,4
Dél-Alföld kisvárosai (20 000 fő alatt)	3,0	5,5	19,3
Dél-Alföld határ menti kisvárosai	0,2	0,0	2,8
Szeged	19,4	24,5	99,4

A szerző számítása. Adatok forrása: Neuwirth G. 2005.

OKTV = Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny

OSZTV = Országos Szakmai Tanulmányi Verseny

A továbbiakban arra kerestem a választ, hogy a szociokulturális háttér milyen mértékben befolyásolja a felvételi és versenyeredményeket. Korábbi vizsgálatok szerint¹² a humánfelettség területi értékei (HDI) kapcsolatban állnak a középiskolai versenyteljesítmények területi mutatóival, míg ugyanezek a felsőoktatási felvételi indexeket alig befolyásolják. Gyanít-

ható, hogy a magasabb szintű humánfejlettség jótékonyan hat az iskolások versenyszellemére, kreativitására és vállalkozó kedvére. A sikeres versenyszereplést a család, az iskola nagyobb elvárásai, jobb felszereltsége, képzettebb, motiváltabb tanereje is támogatják. Ezzel szemben, bejutni a felsőoktatásba – talán az elitszakok kivételével – jóval egyszerűbbnek tűnik, „legendó” hozzá a szaktárgyi követelmények teljesítése, a magas vitt pontszám és a jó érettségi eredmény. A fentiek alapján munkahipotézisem tehát az volt, hogy a rendelkezésemre álló, OKI által közölt szociokulturális mutatók olyasféle kapcsolatot mutatnak a középiskolai eredményességgel, akárcsak a humánfejlettségi mutatók, vagyis erőteljesebben hatnak a versenyteljesítményekre, mint a felvételi eredményekre.

A dél-alföldi középiskolák „bemeneti”, szociokulturális mutatóinak egymás közti viszonyát az 5. táblázat szemlélteti. Ezek közül a lakóhely státusa (1.), a szülők iskolázottsága (2.), munkával való ellátottsága (3.), a nevelési segély igénybevétele (4.), és a neuwirth-i felfogásban szociokulturális paraméternek tekinthető, 8. osztályos tanulmányi átlageredmény (8.) mutatott egymással szorosabb korrelációt. Ezek segítségével településenkénti összevont szociokulturális indexeket hoztam létre, melyeknek a „kimeneti” mutatókhoz való viszonyát vizsgáltam. A kimeneti mutatók közé soroltam az összevont felvételi indexet (felvételi arány, írásbeli dolgozatok átlaga), a nyelvvizsga-indexet, az összevont versenyindexet (OKTV, OSZTV, egyéb versenyek eredményei), valamint az emelt- és középszintű érettségi eredményeket (6. táblázat).

Az összevont mutatók kialakításánál egy korábban alkalmazott módszer szerint jártam el.¹³ A mátrix adataiból kiderül, hogy előzetes feltevésem nem igazolódott be: a szociokulturális mutatók nem a versenyteljesítményekre, hanem a felvételi és a középszintű érettségi eredményekre, valamint a nyelvvizsga bizonyítvány megszerzésére hatottak a legerősebben. Ez a fejlemény a társadalmi mobilitás ellen „dolgozó” kulturális reprodukció fokozott működését támasztja alá: vagyis a magasabb státusú településen lakó, kedvezőbb társadalmi helyzetű családokból származó fiataloknak nagyobb esélye van a továbbtanulásra, később pedig egy magasabb képzettségi szint megszerzésére és a jobb életminőség elérésére.

5. táblázat. A dél-alföldi középfokú tanintézetek szociokulturális mutatóinak korrelációs mátrixa (2000–2004-es évek átlaga)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1. Lakóhely státusa	1,00	0,51	0,57	0,37	−0,06	−0,09	0,13	0,18
2. Szülők iskolaévei	0,51	1,00	0,77	0,69	0,21	−0,32	0,27	0,51
3. Munkahely	0,57	0,77	1,00	0,71	0,06	−0,08	0,19	0,47
4. Nevelési segély	0,37	0,69	0,71	1,00	0,22	0,01	0,14	0,45
5. Iskolai szakköri részvétel	−0,06	0,21	0,06	0,22	1,00	0,11	0,20	0,34
6. Nyelvtanulás az iskolában	−0,09	−0,32	−0,08	0,01	0,11	1,00	0,33	0,00
7. Nyelvtanulás magán úton	0,13	0,27	0,19	0,14	0,20	0,33	1,00	0,29
8. Tanulmányi átlag 8. o.-ban	0,18	0,51	0,47	0,45	0,34	0,00	0,29	1,00

A szerző számítása. Adatok forrása: Neuwirth G. 2005

Az elemzés arra is fényt derített, hogy a középszintű érettségi eredményeknek lényegesen „több köze” van a sikeres felvételikhez, mint az emelt szintű vizsgán elért teljesítményeknek. A középszintű érettségin jobban teljesítő iskolák diákjai, nagyobb eséllyel kerültek a felsőoktatásba. A szerző vizsgáztatói tapasztalatai ugyancsak megerősíthetik, hogy nem okvetlenül a legfelkészültebb tanulók jelentkeznek emelt szintű érettségi vizsgákra. Nem meglepő az sem, hogy a nyelvvizsga teljesítmény szoros kapcsolatban állt a felvételi és a középszintű érettségi eredménnyel.

6. táblázat. A dél-alföldi közép fokú iskolák összevont eredményességi és szociokulturális mutatóinak korrelációs mátrixa (2000–2004-es évek átlaga)

	Felvételi index	Verseny-index	Nyelv-vizsga	Szociokult. index	Emelt szintű érettségi	Közép-szintű érettségi
Felvételi index	1,00	0,45	0,84	0,74	0,35	0,90
Versenyindex	0,45	1,00	0,47	0,43	0,24	0,50
Nyelvvizsga	0,84	0,47	1,00	0,69	0,40	0,84
Szociokult. index	0,74	0,43	0,69	1,00	0,28	0,76
Emelt szintű érettségi	0,35	0,24	0,40	0,28	1,00	0,32
Középszintű érettségi	0,90	0,50	0,84	0,76	0,32	1,00

A szerző számítása. Adatok forrása: Neuwirth G. 2005, 2007.

A versenyindex mind a „bemeneti”, mind a „kimeneti” mutatókkal visszafogott kapcsolatban állt, ami a problematika alaposabb, a közvetlen szociológiai összefüggéseken túlmutató átgondolására késztetethet bennünket. Magyarázatul szolgálhat, hogy az emberi képességekre, tehetségre szociális paramétereken túl a tágabb földrajzi környezet bonyolult struktúrái (pl. természeti viszonyok, demográfiai, gazdasági, települési, infrastruktúrális, kulturális, vallási, etnikai, politikai, közigazgatási viszonyok) is hatnak. A tehetség területi kérdéseiben talán ezért nyújt valamivel biztosabb eligazodási pontot a soktényezős humán erőforrás-index, mint néhány egyszerűbb, szociokulturális mutató.

A jelenség megértésének másik fontos eszköze lehet a tér- és időbeli változások szélesebb körű figyelembevétele. A tehetség birtokosa (tanuló, versenyző, alkotó) teljesítménye érdekében interakciók sorát hozza létre környezetével, melyek bizonyos helyeken történnek és bizonyos ideig tartanak. A környezeti struktúrák változása, a változás dinamikája meghatározhatja a kölcsönös egymásra hatás lehetőségeit és feltételeit. A tehetségkérdés tehát csak a dinamikus változó térbeli élet jelenségeinek logikai rendszerében¹⁴ nyerhet teljes megvilágítást.

3. Zárszó

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a Dél-Alföld határ menti kisvárosainak középiskolai eredményességi mutatóiban tükröződik a térség periféria-jellege, társadalmi-gazdasági elmaradása. A tanulók családi környezete szoros kapcsolatban áll továbbtanulási perspektíváikkal, a hátrányos szociokulturális háttér érezhetően visszafogja az iskolai teljesítményeket. Az egyéni képességek kibontakoztatásának romló viszonyai erős kulturális reprodukcióhoz, fokozódó társadalmi polarizációhoz és az elvándorlás növekedéséhez vezethetnek.

E tendenciák komoly veszélyeket hordanak magukban. Ma, amikor az emberben rejlő tartalékok, az emberi képességek értéktöbblet-termelő szerepe mindenütt egyre fontosabbá válik, nálunk a státusmobilitás beszűkülése miatt tehetséges gyermekek tömegei kallódnak el. A tehetség nem függetleníthető attól a közegtől, ahol terem! A forráshiánnyal és a tanári hivatás vonzerejének hanyatlása miatt, a „pedagógusok színvonalának” csökkenésével¹⁵ küszködő iskolák képtelenek a tanulók szociokulturális hátrányait kompenzálni. Pedig a nemzetstratégia részeként egy „tehetségbarát iskolarendszer”¹⁶ kiépítése az oktatást olyasfajta húzóágazattá tehetné, mely fontos szerepet kaphatna az ország gazdasági teljesítményének javulásában, s a területi különbségek mérséklésében is. Ez azonban nem valósulhat meg az oktatásba fektetett tőke, az anyagi ráfordítások növelése, a tudás megbecsülése nélkül.

Jegyzetek

- ¹ Reynolds, C. R.–Murdoch James, E. (1994): Az intelligencia területi különbségei. In: Sternberg, R. J. (szerk.) *Encyclopedia of Human Intelligence*. Macmillan Publishing Company, New York, 944–948. old.
- ² Csapó B. (2003): Iskolai szelekció Magyarországon az ezredfordulón. In: Körtvélyesi Zs. et al (szerk.) *Esélyegyenlőtlenségek a mai magyar társadalomban*, Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium, Szeged, 28–33. old.
- ³ Andor M.–Liskó I. (2000): Iskolaválasztás és mobilitás. *Iskolakultúra*, Budapest, 264. old.
- ⁴ Nagy J. (2005): A hagyományos pedagógiai kultúra csődje. – *Iskolakultúra*, 6–7. melléklete. 9. o.
- ⁵ Az esélyegyenlőségnek természetesen nem sok köze van a ma új köntösbe öltöztetett „egyenlősdíhez”. Harsányi Istvánnal vallom: A modern nevelés egyik alapelve, hogy minden tanulót a neki megfelelő nevelés illet meg, vagyis mindenkit az őt legeredményesebben fejlesztő tanítónivelésben kell részesíteni. Lásd Harsányi I. (1994): *Tehetségvédelem*. Magyar Tehetséggondozó Társaság. 125. old.
- ⁶ Hamar M. (1998): A tehetséggondozás kérdései a mindennapok gyakorlatában. – *Iskolakultúra*. 3., 31–42. old.
- ⁷ M. Császár Zs. (2004): Magyarország oktatásföldrajza. Pro Pannónia Kiadó, Pécs. 162. old.
- ⁸ Tóth J.–Csatári B. (1996): Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. In: Pál Á. (szerk.) *Héhatáron*. JGYF Kiadó, Szeged. 29–41. old.
- ⁹ Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.) (1996): *Határon Innen – határon túl*. – JATE GFT-JGYTF FT, Szeged. 453. o.; Pál Á. (2003): *Dél-alföldi határvidékek*. – Bornus, Pécs. 235. o.; Szónokyné Ancsin G. (szerk.) (2007): *Határok és Eurorégiók*. – SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. 581 o.
- ¹⁰ Neuwirth G. (2005): *A középiskolai munka néhány mutatója 2004*. Országos Közoktatási Intézet, Bp.
- ¹¹ Herendi I.: Oktatási intézmények működésének sajátosságai a határ mentén. In: Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.) (1996): *Határon Innen – határon túl*. – JATE GFT-JGYTF FT, Szeged. 191–195. old.
- ¹² Győri F.: Tehetségföldrajz – humán fejlettség és az iskolai teljesítmények. In: Gulyás L. (szerk.) (2007): *Régiók a Kárpát-medencén innen és túl*. Konferenciakötet, Eötvös József Főiskola, Baja. 248–252. old.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Zoltán Z. (1984): *A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete*. Tankönyvkiadó, Bp. 19. old.
- ¹⁵ Kiss G.–Csermely P. (szerk.) (2008): *A magyar társadalom a tehetségek szolgálatában*. A Magyar Tehetséggondozás I. Országos Konferenciája. Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége, Bp. 133. old.
- ¹⁶ Olyan, ahol a tanár és a diák tehetségét egyaránt respektálják....

HERENDI ISTVÁN:*

Kevesebb tanuló, kevesebb iskola? A kistépülések kisiskoláit érintő változások

Abstract

The changes in the system of the public education in Hungary have permanently been and these changes are regarded as a part of a long development process. The responsibility of this system is mostly on local and county authorities. There is a new phenomena: more and more local authorities cooperate with other local ones to satisfy educational needs at a given area. The reasons why cooperation come into life are on one hand the decrease of financial sources and on the other hand the relatively high costs caused by demographic trends. The present situation of schools seems to be critical in small villages and in a significant number of micro-regions.

This paper analyses some details on relationship of small villages and small schools. The description is based on national and regional data records.

It is extremely important to preserv traditional values of small villages. Besides strengthening the role of centrum it is also important to keep the characteristics and interests of these villages. The role of small schools will be changed in the future. We must stress the values of traditions an the human factors in these areas.

1. Bevezetés

A magyar közoktatási rendszerben zajló változásokat ma már nem lehet csak az országon belüli folyamatokként kezelni. A nemzetközi kitekintés, a többi országban zajló hasonló események számos hasonlóságot mutatnak. A problémák hazai felismerését és megoldásukat hatékonyan segíthetik a külföldi tapasztalatok is.

1. ábra. A vizsgált terület térképe

* Főiskolai docens – Szegedi Tudományegyetem JGYPK Számítástechnikai és Informatikai Tanszék.

A demográfiai apály idején a gyereklétszám csökkenése kihatással van az iskoláztatás intézményrendszerére. A nagyobb lélekszámú települések kevésbé, de a kis lakosságszámú települések szinte azonnal és érzékenyen reagálnak a beiskolázási adatok változásaira. A jelenség megítélése országonként változik, de tény, hogy a kis tanulólétszámú intézmények fenntartása többféle gond forrása. Nem lehet egyetlen szempont csupán a finanszírozás módja és mértéke. Vizsgálható a pedagógiai eredményesség, de sok más szempont is szóba jöhet. Tény ugyanakkor, hogy a kistelepüléseken a saját iskola tekintélye, társadalmi súlya és szerepe megkérdőjelezhetetlen, s az erkölcsi, kulturális, szellemi kisugárzása igen erős (1. táblázat).

A tanulmány néhány részletet vizsgál a kistelepülések és a kisiskolák kapcsolatában. A bonyolult, és a jövőre is hatást gyakoroló folyamatok leírása és elemzése országos és délföldi adatok alapján történik (1. ábra).

2. Kistelepülés és kisiskola mint fogalom

A kistelepülés fogalmának meghatározása nem könnyű. A településen élők száma nem lehet egyedüli paraméter. Vannak nyüzsgő, eleven városok meglepően kis lakosságszámmal, ugyanakkor ezekhez képest aránytanul több lakosú települések nem birtokolják a városi minősítést. Imre A. egy tanulmányában¹ a kistelepülés fogalmára az 1000 fő alatti község meghatározást alkalmazza. Nagyon nagy egyszerűsítés lenne kistelepülésnek definiálni minden olyan települést, amely nem város. Az egyes tudományterületek művelői a maguk szempontrendszer alapján beszélnek erről a kérdésről. A település által ellátott funkciók mennyisége és minősége meghatározó, s ezzel a település belső működésére és a környezetével fennálló kapcsolatokra is utalunk.

A magyarországi falusi népesség csökkenése nagyobb mértékű, mint a város lakóké. A csökkenés oka a születésszám csökkenése mellett az elvándorlás. A kistelepüléseken sokszor a közlekedési hálózat fejletlensége, a nehézkes elérhetőség elszigetelődést okoz. A munkahelyek száma kevés, a szolgáltatások színvonala nem megfelelő.

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv 2007–2013 (ÚMFT) a foglalkoztatás és növekedés szempontjából a 2.4.7. pontban a növekvő területi különbségek kapcsán megállapítja, hogy „a területi különbségek nemcsak régiók között, hanem azokon belül (nagyvárosok és települések között, illetve kistérségek között) is jelentősek”. A dokumentum rávilágít arra, hogy a települési önkormányzatok egységes feladat-ellátási rendszerben és kényszerben működnek. Nincs igazi differenciálás az önkormányzatok méretéből fakadó feladatok mennyisége és az ellátás minősége szerint. A kistelepüléseken működő önkormányzatok jelentős mértékű kiegészítő állami támogatásra szorulnak, s ez esetenként az önkormányzati autonómia sérüléséhez vezet. A közoktatási intézmények optimális működtetéséhez szükséges összeg meghaladja a településre az állami normatíva formájában érkező források összegét. A hiányzó különbözet előteremtése a kistelepüléseken folyamatosan gondot jelent. A különféle pályázatokon elnyerhető összegek nem jelentenek tartós forrást a működéshez. A pályázatokhoz szükséges önrész biztosítása szintén gátat szabhat a pályázó kistelepülések ilyen irányú törekvéseinek, próbálkozásainak.

Az ÚMFT 2.4.8 pontjában olvasható, hogy különösen az elmaradott térségekben lévő kistelepüléseken az infokommunikációs szolgáltatásokhoz való hozzáférés is korlátozott; hiányzik a szakismeret és a szükséges felhasználói készség. (Ezen a területen a mobil szélessávú Internet szolgáltatás bővülése hozhat érzékelhető változást.) A szakemberek kompetenciájának fejlesztése, a pályára irányítás és a pályán maradás elősegítése kiemelten fontos aktuális feladat a kistelepüléseken. Oktatás szempontjából a pedagógusok és a pedagógiai munkát segítők szerepe a hangsúlyos. A kistelepüléseken is biztosítani kell az

infrastrukturális háttérrel a minőségi szolgáltatásokhoz. Számos kistelepülésnek, különösen az aprófalvas és a tanyás térségeknek jelent gondot a közlekedés állapota. Az iskoláztatásban szóba jöhető megoldásokban ezt is figyelembe kell venni.

A kisiskola fogalma szintén nehezen határozható meg. Természetesen itt a tanulólétszám a legjellemzőbb adat, de érezhető különbség van az ilyen leegyszerűsített meghatározás tartalmában akkor, ha egy egy-iskolás település 100 fős iskolájáról vagy egy nagyváros hasonló tanulószámu iskolájáról van (lenne) szó. Jellemzi a helyzetet, hogy a köznyelv érti és használja ezt a fogalmat a pontos tartalmi meghatározás nélkül is. (Kisiskolának tekintették pl. azt az iskolát, ahol összevont osztályok működtek.) A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény szövege viszont nem tartalmazza ezt a szót. A közoktatási intézmény működési helyeként a település szerepel a megfelelő szövegrészekben. A kistelepüléseken a jellegük miatt szinte csak olyan iskolák működnek, amelyek a létszámuk alapján a kisiskola kategóriába sorolhatók. Itt az osztályok létszáma kicsi, gyakori az összevont osztály, és jelenleg megfigyelhető az egymás után következő évfolyamok létszámának a csökkenése. Komoly problémát jelent a kisiskolák működtetése és a fejlesztése. Több országban (pl. Nagy-Britanniában, Franciaországban) több ezer kisiskola működését szüntették meg a 60-as évek óta.² A fenntartási, elsősorban finanszírozási problémák ellenére nyilvánvaló az, hogy az ilyen kisiskolák sok előnnyel bírnak. A kisiskolák pedagógiai értéke különösen az emberközelség, a gyakorlatban tanulás nagyobb lehetősége, sok esetben a természetközelség. A pedagógiai munka megítélése szempontjából fontos a környezet, az iskola felszereltsége, a tanulói teljesítmény, a hozzáadott érték tartalma stb. Negatív körülmény, hogy a kisiskolákban gyengébb lehet a felszereltség, nagyobb problémát jelent a szaktanári feladatok szakos tanárral történő ellátása.

1. táblázat. Az általános iskolai oktatás néhány adata³

Tanév	Általános iskolák száma	Általános iskolai osztálytermek száma	Pedagógusok száma	Általános iskolai osztályok száma a nappali tagozaton
1990/1991	3723	49 842	96 547	52 135
1991/1992	3820	50 405	95 293	51 872
1992/1993	3901	50 979	94 757	51 763
1993/1994	3962	51 364	95 532	50 910
1994/1995	4010	51 957	95 806	50 826
1995/1996	4006	51 892	92 747	49 693
1996/1997	3965	51 533	89 450	48 836
1997/1998	3952	51 944	88 948	48 880
1998/1999	3931	52 489	89 724	49 161
1999/2000	3897	52 526	89 361	48 673
2000/2001	3875	43 500	89 750	47 845
2001/2002	3852	43 195	90 294	47 682
2002/2003	3793	42 603	89 035	46 539
2003/2004	3748	42 051	89 784	45 774

A szülők körében a kisiskola megítélése nem egyértelmű. A kistelepülésen élő, oda és onnan gyökerező családok számára a saját iskola léte nagyon fontos. A foglalkoztatási szerkezet változása, az ingázás, a mobilitás növekvő mértéke viszont ellene hat a korábbi, a tradíciókra épülő, a hagyományokat féltő szemléletnek. A jogi szabályozás változása, a régiós szemlélet, a kistérségek szerepének erősödése a közigazgatási változások mellett a közoktatási törvényben előírt változások is hatnak a kisiskolák működésére (pl. az osztálylétszámok szabályozása a törvény 3. sz. mellékletében, a pedagógusok kötelező óraszámai az 1. számú mellékletében olvasható).

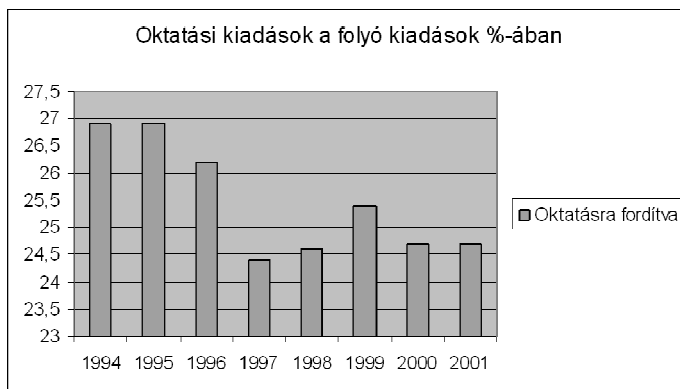
3. A közoktatási intézményrendszer fenntartói

Magyarországon a közoktatási intézmények fenntartói túlnyomó részben a települési és a megyei önkormányzatok. Magyarországon a közoktatási intézmények alapításáról és fenntartásáról a közoktatásról szóló, 1993. évi LXXIX. törvény a következő módon rendelkezik:

3. § (2) Közoktatási intézményt az állam, a helyi önkormányzat, a települési, területi kisebbségi önkormányzat, az országos kisebbségi önkormányzat, a Magyar Köztársaságban nyilvántartásba vett egyházi jogi személy, továbbá a Magyar Köztársaság területén alapított és itt székhellyel rendelkező, jogi személyiséggel rendelkező gazdálkodó szervezet, alapítvány, egyesület és más jogi személy, továbbá természetes személy alapíthat és tarthat fenn, ha a tevékenység folytatásának jogát – jogszabályban foglaltak szerint – megszerezte. A természetes személy egyéni vállalkozóként alapíthat és tarthat fenn közoktatási intézményt.

A települési önkormányzatok kötelesek gondoskodni az óvodai nevelésről, az általános iskolai nevelésről és oktatásról, továbbá a nemzeti és etnikai kisebbség által lakott településen a nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozók óvodai neveléséről és az általános iskolai neveléséről és oktatásáról.

A megyei önkormányzat köteles gondoskodni a kollégiumi és a nemzeti és etnikai kisebbségi kollégiumi ellátásról, a középiskolai és a szakiskolai ellátásról, a nemzeti és etnikai kisebbség középiskolai és szakiskolai ellátásáról, a felnőttoktatásról, az alapfokú művészetoktatásról, a továbbtanulási, pályaválasztási tanácsadásról, a nevelési tanácsadásról, a logopédiai szolgáltatásról, a gyógytestnevelésről.

2. ábra. Az oktatási kiadások aránya az önkormányzatok kiadásain belül 1994–2001. (%)
(Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 2003.)

A közoktatási kötelező feladatok közül a települési önkormányzatok vállalhatnak megyei önkormányzatokra rótt feladatokat is. A feladat-ellátás további formája, amikor a feladatra kötelezett önkormányzat közoktatási megállapodást köt(het) más típusú fenntartóval. Kistételepülések esetében fordul elő, hogy pl. egyházi jogi személy vállalja a település kisiskolájának működtetését (2. ábra).

Ugyanilyen megállapodás keretében más feladat is vállalható, pl. sajátos nevelésű gyermekekkel való foglalkozás, nevelési-oktatási feladat ellátása. A kistételepülések érthető módon a legvégsőkig ragaszkodnak az iskolájuk életben tartásához, s ezzel is magyarázható az ilyen megállapodások létrehozása.

Az intézményalapítás és -fenntartás mellett a feladat-ellátásban további lehetőséget je-

lent, hogy a települési önkormányzatok az oktatási-nevelési feladatok teljesítése céljából intézményirányító társulást hozhatnak létre. Az önkormányzat és más fenntartó között is történhet feladatátadás, melynek formája a közoktatási megállapodás (2. táblázat).

2. táblázat. Intézmények és tanulók megoszlása fenntartói forma szerint, 2006/2007⁴

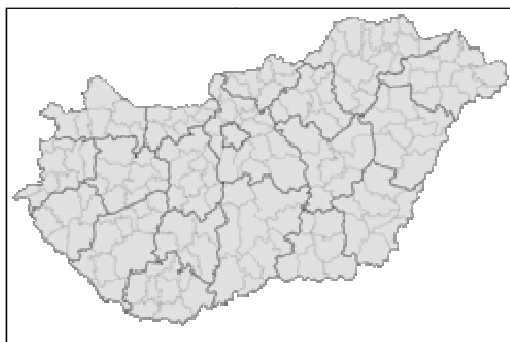
Fenntartói forma	Intézmények száma	Intézmények aránya (%)	Gyerekek, tanulók száma	Gyerekek, tanulók aránya (%)
Önkormányzat	5717	84,1%	1 770 361	82,9%
Egyházi jogi személy	320	4,7%	103 234	4,8%
Egyéb (alapítvány, gazd. Szerv., egyéni váll.)	757	11,1%	261 628	12,3%
Összesen	6794	100,0%	2 135 223	100,0%

A települési önkormányzatok a feladataik ellátására társulásokat hozhatnak létre a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. Törvény és a helyi önkormányzatok társulásairól és együttműködéséről szóló 1997. évi CXXXV. Törvény alapján. A közoktatási társulások száma 2002. év végén 601 volt 1827 önkormányzat részvételével. A társulások létrejöttét elsősorban a finanszírozás szűkössége, az alacsony kihasználtság miatti magas működési költségek indokolták.

4. A többcélú kistérségi társulások

A közoktatás feladatainak kistérségi megszervezésével kapcsolatban a közoktatási törvény 89/A. § intézkedik.

A többcélú kistérségi társulások költségvetési támogatást 2004 óta kapnak. Ennek hatására megélnék az érdeklődés a társulások formában történő önkormányzati feladatellátás iránt. A települési önkormányzatok autonómiájának sérelme nélkül van lehetőség a lakossági igények kielégítésének magasabb színvonalú megszervezésére, a gazdaságossági és a szakmai előnyök együttes figyelembe vételére. A közoktatási ellátási körzetek (az ún. kek-ek) szintén a területi, kistérségi szerveződés formái. Ezekben a körzetekben számos közoktatási feladat szervezése és ellátása lett hatékonyabb a kisebb földrajzi távolságok és a könnyebb elérhetőség miatt. A közoktatási intézmények a társulásokban igazgatási és szakmai-pedagógiai területen tudnak együttműködni. A kezdetektől fogva sok tapasztalat gyűlt össze pl. B.-A.-Z. megyében, ahol a kistérségek helyi önkormányzatai elsősorban a közoktatási feladatok, a szociális és gyermekjóléti feladatok és a területfejlesztési feladatok ellátását oldják meg közösen a többcélú kistérségi társulásokban⁵ (3. ábra).

3. ábra. Magyarország kistérségei 2007. szeptember 25-éig

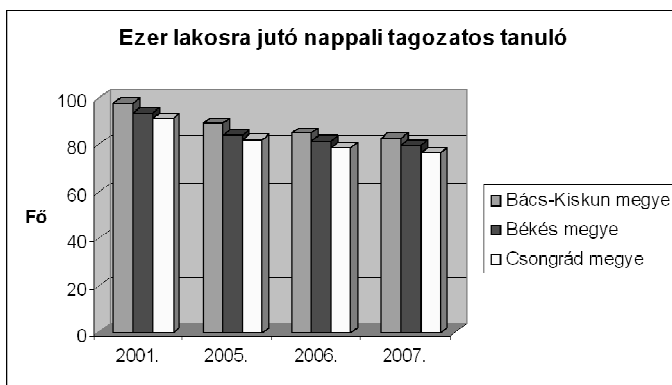
5. Aktuális folyamatok

A legutóbbi években zajló társadalmi-gazdasági változások hatására érdekes folyamatok indultak el a településekről történő ki-, illetve a településekre történő bevándorlásban.

3. táblázat. A feladat-ellátási helyek száma az ellátott feladatok típusa szerint, 2008/2009⁶

Egy feladatot ellátó intézmények								
Az intézmény jellege	A feladat-ellátási helyek száma	Óvodai	Általános iskolai	Szakiskolai	Speciális szakiskolai	Gimnáziumi	Szakközépiskolai	kollégiumi
Együtt	6 699	2 907	1 357	63	3	275	191	96
Több feladatot ellátó intézmények								
Szakiskola	6	–	–	3	3	–	–	–
Középiskola	192	–	–	–	–	103	89	–
Középfokú iskola	617	–	–	239	8	101	269	–
Iskola	1 023	–	445	59	17	115	33	–
Óvoda és iskola	2 286	1 050	971	14	5	27	10	–
Iskola és kollégium	1 097	–	81	167	28	164	261	341
Óvoda, iskola és kollégium	277	76	85	8	16	20	14	51
Többcélú intézmény	1 622	322	424	30	70	32	39	70
Együtt	7 120	1 448	2 006	520	147	562	715	462
Összesen	13 819	4 355	3 363	583	150	837	906	558

A hagyományosan városi környezetben élő családok közül sokan költöztek ki a városból. A jelenségnek egyik oka, hogy falun (vagy éppen tanyán) megfelelőbbnek vélték a megélhetési feltételeket. Egy másik ok a falusi környezet nyugalma, vagy pl. az építkezni akarók számára vonzó lényegesen olcsóbb telekárak. A lakóhely és a munkahely közötti kedvező közlekedés megléte elősegítette az ilyen jellegű társadalmi mozgásokat.

4. ábra. Ezer lakosra jutó nappali tagozatos tanuló a Dél-Alföldön
(Forrás: Statisztikai Évkönyv 2007.)

Az oktatás gazdaságossága szempontjából a kistelepülések népességszámának változatlan megmaradása, de inkább növekedése a kívánatos. Ahol a betelepülők a fiatal(abb) korosztályhoz tartoznak, ott egy adott kistelepülésen óvoda- és iskolabővítésre is sor került.

A fogyó népességű, a fiatal korosztályt elvesztő kistelepülések iskolájának működése kritikus szakaszba juthat. Ha nem lehet a 8 osztályos iskolát fenntartani, akkor az ilyen intézmény nem működhet tovább önálló intézményként.

Egymás után szerveződnek a központi település iskolájához kapcsolódó tagiskolák. A központi iskolában mind a 8 osztály működik, de a tagiskolákban általában csak az alsó tagozat marad. A kötelező feladatellátás keretében a települési önkormányzat feladata a napi iskolába járás megszervezése, a közlekedési feltételek megteremtése.

Az országos jellemző tendencia a dél-alföldi 3 megyében is érvényesül. A közoktatásban résztvevő nappali tagozatos tanulók száma folyamatosan csökken (4. ábra).

6. Befejezés, összegzés

Nagyon fontos a kistelepülések értékeinek megőrzése. Az egységesítő szándékok mellett figyelembe kell venni az egyedi sajátosságokat és érdekeket. A oktatás (és a többi feladat) ellátásában meg kell találni a kistérségi központok szervezéséből fakadó kedvező lehetőségeket. Törekedni kell az integrált kistérségi megoldásokra, az összefogásban rejlő humán és pénzügyi előnyök kiaknázására.

A lakosság életéhez, a javakkal és szolgáltatásokkal való ellátásához mindig meg kell teremteni a lehető legjobb körülményeket. A jól szervezett gazdaságban elérhetők és teljesülnek az alapjogok az oktatásban is. A társadalmi és gazdasági változások közben átalakul az oktatás intézményrendszere is. A kistelepülések életében oly fontos kisiskolák szerepe minden bizonnyal változni fog. Ennek a változásnak azonban tekintettel kell lenni a hagyományokra és a humán értékekre is.

A kistelepülések számára nagyon fontos az a szellemi erő, amit a település iskolája sugároz. Az iskola maga köré gyűjti a kulturális értékeket, és segít közkinccsé tenni azokat. Nemcsak nevelésről és oktatásról van szó, hanem iskolán kívüli programokról, tanfolyamokról, továbbképzésekről stb. Gyakori, hogy a településen teleház működik. A teleház és az iskola kapcsolata kölcsönös előnyökkel jár. A tehetséggondozás, a felnőttképzés, az infokommunikációs környezet fejlesztése, az elektronikus közigazgatás kiépítése mind olyan területek, amelyekre a meglévő iskola mint intézmény működtetése kedvezően hat.⁷

Tény azonban, hogy az iskola működtetéséhez a legjobb szándék mellett is leginkább gyerekekre, tanulóira van szükség.

Jegyzetek

¹ Imre Anna (2003): Önkormányzati feladatellátást segítő önkormányzati társulások. Magyar Pedagógia 103. évf. 3. szám 371–387. http://www.edu.u-szeged.hu/mped/document/Imre_MP1033.pdf

² Mihály Ildikó (2005): Vidéki környezet – vidéki iskolák. Van-e létjogosultságuk a kisiskoláknak? Új Pedagógiai Szemle 2005/5. 65–72.

³ Jelentés a magyar közoktatásról 2003. OKI Budapest, 2003.

⁴ Jelentés a magyar közoktatásról 2006. OKI Budapest, 2006.

⁵ http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xtabla/kozokt/tablkozokt08_06.html

⁶ Herendi István: Térszerkezeti változások a közoktatásban. In: Tanulmánykötet Dr. Krajkó Gyula professzor 80. születésnapjára (Szerk. Tóth József, Pál Ágnes, Szónokyné Ancsin Gabriella), Szeged, 2009. pp. 121–125.

⁷ Győri Ferenc: A középfokú oktatás eredményességi mutatóinak tehetséggépzési szempontú értékelése a Dél-Alföld határ menti településeinek példáján. In: A határok kutatója. Tanulmánykötet Pál Ágnes tiszteletére. Szerk.: Szónoky Ancsin G.–Pál V.–Karancsi Z. 2007. Szeged–Szabadka, pp. 107–115.

CSÜLLÖG GÁBOR:^{*}

A középkori Magyarország regionális tagolódása

Abstract

The Hungarian Kingdom is not a conglomerate of provinces belonging to the natural sites of the Carpathian basin, and is not a rigid and simple structure organized around a central region, but appears to be an interrelated active site – pro-site – back-site system, organized as a region to the areal organization lines by regional processes. The organization of the interrelated regional factors (active areal sites, areal states, center sites, pro-sites, back-sites, flow paths) within the larger area form areal units of similar structure and operation, but of different character in organizational direction and in certain energies (preceding areal structure, external centers, external boundaries). These areal units can be interpreted as geographic regions. The organization of pro-sites and back-sites, with various area utilization rates, to center sites represent the model of geographic division of labor in the Carpathian basin.

1. Régió értelmezések a középkori Magyarország területi tagolódásában

A magyar földrajzi szakirodalomban a regionális működés történeti téregységeinek lehatárolásában két alapvető értelmezés jelenik meg:

1. A nagytáji szerveződés funkcionális egységére építő megfogalmazás¹ hat nagy kárpát-medencei – Alföld, Kisalföld, Felvidék, Északkeleti-Felvidék, Erdély, Dunántúl – és egy külső, Karszt és Tengeremellék régiót különít el. A hat régió között a kapcsolódást a vásárvonalak teremtik meg.
2. A különböző térhasznosítású tájak közötti munkamegosztás által teremtett gazdasági és térbeli egység adja a másik értelmezési lehetőséget – Kisalföld és Nyugat-Dunántúl, Közép- és Dél-Dunántúl, Alföld, Felvidék, Ruténföld, Erdély, Délvidék és Horvátország elkülönítésével. A szakirodalom elsődlegesen csak a 19. századra alkalmazza,² a század utolsó harmadában kiegészítve Budapesttel és környékével.

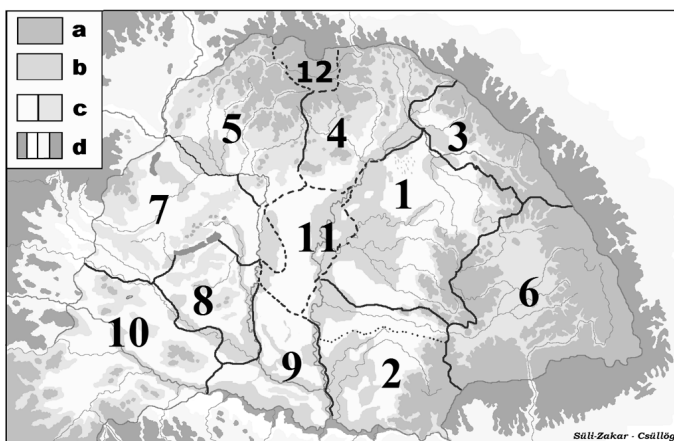
Harmadik lehetőségként az eltérő funkcióval hasznosított tájak közötti térkapcsolatok összefüggéseinek vizsgálata a Kárpát-medence és Magyarország történetében több, a regionalizációs téregységeket is magyarázó régió meghatározást tesz lehetővé:

- A térkapcsolati régió, a társadalom által az erőteljesebb energiájú érintkezési területeken egymáshoz kapcsolt eltérő tájak és térhasznosítási felszínnek regionalizmus által összefüggően működtetett egysége. Kiterjedése – rögzített és jogi határok nélkül – alapvetően a régióközpont/központok áramlási vonalakon keresztül érvényesülő hatóterének függvénye (*1. ábra*).
- A politikai régiók a regionalizációs céloknak és érdekeknek megfelelően kialakított, jogilag rögzített, a regionalitás téregységei fölé emelt, közigazgatási, gazdaságirányítási, katonai és vallási funkciójú nagyobb téregységek. A legtöbb esetben, ha külön politikai célok nem indokolták, akkor kiterjedésükben megfelelő kompromisszummal, de igazodtak a regionalitás/regionalizmus által kialakított térségekhez (rögzített és jogi határokkal). Ilyenek voltak tárgyalt korszakban a dukátusok, az Erdélyi Vajdaság, Szlavónia, Horvátország, délvidéki bánságok, egyházmegyék, pénzügyi kamarák és a

^{*} PhD, egyetemi adjunktus – Eötvös Lóránd Tudományegyetem TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék.

főkapitányságok, valamint a 18–19. században II. József kerületei és a Bach-korszak közigazgatási beosztásának területi egységei.

- Történeti régiókként jelenhetnek meg azok a térkapcsolati régiók, amelyek hosszabb időszakon át többé-kevésbé politikai régióként is keretet kaptak. A 10–16. századra vonatkozóan ilyen elsősorban Erdély, és részben változó területiséggel és tartalommal Szlavónia – Horvátország, de a következő korszakban hasonló jellegűek a főkapitányságok és az Erdélyi Fejedelemség is.³

1. ábra. Térkapcsolati régiók és köztes térségek a 14–15. században

a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső-térszín

Teljes szerkezetű régiók: 1. Tiszántúl 2. Temesi délvídek és Maros folyosó 3. Kelet-Tiszán innen

4. Nyugat-Tiszán innen 5. Dunán innen Hiányos felépítésű régiók: 6. Erdély 7. Nyugat-Dunántúl

8. Dél-Dunántúl 9. Duna-Száva menti délvídek 10. Szlavón délvídek

Köztes térségek: 11. Nagyalföldi köztes térség 12. Felvidéki köztes térség

2. A térkapcsolati régió jellemzői

A 14. századra kialakuló nagy medencei térszerkezet összefogó elemei a regionalizáció központjai által működtetett áramlási/térszerkezeti vonalak voltak. A belső medenceperemen, a Száva mentén, valamint a Dunának a Dráva torkolatától délre eső részén sűrű megtelepedésű, áramlásokban aktív térszerkezeti vonalak jöttek létre, amelyek az erőteljesen megélnkülő belső és a kívülről érkező, ellenőrzött áramlások meghatározó zónái voltak. Az állami tér egységét a többszintű regionalizációs téregységek (vármegyék, jász-, kun-, székely- és szász-székek, tartományok, katonai bánságok) mellett a térkapcsolatok regionális téregységei, a belső medenceperemen kialakult központok vonzástereiből álló centrumtárségek biztosították. Mellettük ritkábban lakott és gyengébb áramlásokkal jellemezhető periféria térségek adták az ország további területét. A folyók ártereivel közbezárt alföldi területek, a Duna-Tisza köze, a Körös-Maros köze és a Duna egyes szakaszaihoz, a Tiszához és a Száva, Dráva alsó szakaszához kapcsolódó árterek hatásokat befogadó, elnyelő előtéri perifériaként, míg a peremi és köztes hegyvidékek az áramlásokat fókuszáló és az erőforrásokat bővítő, háttéri perifériaként jelentek meg. A térkapcsolatok kialakításában fontos szerepe volt a környezeti adottságokhoz igazodó, eltérő mértékű megtelepedésnek és a tájhasznosítási formák különbségeinek. A megtelepedés mértékével összefüggő tájhasználati intenzitás eltérései alapján jellegzetes, aktív (sok település és jelentős földművelés) és passzív (kevés település és egyéb gazdálkodás) funkciótereket különíthetünk el:

- *Folyó-térszín:* A Duna, Tisza és mellékfolyóik ártere a korai szórt, kis létszámú megtelepedéseknek viszonylag kedvező élettereket biztosított. A térszínen a menedéki és

az alacsonyabb szintű gazdálkodási funkciók – fokgazdálkodás, monostori gazdálkodás, átjárók, révek használata és biztosítása – jelentek meg elsődlegesen. A változó településhelyek csak kevés számban rögzültek hosszabb időtartamú településsé, így a viszonylag nagyszámú településnyom nem jelentett olyan nagyságrendű és mértékű betelepültséget, mint a településtérszínen.

- **Település-térszín:** Az árvízmentes felszínek domborzati, talaj és növényzeti jellemzői a földművelő tevékenységnek sokkal jobb feltételeket nyújtottak, mint a vízjárta, vagy erőstagoltágú erdős hegyvidéki felszínek. A térszínen jött létre a tartós települések nagy része és itt indult meg a településhálózat valódi hierarchizálódása, többségében itt jöttek létre a városi szerepkörű települések, központok.
- **Erdő-térszín:** Az erősen tagolt hegységi térszínek területén jelentős volt az erdővel borítottság, itt a térhasznosítás a nagyobb völgyekre, illetve azok mellékvölgyi bejáratára összpontosult. A területek nagyságához képest a korszakban kevés számú település jellemezte. A gazdasági funkciók közül az erdőhasználat, szénégetés, mészégetés, bányászat és az erdőhatár felett a pásztorkodás volt meghatározó. Az erős erdővel borítottság megbontása és a népesség növekedéssel párhuzamos magasabb szintre húzódása csak igen lassan ment végbe.

Az adott területi összefüggésben kialakuló, és egymáshoz illeszkedő összetevők – aktivitási térszínek, centrum-, háttér- és előtér-térségek, központok – a nagymedence szerkezeti vonalainak meghatározott szakaszaihoz kötődve, hasonló felépítésű és működésű, de a szerveződési irányokban és energiákban eltérő jellegű téregységeket – térkapcsolati régiókat alakítottak ki. A nagytérség régiókra tagolódásának földrajzi törvényszerűségei – az arányok és a szerepek módosulása mellett – alapvetően nem változtak az egységes terműködés érvényesüléséig, vagyis a 20. század elejéig. A magyar állam 11–16. század közötti területi szerveződésével összefüggésben a nagytérségen belül 10 térkapcsolati régió különíthető el, amelyeket felépítésük alapján teljes, illetve hiányos szerkezetű régiókra csoportosíthatunk.⁴

3. Teljes szerkezetű térkapcsolati régiók

3.1. Dunán innen

A Dunába tartó folyók kisebb és gyakran szűk belső medencéi, hosszú völgyfolyosói, és a belőlük kiágazó mellékvölgyek által körbeölelt hegységtömbök adták a tagolt erdő-térszínt. Az összefüggő előtere a Vág-torkolat és Pozsony között a Duna és a beömlő folyók vízjárásához igazodó, változó szélességben kialakult folyó-térszín volt, amely a centrumokhoz való közelsége, a térpálya szakaszokkal való érintkezése miatt kevésbé zártan és passzívan jelent meg, mint a Tisza, vagy a Duna alsóbb folyása mentén. A hegységekből kifutó folyók völgykapui előtt jelentős kiterjedésű, folyóvölgyekkel tagolt település-térszín szerveződött. A hegyvidékek belsőjébe hosszan benyúló folyóvölgyi folyosók jelentős érintkezési peremeket kapcsoltak a régióhoz, valamint fontos összekötő, illetve átvezető szerepet adtak a magashegységek és az azokon túli külső térségek felé. Legmarkánsabb közöttük a Vág vonala, amely egyben az Észak-Itália és a lengyel térség közötti európai útvonalnak egyik ága volt. A belső hegylábi érintkezési vonalban mélyen az erdő-térszínbe húzódva, a hosszanti völgyfolyosók és medencék mellékvölgyi bejáratainál és a zárt hegyláncok átjáróin (sokszor az 500 méteres magasság fölött) nagyszámú vár épült ki, mintegy önálló vár-térszínt megjelenítve. Az északi áramlási vonal fő iránya a vár-térszín peremét követte és felfűzte a völgykapuk centrumait (Hont, Bars, Nyitra, Nagyszombat), a másik ága a Duna, illetve a vízzel borított felszín mellett (részben a Nyugat-Dunántúli régióhoz kapcsolódva) haladva Pozsony térségében csatlakozott az előzőhöz. A

régió nagytérégi szerepét növelte két belső régióval (Nyugat-Tiszán innen, Nyugat-Dunántúl) való érintkezése. Az egymást átfedő határok mentén mindhárom régióra ható országos központok szerveződtek (Esztergom, Visegrád, Buda). Ugyanakkor a délvidéki régiók mellett a legaktívabb külső érintkezések is itt mutathatók ki. Három meghatározó külső térséggel (Bécsi-medence, Morva-medence, Szilézia) volt aktív érintkezése, amelyek való kapcsolat folyamatosan befolyásolta belső szerveződését.

3.2. Nyugat-Tiszán innen

A Tiszához szerveződő régió előtere a Bodrog és a Zagyva torkolatai között kialakult jelentős szélességű folyó-térszín. Ezt követte a Tiszába futó folyók medreivel tagolt kelet felé keskenyedő település-térszín, amely a Sajó és a Hernád mentén alacsony dombságokkal jellemezhető, nagy félmedencévé szélesedett. A dombsági és a középhegységi erdő-térszínnek által erőteljesen tagolt település-térszínen a települések követték a legfontosabb tagoló tényezőket, így alapvetően a folyó- és völgy-vonalakhoz igazodó megjelenéssel és kapcsolódási típusokkal jellemezhetőek. A régiók közül itt a legösszetettebb a települések térhelyzeti megjelenése. A nagyobb hegységtömbök hegylábi völgyeinek belső szakaszához szigetszerű, egyirányú szerveződésű települések kapcsolódtak. A völgyek külső végén nyitottabb helyzetű, az erdőgazdálkodástól jobban elszakadó, vízfolyásokhoz kötődő települések voltak jellemzőek. A települések legnagyobb csoportjai a Rima, Sajó, Torna, Bódva, Hernád völgytalpain, valamint azok mellékvizeinek torkolati szakaszához kapcsolódóan jöttek létre. Az áramlások több erővonalat és két ágra bomló főtér szerkezeti vonalat alakítottak ki. Az északi, kétoldali hegy-völgy irányból építkező energia vonal több szakaszra osztva húzódott Eperjestől, Kassán, Tornán, Gömörön keresztül Rimaszombat/Rimabányáig. A Tisza felé húzódó külső település-térszínen nagyobb hatóterületű, de kevesebb (és hiányosabb funkciójú) centrumhelyet összekötő, energia-vonal alakult ki. Itt főleg a belső városvonallal összekötő völgyi útvonalakhoz leágazásához kapcsolódva érvényesültek a koncentráló szervező irányok (Miskolc/Diósgyőr, Eger, Pásztó). A hegyvidéki erdős háttérterület többszintű volt: A belső alacsonyabb középhegységek térosztó szerepűek voltak, míg a Kárpátok belsőbb tömegei magasságuk arányában váltak gátló szerepűvé, és nem csak a külső térség, hanem a Dunán inneni régió felé is sokáig választóvonal voltak. Igen erőteljesen jelentek meg az erdővidékek és a folyóvölgyek, valamint a medencék közötti funkciótagolódás gazdasági (bányászati, erdőgazdálkodási, kohászati, fémmezmunkálási és szőlészeti/borászati) szintjei, amelyek már a honfoglalás- és árpád kori településfunkciókban is megmutakoztak. Később pedig, a regionalizáció folyamatával együtt, a királyi/nemesi vár- és egyházmegyeközpontok, káptalanok, hiteleshelyek, kolostorok és kiváltságlevéllel rendelkező települések a magyarországi városfejlődés igen fontos részévé váltak. Az erőteljes területi és funkcionális tagolódás, a birtokmegosztás differenciálódása, a regionalizációs törekvések és az erősödő áramlási hatások itt is nagyszámú erősítés kialakulását hozták magukkal. A várak a térellelőrző szerepkör mellett fontos gazdasági, birtokközponti és egyházi funkcióikkal rendelkeztek és szorosan kapcsolódtak a városvonal térszervező folyamataihoz. A régió centrumhelyei közelebb voltak a folyóhoz, a folyó-térszín is keskenyebb volt a Tisza jobb oldalán, így az nem jelentett éles határt, ezért a folyó bal parti térsége is a korszakon belül váltakozó szélességben a Nyugat-Tiszán inneni régióhoz szerveződött.

3.3. Kelet-Tiszán innen

A Kárpát-medence szerveződési irányainak fontos belső csomópontja és elosztó térsége volt a Felső-Tisza jobb oldali mellékfolyóihoz szerveződő régió. Felépítését a szélsőségesen változó természeti térosztás és az ehhez kapcsolódó sokféle tájtypus megjelenése jellemezte. Az

Északkeleti-Kárpátok medencékkel és befelé irányuló folyóvölgyekkel tagolt hegyvonulatai igen kiterjedt erdő-térszín jelenítettek meg, amelyben a külső hegységtömb előtt a tagolt belső vulkáni keret szigetszerűen elhelyezkedő hegységei találhatóak. A kettő között kialakult köztes medencéket a hegységekből kifutó, a Tiszába tartó folyók kapcsolták kiemeltségük arányában az aktívabb térszínhez. Az előbbiektől eltérő helyzetű és jellegű az Északnyugati-Kárpátokhoz sorolt É–D-i irányú vulkáni vonulat, az Eperjes–Tokaji-hegység, amely keskeny, kisebb magasságú és nem határ a külső területek felé, hanem összekötő szerepű a szomszédos régióval. A háttérterületnek igen fontos funkciója volt a külső térségek felől érkező hatások elosztása: egyrészt felfogta és megsűrte a nem szervezett népességmozgásokat, másrészt áramlási folyosókat biztosított a Duklai-hágón a lengyel szerveződés és az Uzsoki-, Vereckei-, Tatár-hágókon keresztül a Halicsi térség felé. A kiterjedt és igen erőteljesen tagolt nagytáji érintkezési vonalon több központ (Zemplén, Ung, Borsova, később Munkács, Visk, Terebes, Huszt), illetve jelentős vár épült ki. A domborzati és vízhálózati sajátosságok következtében a település-térszín is igen sajátosan tagolt elrendeződésű volt. A vulkáni hegységek, valamint a Tisza árvízi területei között helyezkedett el a régió fő aktivitási tengelyét adó települési zóna, amely DK-i irányban egy kiemeltebb, keskeny medencével egészült ki (Máramarosi-medence), míg ÉNy felé egy tágasabb, több folyó (Tapoly, Ondava, Laborc) által tagolt, alacsonyabb helyzetű félmedencében záródott. A település-térszín leágazásai voltak a fő hegységtömb és a vulkáni hegységek közötti kisebb félmedencék, valamint a Tisza és mellékfolyói mentén kialakult folyó-térszín által közrefogott, ármentes felszínek. A terület alacsonyan fekvő részének jelentős hányada tartozott a területileg nem összefüggő folyó-térszínhez, amely döntően a Tisza, Borsova és Latorca (Szernye-mocsár), valamint a Bodrog és a Tisza (Bodrogköz) melletti vízzel borított területeket jelentette.

Az államiság és a megyerendszer kiépülésével fokozatosan szaporodó és összekapcsolódó településrendszerben az érintkezésekből hatásokat gyűjtötték össze a völgykapukban kialakult centrumhelyek (Ungvár, Munkács, Huszt, Visk és Sziget), valamint a vízzel közbezárt térszínen Borsava, Lampert/Beregszász. A közöttük kialakuló (külső és belső térségek folyamatait egyaránt közvetítő) áramlások adták a régió meghatározó erővonalát, amely mind a keleti, mind az északi főtérszerkezeti vonalnak fontos része volt.

3.4. A Tiszántúl

A tiszai ártértől a magashegységi zónáig terjedő táji kapcsolódás egymást kiegészítő térhasznosítású területeket kötött össze a Felső Tisza-vidéktől a Maros mentéig. A régiók között legnagyobb kiterjedésű folyótérszínét Tisza mellett a Túr, a Szamos, a Kraszna, az Ér, a Berettyó, a Sebes- és a Fekete-Körös alsó szakaszainak árterei, valamint a Rétköz, az Ecsedi-láp, a Kis- és a Nagy-Sárrét időszakosan vízzel borított felszínei adták. Az elzárt, helyi környezetet hasznosító, vízzel körbezárt településhelyek vízjáráshoz igazodó területi áthelyeződése a 15. századig gyakori volt, ezért a térszín kevés, főleg a folyóhátakhoz, ártérperemekhez kapcsolódó település jellemezte. A folyó-térszín település formái közül sajátos térhasznosítási és szervezési szerep-körrel tűntek ki az ebben az időszakban jelentős számban működő alföldi monostorok. A Tisza bal parti mellékfolyóihoz kapcsolódó megyék területén a források és a szakirodalom alapján a 14. század közepéig 50 (ebből a folyó-térszínen 34) darab, 11–14. század között keletkezett monostorhely földrajzi helyzete határozható meg. Ez az előtér nem határolódott el élesen más régióktól, a Tisza nem képezett határt, a jobb oldalán lévő, közel eső hevesi és borsodi központok hatásai a Tisza bal partján is érvényesültek. A régió sajátos helyzetű, belső területekkel érintkező háttere igen összetett volt. A sűrű völgyhálózatú, erdős középhegységi felszínek (Bükk-, Réz-hegység, Meszes, Királyerdő, Béli- és Zarándi-hegység nem túl magas és zárt tömegeihez kötődő megtelepedések a különböző szintű völgyrendszereiken keresztül a Tisza felé

kapcsolódtak. Míg a szélsőséges mértékben tagolt, magashegységi térszíneken (Kőhát, Bihar-hegység, Gyalui-havasok) és a közöttük kialakult kötött irányú, szűk völgytalpú átjárókon inkább a magashegységi erdőhöz kötött szórt megtelepedések, vagy a várakhoz közvetlenül szerveződő várhelyek voltak jellemzők. A két markáns térszín között elhelyezkedő település-térszín völgykapuiban találkoztak az a háttérből kifelé tartó, illetve az Erdélyből induló áramlások a belső medence perem előtt futó áramlási zónával a keleti térszerkezeti vonallal. Ez az áramlási összegződés hozta létre a régió központjait: Szalacs, Bihar, Szatmár, Várad, Zaránd településeket, amelyek közül több, a 13–14. századtól kialakuló vásárvonal központja lett. Ezek vonzásteréhez szerveződtek az állam regionalizációs területi egységei a vármegyék: Szatmár, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd. A központok körül kialakuló centrumtérségek a 15. századra érték össze és alkottak a nagytérségre is kiható, összefüggő regionalizációs zónát.

3.5. Temesi-délvidék

A Tiszántúlt a délről a „Maros-folyósó” határolta, amely részben önálló jellegét köztes helyzetétől kapta, és mivel a háttér itt megszakad, a folyó völgye aktív kapcsolatot teremtett Erdély régiójával. Ez a közvetítés, azonban döntően a temesi térségen keresztül a Duna és a balkáni átjárók felé irányult és szorosabban kapcsolta a Temesi-délvidékhez,⁵ mint a Tiszántúlhoz. Ez a régió egyrészt szinte teljesen azonos szerkezeti felépítéssel és térfunkciókkal rendelkezett, mint a Tiszántúl. Település- térszínének legjelentősebb centruma az egész korszakban Temesvár volt, de mellette fontos kiegészítő szerepet kaptak az áramlásokat ellenőrző Duna menti erődtések is. Folyó-térszíne már nem csak a Tiszához, hanem a Dunához is szerveződött, így ez az előtér a belső köztes térszínnek mellet külső térszínnek felé is kapcsolódott. A keleti mellett megjelent a déli, részben külső térszerkezeti és áramlási vonal a Duna mentén. A két vonal találkozása a Morava torkolatnál a Kárpát-medence legjelentősebb balkáni kapuja adta, amelynek szerepe évszázadokon át meghatározó maradt.

4. Hiányos felépítésű régiók

4.1. Erdély

A régió szerkezeti hiányosságát két tényező adta, egyrészt a nagymedencei fő térszerkezeti vonalak és áramlási zónák elkerülték, másrészt szerkezetéből hiányzott az eddigi régiók fő meghatározó alkotóeleme a folyó-térszín. Ezt a zárt, szinte szabályos medencét különböző aktivitású folyósók kötötték össze a háttérterületeken keresztül a szomszédos régiókkal és a külső térségekkel. A 10. századot megelőzően, hosszú időszakon keresztül a D-i (Olt-átjáró) és a DK-i (Maros-folyósó) volt a kifelé meghatározó irány. A külső térségek felé határoló nagyterjedésű erdőterületek átjáróin folyamatos népességbeszivárgás (szláv, besenyő, vlach) zajlott, és az etnikailag igen összetett népesség sokáig elsősorban az erdős hegyvidék sajátos hasznosítású térszíneihez (erdők, átjárók, magasra kiemelt hegységi medencék, havasi legelők) kötődött. A külső erőterek (Moldva, Havasalföld) felé irányuló áramlások a hágókon, és szorosok bejáratánál másodlagos központokat (Beszterce, Radna, Brassó, Szeben) alakítottak ki. Az Erdélyi-középhegység medencére néző, de a belső régiók felé vezető átjárók völgykapuiban Déva, Gyulafehérvár, Torda és Kolozsvár vált jelentős központtá. A fő vonalaktól való távolság, a zártabb jelleg és a sajátos, de folyamatos külső hatás következtében a település-térszín közigazgatási, politikai beépülése csak lassan ment végbe. Itt alakultak ki a megyeszerveződéstől elkülönülő székely székek, és a szász betelepülések területei. A folyóknak igen hangsúlyos volt a térszervező szerepe. Az aktivitás a folyók mentén felhúzódott a jelentős túlsúlyú erdő-térszínekre. Ennek kö-

vetkeztében a régió háttérterületein a megtelepedés mind szerveződési, mind konkrét magassági helyzet értelmében többszintűen, jelent meg. Az itteni települések többsége a különböző magassági zónákban speciális térhasznosítási funkciókhoz (bányászat, fakitermelés, havasi pásztorkodás) kapcsolódott és a sajátos téráramlási vonalak népességmozgásaival összefüggésben éles etnikai elkülönüléseket mutatott.

4.2. Nyugat-Dunántúl

Felépítésében minden meghatározó összetevő megtalálható, de nem túl erőteljes kifejlődésben, és nem összefüggő kiterjedésben. Sajátossága a Rába vonala által tükrözött szerkezet és a két elkülönülő háttér (Alpokalja, Dunántúli-középhegység) megjelenése. A kettős szerkezet szoros kapcsolatát a kisebb területi kiterjedés és a szervező vonalak futása adta. Ezek szerepe részben eltért egymástól: a déli és az északi térszerkezeti vonalat az Alpokalján keresztül összekötő másodlagos vonal a Bécsi- és a Morva-medence felé közvetített, és erőteljesebb külső térszíni szerepe volt. A Dunántúli-középhegység térségén keresztül Buda felé irányuló vonal kisebb közvetítő szerepe mellett inkább a helyi energiákat szervezte. A hozzá tartozó alacsony középhegységi erdő-térszín nem volt összefüggő, maga a vonal is át-át szövi a hegységet, és mind az ÉNy-i, mind a DK oldalán megjelenik. Ugyanakkor a hegység, és a Balaton – Sárrét – Velencei-tó sávjának jelentős szerveződési térirányt befolyásoló szerepe volt, mivel a tőle délkeletre lévő dunántúli térség szerveződése más formában és más irányokba történt. Harmadik szervezővonalként jelentkezett az északi térszerkezeti vonal kisebb dunántúli leágazása Esztergom és Bécs között, mint Duna-menti szervező vonal. A szerkezeti vonalak közötti, mintegy háromszög alakban elhelyezkedő aktív zónákat nem túl nagy kiterjedésű előterek tagolták (Zala, Rába, Fertő-tó). Ez az aktív térség viszont a délvidéki régiók mellett a nagytérség legjelentősebb történeti térstruktúra múltjával rendelkezett. A római provincia (Pannonia Prima és Valéria), maradványainak a megjelenő népek általi felhasználása erőteljesen kihatott a térség kora középkori szerveződésére (egyházi, királyi, főúri központok, városok nagyobb sűrűsége).

4.3. A délvidéki régiók

A délvidéki régiószerveződés sajátossága, hogy a régió építkezési elemei az eddigiektől eltérő arányokban, viszonyokban jelentek meg. Elhelyezkedésük folytán az eddigi régiókkal ellentétben a külső térségekhez nem zárt, passzív formában, a nagy kiterjedésű háterek átjáróival és folyosóival kapcsolódtak, hanem nyitott formában, az előtereken és aktív térségeken keresztül. Ennek alapvető oka, hogy a háttért, az erdő-térszín a Balkán Duna és Száva melletti, Kárpátoktól eltérő megjelenésű, tagolódású hegységei adták. A két folyó mellékfolyói (Morava, Drina, Boszna, Orbász) szűkebb, hosszú, és sok leágazású völgyei a hegységek zárt, belső területeivel, a balkán jellegzetes térszíneivel (Bosznia, Szerbia) kapcsolták össze a Kárpát-medencét. Ezek észak felé tartó erővonalait vette fel a hegységek előtti aktív zónában az al-dunai térségtől Észak-Itáliáig a Duna és a Száva mentén futó déli térszerkezeti vonal. Az ebből adódó észak-balkáni szerepe jelentősen kihatott a délvidéki régiókra.⁶ Lényegében ez a szerkezet és hatásrendszer készítette a Magyar Királyságot a folyamatos regionalizációra, vagyis a háttérterületek ellenőrzésére, a bánsági struktúra kialakítására. A térség aktív térszíneit igen erőteljesen tagolták a jelentős kiterjedésű folyó-térszínek. Ez fejeződik ki a korábbiaktól eltérő, kevésbé éles régió elkülönülésben. A Dunához szerveződik a Temesi-délvidékkel részben kapcsolódó Duna-Szávai Délvidék. A Drávához szerveződik a Dél-Dunántúli régió (Baranyai-délvidék és Somogyország), a Szávához pedig a Szlavón Délvidék. A korábbi térstruktúrák sajátos kettőssége az erős helyi jelleg és az ideáramló népek együttélése, keveredése, struktúráinak egymásra épülé-

se, nem csak a későrómai időszakban volt jelentős, hanem a magyar államszerveződés kapcsán is meghatározó maradt. Ezért itt sok és összetett funkciójú, etnikumú centrumhely és központ jelent meg tartós szerepkörrel (Nándorfehérvár, Szávaszentdemeter, Pétervárad, Valkóvár, Bács, Bodrog, Kalocsa, Baranyavár, Pécs, Pozsegavár, Kőrös, Varasd, Zágráb).

5. A köztes térségek és a régiók érintkezése

A centrumtérségek elhelyezkedése következtében kialakultak olyan előterek, amelyeknek a régióképző elemek hiányosságai, vagy a szervezővonalaktól való távolsága miatt, még átlagos település-térszíni jellemzők mellett sem voltak megfelelő térenergiái. Ezeket ritkább településsűrűség, vagy település hiány és központ nélkülség jellemezte. A sokáig passzív területek egyszerre több régióhoz is kapcsolódhattak, azok gyenge átfedési területei is lehettek. Ugyanakkor meghatározó funkciót kaptak a külső térségekből szervezeten áramló népesség letelepítésében (kunok, jászok, szászok). Két meghatározó és a 16. századra a régiószerveződésben feloldódó köztes térség jelent meg ebben az időszakban. Az alföldi köztes térség a Duna–Tisza-közének passzív település-térszínén a 16–17. századig különíthető el 7 markáns régió között. A külső köztes térség pedig erdő-térszínén, az ÉNy-i Kárpátok területén a Tiszán inneni és Dunán inneni régiók között, a Vág és a Poprád folyók felsőszakaszai mentén volt kimutatható a 14–15. századi erőteljesebb betelepedésig.

A régiók elhatárolódása nem merev határok mentén szerveződött, hanem a téráramlás irányainak elhatárolódásából alakult ki. A fő térpályákon az összetett funkciók jelenléte és a funkciókülönbségek erősítő hatása, valamint az integrációs kapcsolódás következtében nem elválasztó, hanem átfedő érintkezés alakult ki. A háttérterületen a régióra jellemző aktivitás csökkenése, elhalása adta a passzív határokat. Az aktivitás csökkenésének több oka is lehetett: diffúziócsökkentő földrajzi táj (magashegység, vízzel borítottság), távol eső centrumok, alacsony hierarchia szintű térszerkezeti vonalak találkozása. Az aktív határok sajátosságából adódott, hogy a régiók átfedése összegzett, kiemelt funkciójú térségeket hozott létre, amelyek több régió működésében vettek részt egyszerre. Ezek a térségek a nagytérség központi területei váltak (Felső-Tisza-vidék, a Duna Pozsony–Buda közti szakasza), és a regionalizáció folyamatában is kifejeződtek, mivel az összegző, átfedő működés jelölte ki az országos regionalizációs központok térbeli helyeit.

Jegyzetek

- ¹ *Frisnyák Sándor* (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest. p. 213.
- ² *Tóth József*: A Felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: *Frisnyák S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1998. pp. 255–262.
- ³ *Süli-Zakar István–Csüllög Gábor*: A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In: *Süli-Zakar I. (szerk.): A terület és településfejlesztés alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2003. pp. 15–44.
- ⁴ *Csüllög Gábor* (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában – *Studia Geographica* 18. Debrecen. p. 147.
- ⁵ *Kókai Sándor*: A temesvári vár helye és szerepe a Délvidék védelmi rendszerében. In: *Frisnyák–Csihák Gy (szerk.) Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)*. Nyíregyháza–Zürich, 2004. pp. 159–168.
- ⁶ *Gulyás László*: A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: *Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza, 2006. pp. 55–68.

Gábrity Molnár Irén:^{*} **A vajdasági magyarok és az EU**

Abstract

Hungarians in Vojvodina are totally aware of their history and thank to their values they represent a European nation. Particularly since the home-land, Hungary is member of the EU, Hungarians in Vojvodina are in a status of waiting. The emigrational willingness of Hungarians in Vojvodina seems to be extreme: the majority of them wish to stay in Serbia, namely in Vojvodina, but there are some who wish to travel to other continents. It is supposable that those who are to remain in Vojvodina are looking forward to becoming an EU member, while those who do not find EU membership to result in economic, social advancement are still considering emigration.

1. Bevezetés

A vajdasági magyarok immár kilencven éve élnek Európában, a magyar államon kívül a délszlávok államainak különböző formációjában. Ez idő alatt az idősebbek legalább hat-hét államban éltek már, anélkül, hogy elköltöztek volna szülőföldjükről, hiszen a fejük felett néhányszor új államok és határok vonultak el. Viszonylag sokan vannak azok is, akik nem maradtak otthon, hanem elvándoroltak, ugyanis önszántukból, vagy kényszerhatás alatt választottak új hazát, vagy átmeneti munka- és tartózkodáshelyet új európai vagy távoli kontinensek országaiban. A vajdasági magyarok tisztában vannak azzal, hogy történelmüknek, értékviláguknak köszönve európai nemzetet képviselnek. Különösen amióta Magyarország EU-tag, a kívül rekedtek várakozási állapotban vannak. A vajdasági magyarok elköltözési hajlama szélsőségeket mutat: legtöbben legszívesebben továbbra is Szerbiában, Vajdaságon belül maradna, de utánuk következnek azok, akik távoli kontinensekre vágyanak. Feltételezhető, hogy azok, akik szülőföldjükön maradnának, igencsak várják a Szerbia EU-csatlakozását, míg azok, akik számára ez nem hoz biztató reményeket (gazdasági és társadalmi fejlődést) továbbra is az emigráció foglalkoztatja.

2. A migrációs hajlam az elmúlt fél évszázadban

A Tito Jugoszláviában 1961-től, a külpolitikai nyitás során, megkezdődött a lakosság elvándorlásának folyamata külföldre. A hatvanas és hetvenes években a lakosság nemtől, kortól és szakképzettségtől függően saját maga döntött az emigráció mellett. Legtöbb férfi és fiatal munkanélküli indult külföldre. Napjainkban a befogadó ország szabja meg, hogy ki vándorolhat be (iskolavégzettség, szakma, életkora, státusa/megélhetési garancia, nyelvtudás alapján).

Az eddigi empirikus kutatások¹ sorra azt mutatják, hogy a vajdasági magyarok EU csatlakozási hajlam viszonylag azért magas, mert egyrészt, fél évszázada folyamatos az emigrációs hajlamuk, így legtöbbszörüknek megvannak a szoros külföldi kapcsolataik, másrészt, nem érzik magukat sem gazdasági, sem pedig politikai szempontból biztonságban, Szer-

^{*} Az Újvidéki Egyetem Közgazdaságtudományi Karának, Magyar nyelvű Tanítóképző Kar (Szabadka) rendes tanára.

biában. A fél évszázados szerbiai elvándorlási jelenség fő okozói, a folyamatos társadalmi szerkezetváltás, a tranzíció veszteségeinek és a munkanélküliek esélykeresése. A nehezedő gazdasági-jövedelmi helyzet a széteső Jugoszláviában migrációs taszítást okozott (krízisek, délszláv háború). A fiatal szakemberekre jellemző a karrierépítés keresése („agyelszívás”). A mai imigránsok főleg szakemberek (informatikus, márnök, innovátor, programozó, mikrobiológus, medicus, művész, sportoló), idegen nyelvet tudók, kezdő tőkével rendelkezők. Évtizedes tapasztalat szerint kb. 78%-ban a délszláv területek kivándorlóinak a célországa elsősorban, az európai államok (Németország, Ausztria, Svájc és Franciaország); majd a tengeren túli kontinensek (kb. 22% USA, Kanada, Ausztrália).

2.1. Migrációs hullámok a vajdasági magyarok körében

A korábbi időszakok kivándorlási hullámairól tudjuk,² hogy a két világháború között, az 1918–24-es időszakban 45 000 magyar értelmiségit, közigazgatási alkalmazottat, birtokost és tőkést utasítottak ki az országból, 1921–29 között 14 442-en vándoroltak ki Amerikába. Itthon maradt a földnélküli magyar paraszt (a magyarok 44%-a), ők lettek az idénymunkások, kubikosok, napszámosok és cselédek. A Titói korszak idején szegény falvakból több ezer magyar költözött be városba, még Belgrádba is (a fővárosban 30 000 magyar élt). A munkakeresés során a vajdasági magyarok bányákba, turistaközpontokba is eljutottak. Az értelmiség egy része csakis az ország déli részein kapott állást. Az 1920 és 1941 közötti földreform keretében százezer szerb parasztcsaládot telepítettek Vajdaságba (családonként 5 ha-t kaptak, persze a magyar földbirtokosok elkobzott földjeit is). A 2. világháború után Jugoszláviából mintegy harmincezer magyar elköltözött. Ennek oka nem csak az új rezsimmel való nem szimpatizálás volt, hanem a kivégzések is (becsült adatok szerint húszezer, mások szerint még több, vérbosszú áldozata lett, köztük ártatlanok is).

A vándorlók általában, a távolmaradásuk szerint csoportosíthatók:

a) Térségen belüli lakhelyváltoztatók (az országban, vagy Vajdaságban)

Ebbe a csoportba tartoznak például a térségrendezés/építés (a folyószabályozások és más állami vállalkozások, földmunkák, iparosítás) következményeképpen költözködő lakosok, vagyis főleg a városba ingázók. Periodikus, de tartós ingázás/távollétet jelentett a gazdasági okok miatt időszakosan távolmaradók (ide sorolhatók az építkezésen dolgozó, kéthetente-havonta hazautazók) migrációja. Ezen kívül a régióban megfigyelhető a Bánságból, Bácskába költöző magyarok többszöri hulláma.

b) A gazdasági emigrálók, akik külföldre költöztek (1960–1990)

Nagyszámú volt, sőt ma is viszonylag sok az a nyugatra irányuló munkavállalók száma. A hatvanas évektől, államilag szervezett volt a vendégmunkások kiköltöztetése. Ők voltak a munkanélküliek, a félig szakképzett egyének, majd később távoztak a magasan szakképzett fiatalok is. Ők egész évben külföldön dolgoznak, csak ünnepekre térnek haza. A szerbiai magyar emigrációs veszteség így vázolható:

- 1944–45-ben, a 2. világháború után Jugoszláviából harmincezer magyar költözött el és kb. húszezer vérbosszú áldozata lett.
- 1948–1991 között 69 193 fő ment külföldre (ebből: 1965–1970 között 16 627, a 1980-as években 25 228).

c) A „délszláv egzódusz” idején, a 90-es években, a balkáni háború ideje alatt, egyrészt a katonai besorozás előli menekülők, másrészt a tönkrement állami vállalatok „technológiai feleslege” igyekszik külföldre. Akkoriban kb. 50 000 magyar kelt útra. Legtöbben a szabadkai, újvidéki, topolyai, zombori és adai községekből mentek el (munkavállalók és családtagjaik). Képzettségük gyakorlatilag azonos, vagy még jobb is az átlag lakosság képzettségével.

Egyes elköltözött családok sorsának követésekor gyakran bebizonyosodott, hogy az idegenben az integrálódás helyett önszerveződést, bezárkózást választották. A magyar államban például meghatározó volt a számukra a korábban kiköltözött rokonok, esetleg a magyarországi ismerősök segítségnyújtása. Az első hullámokban elköltözők, ha már feltalálták magukat, segítik az új áttelepülni vágyókat.³

Külön figyelmet érdemelnek a vajdasági kivándorló típusok a délszláv háború idején. Köztük vannak a következő érdekek miatt elvándorolt rétegek:

- A vajdaságiak (a polgárháborút megelőző időszakban – 1989–91) első hulláma nem menekültek voltak. Rájuk a kivándorló vendégmunkás kifejezés felel meg, vagy az átmenetileg külföldön munkát vállaló.
- A háború elején, a hiperinfláció idején (1992–93) kilépő vállalkozók alapítják meg a később helyzeti előnnyel (tőkével) rendelkező vállalatokat, kft.-ket, bt.-ket. Legtöbbször a hiánypótló szolgáltatásokat vállalják, illetve tercier szektorban találnak megfelelő talajra, főleg a Dél-alföldi régióban.
- A polgárháború veszélye elől menekülők (1992–95) már kevés tőkével, inkább az otthoni kapcsolatokra támaszkodva jutnak át a határon és lelnek munkahelyre (feke-tézők). Az otthonhagyott ingatlant csak ritkán értékesítik, így a visszatérés lehetősége számukra még nyitott. A szezonális, „jól fizető” munkákat választják.

Az 1998–2002-es időszakban, éves szinten átlagosan 5–600 magyar hagyta el az országot. A következő táblázat mutatja hogy legtöbbször az anyaországba, majd a többi európai államokba igyekeztek, de sokakat segítettek a korábban Kanadába vándorló rokonok is.

1. táblázat. A délvidéki magyarság elvándorlási célországai (1998–2002)

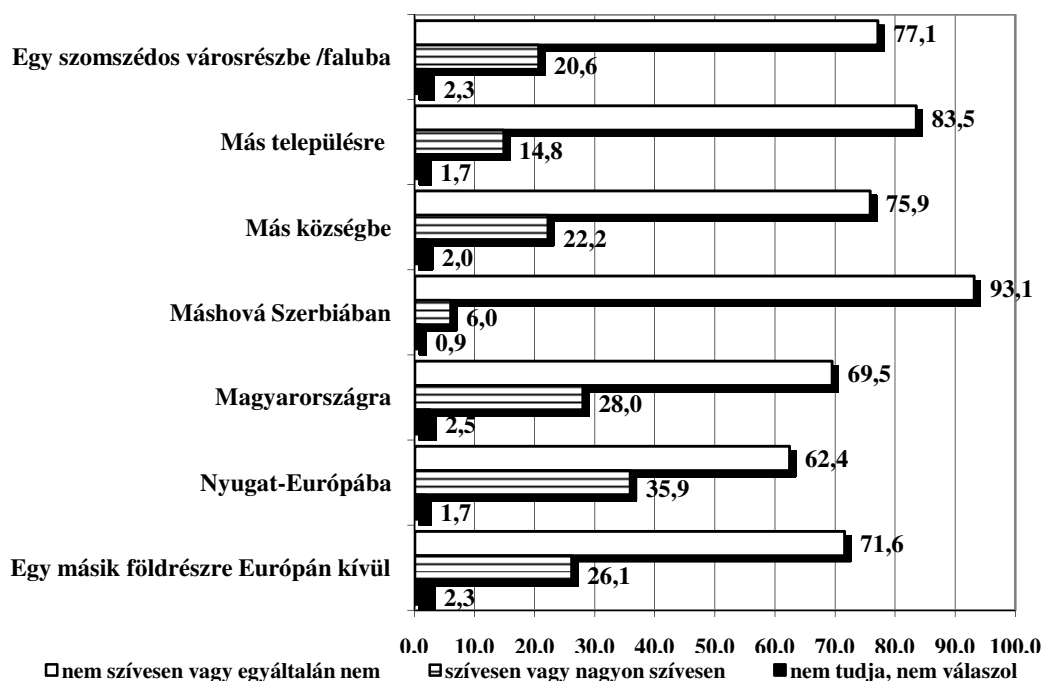
Célország	Külföldön való tartózkodás ideje szerint		
	1–4 év	5–9 év	10–14 év
Összesen	2 169 fő	2 391 fő	2 475 fő
Magyarország	1 440 fő	1 558 fő	1 049 fő
Németország	258 fő	304 fő	728 fő
Ausztria	63 fő	116 fő	262 fő
Kanada	101 fő	141 fő	88 fő
Svájc	20 fő	51 fő	100 fő

Forrás: Szerbiai nemzetiségi mozaik, p. 348.

2.2. Migrációs hajlam a magyarok körében ma – empirikus kutatáseredmények másodelemzése

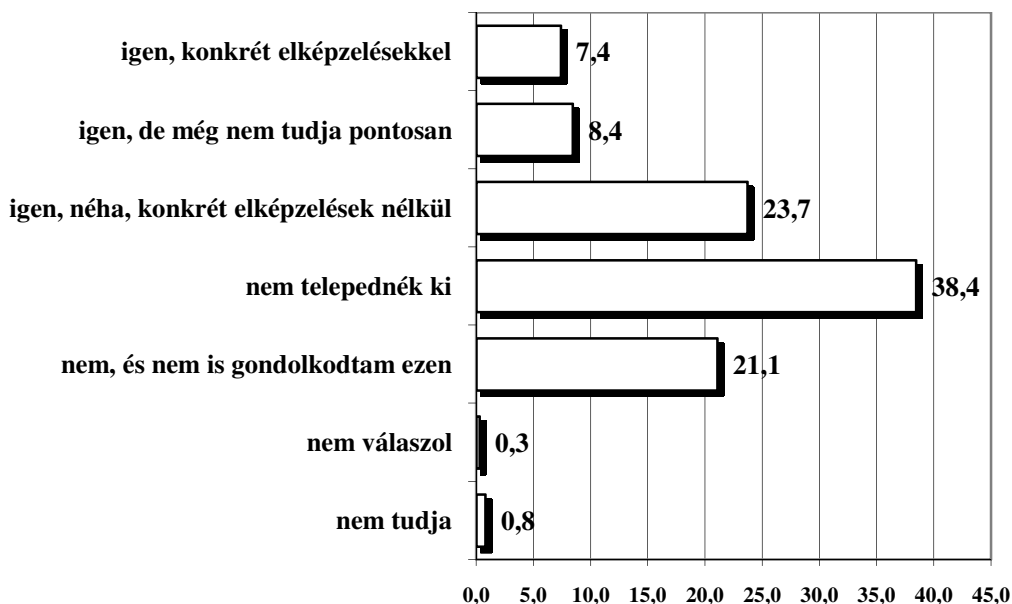
A kilencvenes években a háború közelsége és a *háborús veszélyeztetettség* következtében, az akkori Jugoszlávia területén a migráció nagymértékben megváltoztatta a lakosság nemzetiségi és szociális összetételét. A magyarok többsége nem érezte szükségét, hogy részt vegyen a délszláv viszály bármely formájában. A huszadik század végén a *bombázások* előzményei és következményei (elszegényedés, gazdasági bizonytalanság) betetérték a tömeges emigrációt. Amikor az európai országokat ellepték a menekültek és a vendégmunkások, emigránsaink nemigen válogattak, oda mentek, ahol befogadták őket: Kanadába, Új-Zélandra vagy éppen Ausztráliába. A vajdasági magyarok a gazdasági erőnlét sorvadásával, a megélhetési nehézségekkel párhuzamosan növekedett az elvándorlási készség, hiszen ebben a helyzetben nem tudott már hatni a marasztaló, érzelmi típusú vagy kulturális alapú nemzettudat.

2007-ben a Kárpát-panel kutatás⁴ során megkérdeztük a vajdasági felnőtt magyar lakos-ságot az elvándorlási szándékáról a válaszok így alakultak:⁵

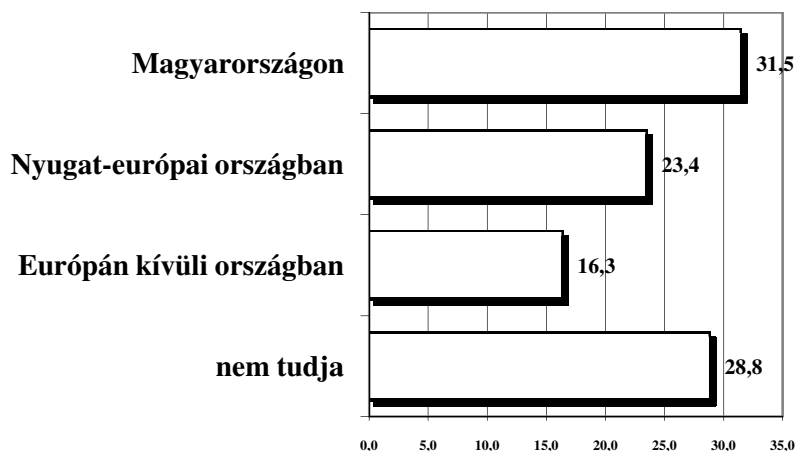
1. ábra. Gondolja el, ha elköltözés által javíthatná élet- és munkakörülményeit, mennyire szívesen lenne hajlandó elköltözni innen...? (százalékok)

A vajdasági magyarok elköltözési hajlama majdhogynem szélsőségeket mutat: legtöb-
ben legszívesebben csak Szerbián/Vajdaságon belül a szomszéd településre vagy községbe
költöznének. Utánuk következnek azok, akik messzi kontinense vágnak.

2. ábra. Gondolt-e már arra, hogy kitelepedjen külföldre? (N=380)

A válaszadók $38,4 + 21,1 =$ vagyis majdnem 60%-a nem telepedne külföldre. Majdnem
 $\frac{1}{4}$ -e konkrét elképzelések nélkül gondol erre és csak kb. 15% gondolkodik kivándorlásról.

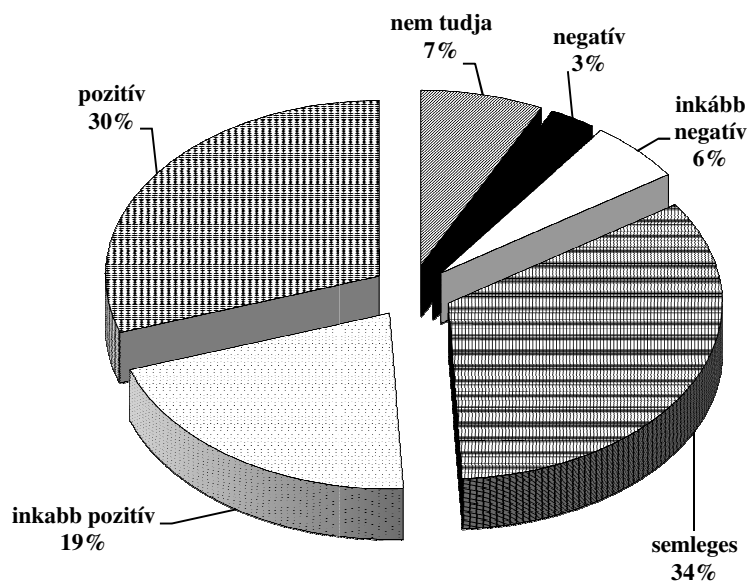

3. ábra. Amennyiben végleg kivándorolna, hol telepedne le legszívesebben? (N=337)
(százalékban)

A külföldön végleg leteleplők 31,5%-a nem túl messzire, az anyaországba menne, majd sokan nem tudnak országot választani. A válaszadók 23,4%-a menne más európai államba és 16% még távolabbra.

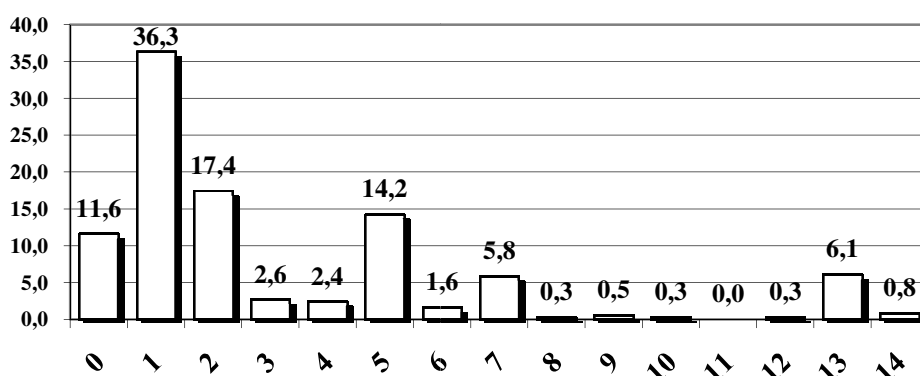
3. Az EU csatlakozás a vajdasági magyarok reménysége⁶

Ma a vajdaságiak zöme nem tudja pontosan mit fog jelenteni számára az EU csatlakozás. A vélemény arról, hogy a csatlakozási szándék jó vagy rossz, a válaszadók 44%-a jónak tartja, 31%, se jónak se rossznak, 10% gondolja úgy hogy ez rossz lesz és 15% nem tudja.

4. ábra. Általánosan, milyen véleménye van az Európáról?

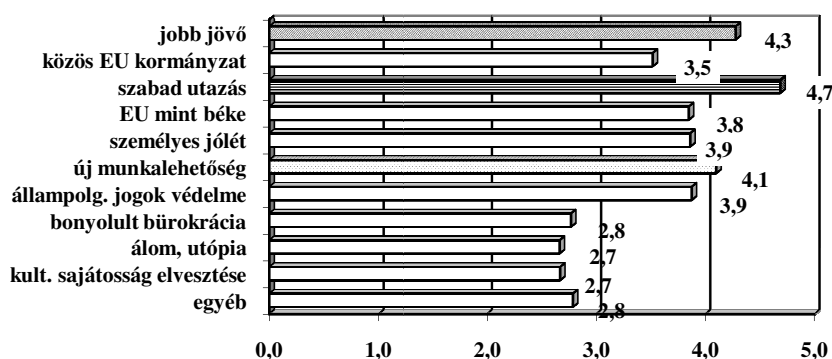
A vajdasági magyarság az Európa Unióhoz elsősorban a következő fogalmakat társítja: első helyen van a béke (36,3%), ami érthető módon a Szerbiában élők régi vágya; második helyen van a gazdasági jólét fogalma (17,4%), majd a vízummentes, szabad utazás, tanulás és munka Európában (14,2%). Ezen kívül a válaszadók kb. 6%-nak fontos még az utazási lehetőségek kibővülése és az egységes pénznem (hiszen ma is sokan spórolnak Euróban). A tanulási lehetőség bárhol az EU területén a válaszadók 59,7%-ának lenne fontos. Meglepően nagy azoknak válaszoknak a száma, amelyek (valószínűleg téves információk alapján) az orvosi ellátás és a szociális szervezetek szolgáltatásaihoz való szabad hozzáférést várja az Uniótól (38,2%). Ebből látszik, hogy mélyponton van Szerbiában az egészségügyi ellátás. A szavazati jogok körüli változások nem igen érdeklik a vajdasági magyarokat.

5. ábra. Milyen fogalmakat társít első, másod és harmad sorban az Európai Unióhoz?

1. Béke; 2. Gazdasági jólét; 3. Demokrácia; 4. Szociális biztonság;
5. Szabad utazás, tanulás és munka bárhol az EU területén; 6. Kulturális változatosság;
7. Euró – egységes pénznem; 8. Munkanélküliség; 9. Bürokrácia;
10. Kulturális identitásunk elvesztése; 11. Magasabb bűnözés;
12. Nem kielégítő ellenőrzés a külső határoknál; 13. Utazási lehetőségek kibővülése;
14. Európai politikai közösség

A vajdaságiak számára ma az Európa Unió csatlakozás reménye elsősorban, vízummentességet jelent, szabad utazást, amiben már a hatvanas évektől a kilencvenes évek elejéig részük volt. Az utazás szerintük a munkalehetőséget, jobb jövőteremtés lehetőségét hoz magával.

6. ábra. Az alábbi kijelentések mennyire fejezik ki azt, amit Ön számára az EU jelent?

(Válaszok átlagjegye egy ötfokú skálán, ahol: 1 - egyáltalán nem, 2 - inkább nem, 3 - igen is meg nem is, 4 - inkább igen, 5 - teljes mértékben)

A vajdaságiak egy másik ötfokú skálán nyilatkozhattak arról, hogy mit jelentene számukra a csatlakozás. Legtöbbször a szabad utazást említik (4,7 átlagjeggyel), majd a jobb jövőt (4,3), új munkalehetőségeket (4,1), állampolgári jogvédelmet és személyes védelmet is (3,9), békét (3,8), közös EU kormányzatot (3,5).

**2. táblázat. Az alábbi kijelentések közül melyik jelenti inkább, hogy:
„az Európai Uniónak a polgára lenni”? (első említések aránya)**

Kijelentés	Említi
1. Az EU-s tagállamok közti szabad átjárhatóság	72.1
2. Szabad munkavállalás joga bármelyik Európa-uniós tagállamban	68.2
3. Tanulási lehetőség bárhol az Európa területén	59.7
4. Az orvosi ellátás és a szociális szolgáltatáshoz való szabad hozzáférés	38.2
5. Szavazati jog a helyi választásokon abban a tagországban, amelyben élsz, akkor is, ha ez nem azonos a szülőhazáddal	15.3
6. Szavazati jog az európai parlamenti választásokon abban a tagországban, amelyben élsz, akkor is, ha ez nem azonos a szülő hazával	8.9
7. Szavazati jog az országos választásokon azokban a tagországban, amelyben élsz, akkor is, ha ez nem azonos a szülőhazáddal	7.9
8. Egyik sem az előzők közül	2.4

Arra a kérdésre, hogy mit jelent az Európai Uniónak a polgára lenni, legtöbbször (72,1%) az EU-s tagállamok közti szabad átjárhatóságot említik, de a válaszadók nagy többsége a szabad munkavállalás jogát említi bármelyik európai uniós tagállamban (68,2%). A tanulási lehetőség bárhol az EU területén a válaszadók 59,7%-ának lenne fontos. Meglepően nagy azoknak válaszoknak a száma, amelyek (valószínűleg téves információk alapján) az orvosi ellátás és a szociális szervezetek szolgáltatásaihoz való szabad hozzáférést várja Európától (38,2%). Ebből látszik, hogy mélyponton van Szerbiában az egészségügyi ellátás. A szavazati jogok körüli változások nem igen érdeklik a vajdasági magyarokat.

Összegzés

A Vajdaságban élő lakosság, köztük a magyarok is *EU csatlakozási hajlandóságukat a régióban és az országban érvényesülő megélhetési esélyekhez kötik*. Történelmi tevékenységükben és sorsuk építésében a *térségben élő magyarok Vajdasághoz kötődnek legerősebben*; munkájuk, mozgásterük a kistérségekhez kapcsolódik, még akkor is, amikor a térség megélésében a közösség viszonylag nagy része bezártnak és esélytelennek érzi a területet, ahol él.

A folyamatos emigráció a magyar közösségben sokszoros kárt okozott. Elemezhető az anyagi veszteség (tőkeelvonás, visszatéríthetetlen képzések/oktatás); majd az emberi veszteség (fiatal férfihány); a szakemberhiány, demográfiai deformáció: lakosságfogyás (falvak elnéptelenedése), gyengülő vitalitás, a természetes szaporulat esése, házasságkötés csökkenése.

A fél évszázados szerbiai elvándorlási jelenség fő okozói nem igen változtak. A folyamatos társadalmi szerkezetváltás, a munkanélküliség, a nehezedő hazai gazdasági-jövedelmi helyzet migrációs taszítást okozott, amit csak betetőzött a délszláv háború. A külföldi munkavállalás motívumai és az Európához csatlakozás igénye ugyanazokból az okokból ered: létfenntartási gondok, munkanélküliség; karrier-alternatívák közötti választás hiánya; a veszélyeztetettség, bezártság érzése a 90-es években; a diaszpóra vonzás, kapcsolatok és pszichológiai tényezők. A Szerb állam demokratizálódásával és Európa-barát politikájával lehet, hogy lassítani tudja, de már megállítani nem a vajdasági magyarok emigrációs hajlamát.

Jegyzetek

- ¹ Lásd bővebben: *Gábrityné Dr. Molnár Irén*: A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei tanulmányban; In: *Fészekhagyó Vajdaságiak*, mtt könyvtár 4. Szerk.: Gábrityné dr. Molnár Irén és Mirnics Zsuzsa, Kiadó: Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2001. 115–161. oldal
- ² Lásd bővebben: *Mirnics Károly*: Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak, In: *Fészekhagyó Vajdaságiak*, mtt könyvtár 4. Szerk.: Gábrityné dr. Molnár Irén és Mirnics Zsuzsa, Kiadó: Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2001. 9–76 oldal.
- ³ A már letelepült rokonok vagy ismerősök, avagy ahogy őket elnevezik: a „magyar” barátok, gyakorlatilag az integrálódás kritikus szakaszán segítik át a friss kivándorlókat. Leggyakrabban a „földiek” támogatására számíthatnak az újoncok. A magyarországi átlagember a vajdaságból érkező bevándorlókat vagy vendégmunkásokat a „jugó” gyűjtőfogalommal látja el.
- ⁴ A Kárpát-panel *empirikus-szociológiai kutatás 2007*; Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Budapest) koordinálásával az anyaországban és a határon túli magyarok identitáskutatását, helyzetének elemzését vállalta. A vajdasági empirikus terepmunkát a Magyarságkutató Tudományos Társaság végezte (Szabadka) 380 fős mintán; az adatfeldolgozást, gyorsjelentést és a tanulmányok írását Gábrity Molnár Irén és Rác Livia végezték. 2007–2008.
- ⁵ Lásd: *Gábrity Molnár Irén, Rác Livia*: Vajdaság (Szerbia), In: *KÁRPÁT PANEL 2007*, A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái, Gyorsjelentés, Szerk.: Papp Z. Attila, Veres Valér. Kiadó: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Budapest), 2007. 120–184. oldal.
- ⁶ Uo.

GULYÁS LÁSZLÓ:^{*}**A Sporazum, avagy föderalista kísérlet a királyi Jugoszláviában 1939–1941^{**}****Abstract**

In Beograd, on the 1st of December, 1918, the first Yugoslavian state was born from separate regions. These regions were absolutely different in several aspects: history, political culture, social development, economical performance, language, law system, religion, cultural niveau and traditions. The Serbian political elite that had grasped the administration of the state had to face the following challenge: is the state able to handle the regional differences, is it possible to form a unified state from the regions, or the centrifugal forces will tear the state apart. One of the answers given to this question was the serbian-croatian reconciliation effort of 1939. In our paper we present this effort.

1. Bevezetés

Az 1918. december 1-jén Belgrádban kikiáltott első jugoszláv állam egymástól élesen elkülönülő régiókból született meg. Jugoszlávia régiói minden lényeges szempontból – történelmi fejlődés, politikai kultúra, társadalmi fejlettség, gazdasági szint, nyelv, jogrendszer, vallás, kulturális szint és hagyományok – óriási különbségeket mutattak.¹ Jól mutatja ezt a sokszínűséget, hogy az új állam négyféle pénznemet és hat különféle adórendszert örökölt.²

Az állam vezetését 1918 decemberében magához ragadó szerb politikai elit³ az alábbi kihívással nézett szembe: Képes-e az állam regionális különbségeit kezelni, képes-e a különféle régiókból egységes államot teremteni, avagy a centrifugális erők szétszakítják államukat.

Az ezen kihívásokra adott válaszok alapján az első jugoszláv állam történetét az alábbi három korszakra oszthatjuk:

1. A provizórium időszaka (1918. december 1.–1921. június 28.).

2. A centralizáció korszaka (1921. június 28.–1939. augusztus 20.).

Ezen belül megkülönböztetve a centralizáció parlamentáris korszakát (1921–1929), és a centralizáció diktatórikus korszakát (1929–1939).

3. A föderális kísérlet korszaka (1939. augusztus 20.–1941. április 6.).

Jelen tanulmány a harmadik korszakkal foglalkozik, a királyi Jugoszlávia egyetlen egy föderális kísérletét, az 1939. évi Sporazumot mutatja be.

2. A Sporazum közvetlen politikai előzményei

Az 1930-as évek második felében változatlan intenzitással folyt a föderalista/autonómista tömörülés és a centristák küzdelme a jugoszláv államon belül.⁴ Ezzel párhuzamosan a nemzetközi helyzet – különösen Köztes-Európában – Jugoszláviára nézve kedvezőtlenül változott meg. A térségben vezető szerepre törő két nagyhatalom, Németország és Olaszor-

^{*} Egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

^{**} Jelen tanulmány a Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

szág hozzáfogott Köztes-Európa térképének átrajzolásához, ennek jegyében az alábbi fontos változások történtek:⁵

- 1938 márciusában bekövetkezik az Anschluss, Ausztria bekebelezésével Németország Jugoszlávia szomszédjává vált.
- 1938 szeptemberében a müncheni döntéssel, illetve néhány hónappal később az első bécsi döntéssel Csehszlovákiától területeket csatolnak el szomszédai (Németország, Lengyelország és Magyarország), majd a csehszlovák állam 1939 márciusában darabjaira hullik.
- 1939 áprilisában Olaszország megszállja Albániát.

Ezek a nemzetközi történések – különösen Csehszlovákia megcsonkítása, majd megszűnése – világossá tették a szerb politikai elit előtt, hogy a jugoszláv állam nem engedheti meg magának a nemzeti megosztottságot, mert azt a terjeszkedő németek és olaszok – ne feledjük, Mussolini az usztasák fő támogatója volt – kihasználják.⁶

Az 1938. évi választásokon két nagy politikai tömb, illetve ezek mellett egy kisebb politikai erő indult. Az egyik nagy tömb a Milan Stojadinovics miniszterelnök által létrehozott, az addigi kormánypárt – a Jugoszláv Nemzeti Párt – helyére lépő Jugoszláv Radikális Közösség (JRZ) volt.⁷ A másik nagy tömb a horvát Macek által összekovácsolt Egyesült Ellenzék, mely az alábbi szervezeteket tömörítette: Horvát Paraszt Párt (Maček), független demokraták (Adam Prvicevics), rezsimmelenes radikálisok (Aca Stajonevic), a szerb demokraták (Ljuba Davidovic) és Szerb Agrárpárt (Jova Jovanovics).⁸ A két nagy tömb mellett a választásokon indult még a Dmitrije Ljotics vezetésével kisebb szerb csoportokból 1931-ben létrehozott párt, mely ideológiájában erősen központosító és nagyszerb nacionalista volt.⁹

1938. december 11-én a választásokon a kormánypárt (JRZ) „vereséggel felérő győzelmet” aratott, ugyanis a leadott 3 039 041 szavazat az alábbi módon oszlott meg:¹⁰

1935. évi választások			1938. évi választások		
Kormánypárti lista Jevtics listája	1 746 982 fő (62,2%)	303 mandátum	Kormánypárti lista Stojadinovics- listára (JRZ)	1 643 738 fő (54,1%)	306 mandátum
Ellenzéki lista Macek-listája	1 076 345 fő (37,4%)	67 mandátum	Macek-lista Egyesült Ellenzék	1 364 524 fő (44,9%)	67 mandátum
Ljotics-listája	24 088 fő (0,8%)	0 mandátum	Ljotics-listára	30734 fő (1,0%)	0 mandátum
Makszimovics- listája	33 549 fő (1,2%)	0 mandátum	–	–	–
Leadott szavazatok száma	2 880 964 szavazat		Leadott szavazatok száma	3 039 041 szavazat	

Forrás: A szerző saját szerkesztése Rothschild:1996. adatai alapján

Ha összehasonlítjuk az 1935. és az 1938. évi választások eredményét, láthatjuk, hogy kormánypárt támogatottsága jelentősen csökkent, ezért használtuk a „vereséggel felérő győzelem” megfogalmazást. Stojadinović megpróbálta magát gyorsan túltenni a választások eredményén és 1938. december 21-én átalakította kormányát oly módon, hogy egyetlen egy szlovén és horvát politikus se kapott miniszteri posztot.

Ebben a szituációban lépett fel Pál herceg, aki a korábbi években kifejezetten a háttérben maradt. A történet megértéséhez tudnunk kell, hogy mivel a király kiskorú volt, a királyi jogkört a régenstanács látta el, élén Pál herceggel.¹¹ A herceg a Csehszlovákiával szemben meghozott müncheni és komáromi döntésekből azt a következtetést vonta le, hogy egy több nemzetiségű államot az etnikai problémák megoldatlansága nemzetközileg is kiszol-

gálatottá tesz. Azaz meg kell oldani Jugoszlávia etnikai problémáit, ha a jugoszláv állam nem akar Csehszlovákia sorsában osztozni.

A fenti megfontolásból titokban kapcsolatot keresett az Egyesült Ellenzék horvát vezetőjével, Mačekkel. A horvát politikus jelezte Pál herceg felé, hogy Stojadinovič-csal nem tud megegyezni. Ráadásul Pál herceg maga is konfliktusba keveredett Stojadinovič-csal, aki igyekezett a herceget lehetőleg továbbra is háttérbe szorítani.¹² A Stojadinovič vetélkedése Pál herceggel végül azzal zárult, hogy a herceg 1939. február 4-én lemondatta Stojadinovič-ot a miniszterelnökségről.

Utódjául február 6-án Dragisa Cvetkovićot – Stojadinovič-kormány pénzügyminisztere – nevezte ki. A Cvetković-kormány legfontosabb feladata az Egyesült Ellenzék vezetőjével, Maček-kel történő megegyezés tető alá hozása volt. Maček viszont egyszerre három forgatókönyvben gondolkozott:¹³

1. Az Egyesült Ellenzék vezetőjeként küzdött azért, hogy egy demokratikus jugoszláv alkotmány szülessék meg.
2. A horvátok vezetőjeként – ne feledjük ő volt a Horvát Parasztpárt elnöke – egy horvát–szerb megegyezés is elképzelhetőnek tartott.
3. Szintén horvát vezetőként titkos tárgyalásokat kezdett az olaszokkal egy független Horvátország létrehozása érdekében.¹⁴

Mint látható a három fenti forgatókönyv egymást kölcsönösen kizárja. Végül Maček a második forgatókönyv mellett kötelezte el magát és tárgyalásokba kezdett a Cvetkovics-kormánnyal a horvát–szerb kiegyezésről. Ez gyakorlatilag az első és harmadik forgatókönyv sutba dobását jelentette.

3. A Sporazum tartalma

A Cvetković–Maček tárgyalások eredményeképpen született meg 1939. augusztus 20-án – tehát a második világháború kitörése előtt 10 nappal – a „Sporazum”, azaz a szerb–horvát „Megegyezés”, melyet Pál régens herceg jóváhagyása után augusztus 26-án hoztak nyilvánosságra. Ezen a napon a Horvát Parasztpárt által delegált öt politikus, élén Mačekkel – aki miniszterelnök-helyettesi posztot kapott – belépett a Cvetković-kormányba. Szintén ezen a napon feloszlatták a jugoszláv parlamentet, hogy ezzel lehetőséget teremtsenek új választások kiírására. Bár itt jegyezzük meg, hogy ezeket a választásokat soha nem tartották meg. Két nappal később a király Dr. Ivan Subasic-ot horvát bánná nevezte ki.

A nyilvánosságra hozott Sporazum az alábbi főbb pontokat tartalmazta:¹⁵

- Felállítják a Horvát Bánságot, melynek területe az alábbi területekre terjed ki: Szávai Bánság és a Tengeremléki Bánság teljes területe, továbbá a Dunai Bánságból Ilok és Síd vidéke, a Drinai Bánságból északon Brcko környéke, míg nyugaton Travnik és Fojnica vidéke, a Verbasi Bánságból Gradacac környéke, és végül a Zetai Bánságból a Dubrovnik-i dalmát tengerpart (lásd még az *1. térképet* – G. L.).
- A Horvát Bánság autonómiát kap, melynek keretében:
 - ❖ saját törvényhozó hatalmat, azaz nemzetgyűlést (szábor) állíthat fel.
 - ❖ a bánság élére a végrehajtó hatalom vezetőjeként horvát bán kerül.
 - ❖ számos ügyben (mezőgazdaság, kereskedelem, ipar, erdészet, bányászat, szociálpolitika, közegészségügy, oktatás és belső igazgatás) saját területén önállóan járhat el.
- A külügy, a külkereskedelem, a hadügy, a posta- és szállítási ügyek valamint a pénz- és vámközösség továbbra is a központi, belgrádi kormány hatáskörében marad.

Juhász József úgy értékeli a Sporazumot, hogy a jugoszláv államon belül egy kvázi trialista berendezkedést alakított ki. A trialista jelzőt az indokolja, hogy a Sporazum meg-

kötése után gyakorlatilag a jugoszláv állam három nagy részből állt: 1. A belgrádi irányítás alatt maradt bánságok (Dunai, Vrbasi, Drinai, Zetai, Moravai, Vardari). 2. A Horvát Bánság 3. A külön kezelt szlovénlakta Drávai Bánság.¹⁶

Jelen tanulmány szerzője úgy véli, hogy a Sporazum, komoly kísérlet volt a föderális Jugoszlávia megteremtésére, de az idő rövidsége (gondolunk itt arra, hogy a jugoszláv állam 1941 áprilisában belesodródott a második világháborúba) nem tette lehetővé a kísérlet teljes kifutását.

4. Sporazum további sorsa

A Sporazum életre hívta az autonóm Horvát Bánságot, melynek területe és népessége Jugoszlávia lakosságának 30%-át adta.¹⁷ A Horvát Bánság magába foglalta a horvát etnikai területek túlnyomó többségét, de 4,4 milliós lakosságán belül 800 ezer szerb és 200 ezer muzulmán is élt.

1. térkép. A Horvát Bánság (1939) területe

[Forrás: Pándi Lajos (szerk.): Köztes-Európa 1763–1993. Osiris Századvég. Budapest. 393. old.]

A Sporazum megkötése magában hordozta annak a lehetőségét, hogy egy tartós horvát-szerb megbékélés alakuljon ki. Ezen megbékélés ellen azonban mind a horvát, mind a szerb oldalról komoly erők sorakoztak fel.

Azok a szerbek – mint fentebb láthattuk, létszámuk 800 ezer fő –, akik a megegyezés következtében hirtelen a Horvát Bánság területén találták magukat kijelentették, hogy nem akarnak élni „egy új államban, mely az országon belül alakult.”¹⁸ Ezek a szerb csoportok polgári és politikai jogokat, sőt autonómiát kezdtek el követelni a Horvát Bánságon belül. A felbomló Egyesült Ellenzék szerb pártjai – a radikálisok és a demokraták –, rögtön felkarolták ezen kívánságokat. Ez korántsem meglepő, hiszen a korábban bemutatott ún. első forgatókönyv Maček általi elvetése azt jelentette, hogy Maček cserbenhagyta az Egyesült Ellenzéket és annak szerb tagjait a demokratikus jugoszláv alkotmányért folyó küzdelemben.

A radikális horvátok számára a Sporazum által biztosított autonómia kevés volt, úgy érezték, hogy Macek és a Horvát Parasztpárt cserbenhagyta őket. Ezért széles paraszti tömegek fordultak el Macektól és pártjától. Sőt Fall Endre megfogalmazása szerint „Macek-et a horvát nép árulójának tartották.”¹⁹

Ezzel szemben Pavelic és az általa vezetett usztasák, akik a független Horvátország megeremtését tűzték zászlajukra,²⁰ egyre nagyobb népszerűsége tettek szert. Sok usztasa aktivista arra használta fel a Sporazumot, hogy itáliai száműzetéséből hazatérjen és felforgató tevékenységet folytasson a jugoszláv állam és Macek ellen.²¹ Mindezek következtében az usztasák egyre jelentősebb súlyra tettek szert a Horvát Bánságon belül. Ez mutatkozott meg a 1940. május 19-i helyhatósági választásokon, ahol az usztasák jól szerepeltek.

A Sporazum gyakorlatba történő átültetése során Belgrád keményen ragaszkodott saját álláspontjához. Jól mutatja ezt a horvát bán intézménye körül kialakult vita. A horvátok úgy értelmezték a Sporazumot, hogy a bán nem tartozik felelősséggel a belgrádi központi kormánynak, csak a királynak. A szerbek ezzel szemben kijelentették, hogy nem tudják elfogadni ezt a horvát érvelést, mert ez a jugoszláv állam széthullásához vezet. Belgrád értelmezése szerint a bán nemcsak a királynak, hanem a központi belgrádi kormánynak is felelősséggel tartozik. A szerbek az ehhez hasonló vitákban mindig azt hangsúlyozták, hogy a Sporazum és az abban foglalt autonómia nem elbocsátólevél, azaz a horvátoknak továbbra is kötelességeik vannak a jugoszláv állammal szemben.

A Zágrábban Belgrád magatartását, úgy értékelték, hogy bár a Sporazummal a szerbek látszólag megadták az autonómiát valójában a gyakorlati megvalósítás során igyekeznek azt minimalizálni, jelképesé tenni.

A fenti zágrábi és belgrádi érvelésekben igen sok igazság volt, hiszen mindkét fél igyekezett úgy értelmezni a Sporazumot, hogy azzal saját törekvéseit támassza alá, így a tényleges megvalósítás során nem tudott igazi szerb–horvát összhang kialakulni.

A fentebb bemutatott szerb és horvát csoportok mellett a Jugoszláviát alkotó többi nemzetet és etnikai csoport is elégedetlen volt a Sporazummal, hiszen az csak a horvátoknak adott autonómiát. A szlovének a Sporazum kihirdetése után rögtön – még augusztusban – a horváthoz hasonló autonómiát követeltek.²²

Őket a muzulmánok követték, vezetőjük Kulenovic 1939. november 6-án a jugoszláv sajtó képviselői előtt kifejtette azt a követelést, hogy létre kell hozni külön közigazgatási egységként a Bosznia-Hercegovina Bánságot. A Bosznia-Hercegovina Bánság felállítására vonatkozó muzulmán követelés a horvát-szerb viszony további kiéleződését is magával hozta. Ugyanis ez a bánság egy muzulmán bánság lett volna, ami azt jelenti, hogy a horvátok rögtön a saját Horvát Bánságukhoz akarták csatolni Bosznia-Hercegovina azon részét, ahol horvátok éltek. Ezen horvát területi gyarapodásra vonatkozó igény viszont kiváltotta azt a szerb félelmet, hogy a jugoszláv államon belül a horvátok túlsúlyra tesznek szert.

Ráadásul a crna-gora-iak, az albánok és a macedónok is többé-kevésbé hasonló autonómia-igényeket fogalmaztak meg.

Ezzel szemben Belgrád maximum a trializmusig volt hajlandó elmenni, azaz a belgrádi által még elfogadható engedmény egy szerb–horvát–szlovén trializmus volt.²³ Bár itt kell megjegyezni, hogy a Horvát Bánsághoz került 800 ezer szerb miatt, Belgrád szorgalmazta a horvát határok belső korrekcióját.²⁴

5. Konklúziók

Kijelenthetjük, hogy a „Sporazum” nagyon hasonlított a Zágráb és Budapest viszonyát rendező 1868-as horvát-magyar kiegyezéshez, de némileg annál nagyobb autonómiát adott a horvátoknak. A „Sporazummal” teljesültek a horvát autonómia törekvések, és így lehetőség nyílt egyrészt egy szerb–horvát megbékélésre.

Ráadásul a Sporazum megkötése precedenst teremtett a jugoszláv állam többi nemzete számára is. A szlovének és a boszniai muzulmánok konkrét autonómia igényeket is megfogalmaztak. Ezek az autonómiaigények a jugoszláv állam további reformjára irányultak, gyakorlatilag a jugoszláv állam átalakult volna etnikai alapon létrejövő bánságokká (szlovén, horvát, szerb, muzulmán, etc, bánságok). Véleményünk szerint, ha Belgrád engedett volna ezen további követeléseknek, az egyértelműen az ország föderalizálását jelentette volna.

A jugoszláv állam legsúlyosabb születési hiányossága az volt, hogy nem nemzetállamként, hanem több nemzetiségű államként jött létre. Az új állam etnikai heterogenitását jól mutatja, hogy a legnagyobb lélekszámú nemzet, a szerbek aránya mindössze 38–39%-os volt. A két világháború közötti jugoszláv állam politikai szempontból tulajdonképpen centralizált, militarista nagyszerb állam volt. Az államszervező elv nem a nemzeti összetételhez igazodó föderalizmus, hanem a legerősebb nemzet, a szerb hatalmi törekvéseinek szolgálatába állított centralizmus lett. A Sporazum egy kísérlet volt a föderális berendezkedés felé való elmozdulásban de a II. Világháború Balkánra történő kiterjedése végett vetett ezen kísérletnek, sőt Jugoszlávia rövid idő alatt alkotó elemeire hullott.²⁵

Jegyzetek

- ¹ A regionális különbségekről lásd *Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 81–85. old.
- ² *Bajza József* (1932): Jugoszlávia. Budapest. Magyar Szemle Kincsestár 27. 4–5. old.
- ³ A jugoszláv állam megalakulásának közvetlen előzményeiről lásd *Gulyás László* (2008): Délszláv erőközpontok államszervezési koncepcióinak küzdelme 1914–1918. Mediterrán és Balkán Fórum. 10 szám (2008 szeptembere. III. évfolyam 4. szám).
- ⁴ Erről bővebben lásd *Ivo Goldstein* (1999): Croatia. A History. Hurts and Company. London; *Barbara Jelavich* (1996): A Balkán története. Osiris Kiadó. Budapest; *John R. Lampe* (1996): Yugoslavia as History. Cambridge University Press. Cambridge.
- ⁵ *Ormos Mária–Majoros István* (1998): Európa a nemzetközi küzdőtéren. Osiris Kiadó. Budapest. 387–399. old; *Herczegh Géza* (1999): A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyar Szemle Könyvek. Budapest. 235–270. old.
- ⁶ *Juhász József*: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 64–65. old.
- ⁷ *Lampe* (1996): 174–177. old.
- ⁸ *Fall Endre* (1941): Jugoszlávia összeomlása. A Délvidék visszatérése. Magyar Revíziós Liga. Budapest. 123–124. old.
- ⁹ *Juhász* (1999): 64. old.
- ¹⁰ *Joseph Rothschild* (1996): Jugoszlávia története a két világháború között. Studium Füzetek 4. Szeged. 75. old.
- ¹¹ *Ormos Mária* (1974): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Kiadó. Budapest.
- ¹² *Lampe* (1999): 190. old.
- ¹³ *Vladko Macek* (1957): Int he struggle of freedom. Robert Speller and Son. New York. 187; 189–190. old.
- ¹⁴ *Galeazzo Ciano*: The Ciano diaries. Doubleday and Co. New York. 48. old.; 50. old.; 87. old.; 91. old.

- ¹⁵ A Sporazum teljes szövegét közli *Sajti Enikő* (szerk.) (1988): Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok. Társadalomtudományi Kör. Szeged. 11–12. old.
- ¹⁶ A szlovének első Jugoszlávián belüli helyzetéről lásd *Sokcsevits Dénes et al.* (1993): Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest. 247–261. old.
- ¹⁷ *Kocsis Károly* (1993): Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Teleki László Alapítvány. Budapest. 17–18. old.
- ¹⁸ *Heka László* (2005): Szerbia állam és jogtörténete. Bába Kiadó. Szeged. 186. old.
- ¹⁹ *Fall* (1941): 127. old.
- ²⁰ Erről lásd bővebben *Ladislav Hory–Marius Borszat*: Der Kroatische ustasha staat 1941–1945. Stuttgart.
- ²¹ *Rothschild* (1996): 80. old.
- ²² *Sokcsevits Dénes et al.*: 258. old.
- ²³ *Juhász* (1999): 67–68. old.
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ A széthullásról bővebben lásd *J. B. Hoptner* (1962): Yugoslavia in crisis 1934–1941. Columbia University Press. New York; bővebben lásd *Gulyás* (2005): 99–101. old.

HAJDÚ ZOLTÁN:*

Magyarország állam-szomszédsági környezetének átalakulása, 1918–2008**Abstract**

After the World War, and collapsed of Austro-Hungarian Monarchy in 1918, Hungary turned to be a really independent state in June of 1920, on the 1/3 of former historical territory. The new neighbourhood (Austria, Czecho-Slovakia, Romania, Yugoslavia) were on bad terms with Hungary. Between 1938–1941 the state-neighbourhood of Hungary changed very rapidly.

Great power (Germany, Soviet Union) neighbours appeared around Hungary, and „old” neighbours (Austria, Czecho-Slovakia, Yugoslavia) disappeared. In 1945 turned to be again a new neighbourhood around Hungary (Austria, Czecho-Slovakia, Soviet Union, Romania, Yugoslavia).

After the socialist countries’ systemic changes a new neighbourhood was established around Hungary. She had seven (Austria, Slovakia, Ukraine, Romania, Serbia, Croatia, Slovenia) neighbours.

1. Bevezetés

A magyar állam területe történetileg többször és jelentősen változott. A területi változásokat a belső viszonyok átalakulása, a szomszédsági hatalmi változások, illetve nem egy esetben nagyhatalmi mozgások határozták meg. Alapvető átrendeződések mentek végbe az I. és a II. világháború után, illetve az 1990-es évek elején a kétpólusú világ összeomlása következtében.

Nemcsak Magyarország, hanem részben vele összefüggésben, részben pedig tőle függetlenül (1990-es évek), az állam-szomszédsági környezete is lényegileg és többször átrendeződött. A szomszédos államokon túl többször újrarendeződtek a szövetségi kapcsolatok is, melyek mindenkor hatással voltak az ország államközi viszonyainak az alakulására is.

Azt mondhatjuk, hogy nem csak Magyarország, de a Kárpát-medence és szélesebb térsége az államosodási folyamatok szempontjából egy rendkívül sajátos, dinamikus térség volt történetileg és a modernizáció egész időszakában is.

E rövid elemzésben az I. világháború utáni állam-szomszédsági folyamatokat tekintjük át. A mintegy 90 év alatt országok tűntek el, illetve jelenetek meg Magyarország szomszédságában, s egy-egy éven belül (1938, 1941) is lényegi változások következtek be.

2. Magyarország állam-szomszédsági környezetének változásai

A szomszédsági, s azon belül az állam-szomszédsági kapcsolatokról való vélekedések mindenkor jelen voltak a magyar közgondolkodásban, elég ha csak a „Rossz szomszédság török átok” szólásra utalunk. A különböző közösségek (családok, falvak, városok, megyék) minden szinten viszonyultak a szomszédság adta lehetőségekhez, kihívásokhoz.

* DSc, egyetemi tanár – MTA RKK, Pécs.

2.1. A birodalom veresége és a szétesés bizonytalanságai, 1918–1920

1918 őszére minden háborús szereplő számára világossá vált, hogy a központi hatalmak elveszítették a háborút. Az Osztrák-Magyar Monarchia nem tudott elszakadni Németországtól, a háborús vereség a Monarchiát, s részeként a történelmi Magyarországot rántotta a szakadékba.

Sem a polgári demokratikus forradalom, sem pedig az 1919-es évben rövid időre hatalomra jutó proletárdiktatúra nem volt képes az ország területi integritását megvédeni, bár a Tanácsköztársaság 1919 tavaszán még katonai és politikai sikereket ért el a Felvidéken, (létrehozta a Szlovák Tanácsköztársaságot), de végül is a túlerő, és a hatalmi politika győzött.

Az ország perifériáin formálódó, néhány naptól néhány hónapig „regnáló” területi képződmények arra hívták fel a figyelmet, hogy a perifériákon nem csak a nemzetiségi kérdés, de a bonyolult területi érdekek és kapcsolatok is megjelentek szerveződési alapként.

2.2. Nemzetközileg legitimált béke-struktúra, 1920–1938

A trianoni szerződés 1920. június 4-én véglegesítette és nemzetközi jogilag garantálta a felszabdalt történelmi Magyarország 1/3 részén létrejövő ország új határait. A magyar állam és a magyar etnikum szállásterülete szétdarabolódott a szomszédos államok között, Magyarország medence-országból medence-feneki országgá vált. Az utódállamok területileg, hatalmilag részévé váltak a Kárpát-medence területének, elsődleges céljuk a megszerzett területek megőrzése nemzetközi (Nemzetek Szövetsége) és többoldalú garanciákkal (kis-antant) történő körbezártasága volt. Az új határok pontos kijelölése után (1923) az új szomszédsági környezetben Magyarország szinte kiszolgáltatottan állt.

Magyarországnak nem voltak szövetségesei, Ausztria volt a legkevésbé ellenségnek tekintett új szomszéd. Csehszlovákiával, Romániával és a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal (majd Jugoszláviával) az ország kinyilvánítottan ellenséges viszonyban volt.

A két világháború közötti időszak megbékélési kísérletei (Jugoszlávia) nem jártak hosszabb távon eredménnyel. A szomszédsági környezet ellenséges jellege szinte lebénította a kapcsolatok formálódását. (Az időszakban megfogalmazott kölcsönös ellenségképek hosszsan hatottak, még ma is jelen vannak sok tekintetben.)

2.3. Az ideiglenes, részleges szomszédsági újjárendezés, 1938–1944

1938 márciusában Németország bekebelezte Ausztriát (Anschluss), így Burgenland birtoklása révén Magyarország szomszédjává, és a Kárpát-medence közvetlen, nagyhatalmi szereplőjévé vált. Ettől az időszaktól kezdve lényegileg befolyásolta a térségen belüli gazdasági, politikai, katonai változásokat. Berlin sok szempontból a térség meghatározó, döntési központjává vált.

1938–1941 között Magyarország számára minden év új területgyarapodást, s részben új szomszédsági helyzetet hozott. 1938-ban az I. bécsi döntéssel a Felvidék déli, döntően magyarok által lakott része került vissza (az új államhatár jelentős mértékben nyelvi, etnikai határ is volt), 1939-ben önálló katonai akcióval a Kárpátalja területe, mellyel az ország ismét soknemzetiségűvé vált, s a rutén népesség területileg szinte homogén szállásterülettel rendelkezett a Kárpátokban és közvetlen előterében.

Az átalakulások alapvetően érintették az északi szomszédságot. Csehszlovákia felbomlása, az önálló Szlovákia létrejötte, illetve a Kárpátokban a közös magyar–lengyel határ megvalósulása új helyzetet teremtett.

Lengyelország 1939. őszi német–szovjet felosztása után a Szovjetunió 1941 nyaráig Magyarország közvetlen szomszédja lett. Ez azt jelentette, hogy nyugaton Németország,

keleten pedig a Szovjetunió határozta meg az ország állam-szomszédsági környezetét. Az időszak két meghatározó hatalma küzdelmében formálódtak a térség további folyamatai. (Ha a politikai földrajzban bevezetett „közvetlen szomszédság” kategóriát nézzük e rövid időszakban, akkor Magyarország közvetlen szomszédsága az Északi-tengertől a Csendes-óceánig terjedt.)

1940-ben a II. bécsi döntéssel Észak-Erdély került magyar fennhatóság alá, mely nagyrészt etnikai határ volt, de mellyel ismét jelentős nemzetiségi tömegek kerültek az ország új határai közé. A szomszédsági környezetet annyiban érintette a változás, hogy Románia sokkal kisebb nagyságrendű, de ellenségesebb szomszéd lett.

1941-ben Jugoszlávia formális felbomlása után a délvidéki területek visszacsatolására került sor, mely ismét nagy számban eredményezett nemzetiségi lakosságot.

Jugoszlávia szétesése után a szerb területek német megszállás alá kerültek, a létrejövő Független Horvát Állam is alapvetően német befolyás alatt állt. Magyarország szomszédsági viszonyai szempontjából ez az időszak abból a szempontból volt sajátos, hogy Németország hatalmi és területi szempontból szinte teljesen bekerítette az országot.

1938–1941 között így Magyarország térségében szinte „mozgó államterületek és határok” alakultak ki, a folyamatokat Németország mozgatta elsősorban. Mindenki számára világos volt, hogy a világháború kimenetele fogja eldönteni az országok és az államhatárok sorsát.

2.4. A „vesztes lebegés” bizonytalanságai, 1945–1947

Magyarország ismét a vesztesek oldalán fejezte be a világháborút. Nem csak Magyarország, de szomszédjai közül Románia, a független Szlovákia, Horvátország is a vesztesek oldalán állt valójában. (Ausztria helyzetét ellentmondásosan ítélték meg a győztes hatalmak.) A háború után visszaállított Csehszlovákia és Jugoszlávia a nyertesek közé került „besorolásra”.

A szovjet csapatok szállták meg a Kárpát-medence nagy részét. Alapvetően a sztálini területszerző, imperialisztikus politika érvényesült a Kárpát-medence egész térségében. Kárpátalja kétoldalú csehszlovák-szovjet megállapodás, illetve „népszavazás” eredményeként a Szovjetunióhoz került, Észak-Erdélyben a szovjetek katonai közigazgatást vezettek be, rövid ideig bizonytalan volt a terület további sorsa, de végül Románia visszakapta a régiót. Jugoszlávia újraszervezte és újradefiniálta önmagát. Ausztria négyhatalmi megszállás alá került, a Magyarországgal szomszédos területeken szovjet megszállás volt.

A békétárgyalások előtt elvileg és gyakorlatilag is sok vitatott terület volt Közép-Európában. Magyarország csak nagyon óvatosan, s elsősorban Románia irányában vetette fel a határmódosítás lehetőségeit. (A szláv államok felé nem tett törekvéseket érdemben a határok módosítására.)

1947 februárjában a párizsi békeszerződés végül a trianoni határokat rögzítette, azzal, hogy Pozsony „védelme” érdekében a pozsonyi hídfő három községét Csehszlovákiához csatolta. A korábbi szomszédok mellett a Szovjetunió megjelenése lényegi változást jelentett.

2.5 A szétagolt Kárpát-medence a megosztott Európában, 1947–1991

1947–1991 között a Kárpát-medence állami feldaraboltsága, és Magyarország szomszédsági környezete „befagyott”. A szomszédságban jelen voltak a „rendes szocialista országok” (Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia), az el nem kötelezett Jugoszlávia (melynek megítélése a korszakban széles ellentétek között ingadozott), valamint a megszállt, majd 1955 után önállóvá, és semlegessé váló Ausztria.

A hidegháború kezdeti időszakában a megosztottság szinte a hermetikus elzárás viszonyaihoz vezetett. Valójában két „vasfüggöny” ereszkedett le, egy nyugat és Jugoszlávia, s egy a Szovjetunió felé, mely a lakosságközi kapcsolatépítések és mozgások tekintetében volt „csak” vasfüggöny, az ideológia, az anyag és a katonai erők mozgása szempontjából „nyitott határ” volt. Alig volt „magánjellegű” személyforgalom az államhatárokon keresztül.

Az új szomszédsági környezet meghatározó eleme az volt, hogy a Szovjetunió „belépett a Kárpát-medencébe”, a szomszédok közül Csehszlovákia, Románia „a béketábor” tagja lett, Ausztria 1955 után semleges tőkés szomszédná vált, míg Jugoszlávia „el nem kötelezett” szocialista szomszéd lett. Magyarország államhatárainak nagy része „szocialista rendszerbelső”, illetve szövetségi (KGST, Varsói Szerződés) határ lett.

Az 1960-as évek elejétől kezdve fokozatosan oldódtak a görcsök a hidegháborús görcsök, a kapcsolatok normalizálása csak rendkívül lassan haladt. A nyitásban jelentős szerepet játszott Magyarország. A „piros útleve” (szocialista) bevezetésével a magyarok viszonylag szabadon utazhattak a térségben. Önmagában az útleve nem volt érvényes a Szovjetunióra és Jugoszláviára. (Természetesen Ausztriára sem.)

A hidegháború időszak, illetve a szocialista szövetségi rendszer – mindenek előtt a Szovjetunió irányában – alapvető szerkezeti kapcsolódásokat épített ki. Ezek különösen az infrastrukturális rendszerekben váltak maradandóvá.

2.6. Ellenségkép nélkül, változó szomszédsággal, 1991 után

Az államszocialista rendszerek összeomlása alapvető belső társadalmi, gazdasági, politikai struktúraváltozásokhoz vezetett. Jugoszlávia szétválási folyamatai 1991 nyarától felgyorsultak, Horvátország, Szlovénia függetlenné vált, s függetlenségüket fokozatosan ismerték el a nemzetközi szereplők. Az ország felbomlásával három új déli szomszédja lett Magyarországnak, ráadásul úgy, hogy Szerbia a jugoszláv államutódlási kérdések miatt megpróbálta fenntartani a jogfolytonosságot. (1992-ben létrejött a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság, melynek Szerbia és Montenegró volt a két tagja. 2003-ban az államalakulat Szerbia és Montenegró Államközösség nevet vette fel.)

1991 decemberében megszűnt a Szovjetunió, tagállamai sajátos önfelszámolási folyamatot hajtottak végre. Magyarország új szomszédja, az addigi „tagállami szomszéd” helyett a független Ukrajna lett.

1993. január 1-jén megszűnt Csehszlovákia, északi szomszédunk az ismét független Szlovákia lett. Szlovákia esetében a magyar kisebbség aránya a korábbi egységes országon belüli helyzethez képest jelentősen megnőtt.

1999-ben Magyarország a NATO tagja lett. A szövetségi rendszerhez való tartozás a szomszédsági környezeten belül kezdetben „szigetszerű” volt, az ország egyetlen más NATO-taggal sem volt közvetlenül határos. 1999 tavaszán Magyarország új NATO tagként „légtérrel vett részt” a Szerbia elleni légi háborúban. A vajdasági magyarság Szerbián belüli pozícióit nem javította a légiháború magyarországi támogatása.

2004-ben az ország Szlovákiával és Szlovéniával együtt az Európai Unió tagjává vált. A szomszédsági környezet államainak többsége – sajátos egyedi kívülállóságok mellett – 2009-re bekerült a közösségekbe. Ukrajna és Szerbia számít csak mindkét szervezetet illetően kívülállónak.

2006 májusában Szerbia és Montenegró Államközösség – az utóbbi fél népszavazása után – szétvált, s így Szerbia Köztársaság lett a közvetlen szomszéd új neve.

2008. II. 17-én Koszovó albán többségű lakossága kikiáltotta függetlenségét Szerbiától, s a nemzetközi közösség egy része elismerte a volt tartomány függetlenségét. Ez Magyarország szomszédsági környezetét annyiban érintette, hogy Szerbia területe és népesség-

száma tovább csökkent, a tartomány függetlenségének elismerése a szomszédos államok körében meglehetősen ellentmondásos. Ausztria és Szlovénia önállóan döntött a tartomány függetlenségének az elismeréséről. Magyarország (Bulgáriával, Horvátországgal egy időben) elismerte Koszovó függetlenségét, míg Szlovákia, Románia, Ukrajna – nemzetközi jogi megközelítésekre hivatkozva, de alapvetően belső megfontolásokból – erre nem volt hajlandó.

Koszovó így sajátos módon a szomszédsági környezet egyik kényes kérdésévé válhat hosszabb távon. Nem igazán szerencsés ha egy szomszédos ország határait, területét eltérő módon ítéli meg Magyarország és környezete egy része.

3. Összegzés

Magyarország állam-szomszédsági környezete, szélesebb értelemben a Kárpát-medence államosodási folyamatai rendkívül sajátosan alakultak az I. világháború utáni nagy újrendezéstől kezdve. Nincs olyan állama a térségnek, amelynek területe, határai nem változtak volna meg, így ne lenne „rövid távon” is területi identitás-problémája.

Magyarország és az „éppen szomszédos” államok közötti viszonyt, az időnként megjelenő súlyos feszültségeket a belső etnikai, történeti struktúrák változó módon terhelték. A NATO és európai uniós tagságok nem oldottak meg minden kétoldalú problémát. Magyarország és a szomszédos államok közötti viszonyt az eltérő alkalmazkodási stratégiák (például Koszovó függetlenségéhez való viszony) erősen befolyásolják.

Felhasznált irodalom

- Baráth Tibor* (1943): Az államépítés filozófiája a Kárpát-medencében. Nagy Jenő és Fia Kiadása. Kolozsvár.
- Gulyás László* (2003): A Vajdaság helyzetének hosszú távú változásai a jugoszláv államosodási folyamatokban 1918-tól napjainkig. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 82–93. old.
- Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest.
- Hajdú Zoltán* (2008): A kárpát-medencei államosodási folyamatok kérdőjelei: szétagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy beolvadás az euro-atlanti nagytérségi rendszerbe. Közép-Európai Közlemények. 2008/2. szám. 27–34. old.
- Hajdú Zoltán* (2008): A Kárpát-medence államosodási folyamatainak változásai és történeti földrajzi elemzésük. Korall 2008. 9. évfolyam. 31. szám 75–100. old.

Kókai Sándor:*

A Bánság, mint sajátos kultúrföldrajzi régió (1718–1918)

1. Bevezetés

A geográfusok többsége számos természeti tájalkotó elem hasonlósága (pl. éghajlat, domborzat, növényzet), illetve a társadalmi-gazdasági és települési tér funkcionális kapcsolatainak elemei alapján határozza meg egy-egy táj vagy régió igazi karakterét. Néhányan azonban ettől tovább lépnek, s különösen a kultúrföldrajzi kutatásokban bukkannak fel a táj lelkületére utaló megállapítások. Tényként fogadják el azt, hogy a táj arculatát nem csak az öt érzékszervünkkel észlelhető-érzékeltető tájalkotó elemek egyszerű összegzése adja, hanem ezeken túlmenően más tényezők is szerepet játszanak a sajátos karakter megrajzolásában, s az adott táj egyediségét annak lelkületében is felfedezni vélük.

Kádár László 1941-ben megjelent könyvében, így írt erről: „sőt helyesebb volna azt mondani, hogy mind a hat érzékszervünkkel, mert van még valami ezen felül is, amit az ember inkább csak sejt, mint észlel. Van valami a tájban, ami annak mintegy a lényege, s amit leghelyesebben a táj lelkének neveznénk”. Elfogadjuk vagy sem Kádár László tételét és idevágó érvelését, a kulturális régiók létét nehéz volna tagadni.

2. A Bánság kultúrföldrajzi specifikumai

A Bánság társadalmi-gazdasági fejlődését tekintve közismert tény, hogy az 1718-tól meginduló fejlődés a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb kultúrtájává alakította a régiót a XIX–XX. század fordulójára, a földrajzi, néprajzi, nyelvészeti és vallási sokféleség megőrzésével. A Bánság kulturális sokszínűségét, arculatát a különböző népek – románok, németek, magyarok, szerbek, horvátok, zsidók, bolgárok, szlovákok, csehek, románok (cigányok) és törökök – és az ortodox keresztény, katolikus, protestáns, kálvinista, zsidó és muzulmán felekezet együttélésének is köszönheti. A bánsági kultúra sokszínűsége és specifikumai az alábbi tényekből fakadnak és eredeztethetők:

- A Kárpát-medence az elmúlt ezer évben a nyugati és a keleti kereszténység találkozási pontja, s az ismert történelmi okok miatt a római (nyugati) egyház tevékenysége volt meghatározó, mégis voltak és vannak olyan térségei, ahol a bizánci eredetű (ortodox) kereszténység is jelentős befolyásra tett szert. A Bánság az egyik olyan kultúrföldrajzi régió, ahol az elmúlt évszázadok építészeti stílusjegyeit (gótika, barokk, klasszicizmus) magukon viselő római katolikus templomok éppúgy e vidék részei, mint a balkáni elemeket felhasználó pravoszláv egyházi épületek (kolostorok, templomok). A vallási választóvonalak egyben etnikai választóvonalakká is merevedtek a Bánság területén (*1. táblázat*).
- A helyi lakosság készsége a Habsburg-intézményrendszer elfogadására (amikor azt nem a helyi normák és hagyományok ellenében kényszerítették rájuk, és sajátos készségeiket és mesterségeiket támogatták). A régió különböző népcsoportjai (románok és németek, magyarok és zsidók, szerbek és bolgárok stb.) képesek voltak *modus vivendi*-t kialakítani (megalkotva a régió első gyarait és piacait, jellegzetes konyháját, a legfontosabb iskolákat, nyomdákat, a különféle színeket és stílusokat egyesítő építészetet stb.).

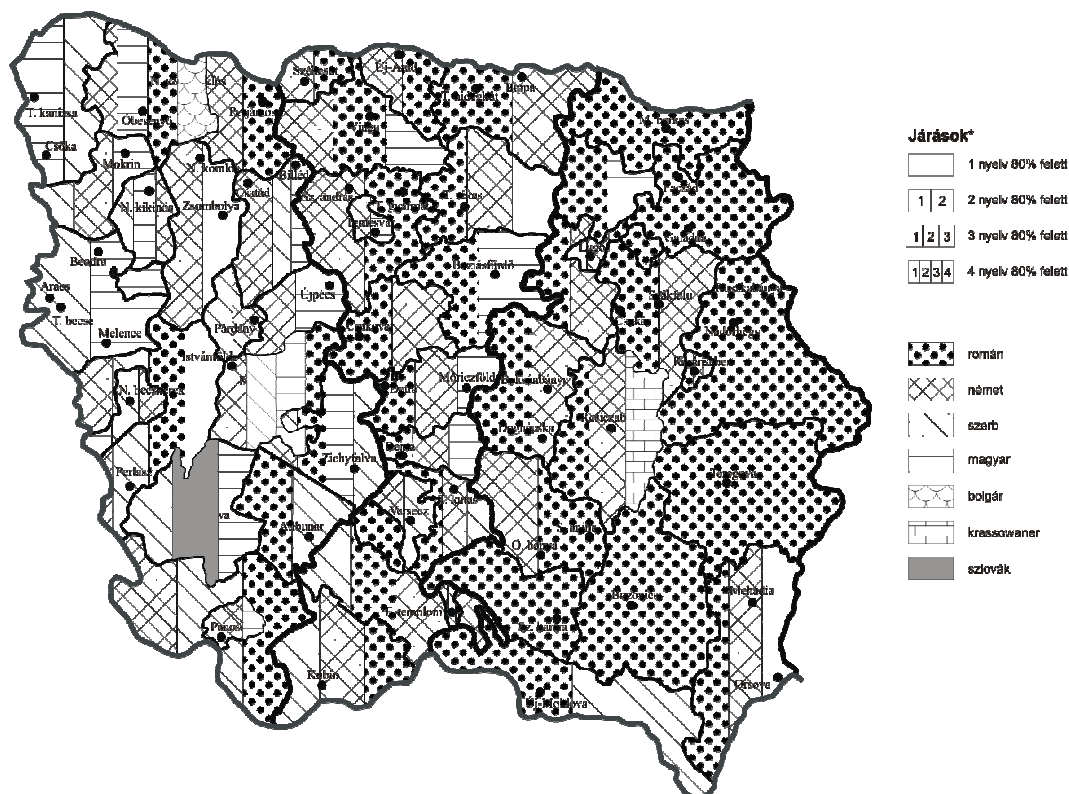
* Főiskolai tanár – Nyíregyházi Főiskola.

1. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910-ben)

Anyanyelv	Összesen	Ortodox		Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evang.	Unitárius	Izraelita	Egyéb
		fő	%							
Krassó-Szörény										
Összesen	466 147	337 153	72,3	20 006	90 479	10 400	2 875	142	4 795	297
Román	336 082	316 216	94,1	17 239	2 400	29	20	29	13	136
Magyar	33 787	599	1,7	338	19 273	9 784	929	68	2 787	9
Német	55 883	478	0,8	104	51 507	195	1 609	19	1 961	10
Szlovák	2 908	18	0,1	169	2 402	16	275	23	5	–
Rutén	2 351	248	10,5	2 051	41	–	–	–	11	–
Horvát	319	25	7,8	11	280	–	1	–	1	1
Szerb	14 674	14 468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
egyéb	20 143	5 101	25,3	51	14 447	370	38	1	16	119
Temes										
Összesen	500 835	232 057	46,3	12 381	221 175	11 135	13 611	160	9 734	582
Román	169 030	156 813	92,8	11 307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79 960	1 565	1,9	568	59 440	10 351	1 560	113	6 334	29
Német	165 883	590	0,3	96	151 052	455	10 308	10	3 288	84
Szlovák	3 080	167	5,4	152	1 007	46	1 698	1	9	–
Rutén	30	9	30,0	16	3	1	–	–	1	–
Horvát	350	29	8,3	5	306	–	7	–	3	–
Szerb	69 905	69 216	99,0	129	384	10	2	3	5	156
egyéb	12 597	3 668	29,1	108	8 440	264	20	3	86	8
Torontál										
Összesen	615 151	286 642	46,6	3 828	279 793	12 549	24 905	115	6 114	1 205
Román	86 937	83 324	95,8	2 931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128 405	1 223	0,9	456	108 279	12 182	1 679	56	4 425	105
Német	165 779	352	0,2	51	155 469	288	7 934	5	1 628	52
Szlovák	16 143	25	0,1	23	401	54	15 239	5	2	394
Rutén	11	5	45,4	4	2	–	–	–	–	–
Horvát	4 203	28	0,6	8	4 160	–	2	–	5	–
Szerb	199 750	198 130	99,2	184	1 069	12	19	2	13	321
egyéb	13 923	3 555	25,5	171	10 136	6	10	–	35	10

- Ez a régió képes volt a modernitás befogadására és meghonosítására. A 18–19. század modernizációja (politikai forradalmak, industrializáció, urbanizáció) azonban szét is zúzta a tradicionális helyi közösségek magas-intenzitású – identitásokat hordozó – csoportkötődéseit.
- Nem volt a Kárpát-medencének még egy olyan tája, ahol olyan intenzív népmozgások zajlottak volna le a vizsgált kétszáz évben, mint a Bánságban. Az itt élő etnikai közösségek az elmúlt évszázadokban jelentősen gyarapították „anyanemzetük” kultúráját, hagyományait is, úgy, hogy azok egyúttal sajátosan bánságivá is váltak. A bánsági szerb, magyar, német vagy román kultúra és hagyomány tehát egyszerre része a térséginek, és tartozik az anyanemzet kultúrájához, kulturális örökségéhez.
- A svábok betelepítése, annak összes társadalmi-gazdasági következményével (pozitív értelemben vett térségi civilizációs szerep), ami Közép-Európához és a felvilágosodás kultúrájához kapcsolta a régiót. A felvilágosodással érkeztek a nemzeti kultúra homogenizálásához és monocentrizmusához kapcsolódó tételek is, mely szerint a kulturális különbségeket megszüntetni kell, továbbélni és érvényesülni, hagyni nem.
 - A Bánság a gazdasági szükségszerűség által kikényszerített benépesítés (spontán migráció, szervezett telepítések) eredményeként etnikai és vallási tekintetben a Kárpát-medence, sőt Európa egyik legsokszínűbb területévé vált (1. térkép), ahol tízenhat etnikai csoport élt egymás mellett (2. táblázat). Az etnikai térszerkezet alap-

elemei már a XVIII. század végére kialakultak. Az etnikai szigetek, csoportok és kontaktzónák fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népességszám változását, befolyásoló folyamatokat (pl. természetes szaporodás, külső migráció, kivándorlás stb.), a XIX. század folyamán már a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították.

*A járáson belüli jelölések sorrendje (1,2,3,4) a nemzetiségek számarányának sorrendjében történt.

1. térkép. A Bánság etnikai összetétele járásként (1910)

2. táblázat. A népességszám alakulása nemzetiségek szerint a Bánságban (1890–2002)

Évek	Össz. népesség	Német	Magyar	Szlovák	Cseh	Cigány	Szerb	Róman	Bolgár	Horvát	Krassówaner	Ruszin	Egyéb
<i>fő</i>													
1890	1 439 126	387 580	131 139	19 118	7 298	8 602	263 273	567 572	14 039	8 421	2 969	264	28 745
1910	1 582 133	378 545	242 152	22 131	8 100	14 258	284 329	592 049	12 500	4 872	7 210	2 392	5 209
1930	1 567 405	364 298	205 409	18 676	6 712	404	308 862	594 005	11 244	3 273	6 113	5 545	42 033
1949/56	1 623 227	153 502	214 986	20 701	6 177	2 114	419 804	704 364	11 083	4 370	6 798	3 910	74 337
1991/92	1 851 580	30 843	152 609	17 655	4 190	13 108	474 841	988 641	6 048	4 089	2 708	5 811	145 016
2001/02	1 698 339	21 937	142 721	20 597	4 761	40 588	456 622	943 013	7 287	10 969		11 452	54 562
<i>százalék</i>													
1890	100,0	26,9	9,1	1,3	0,5	0,6	18,3	39,4	1,0	0,6	0,2	0,01	2,54
1910	100,0	24,5	15,3	1,4	0,55	1,0	18,0	37,4	0,8	0,3	0,5	0,15	0,3
1930	100,0	23,25	13,1	1,2	0,45	0,02	19,7	37,9	0,7	0,2	0,4	0,35	2,68
1949/56	100,0	9,5	13,2	1,3	0,38	0,13	25,9	43,4	0,7	0,3	0,4	0,24	4,6
1991892	100,0	1,7	8,3	0,95	0,2	0,7	25,7	53,5	0,3	0,2	0,15	0,3	7,8
2001/02	100,0	1,3	8,4	1,2	0,3	2,2	26,9	55,5	0,4		0,6	0,7	3,2

- Az oktatási rendszer nem alkalmazkodott mindig a társadalmi szükségletekhez vagy a terület demográfiai és nyelvi sokféleségéhez. Azonban a Bánságban az anyanyelvet és többnyelvűséget, valamint a helyi örökség más aspektusait az iskolák és a család

- életben tudta tartani, s ezt a kisebbségi kulturális egyesületek is támogatták. A kisebbségek közéletének minden egyes vetületében felfedezhetők olyan mentalitások és kulturális különbségek, amelyek az évszázados együttélés folyamán alakultak ki.
- A Bánság területén egyetlen etnikai csoport sem került túlsúlyba (magyar 242 152 fő = 15,4%, német 387 545 főre = 24,5%, román 592 045 fő = 37,4%, szerb 284 329 fő = 18,0%), melynek következtében nyelvi-etnikai alapon egyik nemzetiség sem tartott kizárólagos igényt a területre. A Bánság arculatának jellegzetes vonásává vált a társadalmi rétegek közötti nyitottság magas foka, s az új gondolkodásmódot meghatározta a területen élő közösségek alapvető társadalmi és pszichológiai egyensúlya.
 - A négy nagy nemzetiség – 1910-ben – a települések 65–96%-án megtalálható volt (románok 771 településen, németek 726 településen, magyarok 723 településen, szerbek 517 településen), mely regionális értelemben nagyfokú etnikai keveredésre utal mindazok ellenére, hogy 422 településen az egyes etnikai kisebbségek aránya nem érte el az 5%-ot. A lélektanilag is oly fontos határvonalnak tekintett 20% feletti etnikai kisebbség azonban mindössze 169 db bánáti településen volt, melyből 95 településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett.
 - A bánásgi nemzetiségek keveredésére utal, hogy 447 település (55,8%) etnikailag homogénnek számított (299 román, 65 német, 36 szerb, 30 magyar, 7 krassowaner, 6 cseh, 3 szlovák, 1 bolgár), azaz 90% fölött volt az uralkodó nemzetiség aránya. Az etnikai értelemben vett nyitottság és előítélet-mentesség azonban vitathatatlan tény.
 - A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét sem. A ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a szlovákok 42%-a (9258 fő), a magyarok 38,4%-a (92 994 fő), a szerbek 29,1%-a (82 659 fő), a románok 27,7%-a (164 389 fő), a németek 25,2%-a (97 625 fő) és a bolgárok 25,1%-a (3132 fő) élt kisebbségben. A bánásgi kisebbségi lét nem csupán a művelődési otthonok, az iskolák és a nyelvhasználat kérdése volt a történelmi Magyarországon, hanem önvédelmi sáncépítés is a többségi lakosság nemzeti türelmetlensége ellenében.
 - A fentiek alapján nem meglepő, hogy jelentős etnikai kontaktzónák alakultak ki a Bánság területén. Temes és Torontál megyében a lakosság etnikai-nyelvi-vallási összetétele rendkívül tarkává vált (1. térkép). Kisebb etnikai szigetek váltakoztak egymással, olykor egymás melletti falvak lakói is más-más anyanyelvűek voltak, de igen gyakran egy-egy falu legalább kétnyelvű volt, előfordult néhány három-négynyelvű község is. A legfontosabb kérdés, hogy milyen szintű volt egymás nyelvének és kultúrájának ismerete, elfogadása. Volt-e multikulturális identitás és mindennapi együttélés, vagy inkább egymás mellett éltek a bánásgi etnikumok. Ismerve a Bánság lakóinak írni-olvasni tudását az utóbbi valószínűsíthető. Az együttélés, ha nem is általános többnyelvűséget, de a más közösségek nyelvének valamelyest megértését elősegítette. Különbségek léteznek az etnikumközi kapcsolatok rendszerében nem csupán tájegységek szerint, de abban az értelemben is, mely etnikumok egymás közötti viszonyát vizsgáljuk. A nemzetiségek közötti etnikai határokon a térségben csaknem folyamatos volt az átjárás. Minden nemzetnek vannak asszimiláltjai és asszimilánsai. Ami a falvak esetében ritkaság számba ment az a nagyvárosok esetében teljesen természetes volt, azaz legalább három, ritkábban négynyelvűek voltak (3. táblázat). Mindezek ellenére túlzás azt az egykori temesvári szólást, mely szerint: „A Bánságban a kutya is négy nyelven ugatnak”, interkulturális és multikulturális közhelyként elfogadni.

3. táblázat. A Bánság jelentősebb városainak népességszáma és etnikai összetétele (1890–2002)

Település	Év	Össz. lak.	Magyar	Szerb	Német	Román	Egyéb
Temesvár	1890	43 437	11 572	2 141	23 995	4 257	1 473
	1910	72 552	28 552	3 482	31 644	7 566	1 311
	1930	91 580	32 513	–	30 670	24 088	4 309
	1949	142 257	29 968	–	24 326	75 855	12 108
	1990	334 115	31 798	–	13 206	274 438	14 673
	2002	317 651	25 131	6 271	7 142	270 487	8 620
Pancsova	1890	18 290	2 244	7 781	7 331	–	935
	1910	20 808	3 364	8 714	7 467	769	494
	1930	22 089	1 746	10 909	7 872	–	1 562
	1949	30 103	3 009	20 551	1 405	–	3 734
	1990	72 793	4 052	52 832	–	–	15 909
	2002	77 087	3 279	60 963	172	746	11 927
Nagybecskerek	1890	21 934	5 116	7 969	7 874	–	975
	1910	26 006	9 148	8 934	6 811	339	774
	1930	32 831	9 189	12 813	8 164	–	2 665
	1949	38 714	11 497	22 402	–	–	4 815
	1990	81 316	14 312	52 094	–	–	14 910
	2002	79 773	11 605	56 560	140	633	10 835
Nagykikinda	1890	22 768	3 627	13 428	5 894	–	–
	1910	26 795	5 968	14 148	5 855	436	388
	1930	28 400	5 333	15 734	5 803	–	1 530
	1949	29 570	7 259	21 197	–	–	1 114
	1990	43 051	5 932	30 323	–	–	6 796
	2002	41 935	5 290	31 317	52	102	5 174
Versec	1890	22 121	1 321	7 742	12 244	–	814
	1910	27 370	3 890	8 602	13 556	879	443
	1930	26 711	2 537	10 555	11 766	–	1 843
	1949	26 110	3 582	17 550	2 000	–	2 978
	1990	36 885	2 125	26 309	–	1 826	6 625
	2002	36 623	1 800	28 372	85	1 734	4 632
Lugos	1890	14 216	2 167	–	5 574	6 045	483
	1910	19 818	6 875	221	6 151	6 227	334
	1930	23 587	6 226	–	6 756	9 722	883
	1949	30 252	5 592	–	4 279	18 811	1 570
	1990	49 732	5 599	–	2 739	41 403	–
	2002	44 571	4 262	43	1 279	36 968	2 019
Karánsebes	1890	5 464	393	–	1 984	3 088	–
	1910	7 999	1 413	67	2 419	3 916	184
	1930	8 704	651	–	2 409	5 644	–
	1949	15 195	547	–	1 596	12 298	754
	1990	31 389	–	–	1 180	28 182	2 027
	2002	na.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Resicabánya	1890	12 819	719	–	7 458	2 589	2 054
	1910	17 368	2 713	148	9 435	3 796	1 292
	1930	19 868	2 229	–	11 004	5 842	793
	1949	41 234	3 511	–	9 158	26 154	2 411
	1990	92 516	4 009	–	5 045	79 517	3 945
	2002	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Fehértemplom	1890	9 041	591	1 541	6 219	690	–
	1910	11 524	1 213	1 995	6 062	1 806	448
	1930	9 657	–	2 736	4 409	–	2 512
	1949	9 803	501	6 633	492	–	2 177
	1990	11 634	–	8 561	–	–	3 073
	2002	10 675	180	8 222	29	188	2 056

3. A Bánság kultúrföldrajzi régiói

A kultúrföldrajz általában passzív térképzetben vizsgálódik, s a kultúrföldrajzi teret bizonyos társadalmi csoportok tevékenységének eredményének tekinti, melynek határait az aktivitási távolság jelöli ki. Az aktivitási tér változását alapvetően a közlekedési lehetőségek határozzák meg. Mindez a társadalmi-gazdasági fejlődés során kialakult és az emberi szükségletek szerint időben változó társadalmi alapfunkciók térbeli rendszere, mely magán viseli az ember gondolkodását, kulturális meghatározottságát, társadalmi helyzetét, akarat-érvényesítésének lehetőségeit. Az is ismert, hogy a funkcionális térszerkezet térbeli rendje a társadalmi tér hármas dimenziójában, a természeti-gazdasági-társadalmi tér kölcsönkapcsolatában értelmezhető, ami együttesen adja a kultúrtáj karakterét. E kölcsönkapcsolatok értelmezésével a Bánságban is kijelölhetők azok a kultúrföldrajzi régiók (*1. térkép*), melyek napjainkig hatást gyakorolnak az itt élők mindennapjaira és gondolatvilágára, mindazok mellett, hogy a térpályák átalakulása a fejlődés hatására markáns.

Magyarok

A bánsági magyarok csak a törökkanizsai járásban alkottak abszolút többséget (52,4%) szorosan kapcsolódva a bácskai és a Marostól északra elhelyezkedő alföldi homogén magyar etnikai tömbhöz. Nem elhanyagolható tény, hogy a magyar és a szerb népcsoport adta a járás lakosságának 88,3%-át (42 060 fő), azaz magyar-szerb kontaktzóna alakult ki szörvány német (6,2%) és román (4,3%) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagyikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig, a Tisza mentén. E kontaktzóna keleti határát Nagyszentmiklós–Nagyikinda–Ittebe településeknél húzhatjuk meg. E zónában (*1. térkép*) tizenhét tiszta magyar település és öt tiszta szerb település mellett tizenhárom magyar abszolút többségű, és három magyar relatív többségű település, valamint tizenkettő szerb abszolút többségű és kettő szerb relatív többségű település helyezkedett el. A németek (hat település homogén, kilenc településen abszolút többség), a románok (három település homogén, három településen abszolút többség), a bolgárok (Óbesenyőn homogén) és szlovákok (Felsőaradin homogén) e kontaktzónában csak etnikai szigeteként jelentek meg, s nem befolyásolták számottevően a szerb–magyar érintkezést. A természetes asszimiláció irányát jól mutatja, hogy 1890 és 1910 között, több mint húszezer fővel gyarapodott itt a magyarok száma (pl. Nagybecskerekén 4032 fővel, Nagyikindán 2341 fővel stb.), míg a szerbeké mindössze 5000 fővel (pl. törökkanizsai járásban 16 154 főről 17 099 főre, nagybecskereki járásban 14 060 főről 14 445 főre, Nagybecskerekén 7969 főről 8934 főre, Nagyikindán 13 248 főről 14 148 főre stb.).

A bánsági települések (804 db) közül mindössze 36 településen haladta meg a magyarság aránya a 75%-ot, 18 településen 50–75% között változott, míg 20–50% között volt 64 bánsági településen, melyből 10 településen még relatív többségben éltek. A Bánság 604 településén a magyarok aránya 20% alatt maradt. Torontál vármegyében élt a bánsági magyarok 53%-a (128 405 fő), Temes vármegyében 33%-a (799 960 fő), arányuk csak a dettai járásban (6722 fő = 20,1%) és Temesvárott (28 552 fő = 39,4%) haladta meg a 20%-ot. Krassó-Szörény vármegyében 14%-a (33 787 fő) élt a bánsági magyaroknak, de csak a bégai járásban (5626 fő = 23,6%), valamint Lugoson, ahol a magyarok relatív többséget alkottak (6875 fő = 34,7 %), haladta meg arányuk a 20%-ot. A Temes megyében élő magyarok 82%-a, a Krassó-Szörény megyeiek 60,7%-a, míg a Torontál vármegyeiek 25,2%-a kisebbségben használhatta nyelvét.

Magyar-román kontaktzóna nem alakult ki, még Temes megye dettai és buziásfürdői járásában sem, a Krassó-szörényi magyar telepes falvak pedig etnikai szigetek voltak a kör-

nyező, gyakorlatilag homogén román falvak között. A Bánságban emiatt is más volt a magyar életérzés, valóságértékelés, nemzeti tudat. A szerénység, a visszahúzódság a legfontosabb jellemvonásai. A bánsági magyar is, nyilvánosan vállalhatta a nemzeti önazonosságát, de ennek ellenére tisztelte mások önazonosságát, ragaszkodott szülőföldjéhez, otthonához, nyelvéhez, iskolájához, kultúrájához, hagyományaihoz és a közösségi önszerveződéshez. Ez nála a dolgok rendje és természete, mint ahogyan keleten kel fel a Nap.

Németek

A bánsági németek nem kapcsolódhattak homogén etnikai tömbhöz, s a Bánság 148 településén 50% felett, további 53 településen 20–50% között, míg 37 településen 10–20% közötti számarányt értek el. Torontál vármegyében a bánsági svábok 42,8%-a (165 779 fő) lakott, abszolút többséget értek el a perjámosi (55%) és a zsombolyai (54,5%) járásban, további hat járásban pedig relatív többséget alkottak (bánlaki 30,4%, csenei 46,8%, módosi 35,6%, pancsovai 32,5%, nagybecskereki 30,1%, nagyszentmiklósi 29,7%). Temes vármegyében szintén 42,8%-a (165 883 fő) élt a bánsági németeknek, abszolút többséget az új-aradi járásban (56,6%) és Fehértemplom rendezett tanácsú városban (52,6%) alkottak. Relatív többségben voltak a központi (48,8%) és a vingai (37,2%) járásban. Krassó-Szörényben 14,4%-a (55 883 fő) élt a németeknek, egyetlen járásban sem haladta meg azonban arányuk a 30%-ot (oraviczabányai 27,9%, resiczabányai 23,7%), s a két rendezett tanácsú városban (Lugos 31%, Karánsebes 30,2%) is alig lépte túl ezt az értéket. Az abszolút többségben élő krassó-szörénységi németek (24 350 fő) több mint 83%-a három bányavárosban (Oraviczabánya 2084 fő = 52,2%, Stájerlakanina 8837 fő = 71,4%, Resiczabánya 9435 fő = 54,3%) élt. Német–szerb (Nagykikinda–Párdány–Módos–Zichyfalva–Versecz–Fehértemplom városokkal jelölt sávban) és német-román (Új–Arad–Temesgyarmat–Csakovár–Detta–Denta városoktól keletre Lippa–Lugos–Csukás–Resiczabánya–Stájerlakanina–Oraviczabánya–Szászabánya városok által határolt vonalig) kontaktzóna egyaránt kialakult. A németek a Bánság három járásában abszolút többséget, nyolc járásban relatív többséget alkottak, miként Temesvár (43,6%) és Versecz (49,5%) törvényhatósági jogú városokban is. A németeket a Bánságban elsősorban az foglalkoztatta, hogyan őrizhetik meg kultúrájukat, nyelvüket és a környezetükhöz képest fejlettebb, civilizáltabb társadalmi szerkezetüket.

Szerbek

A bánsági szerbek 70,3%-a (199 750 fő) Torontál vármegyében élt szorosan kapcsolódva a Dél-bácskai szerb települések lakóihoz és a Dunától délre lévő homogén szerb etnikai tömbhöz (Szerbia). Torontál vármegyében az antalfalvai (24 530 fő = 52,1%) és a törökbecsei (32 938 fő = 67,9%) járásokban, valamint Nagyikindán (14 148 fő = 52,8%) abszolút többséget értek el. Relatív többséget alkottak a nagyikindai (15 351 fő = 46,5%), a párdányi (9708 fő = 35,7%) járásokban és Pancsován (8714 fő = 41,9%). A szerbek 24,5%-a (69905 fő) Temes vármegyében élt, ahol a fehérttemplomi járásban abszolút többséget (20 987 fő = 57,0%), míg a kevevárai járásban relatív többséget (16 795 fő = 47,3%) alkottak. Krassó-Szörény vármegyében a szerbek mindössze 5,2%-a (14 674 fő) élt, s itt három járás (új-moldovai 37,3%, orsovai 6%, jámi 3,7%) kivételével valamennyi járásban 1% alatt maradt arányuk. A szerbek száz bánsági településen éltek többségben, s 20% felett is csak további 33 településen. A szerb–román kontaktzóna a Csene–Nagyágj–Versecz–Fehértemplom–Ómoldova települések által jelzett vonal mentén jött létre, melytől nyugatra 14 db homogén és 12 db abszolút többségű román település helyezkedett el, míg a vonaltól keletre három homogén és 10 abszolút többségű szerb település.

Románok

Homogén román etnikai tömb alakult ki a Krassó-szörényi románság esetében, mely kapcsolódott a Dél-erdélyi és havasalföldi románsághoz. Krassó-Szörény vármegye lakosságának 72,1%-át (336 082 fő) a románok alkották, az újmoldovai járás kivételével minden járásban abszolút többségben éltek (pl. bozovicsi járásban 92,4%, marosi járásban 94,7%, teregovai járásban 88,8%, karánsebesi járásban 85,9%, a jámi járásban 91,4% stb.), s ezt csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krassowaner (7 db) és szerb (5 db) homogén falu. A vármegye 362 településéből 306-ban (84,5%) a románok éltek többségben. Temes vármegye négy járásában (buziásfürdői 63,8%, csáki 67%, lippai 60,9%, temesrékasi 55%) abszolút többséggel, a dettai (30%) és a verseczi járásban (49,1%) pedig relatív többséggel rendelkeztek, mely azt eredményezte, hogy Temes vármegye településeinek is több mint a fele (123 db = 51,7%) román többségű volt. Torontál vármegyében a bánági románok 14,7%-a (86 937 fő) élt, ahol csak az alibunári járásban (14 982 fő = 51,1%) alkottak abszolút többséget, relatív többséget egyetlen járásban sem értek el, s 20% fölé a bánlaki (6637 fő = 24%), a nagyszentmiklósi (10 239 fő = 23,6%), a pancsovai (10 735 fő = 22,4%) és a perjámosi (8218 fő = 27,1%) járásokban emelkedett.

Kisebb etnikai-nyelvi szigetek

A kisebb bánági etnikai csoportok (pl. szlovák, horvát, ruszin, bolgár stb.) az összlakosság mindössze 4,8%-át (76 058 fő) alkották 1910-ben, s homogén ill. abszolút többségű településeik csak tovább színezték a bánági etnikai palettát, de a négy nagy nemzetiség fejlődését nem befolyásolták. Lokális szinten azonban napjainkig megőrizték nyelvüket, szokásaikat, s alig asszimilálódtak, melyek általános helyzetét jól tükrözi a cseh falvak állapota. A szenthelenai huszitákon kívül valamennyi bánági cseh római katolikus vallású volt. A Határőrség vezetése azonban csak 1850-ben kért számukra papokat a Hradec Králové-i püspöktől és csupán az 1850-es években alapított számukra állandó iskolákat. A bánági csehek a 20. században sokkal erősebben kötődtek a valláshoz, mint az anyaországi csehek. 1910-ig cseh nyelvű, egy rövid ideig magyar iskoláik voltak. Hagyományos zarándoklataik a csiklovabányai Mária-kegyhelyre irányultak. Az egyes, egymással hagyományosan nem házasodó falvak kultúrája is különbözött.

4. A nagyvárosok, mint a kulturális együttélés fellelővái

A bánági nagyvárosokban az etnikai-nyelvi csoportok közötti kommunikáció igénye hivatali-intézményi kapcsolatok létesítéséhez vezetett, amelyhez legalább négy nyelvet el kellett sajátítani: német, magyar, román és szerb. A Bánág lakói számára három közel azonos fejlettségű (Temesvár, Szeged, Arad), de jellegében, társadalmában, gazdasági sajátosságaiban nagymértékben különböző, *elsőrendű központ* állt rendelkezésre, a tényleges választási lehetőség azonban csak kevés település lakóinak adatott meg. E központok közül kiemelkedett Temesvár, mint a bánági kultúra és identitás fellelővára.

Temesvár már a 19. század második felében, nagy számban fogadta a délvidéki etnikumokat. A betelepült, más-más etnikumokhoz tartozó családok, személyek etnokulturális közösségekké szerveződtek, melyek hajdani és új kötődései a régió kohézióját erősíthették. A város legfontosabb komparatív előnyévé a *nyitottság és tolerancia vált*, mely a tradíciók megőrzése mellett képes volt más kultúrákat, szellemi áramlatokat befogadni, integrálni és

hatékonyan közvetíteni. Temesvár jelentős iskolavárossá vált. Több rangos középfokú tanintézet tevékenykedett a Bega-parti városban, tanítóképző létesült, s komoly harcot indított a város annak érdekében, hogy az ország harmadik tudományegyetemének vagy második műegyetemének otthont nyújthasson. Jelentős méreteket öltött a sváb s zsidó értelmiségiek, kereskedők, nagyiparosok, kétkezi dolgozók önkéntes elmagyarosodásának folyamata is. Az 1910-es népszámláláskor a Bega-parti város akkori 72 555 lakójából 28 552 vallotta magát magyar nemzetiségűnek.

Temesvár négynyelvűségéről sokat halluk, arról kevesebbet, hogy a németek és a magyarok együtt a város lakóinak 83%-át (!) adták, 2002-ben a románok aránya 82% (!) volt. Száz éve annyi román és szerb szót hallhattunk volna, mint amennyi magyart napjainkban. Egyházi-kulturális szerepe ma is egyértelmű, például Temesváron püspökségből is négy van, a templomok száma pedig meghaladja a százat.

Alapvetően kétnyelvű volt *Versec* (németek és szerbek = 80,9%) és *Karánsebes* (románok és németek = 79,2%) is, az interetnikus társadalom tulajdonságait tükrözve, időnként nemzetiségi rivalizálással megterhelve, időnként a jó értelemben vett toleranciával összefont két nemzetiség közösségét alkotva. *Lugos* (magyar–román–német = 97,1%), *Resicabánya* (német–román–magyar = 91,8%), *Nagybecskerek* (magyar–szerb–német = 95,7%), *Pancsova* (szerb–német–magyar = 93,8%) és *Nagykikinda* (szerb–magyar–német = 96,9%) háromnyelvű városok voltak, ahol a kultúrák és közösségek közötti kölcsönhatás jól érvényesült.

5. Összegzés

A Bánság kulturális sokszínűsége egyedülálló volt a történelmi Magyarországon, mely napjainkra ugyan veszített fényéből, miként etnikai-nyelvi összetétele is markánsan megváltozott, azonban még ma is a Kárpát-medence sajátos kultúrföldrajzi régiója. A Bánságban két évszázadon át az etnokulturális másságok egymásmellettsége határozta meg a mindennapok és a helyi nyilvánosság szféráját is. A Bánság a békés együttélés modellje volt 1718 és 1918 között, a kölcsönös megértés, az etnikumok és felekezetek közötti kapcsolatok létesítésének mintája. Figyelemre méltó, hogy egyetlen helyi etnikai vagy vallási közösség sem tekintette a többnyelvűséget veszélynek. Inkább lehetőségnek, ami összehozza az embereket. Az ország e részében élő népesség többnyelvűsége minden történelmi korszakban megfigyelhető, annak ellenére, hogy a nemzeti nyelv és kultúra mindig megpróbálkozott azzal, hogy befolyását a kisebbségi kultúrák kárára kiterjessze. A gazdasági érdekek mellett a kommunikáció és a kulturális örökség megértésének igénye ösztönzött arra, hogy megtanulják a szomszédos közösségek nyelvét. A terület többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk. A sodró lendületet megtörték, jelentős mértékben lefékezték az első világháború megrázó eseményei s tragikus következményei, de közletről sem hamvasztották el teljesen. Napjainkra e régió interkulturális örökségének továbbvitele veszélybe került. A regionális tolerancia folytonossága azonban fenntartható. Az európai sokféleséggel összekötő hidat, a többnyelvűséget nagyrészt elvesztette a régió. A népesedési statisztikák ezt egyértelműen kimutatják, de e nélkül is nyilvánvaló. A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest. Tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett, s az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve éltek végnapjaikat.

Felhasznált irodalom

- Baróti Lajos* (1892): A bánsági legrégibb német település története. Tört.-i és Rég.-i Értesítő.
- Bodor A.* (1914): Dél-magyarországi telepítések története. Stephanum, Bp. p. 14.
- Czirbusz G.* (1913): A dél-magyarországi németek. Bp. p. 37.
- Gergely A.* (1988): Nemzetiség és urbanizáció. Bp. p. 120.
- Kádár L.* (1941): A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Bp.
- Kocsis K.* (1998): Etnikai földrajz. In: Ált. társ. földr. I. Dialóg-Campus Kiadó. Bp.–Pécs.
- Kókai S.* (2002): A Bánát népességföldrajzi jellemzői és etnikai térszerkezeti sajátosságai a XX. század elején. In: Természettudományi Közlemények 2. sz. Nyíregyháza, pp. 168–180.
- Pozsár V.* (2005): A természeti környezet változása és szerepe a Bánát gazdaság- és településfejlődésében a XX. század elejéig. PhD-disszertáció, Pécs.

MAJDÁN JÁNOS:*

A vasutak és a dunai kikötők kapcsolata 1895-ben**Abstract**

At the end of the 19th century the Danube freight traffic was performed by nine companies. In 1895 freight data were recorded at ministerial decree, and with the help of the detailed sources one can follow the fluvial and railway freight traffic of Zimony, Újvidék, Vukovár, Gombos, Baja, Komárom and Győr. On examining the traffic of transit in Danube ports one can state that the river boats and barges were important mediators of the united economic market. The freight traffic showed the signs of the division of labour and interdependence.

A Dunán a XIX. század végén kilenc vállalat bonyolította le az áruforgalmat. Az 1895. esztendőben miniszteri rendeletre rögzítették a forgalmi adatokat, s a részletes forrás segítségével nyomon követhető Zimony, Újvidék, Vukovár, Gombos, Baja, Komárom és Győr vízi és kombinált vasúti forgalma. A dunai kikötők átrakodó forgalmát vizsgálva egyértelműen megállapítható, hogy az egységes gazdasági piac egyik fontos közvetítői voltak a hajók és uszályok. Az áruforgalomban kialakult a munkamegosztás és az egymásra utaltság.

A vízi szállítás évszázadokon keresztül meghatározó forma volt hazánkban is, ennek ellenére kevés nem műszaki elemzés látott a közelmúltban napvilágot a forgalmak térségfejlesztő szerepéről.¹ Közismert, hogy a Duna magyarországi szakaszán 1830 őszén jelent meg próbaúton az első gőzhajó.² (A korábbi kísérletekről is tudomása van az utókornak, de rendszeres gőzhajóforgalmat nem sikerült fenntartani.)³ A menetrendszerű hajóforgalom 1831. február 1-jén indult meg Bécs és Pest között. Ebben az évben a „Franz I.” nevű viselő gőzhajó tizenötször fordult meg Pesten és négy alkalommal áthajózott a Vaskapun.⁴ A gőzös moldovai útja fölvette annak a lehetőségét, hogy a Pesttől délre eső térség termékeit és utasait gyorsan és kényelmesen eljuttathatják a birodalmi fővárosba. A Duna Gőzhajózási Társaság (továbbiakban DGT) 1845-ben külön magyar igazgatóságot állított föl, amely 26 hajó fölött rendelkezett. A kiegyezést követő évben a DGT 145 gőzössel és 618 uszályal összesen 119 691 személyt és 12 413 000 q árut szállított. A dualista időszakban további kisebb vállalatok indítottak hajójáratokat a Duna különböző szakaszain. (Luczenbacher Pál részvénytársulat, Roszmayer Ferenc, az „első pancsovai csavargőzös szövetkezet”, a Guttmann testvérek.) Közvetlenül az ezredévi kiállítás előtti esztendőben – 1895. január 24-én – alakult meg a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság, amely kimondva és állami támogatással a DGT versenytársaként kívánt működni.⁵

Az államalapítás ezredik évfordulóját ünneplő Magyarországon kilenc bejegyzett hajózási vállalat működtetett a Dunán hajókat.⁶ A dunai hajózási vállalatok között kiemelkedett a DGT mind a hajók számát, mind a hordképességet illetően, míg az újonnan alakult állami vállalat teljesítménye ennek alig harmada. a többi magántársaság összesen nem tudott annyi árut szállítani, mint az állami vállalat (1. számú táblázat).

A hajózás gyors ütemű fejlődésével párhuzamosan nagy változások történtek a szárazföldi közlekedésben is. A szekerezést fölváltotta a vaspálya, melynek első vonala – ismert

* Habil., CSc, egyetemi docens – Pécsi Tudományegyetem BTK.

módon – éppen a Duna bal partján húzódott Pesttől Vácig.⁷ Az 1884-ig tartó időszakban lezajlott hálózatbővítés során elkészültek a magyar fővárosba befutó fővonalak. A századforduló táján megindult a Dunához vezető helyiérdekű vasutak építése, s ezáltal a vízi és a szárazföldi közlekedés között több találkozási pont alakult ki.

1. táblázat. Az 1896-ig bejegyzett hajózási vállalatok hajóállománya a Dunán

A vállalat neve	A hajózási vállalatok állománya		
	darab	lóerő	hordképesség tonnában
Dunagőzhajóz. Társaság	1280	71 967	342 426
Eggenhoffer József	39	1 380	14 067
Ferenc csatorna. rt.	14	1 208	4 362
Geiring-Berger	16	100	4 540
Guttentag Gusztáv	32	1 770	11 295
Guttmann testvérek	21	394	3 905
Roszmayer Ferenc	23	480	8 520
Pancsovai I.consort.	1	200	510
Pancsovai II.consort.	1	200	510
Magy.foly.és tengerh.	354	13 348	103 657

A vasúti és a vízi szállítás csatlakozó pontjai

A milleneumi ünnepek minden területen az addigi fejlesztések összegzését is eredményezték. Ilyen okok miatt rendelt el a Kereskedelmi Miniszter egy áruforgalomra vonatkozó összegzést, amely a „magyar királyi államvasutak és az üzemükben lévő helyi érdekű vasutak” éves tevékenységét volt hivatva bemutatni.⁸ Egész esztendőben gyűjtötték minden állomás forgalmi adatát, s ezáltal egy rendkívül pontos képet sikerült rajzolni az 1895-ös esztendő áruszállításairól. A forrást nyomtatott formában tették közzé, s bár az alacsony példányszám jelezte, hogy nem a könyvtárak hanem a szűken vett szakmai közönség számára készült e két vaskos kötet, mégis minden nagykereskedő, vasúti vállalkozó és törvényhatóság haszonnal forgatta a lapokat.⁹

Az adatok összegzése vonalanként és a fővonalhoz kapcsolódó szárnyvonalanként történt. Az olvasó először kap egy átfogó képet az adott vonal földrajzi körülményeiről, a vasút mellett élő lakosságról, az ott folyó földművelésről, szőlő- és gyümölcstermelésről, a kertészkedésről, az állattenyésztésről és az állati termékek hasznosításáról, az erdőgazdálkodásról és az ásványokról, ásványi vizekről. Rendkívül alaposan számba vették az ipari termelést, iparáganként külön-külön csoportosítva és a kereskedelmet. Az adott vasútvonal általános vonásainak leírása után a forrás rátér az állomásonkénti ismertetésre. Az utódok pontos képet kapnak arról, hogy 1895-ben a vizsgált állomásra honnan érkezett feladni való áru, illetve hová továbbították szárazföldön a vasúton fuvarozott cikkeket. A felmérésből kirajzolódik minden állomás körül egy vonzáskörzet, s az is kiderül, hogy a települések milyen messze találhatók az állomástól és milyen minőségű utakon folyik a kereskedelem. A vonzáskörzet településeinek működő mezőgazdasági nagyüzemek felsorolásakor a forrás közli a tulajdonosok, illetve a bérlők nevét és a birtokok pontos területét. Mindezen adatok után részletes táblázatban olvasható az 1895-ös esztendő áruforgalma. Külön rögzítették az állomásokon feladott cikkeket, föltüntetve azt is, hogy az áru célállomása az országon belül, Ausztriában, vagy a vámhatáron kívül található-e? Az oda megérkezett cikkek esetében ismertek a leggyakoribb származási helyek – szerte Európából. Az állomások

adatai között föltüntették a vízen érkezett és a vasúton továbbított, illetve fordítva fuvarozott árukat.

A Dunához csatlakozó vasútállomások közül jelen feldolgozás nem tárgyalja a mohácsi forgalmat, mivel az a DGT szénigényéhez igazolódva, annak „magánkikötőjeként” működött. Ugyancsak nem esik szó a főváros területén működő átrakodó létesítményekről, melyek nagy forgalmat bonyolítottak le, de a költségvetési- és tariapolitika területén kapott állami támogatások miatt nem célszerű ezen kikötőket a többi dunai kikötővel összehasonlítani.¹⁰

A folyóhoz kapcsolódó átrakodó helyeket a szerb határtól kiindulva, a torkolattól a forrás felé haladva mutatja be jelen elemzés. Eszerint szó lesz a zimonyi, az újvidéki, a vukovári, a gombosi, a bajai, a komáromi és a győri áruforgalomról.

Az országhatárnak számító zimonyi kikötőből vasúti kocsikba átrakott árucikkek a Balkánról származtak. A hízott sertések óriási tömege jelzi, hogy a magyar élelmiszeripar vonzásába tartoztak a szerb, a montenegrói és a bolgár állattartók. A hazai feldolgozó kapacitás épp a vizsgált korszakban nőtt meg ugrásszerűen és az új termékeket sikeresen vezették be az európai piacokon. A szalámigyártás és a városi lakosság zsiradékkal történő ellátása állandó sertésfelvásárlást igényelt, amit a vasúti forgalom is jelez. A hajón érkezett sertéseket a vasúti szerelvények Kőbányára szállították tovább. A tengeri behozatalban viszonylag kis tételű átrakodás történt Zimonyban, ahonnan az árut vízen el nem érhető hízaldákba továbbították vasúton. (Szabadkára, Halasra.) A terméskő tutajokon érkezett Szerbiából, a Topcsider melletti bányából és vasúti kocsikban folytatta útját a határtól 15 kilométerre lévő Batajnicza és a 21 kilométerre lévő Új-Pázua állomásokra.

Az újvidéki kikötőbe nagy tételben érkezett „durván kinagyolt fa”, melyet Felső-Magyarország erdeiből úsztatták ide. A feldolgozás után nagyobb részét a környező építkezésekre (Ókérre, Topolyára, Szabadkára), illetve Szerbiába fuvarozták tovább vasúton. A Kárpátokból, Szlavóniából és Krajnából tutajos módszerrel érkezett fenyőket és tölgyeket különféle fűrészárúként, keréktalpként, talpfaként, távírdai póznaként a fentebb említett állomásokra és Szerbiába továbbították a szerelvények. A dunai átrakodás legnagyobb tételei közé tartoztak a beocsini gyárakból érkezett cementes zsákok, melyeket Újvidéken helyeztek vasúti kocsikba. Az 1850-ben Csík József által alapított gyárban a kezdetektől fogva 4 kemencével és őrlőberendezéssel dolgoztak. Az első üzem megindulása után két évvel megnyílt a másik gyár, melyben 16 kemence, egy nagy kapacitású őrlő működött. A „Redlich, Ohrenstein és Spitzer cég cs. és kir. szab. román és portlandi cementgyára” később bevezette a vízvezeték, majd az adatfelvétel időpontjára a villanyt. A századfordulóra Csík József halála miatt a másik cég tulajdonosai felvásárolták a kisebb üzemet, s így két gyár, de egyesített vezetés volt beocsini a cementgyártásban. A két ipartelep évente 900 000 q cementet termelt, melyből (250 700 q) az országon belüli, kisebb része az osztrák (21 500 q), és szerb (15 300 q) felhasználókhoz került – újvidéki átrakodással. A szállítás kissé bonyolultnak tűnik, de a tulajdonosok törekedtek a leggazdaságosabb fuvarozásra. Ennek módszere a következő volt: a terméket a saját iparvasútjukon a Dunáig szállították, ahonnan a cementet saját dereglyéiken fuvarozták Újvidékre, ahol az árut átrakták a folyóparti vágányokra immáron a rendeltetési helyére szállító vasúti kocsikba.

A Dunán haladó hajók következő átrakóhelye Vukovár, melyben élénk kereskedelmi élet zajlott. A folyómentéről begyűjtött és uszályokon, hajókon a vukovári kikötőbe szállított búza jelentette a legnagyobb átrakott tételt, melyet ugyanúgy Sziszekre, Károlyvárosba, Zágrábba és Fiumébe továbbított a vasút, mint a bácskai gazdaságokból vízen érkezett tengerit. A Zágrábba fuvarozott búza egy részét Vukováron megőrlték az 1861 óta működő Borovic Dávid-féle gőzmalomba, ahol az adatfelvétel időpontjában 25 munkás évente 45 000 q lisztet és korpát állított elő – a vízen is ideszállított búzából. A környékbeli ken-

der – Ivankovo és Strizvojna-Vrpolje gazdaságaiból származóval egyetemben – a hazai feldolgozó üzemekbe került. A korszakban egyre jobban elterjedő tojásbegyűjtés eredményeként nagy tételben raktak át vasúti szerelvényekbe e törékeny áruból a vukovári kikötőben – szabadkai, budapesti, zombori és nemes–militicsi úti céllal. A belterjes gazdálkodás jelenlétét mutatta a bácskai községekből érkező selyemgubó, melyet Vukovárról közvetlenül Udinébe szállítottak vasúton. A nagy tételben átrakott homokot a városhoz közel emelték ki a folyóból és a környékbeli települések állomásaira fuvarozták. A kő Kobas és Kokocevitz környékéről származott és a szlavóniai építkezéseken használták föl. A vízen úsztatott fa egy részét a helyi építkezéseken használták föl, míg a másik felét Vinkovcra szállították, ahol a kádárok hordókat készítettek belőle, amiket Sibnijbe adtak el. A vukovári átrakodást növelte a már korábban említett bocsini cementgyár, amelyből részben saját, részben az akkortájt alakult „magyar folyam- és tengerhajózási társaság” hajóin érkeztek a zsákok. A vasúti átrakodás után nagyobb részét belföldi, illetve boszniai felhasználókhoz vitték az építőanyagot a szerelvények, s mivel a megszállt tartomány közvetlenül a közös pénzügyminiszter alá volt rendelve, ezért nem számított vámkülföldnek, s a korabeli statisztikákban jobb híján Ausztriához sorolták. A másik árucikk egyedi, sehol más másutt nem szerepelt. A Michels testvérek által Palánkán működtetett kötél- és zsinaggyárból évente 4400 mázsa mennyiségben küldtek hajókötelet Polába és a belföldi felhasználókhoz.

Vukovár kereskedelemben betöltött fontos szerepét jól jelzi, hogy a folyó menti központokból nagy tételben érkezett ide bor, sör és egyéb vegyes áru, melyek a polgárosodás útján megindult lakosság ellátását szolgálták. Az Újvidékről, Palánkáról, Bukinból származó árak a szlavóniai falvak, városok fogyasztóihoz kerültek.

Az Alföldet a fiumei kikötővel összekötő – s ezáltal a fővárost elkerülő – vasútvonal Gombosnál haladt át a Dunán. Az itteni átkelést a vasút megnyitása (1870) után hosszú évekig (1912-ig) komp segítségével bonyolította le a társaság, majd az Államvasutak. A gőzkomp megkívánta egy nagy kikötő létesítését, amelyben természetesen egyéb forgalom is bonyolódott. Szlavónia erőiből tutajokon nagy mennyiségben érkezett nyers talpfa, melyet az államvasúti szerelvényekbe raktak át és saját hálózatuk bővítéséhez fuvarozták – szerte az országba. Ugyancsak a Dráván érkezett a tűzifa, amit a szabadkai fogyasztókhoz továbbított a vasút. Bezdánban és Apatinban nagy mennyiségben termelték a téglát, de a fővárosi építkezésekhez közvetlenül hajón szállították. A gombosi átrakodást Benzinger János Apatin melletti (Priglevicza–Szent.Iván határában működő) kőkemencés üzeme vette igénybe, ahonnan fedőcserép érkezett vízen és a cserepek fele Debrecen, Samacz és Fülöpszállás útiránnyal ment tovább.

Gomboson vasútról is történt átrakás hajóra. A környékbeli gazdaságokban termelt gabonát vásárolták föl a hajóval, uszályokkal rendelkező kereskedők, akik a magyar és az osztrák fővárosba szállították feldolgozásra a bácskai búzát. A Dunához közeledő bogoljevai kincstári erdők és a karavukovai erdő fáiból kifűrészelt épületfát vasúton vitték a kikötőbe, ahonnan hajón a bajai vállalkozókhoz továbbították.

A Dunán folytatott áruforgalom egyik nagy központjának számított Baja.¹¹ A város kikötőjét érintő árucikkek közül viszonylag kevés került átrakásra. A Dunán úsztatott szálfák és tűzifák Felső-Magyarországról, illetve Szlavóniából származtak. A kis tételek jelzik, hogy faáru helyi feldolgozásra-felhasználásra érkezett. A bajai kikötőben kirakott legnagyobb tételt a szén tette ki, melyet Salgótarjánból indítottak útnak és a pesti rakparton tettek uszályokba. A szenet nem a polgári háztartások, hanem a helyi üzemek használták föl. A városban két szeszgyár és egy gőzmalom energiaigényeit elégítette ki a messziről fuvarozott szénnel. „Spitzer Benő és társa szeszgyára és szeszfinomítója” a napi 27 hektoliteres termeléséből évente 400 szeszt küldött az ország különböző városaiba: Újvidékre, Losonc-

ra és Besztercebányára Melléktermékként 3500 q szárított moslékot küldtek Bajáról különféle osztrák és porosz állomásokra. A másik hasonló vállalat „Spitzer Károly szesz- és élesztőgyára”, amelyből évi 1620 hl szeszt, 700 q élesztőt vasúton fuvaroztak el. A városban egy gőzmalom használt szenet, amely mellett további 38 vízimalom működött. A három szénre alapozott üzem 15 000 q szenet használt föl, melyet az uszályokból vagonokba raktak ugyan, de a városon belül iparvágányokon néhány száz méter megtétele után végcéljához ért.

A legnagyobb átrakásra Komáromba került sor, ahol a hajókból, uszályokból és a tutajokból mind a Déli Vasút, mind az Államvasút szerelvényeibe kerülve folytatták az árucikkek útjukat. Legnagyobb tételként különféle faárúk érkeztek vízen. A Vágon, a Kis- és a Nagy-Dunán leúsztatott fenyőszálakat a folyó mellé települt üzemek dolgozták föl. Új-Szőnyben – ami a korszakbéli neve az állomásnak – két nagy fűrésztelep működött: „Özv. Milch E.-né és Milch N. czég” és „Rész Róbert gőzfűrész”. Az előbbi 1881 óta dolgozott két keret, egy szalag és egy körfűrészszel. A másik vállalat nagyobb kapacitást építette ki az 1889. évi megnyitás óta, mivel 4 keret, 2 szalag- és 3 körfűrész végezte a feldolgozást. A szálfákból deszkákat, léceket, épületfát és kisebb mennyiségű parkettát készítettek, melyeket a vízen érkezett hasonló cikkekkel együtt a környékbeli építkezésekre, a Dunántúl egész területére és a két fővárosba fuvaroztak a vasúti kocsik. A Felvidékről érkezett szőlőkarókat az adatfelvétel időpontjában megindult amerikai fajták telepítéséhez vásárolták a Bicske-, a Dunaalmás-, a Szentmárton- és a Bánhida-környéki gazdák. A folyó melletti településeken folyt nagyarányú építkezések fedőanyagát a Gombos-környéki gyárakból szerezték be, ahonnan uszályokon szállították a komáromi átrakódóhelyre. A legnagyobb mennyiséget kitevő örleményeket a győri malmokból szállították vízen Komáromba, s itt rakták át a Déli Vasút szerelvényeibe. Tették mindezt azért, mivel a Déli Vasút saját kocsijaiban az új-szőnyi állomástól tudott fuvarozni, s a dunántúli hálózaton jelentkező különleges igényeket így tudta kielégíteni a legolcsóbban. A MÁV olyan nagy versenytársat látott a Déli Vasútban – joggal –, hogy a győri malmoktól az új-szőnyi kiindulópontig tartó alig félszáz kilométeres szakaszon nagyon drágán vállalta az örlemények szállítását. Emiatt utazott uszályokon a sokféle és nagy mennyiségű feldolgozott gabonanemű e rövid távon. Mindez még úgy is megérte, hogy az átrakodási költségeket – természetesen – kifizettették a fogyasztóval !

A kis mennyiségben érkezett bort és cognacot a Székesfehérvár felé tartó szerelvények vitték tovább, a környékbeli fogyasztók nagy örömeire, akik korábbi saját termékeiket pótolták idegenből, mivel a filoxéra elpusztította a vidék szőlőültetvényeit. A néhány száz hektoliternyi szesz a Duna Győr feletti szakasza mellől érkezett, ahonnan a kis helyi mezőgazdasági szeszgyárak termékeit szállították el vízen Komáromba. Gántán Laminet Mária bárónő gyárában, illetve néhány kilométerre ettől az ürgédi pusztán Henkel Laura grófnő üzemében készült szesz nagy részét a Déli Vasút szerelvényei szállították tovább szerte a Dunántúlra. A „Patzenhofer Berg és társa czég nyerscukorgyára Ácson” 1871 óta üzemelt, melyben 150 munkás dolgozta föl a répát, s a melléktermékeként keletkezett szörpöt a térség különböző fogyasztói hasznosították. A dunai kikötőben átrakott szenet a „kisbér-fűzitői egyesült gyári részvénytársaság keményítőgyára Almás-Fűzitő” rendelte Ostrauból, ahonnan vasúton Bécsig vitték, majd uszályokon folytatta útját. A nagyon jó minőségű csehországi szén mellett a közeli Tokodról, Anna-völgyből is érkezett nagy mennyiségű energiahordozó a keményítőt előállító gyárba. Komáromból a nagy tételeket a Déli Vasút szerelvényei továbbították, s ezen áruforgalom miatt maradt fenn a reformkori kereskedelmi pezsgés látszatát mutató nagy forgalom, amely azonban az adatfelvétel idejére visszavonhatatlanul eltűnt.

A Duna korabeli magyar szakaszán a forrásban szereplő legészakibb kikötő Győrben

működött. A folyó melletti gazdaságokban termelt tengeri kiemelkedik a kirakott áruk közül. Nem véletlenül szerepelt Győr végállomásként a tengeri esetében, hiszen e városban működtek a Dunántúl legnagyobb sertéshizlaldái. A városban és a környékén állandóan 50 000–55 000 állatot tartottak hizlálás alatt. A korabeli forrás szerint a „kihizlálás átlag 6 hónapig tart, mely idő alatt egy-egy sertés átlag 5–6 q tengerit fogyaszt.”. A legnagyobb telepet a Pfeiffer testvérek tartották fenn, amelyben 31 akolban tartottak sertéseket. E telep a legkorszerűbb eszközökkel volt felszerelve: gőzdaráló, vizes medencék, csatornák és vasúti rakodó. A nagy hizlalda mellett sok kis gazdaságban is berendelkeztek sertések tartásával, melynek eredményes voltát jól jelezte, hogy a minisztérium 1894-ben hivatalosan kiviteli piacot engedélyezett Győrben. A régi hizlaldások közül a Pfeiffer testvérek három, Halbritter Ferenc három és Niernsee Ferenc egy szállását nyilvánították hivatalos szállítói helynek. A magángazdák kisebb létszámú állatait egy átmeneti szálláson vizsgálták meg, melyhez a Back-féle malom vágányához csatlakozva iparvágányt is létesítettek. A kivített ellenőrző állategészségügyi hivatal külön felügyeletet alakított ki Győrben, ahol a szakemberek megvizsgálták az egy időben szállításra váró 20 ezer nagy-, és 2800 átmeneti szálláson tartózkodó állatot, melyeket részben helyben fogyasztották el, illetve dolgozták föl, míg a nagyobb részt a szent-marxi piacról osztrák és német hentesek vásárolták meg. E hatalmas létszámú állat ellátásához szükséges tengeri egy része érkezett vízi úton Győrbe, ahonnan az iparvágányokon néhány száz méter megtétele után a hizlaldákban hasznosították az alapanyagot.

A Pfeiffer testvérek közül László hizlaldája mellett „daráló gőzmalom” működött, ahol a tengeri mellett árpát őröltek – évente 100–120 000 mázsányi tételben. A másik testvér, Bódog hasonló módon állította elő a hizláláshoz szükséges takarmányt „daramalma” gépeivel. Saját állatállományához szükséges 50 000 q tengeri és árpa feldolgozása mellett évente 130 000 mázsát más hizlaldák megrendelésére is készítettek. Győrben két nagy teljesítményű gőzmalom fogadta a vízen (is) érkezett búzát és rozsot. A már említett „Back Hermann hengermalom” 1874 óta dolgozott a városban, melyhez iparvágány vezetett a kikötőtől (is). A nyolc pár kövel és 30 hengerrel berendezett malomban száz munkás naponta 600–700 q őrleményt tudott előállítani. Az Alföldről érkezett gabonafeldolgozás után osztrák, cseh és morva városokba szállította a vasút. Hasonló térségből szerzett be búzát és rozsot a „Jankovics Ferencz gőzmalom”, amelyben hat pár kő és hat henger dolgozott. A harminc munkás évente átlag 150 000 q gabonát őrölt meg, melynek több mint felét (80 000 mázsát) daraként adtak el.

A fenti gyárak energia szükségletét zömmel az annavölgyi és az ajkai szénbányák szolgáltatták, de egy kis mennyiséget (230 mázsát) Ostrauból szállították részben vízen, melyet a „győri szeszgyár és finomító részvénytársaság szeszgyára és finomítója” használt föl. Az 1885 óta működő üzem 180–200 dolgozóval termelt hatalmas mennyiségű szeszt (48 000 hl) és finomította idegen gyárak nyersszeszét (80 000 hl). Mindezen termékek előállítása igényelte a vízen szállított szenet.

A hengermalmok és a darálók igényeinek kielégítésére szállított gabonafélék mellett zabot is hoztak a hajók Győrbe. A városban évente több alkalommal tartott lóvásárokra messze földről hoztak állatokat a kereskedők, s etetésük kívánta a zab idefuvarozását.

A folyó mellett gazdálkodó birtokosok bab feleslegét a győri kereskedők gyűjtötték be dereglyékkel és vasúti kocsikban továbbították Fiumébe. A falvakba visszatérő csónakon a korábban emlegetett malmok őrleményeiből szállítottak kis tételeket, a különleges lisztekből.

A többi dunai kikötőtől eltérően Győrben vasat is kiraktak a hajókból. A helyi üzemek között három használt ilyen nyersanyagot. Legvalószínűbb, hogy a vízen érkezett félkész terméket az ország egyik legrégibb vasüzemének számító „Stadel Károly gépgyára és vas-

öntödéje” használta föl. Az 1845 óta működő gyárban a korszakban 20 munkást foglalkoztattak, akik évente 250 mázsányi öntött vasat dolgoztak föl, s ez a mennyiség közel azonos volt a vízen érkezett félkész áruval. A hajókon érkezett mész feladója a „klostenburgi Ágoston rend dunaalmási bányája”, ahonnan város építkezéseihez és „Deutsch Lajos bőrgyára” számára fuvarozták a 350 mázsányi árut. (A bőrgyár 1848 óta működött Győrben, melyet 1888-ban korszerűsítettek és átállították gőzüzemre.) A korszakunkban húsz munkás dolgozta föl a főleg Németországból érkezett nyersbőröket, s ehhez a munkafolyamathoz használták a vízen érkezett meszet.

A dunai kikötők átrakodó forgalmát vizsgálva egyértelműen megállapítható, hogy az egységes gazdasági piac egyik fontos közvetítői voltak a hajók és uszályok. Az igényeknek megfelelően fuvarozták az árukat. A dunai forgalomban a XIX. század végére kialakult a munkamegosztás és az egymásra utaltság.

Jegyzetek

- ¹ Duna, mint nemzetközi vízi út (in: Történeti Muzeológiai Szemle, Budapest, 2008. 8. szám, szerk.: Ihász István–Pintér János, 23–40).
- ² Jankó Béla (1967): A magyar dunai gőzhajózás története 1817–1947, Budapest.
- ³ Bíró József: Bernhard Antal találmányai. A Közlekedési Múzeum Évkönyve IV. kötet 1976–1978.
- ⁴ A dunai forgalomról a legpontosabb adatokat közli: Magyarország közigazgatási és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Szerkesztette: Matlekovits Sándor Budapest, 1898. VIII. kötet.
- ⁵ 1894. évi XXXVI. tcz. Magyar Törvénytár az 1894. évi törvények. Budapest, 1896.
- ⁶ I. m.: 568–569. p.
- ⁷ Erről bővebben: Majdán János (1987): „A ‚vasszekér’ diadala”. Budapest.
- ⁸ Edvi Illés Sándor (1896): A magyar királyi államvasutak és az üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai I–II. Budapest.
- ⁹ Frisnyák Zsuzsanna: Szekerezés a vasutakhoz.: A magyarországi vasútállomások vonzáskörzetei, 1895. A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 2002. 41. évf. 147–170. old. Frisnyák Zsuzsanna dolgozta fel az országos adatokat PhD-dolgozatában ELTE.
- ¹⁰ A Dunagőzhajózási Társaság (DGT) helye és szerepe Közép-Európában a XIX–XX. században. Dunavska udruha brodara i njezina uloga u Srednjoj Europi tijekom XIX. i XX. stoljeća (in: Zavod za baranjsku povejsnicu Beli Monastir. Svezak 2–3. Redaktor: Jovan Nedić, 2007 239–246).
- ¹¹ Majdán János (2004): Egy város válasza a kihívásokra a XIX. században. Kutatások az Eötvös József Főiskolán, (4. évf.) 1. sz. 12–26. old.

MOHOS MÁRIA:*

Az első világháború következményei a Rábától délre

Abstract

The western districts of Vas and Zala counties fell into the middle of an international argument after the World War I. It was impossible to adjust the country borders to ethnical borders because of the mixing of Hungarian and Slovenian population. The ethnical statistics are very important in the case of establishing the number of minorities. During the national census the asked questions changed a lot in the past one hundred years, though they mainly focused on the “Mother Language” and “Nationality” topics. In Hungary at end of the XX. century the number of minorities increased, but the statistics show us different changes. Is this increase real?

Az első világháború lezárása többéves folyamat volt, amely 1918. november 3-án kezdődött. Padovában, ahol az antant országai fegyverszünetet kötöttek az Osztrák–Magyar Monarchiával. Tíz nappal később (1918. november 13-án) Magyarország és az antant között létrejött a belgrádi katonai egyezmény. Ez a fegyverszüneti egyezmény jelölte ki a déli demarkációs vonalat Magyarország és a délszláv területek között. Az ideiglenes határvonal a Maros mentén a Tiszáig, majd a Szabadka–Pécs vonalon át a Dráváig húzódott, innentől a folyó mentén a magyar–osztrák határig. Eszerint a Muraköz és a Muravidék nem szerepelt az antant által megszállt területek között. Az egyezmény utolsó pontja azonban kikötötte a beavatkozás jogát, ha az országban zavargások törnének ki.

A délszláv népek nemzeti önrendelkezésének megteremtésére két álláspont alakult ki. Az egyik nézet képviselői az Osztrák Császárság vezető testületében (a Reichsratban) 1917. május 30-án megalakult „Délszláv Club” tagjai voltak, akik a Monarchiában élő délszláv népeket egy közös államban kívánták egyesíteni. Ez a délszláv állam szövetségbe kerülne a Monarchiával, vagyis egy hármas szövetség jönne létre. Ezt I. Károly osztrák császár 1918. október 16-i kiáltványa is megerősítette.

A délszláv érdekeket képviselő másik csoport a „Jugoszláv Bizottság” és az emigrációban élő szerb kormány volt, melyek törekvései nem az előzőekben megfogalmazott államszövetség, hanem egy önálló délszláv állam megalakulására vonatkoztak. A két fél képviselői – Nikola Pašić emigrációban élő szerb miniszterelnök és Ante Trumbić, a Jugoszláv Bizottság vezetője – 1917. július 20-án megállapodtak abban, hogy egy leendő közös délszláv állam jön létre a szerb, a horvát és a szlovén népet magába foglalva, a szerb Karadordevic dinasztia vezetésével.¹

A második változat szerint 1918. december 1-jén kikiáltották a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot, melynek következtében december 24-én Muraközt megszállták a szerb-horvát csapatok, majd a Murán átkelve néhány muravidéki településre is bevonultak, később Muraszombatot is elfoglalták. A katonai lépés indoklásaként a belgrádi katonai egyezmény utolsó pontját használták fel, holott a területen semmiféle zavargás nem történt.

Időközben Muravidéken megalakult a Muravidéki Bizottság Matija Slavič vezetésével. Slvič szeptemberben beutazta a területet, információt gyűjtve és támogatókat keresve. Támogatói a szláv terjeszkedés tekintetében szlovén katolikus papok voltak, akikkel közösen

* PhD, egyetemi docens – Pécsi Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet.

a bizottság céljaként a Rábáig való terjeszkedést megvalósítását fogalmazták meg, s ennek fontos feltétele volt a terület katonai megszállása.

A szerb–horvát csapatokat szombathelyi karhatalmi erők és a helyi lakosság 1919. január elején visszaszorították, így a Muravidék ismét magyar fennhatóság alá került.

A Párizsi Békekonferencia azonban feltétel nélkül a SZHSZ Királysághoz csatolta a területet, s ennek következményeként 1919 augusztusában a helyi lakosság meghallgatása nélkül megtörtént a Muravidék megszállása. Ekkor – az 1910-es népszámlálási adatok szerint – a területen 20 346 fő volt magyar, a lakosság 22,3%-a, akik a Muravidék keleti peremén alkottak összefüggő tömböt.

Az új határ kijelölése, a „helyszínen megállapítandó vonal” azt a reményt keltette a muravidéki magyarságban, hogy a határ megállapítása során az etnikai szempontokat, valamint a több évszázados gazdasági, társadalmi kapcsolatokat is figyelembe veszik.

A magyar–jugoszláv Határmegállapító Bizottság 1921. augusztus elsején alakult meg Párizsban, melynek eredményeként a határ megállapításával kapcsolatos események a Muravidéken 1921 novemberéig tartottak. A Határmegállapító Bizottság 1921. szeptember 19–20-án helyszíni szemlét tartott a területen, ahol a lakosság tömegdemonstrációval fejezte ki szándékát a Magyarországhoz való tartozás vonatkozásában. Ennek eredményeként a Bizottság a Muravidék döntően magyarok lakta keleti részén 26 települést javasolt Magyarországhoz visszacsatolni.² Ez a javaslat végül is nem talált meghallgatásra, csak bizonyos elemei valósultak meg. A Határmegállapító Bizottság 1921. november 15-én az alábbi döntést hozta: a délszláv megszállás ellenére Szomoróc egész területét, valamint Magyarszombatfa, Velemér, Szentgyörgyvölgy megszállt területeit és Rédics, Kerkaszentmiklós, Lendvaújfalu, Völgyifalu határából nagyobb területeket Magyarországnak kell adni (kb. 8 000 kh nagyságban). A Bizottság kötelezte a feleket, hogy november 29-re a területet ürítsék ki és adják át. Ez a kitűzött határidőre nem történt meg, mert a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság a Nagykövetek Tanácsának arra a – nem létező – döntésére hivatkozott, hogy a területek kiürítését és átadását csak a határ teljes hosszában való megállapítása után kell végrehajtani. Végül a kiürítés, valamint az átadás–átvétel 1922. február 1–10-e között a fent részletezett döntésnek megfelelően megtörtént, s megindult a Muravidék betagoztatása a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba.

A határok megállapítása során a Rába–Mura vízválasztóján jelölték ki a határt a Vendvidéken és az Örség területén. Itt jelölték ki az államok találkozási pontját: „Tókától keletre, körülbelül 2 kilométernyi távolságra megállapítandó pont, amely hármas határpontja Ausztriának, Magyarországnak és a szerb–horvát–szlovén államnak”.³ Így Magyarországhoz került északon nyolc olyan település, melynek lakossága döntően szlovén, vagy vegyes (magyar–szlovén, német–magyar–szlovén) volt: Alsószölnök, Felsőszölnök, Ritkaháza, Pemise, Apátistvánfalva, Orfalu, Szakonyfalu, Rábatótfalu. A terület középső és déli részén 11 döntően magyar és egy szlovén falut, valamint Alsólendvát a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kapta meg.

A végleges határkijelölés után minden állam kénytelen volt szabályozni a határforgalmat. A magyar kormány az 53000/1923. számú rendeltben és az ehhez kapcsolódó pénzügyminiszteri rendeletben (132 4000/1930) írta elő a vámhatárnak is számító államhatár megközelítési és átlépési lehetőségeit. Kialakult a kishatárforgalom, amely az újonnan felállított határkerületekben bonyolódott le. A kerületbe a vámhatártól legfeljebb tíz kilométerre fekvő településeket sorolták, amelyeket különleges engedéllyel a fővámigazgató – a helyi terep- és birtokviszonyok miatt – legfeljebb további öt kilométerrel kiterjeszthetett.

Új gazdálkodói kategória jelent meg: a kettős birtokos, aki az egyik államban élt, de földjei, erdeje a másik államban feküdtek, melyek megmunkálására, a termékek elszállítására vámmentes és általános engedélye volt. A határok mentén éltek azonban olyan munkavállalók is, akiket a szomszédos országban foglalkoztattak. Mindezen problémák megold-

dására a határterületek állandó lakosai közül az érintettek határszéli úti igazolványt kaphattak. A jogosultak köréből kizárták az államrendészeti, vagy jövedéki eljárás alatt állókat, minden más érdekelt gyakorlatilag automatikusan megkapta az igazolványt.

A vámhatár átlépésére jogosító egylapos engedélyeket három csoportba sorolva adták ki. Egy évre szóló fényképes igazolványt kaptak a kettős birtokosok, a nagybirtokosok, a bérlők és ezek családtagjai, valamint a gazdálkodók állandó alkalmazottjai. Ugyanilyen útiokmányt kaphattak a határmentén élő közérdekből fontos foglalkozással bírók, mint például az orvosok, bábák, papok, de még a tanítók is.

A másik csoportba soroltak két hónapra érvényes, de fényképes igazolványt válthattak ki. Ilyenek voltak a szomszédos országban idénymunkát vállalók, akik a vámhatárok meghúzása ellenére próbálták kenyerüket az évtizedeken át megszokott módon – részes aratással, kapálással, egyéb betakarítási munkákkal – megkeresni.

A harmadik csoportba sorolt határátlépők egy útra szóló engedélyt kaptak, s ez mindössze három napra volt érvényes. Ez a változat a sürgős családi események (temetés, betegség, házasságkötés, keresztelő stb.) miatt útra keltek számára volt megoldás. Népszerűségéhez hozzájárult, hogy ehhez a laphoz nem kellett drága pénzért fényképet csináltatni, a szöveges leírás pedig még az átlépők változtatgatását is lehetővé tette.

Az okmányokat mind magyarul, mind jelen esetben szlovénul is kitöltötte az elsőfokú rendőri hatóság. Az engedély birtokosának azt is előírták, hogy melyik ponton lépheti át a határt, és hol kell visszatérnie. A kettős birtokosok szabadon vihették át állataikat, szerzőségeiket, hozhatták a betakarított termékeket, de csak napkeltétől napnyugtáig. Általában a vámállomások éjjel zárva tartottak, kivéve néhány nagy forgalmú nemzetközi átkelőhelyet.

A Muravidéken a nyelvhatár nem esett egybe az államhatárral, s már ez a tény sok alapproblémát szült. A többségében kisbirtokos gazdák semmilyen áron nem adták fel a határ másik oldalán, az SZHSZ Királyságban rekedt birtokaik művelését. Emiatt a szlovén–magyar határ mentén is foglalkozni kellett a határszéli forgalommal. A helyzetet tovább nehezítette, hogy a korábbi egyházi kapcsolatokat az új határ több helyen megszakította. Az északi részek vend/szlovén falvaiban szokás volt, hogy a menyasszony a házasságkötés második templomi kihirdetése után a násznagy felségével körbejárhatta a szomszédos falvakat ajándék kérése címén. A felsőszölnöki menyasszonyok a határ 1922-ben történt végleges lezárásáig körútjukon elmentek Marokrétre, Magasfokra, Kerkafőre is, de az új helyzetben erre már nem kerülhetett sor. A szlovén falvakban kialakult hagyományt megszakította a közösséget egymástól elválasztó határ.⁴ A Vendvidék katolikus lakosai közül a ritkaházai hívek szakadtak el a nagydolányi (Veliki Dolenci) plébániától.

A déli magyar többségű települések esetében is több súlyos probléma keletkezett. A Dobronaki plébániára járó hetési falvak lakói a réten át könnyen és gyorsan elérhették a templomukat. A vizenyős talaj miatt Szíjártóházán, Gáborjánházán, Bödeházán még temetkezni sem volt célszerű, helyette arra is Dobronakon került sor. A faluból kivezető út mentén fekvő hetési temető és az oda felállított hetési kereszt a határ lezárása után elérhetetlenné vált a Magyarországra került falvak lakóinak. A hitéleti gondok mellett a közegészségügyi problémák is rögtön jelentkeztek a határzárás után. A magyar oldal hetési falvaiban Gáborjánházán új plébániát, templomot és temetőket kellett nagy költséggel létrehozni.⁵

Az őrségi reformátusok többsége a határ magyarországi oldalán maradt, vallásukat a veleméri és a kercai gyülekezetek tagjaiként e két falu templomában gyakorolhatták. Az evangélikusok a határ szlovén oldalára került falvakban – Őrihodos (Hodos), Domonkosfa (Domanjsevc), Bükkalja – voltak többségben, de maradtak a Magyarországhoz tartozó településeken is. A felekezet tagjai a 19. század végén Őrihodoson (Hodos), 1902-ben Domonkosfán (Domanjsevc) építettek templomot, amelyeket az őrbajánházi hívek a határvál-

tozások után már nem kereshették fel. Az új határ mindkét oldalán hosszú időre volt szükség ahhoz, hogy az élet a megváltozott körülményekhez igazodjon.⁶

A határváltozások következményeként megszakadtak a korábbi közigazgatási kapcsolatok. Felsőszölnök, Apátistvánfalva, Kerca, Szentgyörgyvölgy, Kerkaszentmiklós körjegyzőségek területéről az új államba kerültek át települések. Hodos, Pártosfalva, Dobronak székhelyfalvakból Magyarországon maradt hét falu, így a határok kijelölése után új körjegyzőségeket kellett kialakítani.

Összességében a határváltozás miatt Vas megyéből a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került csaknem a teljes Muraszombati (Murska Sobota) járás 111 településsel, valamint a Szentgotthárdi (Monošter) járásból 11 falu. Zala megye elveszítette a teljes Csáktornyai (Čakovec) és Perlaki (Prelog) járást, valamint az Alsólendvai (Lendava) járásból 40 települést és a járási székhelyet is. Az új határ kettévágott két vasútvonalat és több mint tíz közutat, a határ két oldalán kéttucat „zsákfalu” keletkezett.⁷ A határ kijelölése során nem vették figyelembe az etnikai szempontokat: szlovén lakosságú falvak maradtak Magyarországon, és magyar települések kerültek az új délszláv államhoz.

Jegyzetek

¹ Sokcsevics D.–Szilágyi I.–Szilágyi K. (1994): Déli szomszédaink története. Budapest.

² Zsiga T. (1996): Muravidéktől Trianonig. Lendva.

³ Határmegállapítási iratok 66/1921.

⁴ Kozár Mukič M. (1984): Slovensko Porabje – Szlovénvidék, Ljubljana – Szombathely.

⁵ Tantalics B. (1997a): Szíjártóháza története. Lenti; Tantalics B. (1997b): Zalasombatfa története. Lenti.

⁶ Varga S.–Pivar E. (1979): Dobronak, Göntérháza, Kót helytörténete. Lendva.

⁷ Majdán J. (2002): Egy régi – új vasút szerepe a szlovén – magyar határ mentén. In.: Mohos Mária (szerk.) (2002): A határ, amely elválaszt és összeköt Pécs. pp. 77–98.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY:^{*} Politikai földrajzi határ a katonaföldrajzban

Abstract

The issue of state borders is a complex problem of modern geography. The complexity lies in the fact that political, historical, economic, social and military geography applies different approaches of the state border as a geographical factor. Military geography usually discusses the question of borders from the point of view of the art of military science. But this approach leads to a one-sided, simplistic evaluation. The result of the geographical aspect of the modern state and the development of today's military science is the continuous change of the military geography's view about the state borders. The current approach of art of military science, in accordance with today's requirements, must be replaced by an integrated approach of geographical security in relation with state borders as well. The author of the study discusses some of the theoretical questions of borders in light of the above mentioned points of view.

1. Bevezetés

A közelmúlt és napjaink magyar geográfiájában egyre több szó esik a határok és államhatárok kérdéséről. Változó világunk átalakuló földrajztudománya láthatóan fokozódó érdeklődéssel fordul a tér e fontos faktorának bonyolult problémaköre felé. A jelenség összetettségét egyebek mellett az is mutatja, hogy geográfiánk több részterületének képviselője foglalkozik vele, és még inkább az, hogy ennek során más és más megközelítést alkalmaz a politikai geográfia és a geopolitika, a közlekedés- és gazdaságföldrajz, a szociál- és kultúrgeográfia szakembere, és ismét más szemléletmóddal közelít hozzá a katonai geográfus. Az utóbbi elsősorban hadművészeti nézőpontból vizsgálja – a földrajzi tér és táj más tényezőihez hasonlóan – az államhatárokat; a katonai geográfia gondolkodásmódjához e megközelítés illik. Ám, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy főleg a századforduló ember- és politikai földrajza, valamint geopolitikája az államhatár védelmi funkcióját egyáltalán nem csak hadművészeti szempontból kezelte, hanem teljes komplexitásában, akkor egyértelművé válik, hogy a katonaföldrajz túl egysíkúan vizsgálta és vizsgálja az államhatárok kérdését. Tanulmányunkban ezzel a kérdéskörrel foglalkozunk és igyekszünk bizonyítani, hogy az államhatárok katonaföldrajzi értékelése az eddigieknél mennyivel sokrétűbb lehet a politikai földrajzi és geopolitikai szempont érvényesítésével.

2. Államhatár a katonaföldrajzban

Néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányunkban¹ arra hívtuk fel – elsősorban – a katonai szakma figyelmét, hogy részben a századforduló antropogeográfiája, részben az abból kialakuló politikai földrajz, valamint a modern társadalomföldrajz tézisei milyen mértékben alkalmazhatóak a korszerű katonaföldrajzban. Katonai geográfiánk tudománytörténetében egyáltalán nem új jelenségről szóltunk, amikor a politikai földrajz integrált biztonságfelfogását igyekeztük összeegyeztetni a katonai szakma földrajzi szemléletével, s ennek során utaltunk arra: a társadalom védelmi kérdései – geográfiai szempontból – túl bonyolultak ahhoz, sokkal összetettebbek annál, hogy azokat a katonaföldrajz kisajátíthassa magának. A pusztán rendszertani szempontból a hadtudomány körébe sorolt katonai geográfia egyes korábbi időszakában erősen kötődött az ember- és politikai földrajzhoz.² Ennek ellenére teljes fejlődéstörténetében kimutat-

^{*} Ny. alezredes, a hadtudományok kandidátusa.

ható a katonai szakma mindennapi, hadművészeti igényeihez való igazodás, ami gondolkodásmódját erősen leegyszerűsíti. E téren jelentős változást a múlt század utolsó évtizede hozott, amikor katonaföldrajzunkban – követve a hadügy és hadtudomány egyetemes fejlődési folyamatait – fokozatos változás indult: megkezdődött a biztonságföldrajzzá történő átalakulása és egyszerre komplex, valamint dinamikus szemléletmódjának térhódítása.³ E tudománytörténeti folyamat lenyomata érzékelhető a magyar katonaföldrajz határokkal kapcsolatos, igen töredékes szakirodalmán is. A téma legfőbb összefoglalója egykori neves katonai geográfusunk, *vitéz Somogyi Endre* alkotása, amely az Országos Tiszti Kaszinóban 1931. március 27-én megtartott előadás szerkesztett változataként a Magyar Katonai Szemle 1931. évi 9. számának mellékleteként jelent meg.⁴ Somogyi dolgozatában – életműve fő alkotásához hasonlóan⁵ – szépen a szerző visszaköszön katonaföldrajzi szemléletmódjának kettős jellege. Egyfelől gondosan válogatva kora politikai földrajzi és geopolitikai téziseiből a határok kérdését nem pusztán hadművelési és harcászati problémaként igyekszik megragadni, hanem közelíteni próbál vele a geográfia egyéb területei felé. Másfelől viszont – főleg katonaföldrajzi monográfiájában – látható az a törekvése, hogy megfeleljen kora magyar katonai szakmai igényeinek, és ezért nem is akar szakítani a hadművészeti szemléletmóddal. E kettős megközelítés alkalmazása teszi Somogyi Endre katonaföldrajzi életművét – és abban a magyar államhatárokról írott dolgozatát – modern, maradandó értékűvé. Tegyük hozzá, hogy e téren Somogyi Endre nem volt egyedül saját korában, mert hasonlóan kettős szemléletet képviseltek a határokkal foglalkozó egyéb alkotások is, úgy a civilek, mint a katonák világában.

A hazánkban a nem katonák által folytatott katonai tárgyú geográfia szakirodalmának jelentős alkotása *Tóth Zoltán* 1917-ben publikált tanulmánya.⁶ Az írás terjedelmes elméleti fejtegetések mellett az első világháborúba sodródott, még az egész Kárpát-medencét kitöltő Magyarországnak – főleg katonai – védelmének geográfiai alapjairól szólt. A bizonyos katonai műveltséggel is rendelkező Tóth Zoltán fiatal hadtörténésként publikált tanulmánya mind tartalmát, mind pedig szemléletmódját illetően figyelemre méltó alkotás.⁷ Egyszerre hadelmélet, politikai geográfia és katonaföldrajz. Tóth a modern, a Clausewitz nevével fémjelzett katonai gondolkodást igyekezett összeegyeztetni a medencét kitöltő állam geográfiai viszonyaival s ennek során tért ki a természetes határok védhetőségének kérdéskörére. Érdekessége a dolgozatnak, hogy amikor a Kárpátok kérdéseiről szólt, akkor egyértelműen a katonai védelem technikai kérdéseire fókuszált: ezen a ponton erősen katonai hadművészeti szempontot érvényesített.

Bizonyos fókig e fenti kettős szemléletmód jellemzi *Holéczy Ödön* – akkoriban vezérkari szolgálatot teljesítő honvédtisztünk – államhatárokról írott dolgozatát is,⁸ amely főleg a kis államok határvédelmével és annak földrajzi alapjaival foglalkozott. Holéczy írása elsősorban a határ fegyveres védelmének problémáját taglalta, de a már többször említett kettős, egyfelől katonai geográfiai, másfelől a politikai földrajzi szemléletmód alkalmazása így is jól tükröződik benne. A szerző a Somogyi Endre-féle integrált katonaföldrajzot követi – írásában neve pontos megjelölésével hivatkozik rá –, ám sorain már érezhetőek a kor hadügyének jelentős változásai; a gépesítés rohamos terjedése a fegyveres erőknél, a légi-erő nyújtotta új lehetőségek kiaknázására irányuló törekvés. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy a tanulmány ugyan sokat elmond a határvédelem kérdéséről, ám mégis képtelen azt úgy egységes hadművészeti, mint átfogó katonaföldrajzi rendszerre alakítani.

Katonai geográfiánkban – az államhatárok kérdéskörét illetően – jelentős változást a hidegháború évtizedei hoztak, amelyek nem teremtettek kedvező légkört a katonaföldrajzi gondolkodás fejlődéséhez. Más helyen már leírtuk, hogy a kor hadügyének belső, eljárásbeli kényszeireiből adódóan ezekben az évtizedekben a katonaföldrajzban – hazánkban éppen úgy, mint külföldön – a katonai élet napi igényeinek kiszolgálása és ennek eredményeként a hadművészeti szempontú megközelítés hódított teret.⁹ Mindez pedig oda vezetett, hogy a kor katonaföldrajza – jóllehet hivatalosan mindvégig megőrizte oknyomozó szemléletét, de – egy kissé topográf-

fiai jellegű lett, s megszűnt korábbi, szoros, a politikai földrajzhoz fűződő kapcsolata. Ugyanakkor elsősorban a fegyveres erők rohamos technikai fejlődéséből, valamint a termonukleáris hadművelleti elképzelések térhódításából adódóan az államhatárok kérdésköre mintegy kikerült a magyar katonaföldrajz figyelmének középpontjából.¹⁰ A jelenség egyébként világméretű lehetett, s Európában csak néhány olyan semleges állam, mint Ausztria és Svájc tartotta hadművészeti szinten is fontosnak az államhatárok fizikai védelmét. Földrajzi viszonyaik sok helyen eleve kedveztek is ennek, és ez tükröződött katonai doktrínáikban.¹¹

Az újabb, a harmadik világháborúra készülő koalíciók fegyveres erői számára a határ másodlagos kérdéssé vált, s így a katonaföldrajzban is más problémák, elsősorban az atomháborús viszonyok, valamint a nagy gépesített kötelékek geográfiai feltételrendszere került előtérbe.¹² Az államhatár pusztán közigazgatási, politikai elválasztó és elkülönítő vonallá egyszerűsödött, amelyre a katonaföldrajz egyetlen szempontból figyelt: milyen közvetlen hatással lehet a fegyveres küzdelemre.¹³ Ahogyan akkoriban fogalmazták: „...A korszerű háborúban a határok jelentősége csökken, mert nem megfelelően előkészített határvédelem esetén a nagy hatóerejű fegyverekkel és harcjárművekkel felszerelt csapatok azt néhány óra alatt leküzdhetik. A határok katonaföldrajzi értékelésénél elsősorban a mozgást gátló természetes és mesterséges akadályokat kell figyelembe venni...”¹⁴ Ugyanez a merev, hadművészeti központú megközelítés él napjaink magyar katonaföldrajzában is, amelynek mintegy másfél évtizeddel ezelőtt kiadott kézikönyvében a határok kérdése a fegyveres küzdelem problémakörére leegyszerűsítve jelent meg.¹⁵

3. Biztonság és államhatár a politikai földrajzban

Az államhatárok kérdését a katonaföldrajz viszonylag egyoldalú szemléletmódjával szemben a politikai geográfia sokkal árnyaltabban kezeli és általában különböző funkciói (védelmi, elválasztó, összekapcsoló) felől közelít hozzá.¹⁶ Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a határ kérdését gyakran összeköti az állam földrajzi terével, mintegy annak szerves részének tekinti azt.¹⁷ A határok kérdéskörének összetett jelenségére már a múlt század első felében felhívta a figyelmet a kor neves politikai földrajzosa, *Robert Sieger*.¹⁸ Írásában – más tényezők mellett – azt hangsúlyozta, hogy az állam terének szerves része az államhatár, amely sokszor periférikus területként szerveződik, és gyakran nem esik teljesen egybe a természetes határokkal. Ő figyelmeztetett arra is, hogy a határok ugyan lehetnek természeti tényezők által meghatározottak, ám a természet soha nem írja elő, nem erőlteti az emberi határ kijelölését. Ez már az ember dolga, aki akkor jár el helyesen – fűzzük mi hozzá –, ha a határ kijelölésekor épít a természet nyújtotta előnyökre. Ez lesz az a pont, ahol a határok – mint földrajzi faktorok – kérdésköre messze túllép a katonaföldrajz keretein, mert ez utóbbi, mint láttuk, pusztán a katonai védelem technikai megvalósíthatósága felől közelít a határ kérdéséhez. Ám, ami ebből a szempontból jó katonaföldrajzi határ, az egyáltalán nem biztos, hogy kedvez a térben ható társadalmi, gazdasági kapcsolatoknak, ezért egyáltalán nem biztos, hogy kedvező politikai nézőpontból, vagy éppen az egész társadalom szempontjából. Ráadásul, ami első pillantásra kedvező katonaföldrajzi határnak tűnik, arról gyakran kiderülhet, hogy a magasabb stratégia szempontjából egyáltalán nem az, sőt politikai tekintetben egyenesen káros is lehet. Úgy véljük, hogy e problémahalmaz megoldásában a politikai földrajz egyes megállapításai vihetnek előre, nevezetesen azok, amelyek a társadalom védelmi tevékenységéhez kapcsolódnak. Mindennek pedig legfontosabb indoka az a tény, hogy a hadügy önmagában véve nem azonos a fegyveres küzdelemmel, mint ahogyan az ezzel gyakran összekevert háború sem azonos a pusztai fizikai erőszak alkalmazásával. Ezek belső tartalma jóval túlmutat a hadművészeti kérdéseken és valójában a hatalomgyakorlás és

az államok közötti kapcsolatok egyik, még ha korunkban nem is a legfontosabb fajtáját jelenti.¹⁹ Erről állapította meg *Carl von Clausewitz* híres művében: „...a háború nem más, a politikai érintkezésnek más eszközök beleelegyítésével való folytatásánál. Hangsúlyozzuk, más eszközök beleelegyítésével, és ezzel egyszersmind azt is állítjuk, hogy a politikai érintkezés magával a háborúval nem szűnik meg, nem alakul át másvalmivé, hanem lényegében tovább is megmarad, bármilyenek legyenek is az alkalmazott eszközök, és a hadiesemények az ő irányvonalaihoz kötve haladnak a háborún át a békéig...”²⁰ Modern korunkban a hadügy – ha belső logikáját tekintve nem is, de – eszközrendszerét tekintve oly nagy mértékben átalakult, hogy teljesen előtérbe kerültek a nem fegyveres küzdelem útján történő katonai hatalomgyakorlás, nyomásgyakorlás eszközei, amit napjaink és a huszadik század hadtudományi rendszerei az indirekt, vagy más, még a Clausewitz által használt fogalommal élve kifárasztó hadviselésnek neveznek.²¹

Mi köze a fenti, röviden leírt, látszólag pusztán hadelméleti tényeknek az államhatárok geográfiájához? Leginkább annyi, hogy mindkét esetben a hatalomgyakorlás eszközéről van szó, s e két eszköz ráadásul – a valódi politikai életben – szorosan össze is kapcsolódhat. Az államok közötti politikai érintkezés terén a határ védelmi funkciója még korunkban is elképzelhetetlen a fegyveres erők nélkül, mint ahogyan az állami hatalomgyakorlás is. Így tulajdonképpen elmondhatjuk: amelyik állam kellő eszközrendszerrel – beleértve az erőszakszervek sorát is – rendelkezik, az képes szavatolni határait, az képes a határai által körbezárt földrajzi tájakat uralni. Ez az utóbbi felfogás nem új a geográfia történetében. A múlt század jelentős politikai földrajzi és geopolitikai összefoglalói tekintették így az állam, az állam által kitöltött tér, a hatalomgyakorlás és -kifejezés eszközei egységét.²² Sőt, e szemléletmód még a múlt század második felének meghatározó politikai földrajzi monografikus összefoglaló művére is jellemző volt:²³ az államhatárra a hatalom biztosításának egyik jelentős földrajzi faktoraként tekintettek.

Ám a hatalomgyakorlás és a hatalom biztosítása szempontjából határ alatt nemcsak a katonai értelemben vett határt értették, hanem azt az összetett geográfiai faktort, amelyet már Ratzel politikai földrajza is ismert, s amelynek – ma már tudjuk – külön kultúrtörténete van.²⁴ A kérdést hazánkban legutóbb exponáló *Dövényi Zoltán*²⁵ – elsősorban a már többször hivatkozott *Schwind-féle* államföldrajzi összefoglalásra támaszkodva – úgy foglalt állást, hogy kezdetben, így például a római limes, valamint a kínai Nagy Fal esetében, még inkább védelmi vonalról, mintsem határról beszélhetünk. A középkori Európában tűnik fel az államok földrajzi peremein az úgynevezett határtérségek övezete (német területen a Markok, magyar vidékeken a gyepük), amely egyfajta senki földjeként szolgálta a társadalom védelmi igényeit. A ma ismert, úgynevezett vonalas vagy lineáris határ már az újkor terméke, és – fűzzük hozzá – azé a koré, amelyet a hadtörténészek a metodista hadművészet korának (17–18. század) neveznek. Ez éppen azt az időszakot jelenti, amikor a kor hadművészeti problémáiból eredően megnő a hadszíntér földrajzi viszonyrendszerének fontossága, ebből eredően felértékelődik, mintegy a hadtudomány legfontosabb területévé válik az erődítéstan (fortifikáció), és mindennek eredményeként jelentősen fejlődik a kartográfia tudománya.²⁶ Az éles állami, társadalmi, kulturális elkülönülést feltételező vonalas határok kialakulásához azonban kellett még egy tényező: az európai kultúrkör nemzetei éppen ekkoriban kezdenek ráébredni – a mai értelemben vett – nemzeti identitásukra. A technikai és kulturális fejlődés nyújtotta lehetőségek mellett ez a tömegérzés lesz az, amely felerősíti a határok, határvidékek bizonyára addig is meglévő, ám kevésbé fontos funkcióját, az *elkülönítést*. Ahogyan erősödik ennek érzése, ahogyan egyre nagyobb szerepet kap a népek életében a nemzeti gondolat, úgy tökéletesedik, fejlődik a határ kijelölése is, és úgy lesz egyre fontosabb a mérnöki pontossággal számított és kitűzött határok léte. E folyamat figyelhető meg a magyar államhatárok históriájában is.²⁷

Az állam területi kiterjedésének és hatalmának biztosítására a politikai földrajz, valamint a geopolitika azonban a vonalas vagy lineáris határ kitűzésén túl más geográfiai eljárásokat

és jelenségeket is ismer. Ezek létét – egyebek mellett – egy fontos katonaföldrajzi tényre lehet visszavezetni, nevezetesen arra, hogy pusztán katonai erővel a terepen meghúzott vonalat, haladjon az akár a védelem számára legkedvezőbb helyeken is, szinte lehetetlen önmagában megoltalmazni. Ennél legfeljebb – és ez eddig hadtörténelmi kortól független jelenség – a valójában jelentéktelen katonai erőket lehet feltartóztatni.²⁸ Ebből pedig egyenesen ered, hogy a határ védelmi funkciójának betöltéséhez más eszközök és módszerek is szükségesek, mint a fegyveres erők. Néhány olyan eljárásról, mint amilyen például részben a Vauban által a 17. században kiépített francia erődrendszer,²⁹ ami elsősorban katonaföldrajzi kategória, a politikai földrajz az alábbi főbb védelmi metódusokat ismeri.³⁰

Az állam védelmi mechanizmusának sajátos eleme az ütköző állam (*geopolitikai pufffer*), vagy zóna kialakítása, illetve létrejöttének eltérése. Megszületéséhez két feltételnek kell leginkább teljesülnie. Először annak, hogy az adott állam peremtértségén – a szomszédokkal szemben – hatalmi vákuum lépjen fel, másodsor pedig az, hogy legyen olyan átmeneti terület a periférián, amely nem szervesül egyik állam földrajzi térszerkezetébe sem. A geopolitikai pufffer azonban nemcsak a védelmet szolgálja. A perifériák közül benne testesül meg leginkább a határ két legfontosabb funkciója, az elválasztás és összekötés, mert a hosszabb-rövidebb béke időszakaiban általában az ilyen puffereken élénk gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok ívelnek át. Mindennek kontinensünkön nagyon szép példája Hollandia, Belgium és Luxemburg, amelyek a történelem folyamán átmeneti, ütköző térségből alakultak a ma ismert önálló államokká.

A földrajzi biztosítás másik faktora az úgynevezett *természetes határok* sora. Főleg a politikai publicisztikában vitatkoztak és vitatkoznak róla sokat: nagy indulatokkal és sokszor oly kevés geográfiai tudással. Az állam biztonságát, hatalmát erősítő természetes határok valóban léteznek, de ezek azokat a kietlen vidékeket jelölik, ahol jóformán nem él ember. Egyes sarkvidéki tájak, a nagy kiterjedt sivatagok és mocsárvidékek, a valóban járhatatlan magas hegységek és őserdők tartoznak leginkább ebbe a kategóriába. Nyilvánvaló, hogy ilyen területek elérése, majd bekebelezése kedvező lehet abból a szempontból, hogy az állam határai a senki földjére néznek. Ez a védelem és az elzárkózás tekintetében kedvező, ám a másik jelentős funkció, a más népekkel, országokkal való kapcsolattartás szempontjából már káros lehet. Ennek geopolitikai példája az egykori Szovjetunió néhány déli, mára részben önállóvá vált tagköztársasága – Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán –, amelyek a sivatagos vidékek alkotta zárt geopolitikai határtérségben jöttek létre.

A természetes határok kérdéskörénél célszerű megjegyeznünk azt a politikai földrajzi és geopolitikai trivialitást, hogy a folyó általában nem elválaszt, hanem összeköt. A vízfolyások csak katonaföldrajzi értelemben jó határok: markánsan jelennek meg a tájban és leküzdésük bonyolult katonai szakmai feladat.

Az állam hatalmának növelésére és így földrajzi biztonságának fokozására szolgál az *államhatárok lekerekítése*. Ismét nem pusztán katonai kérdés, jóllehet van annyi katonaföldrajzi alapja, hogy egy állam határainak vonalvezetése minél inkább közelít a körhöz, a területhez képest annál rövidebb lesz. Ebben a tekintetben negatív példa lehet Chile, míg a pozitív példát éppen keleti szomszédunk, Románia adja. Ám a határok lekerekítése soha nem pusztán katonai szempontok alapján történik, abban mindig benne van valami más gazdasági, hatalmi törekvés is. Ennek példája Bosznia-Hercegovina okkupációja 1878-ban, amivel nemcsak az Osztrák-Magyar Monarchia egyébként katonaföldrajzi szempontból rendkívül kedvezőtlen déli határainak egy részét igazították ki, hanem egyben előkészítették a birodalom érdeklődésének fokozatos Balkán felé fordulását is.

A fenti példa vezet át a következő elemhez: a geopolitikai (geostratégiai) *glacishoz*. Ez legtöbbször a határvidékekből kiugró jelentős méretű területet jelent, amely mint valami bástya a várfalon, úgy helyezkedik el a határon. Jóllehet ennek is lehetnek kézenfekvő

katonai okai, de itt is az adott térségben történő erődemonstráció és akaratérvényesítés, a befolyás megszervezése a fő tartalmi elem. Az előző példa – Bosznia és Hercegovina – mellett ilyen Európa történelmi térképén az Osztrák Császársághoz csatolt Galícia, vagy éppen Törökországnak a Boszporusz balkáni oldalán megmaradt kis darabja.

Az államhatalom földrajzi biztosításának utolsó eleme, a *területi kiegyenlítődés* már a geográfiai potenciálok körébe vág. Magát a jelenséget a két világháború közötti geopolitika kapta fel, és alapjául az a megfigyelés szolgál: ha egy állam erősebb vetélytársával szemben egyik határa mentén területet veszít, akkor – mintegy önkéntelen reakcióként – egy másik, nála gyengébb állammal szembeni határa mentén szinte ugyanolyan méretű területtel kárpótolja magát. Ennek sokat emlegetett példája, hogy amikor az Osztrák Császárság a 19. század közepén Észak-Itáliában elveszíti Lombardiát és Velencét, akkor két évtizeddel később okkupálja Bosznia-Hercegovinát. A jelenség mögött az húzódhat, hogy főleg a huszadik század közepéig az európai kultúrkör embere szívesen gondolkodott úgy a földrajzi viszonyokról, hogy minél nagyobb a terület, annál nagyobb potenciált rejt magában. Ezért vélt minden területi veszteséget politikai, katonai kudarcnak, s ezért vélhette úgy, hogy a nagy földrajzi kiterjedés egyben nagy (állam)hatalmat, ezen át pedig nagy földrajzi biztonságot jelent.

4. Összegzés

Amint láttuk, a politikai és katonaföldrajz különböző, egymásnak látszólag ellentmondó megközelítéssel tárgyalja a határok kérdését. Az árnyaltabb, a sokrétűbb szemléletmód a politikai földrajzé. Ez utóbbi az államhatárt leginkább bonyolult jelenségek összességéből álló perifériaként értelmezi, amelynek fontos szerepe van az állam biztonságának, hatalmi helyzetének és felségjogainak megvalósításában, érvényesítésében, valamint demonstrálásában. Ebben a tekintetben a különböző geográfiai jelenségekkel – *pufferek, természetes határok, az államhatárok lekerekítése, glacisok és területi kiegyenlítődés* – a határ összekötő és elválasztó funkciója nem egyetlen mesterségesen kijelölt vonal mentén valósul meg. A sokféle módszer és jelenség azonban – egyebek mellett – az állam földrajzi védelmének feladatát is ellátja. Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk el, hogy bármilyen sokrétű funkciói is lehetnek egy adott határnak, az léteivel akadályozza a földrajzi tér belső szerkezetének fejlődését.³¹ Térhatások nélküli határ nem létezik. Ezt kell látnia a katonaföldrajznak is, amikor a határok kérdéséről szól, és azokat a terepen futó vonalakká igyekszik leegyszerűsíteni. Úgy tűnik, hogy a módszerek sokrétűségének felsorakoztatásával, a politikai földrajzi szemléletmód alkalmazásával lehet a határok térbeli következményeit jobban felmérni. Ha pedig így van, akkor a katonaföldrajznak érdemes lenne e szemléletet átvennie.

Jegyzetek

¹ Nagy Miklós Mihály (2004): A védelem földrajza. Új Honvédségi Szemle, 5. szám, 14–24. old.

² A katonaföldrajz fejlődéstörténetéről lásd: Siposné Kecskeméthy Klára: A katonaföldrajz alapjai. In: Tóth József (szerk.) (2002): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 43–68. old., Banse, Ewald: Entwicklung und Aufgabe der Geographie, Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft. Humboldt-Verlag. Stuttgart–Wien. 119. old.; Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály (1995): A magyar katonaföldrajz alapkérdésének változása és vizsgálati mutatói. Földrajzi Értesítő, 1–2. szám, 71–89. old.; Nagy Miklós Mihály (2006): Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó, Budapest. 93–141. old.; Uő. (2003): Egy évszázad katonaföldrajza. Földrajztanítás, 1–3. szám 17–20. old.

³ Gőcze István (1997): A komplex katonaföldrajz néhány elméleti kérdése. Földrajzi Értesítő 3–4. szám, 263–273. old.; Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály (1997): Földrajz és biztonság. Földrajzi Közlemények 3–4. szám, 219–226. old.

- ⁴ *Somogyi Endre*: Az országhatárok katonai jelentősége különös tekintettel Csonkamagyarországra. A Magyar Katonai Szemle 1931. évi 9. számának melléklete. Somogyi Endre katonaföldrajzi fel-fogásáról és életművéről lásd: *Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály* (1994): Az önál-ló magyar katonaföldrajz-tudomány jeles képviselője: Somogyi Endre. Hadtudomány 1. szám, 112–115. old.; *Nagy Miklós Mihály*: Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). Zrínyi Kiadó, Budapest. 167–188. old.
- ⁵ *Somogyi Endre* (1928): Magyarország és a környék államainak katonai földrajza. A szerző kiadá-sa. Budapest.
- ⁶ *Tóth Zoltán* (1917): Az államterület biztonsága. Földrajzi Közlemények 7–8. szám, 311–361. old.
- ⁷ Tóth Zoltánról, valamint Az államterület biztonsága című tanulmányának a magyar geográfia történetében elfoglalt helyéről lásd: Temesváry Ferenc: Tóth Zoltán. In. *Bodó Sándor–Viga Gyula* (szerk.) (2002): Magyar múzeumi arcképcsarnok. Pulszky Társaság-Tarsoly Kiadó, Budapest. 902–903. old.; *Nagy Miklós Mihály*: A Kárpát-medence földrajzi biztonsága a magyar földrajzi szakirodalomban. In. *Pap Norbert–Végh Andor* (2005): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferen-cia, A Kárpát-medence politikai földrajza, Pécs 2004. október. Pécsi Tudományegyetem Termé-szettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. 37–45. old.
- ⁸ *Holéczy Ödön* (1932): A határvédelemről. Magyar Katonai Szemle 9. szám, 5–15. old.
- ⁹ *Nagy Miklós Mihály*: Egy évszázad...
- ¹⁰ A hidegháború katonai és hadművészeti fejlődéséről és gondolkodásmódjáról lásd: *Fischer Fe-renc* (2005): A kétpólusú világ 1945–1989. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.; *Liddell Hart, Basil H.* (2002): Stratégia. Európa Könyvkiadó, Budapest. 487–564. old.; *Nagy Miklós Mihály* (2004): A katonai erőszak elmélete és a XX. század. Múltunk 4. szám, 146–175. old.; *Baldwin, Hanson W.* (é. n.): A holnap hadászata. Kossuth Kiadó, Budapest.; *Szokolovszkij, Vaszilij D.* (1964): Hadászat. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.; *Kovács Jenő*: A katonai gondolkodás feltéte-lei és eredményei (1957–1990). In. *Ács Tibor* (szerk.) (1995): A magyar katonai gondolkodás tör-ténete. Tanulmánygyűjtemény. Zrínyi Kiadó, Budapest. 180–194. old.
- ¹¹ A földrajzi viszonyok, az államhatár, a katonai doktrína összhangjának tekintetében elsősorban osztrák példával élünk. A szoros kapcsolat igen markánsan az úgynevezett Spannocchi-doktrínában jelent meg. Ennek elméleti alapjait lásd: *Spannocchi, Emil* (1976): Verteidigung ohne Selbstzerstörung. Carl Hanser Verlag, Wien. A harcéljárásokat illetően erre adott a földrajzi viszonyokra is nyitott magyar vá-laszt lásd: *Pusztai János* (1980): Támadás hegyes körzetekben. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest; *Har-math Ádám* (1985): Védelem erdős-hegyes körzetekben. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- ¹² A fent említett katonaföldrajzi kérdéskörök előtérbe kerülésének tükröződésével kapcsolatban v. ö.: *Hartmann, Günter* (1968): Harc és terep. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest; *Szántó Imre*: A korszerű háború hadszínterei. In. *uő.* (szerk.) (1969): Nemzetközi katonai almanach. Zrínyi Kato-nai Kiadó, Budapest. 88–99. old.; *Uő.* (1964): Az európai hadszínterek katonaföldrajza. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 17–152. old.
- ¹³ *Szántó Imre*: Az európai hadszínterek... 17–18. old.; *Uő.* (1958): Nyugati határaink katonaföld-rajzi értékelése hazánk megvédele szempontjából. Katonai Szemle 4. szám, 45–49. old.
- ¹⁴ *Szántó Imre*: Az európai hadszínterek... 18. old.
- ¹⁵ *Stefancsik Ferenc*: A környező államok határ menti területeinek értékelése katonaföldrajzi szem-pontok alapján. In. *Kozma Endre–Héjja István–uő.* (1993): Katonaföldrajzi kézikönyv. Zrínyi Ka-tonai Kiadó, Budapest. 121–175. old.
- ¹⁶ *Schwind, Martin* (1972): Allgemeine Staatsgeographie. Walter de Gruyter. Berlin–New York. 104–158. old.; *Schoppen, Werner* (1941): Zur Frage der Grenzen historischer und geopolitischer Untersuchungen. Zeitschrift für Geopolitik (a továbbiakban ZfG.) 1. szám, 37–39. old.; *Baumgart-ner, Franz* (1941): Grenzsetzungskunde ZfG 10. szám, 562–574. old.; *Pap Norbert–Tóth József*: Az európai államhatárok típusai. In. *Horváth István–Kiss Jenő* (szerk.) (2008): A baranyai állam-határ a XX. században, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi kon-ferencia előadásai. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest 7–10. old.; *Dövényi Zoltán*: A határ mint fikció és valóság. In. *Horváth István–Kiss Jenő* (szerk.): i. m. 18–20. old.; *Haushofer, Karl* (1939): Grenzen, In ihrer geographischen und politischen Bedeutung (Második kiadás). Kurt Vowinkel Verlag. Heidelberg–Berlin–Magdeburg.
- ¹⁷ Főleg Schwind idézett művén túl a tér és a határ problémakörének összekapcsolására vonatkozóan lásd még: *Fochler-Hauke, Gustav*: Staat und Raum. In. *uő.* (szerk.) (1959): Das Fischer Lexikon 14, Allgemeine Geographie. Fischer Bücherei KG. Frankfurt am Main. 315–316. old.; *Ratzel, Friedrich* (1896): Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten. Petermanns Geographi-

- sche Mitteilungen 5. szám, 97–107. old.; *Bartz, Karl* (1927): Die Entwicklung des französischen Staates und seine geographischen Grundlagen im Osten. ZfG. 1. szám, 44–52. old.; *Krug, Hans Ludwig* (1932): Was bestimmt Europas Grenzen? ZfG. 1. szám, 2–7. old.; *Bauer, Helmut* (1940): Die Geschichte der deutschen Westgrenze. ZfG. 6. szám, 247/259. old.
- ¹⁸ *Sieger, Robert* (1925): Die Grenze in der politischen Geographie. ZfG. 9. szám, 661–671. old.
- ¹⁹ *Nagy Miklós Mihály*: A modern hadügy mint a nemzetközi kapcsolatok rendszere. In: *Kovács Beatrix* (szerk.) (2009): „Társadalom és gazdaság – új trendek és kihívások”, Nemzetközi tudományos konferencia kiadványa. Eötvös József Főiskola Műszaki és Gazdálkodási Fakultás Gazdaságtudományi Intézet. Baja. 323–326. old.
- ²⁰ *Clausewitz, Carl von* (1962): A háborúról II. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 445. old. [Réczey Ferenc fordítása]
- ²¹ A hadügy belső jellegének itt említett változásáról részleteiben lásd: *Aron, Raymond* (1980): Clausewitz, Den Krieg denken. Propyläen. Frankfurt am Main.; *Liddell Hart, Basil H.*: Stratégia.; *Etzersdorfer, Irene* (2007): Krieg, Eine Einführung in die Theorien bewaffneter Konflikte. Böhlau Verlag. Wien–Köln–Weimar; *Schössler, Dietmar* (1991): Carl von Clausewitz. Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH. Reinbek bei Hamburg; *Keith, B. Payne-Watson, C. Dale*: Elrettentés a hidegháború utáni világban. In: *Baylis, John–Wirtz, James–Cohen, Eliot–Gray, Colin S.* (szerk.) (2005): A stratégia a modern korban, Bevezetés a stratégiai tanulmányokba. Zrínyi Kiadó, Budapest. 205–232. old.; *Greiner, Gottfried* (1966): Strategische Konzeptionen und Handlungsmöglichkeiten. Wehrkunde 6. szám, 287–293. old.; *Burnhauser, Anton* (1966): Grundbegriffe der Strategie, Ein Versuch zu ihrer Erläuterung und Abgrenzung. Wehrkunde. 10. szám, 510–516. old.
- ²² *Ratzel, Friedrich* (1887): A Föld és az ember, Antropo-Geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest; *Dix, Arthur* (1922): Politische Geographie, Weltpolitisches Handbuch. Druck und Verlag v. R. Oldenbourg, München–Berlin; *Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann* (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha.
- ²³ *Schwind, Martin*: i. m.
- ²⁴ *Schwind, Martin*: i. m. 104–109. old.; *Dövényi Zoltán*: i. m. 18–20. old.; *Milleker Rezső* (1917): A politikai földrajz alapvonalai. Csáthy Ferenc Könyvkiadóhivatala, Debrecen. 86–87. old.
- ²⁵ *Dövényi Zoltán*: i. m. 18–19. old.
- ²⁶ *Delbrück, Hans* (2003): Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte IV, Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon. Nikol Verlagsgesellschaft, Hamburg. 149–501. old.; *Perjés Géza* (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715). Akadémiai Kiadó, Budapest; *Klinghammer István–Pápay Gyula–Török Zsolt* (1995): Kartográfiatörténet. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Eötvös Kiadó, Budapest. 70–92. old.; *Nagy Miklós Mihály* (1997): Katonaföldrajz és a stockholmi dokumentumok (Gondolatok a történeti és a katonaföldrajzi szakirodalomról). Földrajzi Értesítő 3–4. szám, 289–293. old.
- ²⁷ *Suba János*: A magyar államtér elhatárolódásának kérdéséhez. In: *Gulyás László* (szerk.) (2007): „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” Nemzetközi tudományos konferencia. Eötvös József Főiskola, Baja. 439–443. old.
- ²⁸ E hadművészeti problémáról lásd: *Clausewitz, Carl von*: i. m. 245. old.
- ²⁹ *Braudel, Fernand* (2003): Franciaország identitása, Első kötet, A tér és a történelem. Helikon Kiadó, Budapest. 244–275. old.; *Hajnal István* (1988): Az újkor története. (Reprint kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest. 436–453. old.
- ³⁰ Az állam hatalmának, területének és határainak földrajzi biztosításáról lásd: *Dix, Arthur*: i. m. 164–187. oldal, valamint *Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann*: i. m. 21., 24., 27. térk. és 41., 45., 51. old.; valamint *Nagy Miklós Mihály*: A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In: *M. Császár Zsuzsa* (szerk.) (2009): Balkán Füzetek, Különszám I., Magyarország és a Balkán. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 48–56. old.
- ³¹ *Tóth József*: A magyarországi regionális fejlődéstörténeti vonatkozásai. In: *Perczel György* (szerk.) (1996): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 587–596. old.

SALLAI JÁNOS:^{*}
„Vasfüggöny” a magyar államhatár mentén

Abstract

It was 20 years ago, that the iron curtain was demolished and the citizens of the DDR were released. With this action we greatly assisted the union of the DDR and GDR, and the dissolution of the socialist community. The iron curtain was built at the beginning of the cold war after the Second World War. In 1960 the former mine field was changed to this electric alarm system, which was invented by the soviets. In 1988 the Hungarian world passport was established, which permitted the Hungarian citizens of free travel. It greatly reduced the significance of the iron curtain. Finally 1989 the iron curtain was demolished, which made it possible to bypass the wall of Berlin and later it lead to the release of the DDR citizens. The study presents the whole story from the mine fields through the demolition of the iron curtain and finally the release of DDR citizens.

Szónokyné Ancsin Gabriella tanárnővel az ismerkedésünk az államhatár, még pontosabban a magyar déli államhatár kutatásához kötődik. A magyar államhatárok kutatása hosszú ideig tabu téma volt, így a '90-es években viszonylatonként és korszakonként többen nagyon sok munkát végeztek el ahhoz, hogy mára kimondhatjuk, hogy lényegesen többet tudunk a XX. század egyik magyar katasztrófájáról, a trianoni békediktátumról, és annak következményeiről, a magyar államhatárokról. Különösen érdekesek a '90-es évek, amikor a trianoni következmények ismét a fókuszpontba kerültek és a déli határok mentén egy helyett 3 új szomszédos országunk lett. A déli határaink az ismert szocialista világrendszer belső zavarai folyamán erőrendszerré változott, majd az enyhülés következtében eltűntek az aknamezők, melyek helyett nyugaton, osztrák–magyar viszonylatban felépítették az Elektromos Jelzőrendszert (EJR).

Az idén 20 éve, hogy a szocialista táborban elsőként Magyarországon felszedték az EJR-t, amely kaput nyitott a szocialista tábor falain, és az NDK összeomlásához vezetett. E gondolatok vezéreltek abban, hogy Szónokyné Ancsin Gabriella tanárnőnek e téma megjelenítésével kívánjak minden jól 62. születésnapja alkalmából.

A vasfüggöny közgondolkodásban való megjelenése a II. világháború után a Winston Churchill fultoni (1946) beszédéhez kötődik, amikor is az angol politikus felismerve Európára váró jövőt kijelentette:

„A Baltikumtól Stettintől (Lengyelország: Szczeîn) az Adriánál levő Triesztig vasfüggöny ereszkedett le, a kontinens teljes szélességében. E vonal mögött van Közép- és Kelet-Európa ősi államainak összes fővárosa. Varsó, Berlin, Prága, Bécs, Budapest, Belgrád, és Szófia mindezen híres városok, környező népességükkel abban fekszenek, amelyet szovjet szférának kell neveznem, és így vagy amúgy, de mind ki van téve nem csupán a szovjet befolyásnak, de egy igen erős és egyes esetekben fokozódó mértékű moszkvai ellenőrzésnek is.” Később az ismert történelmi események kapcsán Ausztriából kivonultak (1955) a szovjetek, Jugoszlávia pedig csak részben kötődött a szocialista táborhoz.

1949 sorsdöntő volt mind a magyar, mind a nemzetközi politikában. Ekkor alakult meg

^{*} Dr. habil. ny. hőr. ezredes, címzetes főiskolai tanár – Kodolányis János Főiskola.

a NATO, és ekkora tehető, hogy a keleti és nyugati tömbök közötti válság elmélyült. Ennek lett a következménye az új magyar honvédelmi politika (hadseregfejlesztés), amely nem állt arányban a népgazdaság lehetőségeivel. Az akkor HM alárendeltségű Határőr csapatokat egymás után több alkalommal átszervezték, létszámát megemelték. Ugyanekkor Jugoszláviával elmergesedett helyzet a déli határőr csapatok megerősítését eredményezte. Magasfigyelő rendszert építettek ki, **műszaki zárat raktak** le, (védelmi berendezéseket létesítettek) a határ mentén 50–100 méteres sávban letarolták a növényzetet. Gyakorlatilag a déli határt ez időben lezárták. Ezzel párhuzamosan a nyugati határon aknazárat telepítettek, azaz felhúzták a „**vasfüggönyt**” és erő átcsoportosítást hajtottak végre, ám ennek mértéke nem érte el a déli viszonylatot. A lerakott gyalogsági aknamező, és botló akadályrendszer, azaz vasfüggöny érthetően keleten és nyugaton egyaránt az érdeklődés középpontjába került, melyet igazol a Kanadában megjelenő magyar nyelvű Hadak Útján 1953-ban kiadott egyik száma. E szerint: „*Mi is a vasfüggöny? Nem más, mint a magyar határt nyugat felé hermetikusan elzáró akadályöv. Ez az akadályöv a következőképpen tagozódik, ha valaki belülről kifelé akarja a vasfüggönyt átlépni, akkor először a letarolt sávra bukkan...ezután következik a jelzőrakéták sorozata...a rakétaövtől kb. 1 m távolságra következik az un. nyomsáv...ezután újra egy letarolt földszáv következik átlag 10 m szélességben...csak ezután következik a félelmetes drótakadály. Ez rendszerint kétsoros... A két drótsor közötti sávban vannak az aknák elhelyezve..Ezeket az aknákat még 1949–50-ben telepítették le.*”

A terepen a műszaki munkákat a Magyar Néphadsereg műszaki hadosztály 1. és 2. utászszázaljai kezdték meg. Először a magasfigyelőket (291darabot) állították fel az „**éles**” határ mentén, majd 1949 kora tavaszán megkezdtek a drótakadályok építését. A terveknek megfelelően a 356 km-es osztrák határszakaszon valamint a 630 km jugoszláv határszakaszon hosszában egy- és kétsoros drótakadályt építettek ki. A határvédelem és akadályjellegének erősítése érdekében 1949-től a nyugati, 1950 nyarától a déli szakaszon gyalogsági aknákból **aknamezőket telepítettek**. Az '50-es években megromlott jugoszláv-magyar viszony miatt a déli határ mentén az aknazár mellett kiépítettek egy erőd (védelmi) rendszert is, amelynek egyes elemei (bunker maradványok) ma is megtalálhatók a terepen.

Ezzel egy időben a magyar államhatár őrizetének szigorításában meghatározó szerepet játszott a Honvéd Határőrség 1950. január elsejével bekövetkezett Állam Védelmi Hatóság (ÁVH) alárendelése. A szovjet tanácsadók javaslatára eltávolították a tiszti állomány közel 50%-t és szinte valamennyi vezető beosztású tisztjét. Az 1950-re átalakított ÁVH Határőrségnél az alábbi jelentős változások következtek be:

- közös parancsnokságot hoztak létre a Belső Karhatalmi Parancsnoksággal;
- tovább növelték az erőösszpontosítást a déli és nyugati viszonylatban;
- 1000 fős létszámemelést hajtottak végre;
- erős, aktív határőr felderítő szolgálatot szervezettek;
- önálló kerület és zászlóalj parancsnokságokat hoztak létre;
- minden szinten kiépítették a politikai apparátust;
- zászlóalj és kerület szinten tartalék alegységeket és műszaki zárrendszer telepítésére, kiszolgálására szakalegységeket hoztak létre.

Az ÁVH Határőrségnek ebben az időben a következő műszaki-technikai berendezések álltak a rendelkezésre:

- **védelmi:** támpontok, tüzelőállások, lövészárkok-közlekedési árkokkal;
- **akadályok:** drótakadály, buktató drótakadály, spanyolbak, dróthenger, fatorlasz;
- **ellenőrző:** felszántott nyomsáv;
- **figyelő:** magasfigyelők, rejtett figyelőpontok;
- **jelző:** rakéta, elektromos jelzőkészülékek (ÁVH Határőrizeti utasítás 1954).

Az 1956-os évet többszöri szervezetváltozás, módosítás jellemezte. A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 1956 június 11-én kelt parancsa szerint: **a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése, nemzetközi feszültség enyhítése, és az Osztrák Köztársasággal a viszony javítása érdekében a déli és nyugati viszonylatban felszedték az aknazárat.**

A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsutasítást adott a magyar-osztrák határszakaszon a műszaki zár eltávolítására. A Minisztertanács határozata összhangban van Pártunk és Kormányunk, valamint a Szovjetunió és a szocialista tábor többi országainak külpolitikájával, amelynek alapja a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymásmellett élése, a nemzetközi feszültség enyhítése. A műszaki zár eltávolítása a Magyar Népköztársaság és az Osztrák Köztársaság viszonyának további megjavítását is célozza. A Minisztertanács határozatát a lakosság helyesléssel vette tudomásul.

(MNK Belügyminiszterének 45. sz. parancsa)

Ugyanebben az időszakban az alábbi utasítás kiadását követően a déli határövezet megszüntetésére is sor került.

A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 3185/III.12./1956. számú határozata alapján a határövezetet és a határövezetre vonatkozó szabályokat az alábbiak szerint módosítom.

- 1./ A 0390/1952. B.M. ü.cs. számú utasítással létesített határövezetet a Magyar Népköztársaság és a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság határa mentén, Zala, Somogy, Baranya, Bács-Kiskun és Csongrád megyék területére vonatkozóan megszüntetem.

A nyugati határszakaszon a magyar belpolitikai élethatásának jeleit, már 1956 előtt és észlelték a nagyszámú határsértők határterületen való megjelenésével.

A nyugati határszakaszon észlelt aktivitás 1955 november 15.-ig az 1954 évihez viszonyítva ugrásszerűen növekedett, amit bizonyít, hogy 1954-ben 393 főfelé irányuló határsértés történt, míg 1955 évben ezideig 687 fő lett elfogva. Ugyan így növekedett a büntetlen határsértések száma is. 1954.-ben büntetlenül elhagyta Népköztársaságunk területét 89 fő, míg 1955. eddig eltelt időszakában már 129 fő követett el büntetlen határsértést.

Mindez fokozódott 1956-ban amikor a belpolitikai feszültség már a Határőrség sor és hivatásos állomány körében is éreztette hatását, ám mindezzel az ÁVH Határőrség vezetése határozott intézkedéseket nem fogantatott, magára hagyta a végrehajtókat. Ilyen előzmények után az őrsők, Forgalom Ellenőrző Pontok állománya, vezetése a rádióból és a menekülőktől szerzett információt a kialakult helyzetről. Egyes tisztek felkészületlensége, negatív szemlélete, gyávasága több esetben tragédiához vezetett. A kellő irányítás nélkül maradt határőralekségek a legkülönbözőbb módon reagáltak a politikai eseményekre. A kialakult helyzet tovább súlyosbodott a november 04-n megindult szovjet támadással, az ország fokozatos megszállásával. **A nyugati határszakaszon sokszorosára nőtt az országot elhagyók száma.** A határőrzés ez időre elvesztette jelentőségét, mivel szinte ellenőrizhetetlenül haladhattak át a határon a tömegek. A harcok után hatalomra került vezetés legfőbb figyelmét a fegyveres szervek újjászervezésére fordította. Létrehozta a Fegyveres Erők Minisztériumát, amelynek alárendeltségébe került a Határőrség. Az 1957. évre is a határ-

sértők nagy mozgása volt a jellemző. 1957 tavaszán a Fegyveres Erők Minisztériuma megszűnt és újra a BM alárendeltségébe került a Határőrség. Az országot továbbra is jelentős számban elhagyók mellett többen meggondolták magukat és visszatértek. A határon azonban továbbra is a kifelé irányulók nagy száma volt a jellemző, **akik visszatartására az osztrák határszakaszon újra letelepítették az aknazárat.**

Az 1949-ben letelepített, majd felszedett és 1957-től újra letelepített aknamező a nyugati határszakaszon sok áldozatot követelt. A határsávban mozgó vadakon kívül sok esetben határsértést megkísérlő személyek, illetve estenként járőrök is áldozatul estek a felrobbanó gyalogsági aknáknak. Valószínűleg a nemzetközi helyzet enyhülése mellett a fentiek is szerepet játszottak abban, hogy az embertelen aknamezőt egy „humánusabb” rendszer váltsa fel.

A (MSZMP) Politikai Bizottság 1965. május 11-i határozata alapján 1965 augusztusától megkezdődött az aknamező felszedése és az elektromos jelzőrendszer megépítése, ami 1971-ben befejeződött.

Az újonnan letelepített elektromos jelzőrendszer (EJR) és az államhatár vonala közötti területen 33 lakott település „ragadt benn”, melyek lakosainak és a hozzájuk látogató állampolgárok a mozgása jelentősen korlátozásra került, csak a (zöld, vagy piros) **határsávi engedéllyel lehetett belépni** az így lezárt **határsávba**.

A műszakiak által szovjet mintára lerakott EJR-en „különböző változtatásokat hajtottunk végre annak érdekében, hogy alkalmazását eredményesebbé tegyük: így „bolgár léce” szereltünk fel a kisvadak ellen; aláásás elleni akadályt építettünk; mindkét oldalon összefüggővé tettük a vadterelő kerítést; tetőfa biztosító hurkokat szereltünk fel stb. Erőfeszítéseink ellenére az EJR jelzéseinek döntő többsége nem határsértőtől ered (vadmozgás, időjárási viszonyok, technikai hiba stb.). A gyakori jelzés, a többször megszakított pihenő negatívan hat az állományra, növeli fizikai, pszichikai megterhelését, áttételesen károsítja egészségi állapotát.” (HÖR Központi Irattár, 0022/43/1987)

Az EJR-el őrzött nyugati határ határőrizetét 4 (Csorna [majd Győr], Sopron, Szombathely, Zalaegerszeg) kerületparancsnokság őrsői hajtották végre. A kerületparancsnokok éves parancsaiban a következőképpen intézkedtek a „vasfüggöny” által lezárt terület őrzésére:

A nyomsáv és az elektromos jelzőrendszer összefüggő ellenőrzését reggel kivilágosodás után és este sötétedés előtt technikai járőrrel, egyéb esetekben – főleg ahol jelzés nélküli leküzdése várható – ki- és bevonuló vagy e célra vezényelt mozgó, gépkocsival megerősített járőrrel hajtják végre. A hivatásos állomány az elektromos jelzőrendszer vonalát hetenként, a külső drótkerítést és határjeleket havonta egy esetben ellenőrizzék. A külső drótkerítés kisebb rongálódásait folyamatosan javítsák ki. Biztosítsák az elektromos jelzőrendszer működőképességét, szervezzék meg a rendszeres karbantartást, javítást. Havazás esetén hozzanak létre hónyomsávot. Az állomány nyomolvasó készségét hetenként 2-3 esetben nyomolvasási gyakorlattal fejlesztik.

(Sopron 11. kerületparancsnok 1974. évi 01-es parancsa)

A kiadott parancs nap mint nap, fárasztó feladatokat rótt a személyállományra. Az EJR jelzését minden alkalommal ki kellett vizsgálni és folyamatosan biztosítani kellett a működést. Egy-egy határőr őrsön évente több. száz, illetve ezer jelzést is produkált a jelző rendszer, ám ennek csak kis része származott személytől, azaz határsértőtől.

Az 1980-as években bekövetkezett hazai és nemzetközi politikai változások egyre job-

ban negatív megvilágításba helyezték a nyugati határszakaszon fennálló EJR-t. Mind a határőr szakmai vezetést, mind a helyi és országos pártvezetést foglalkoztatta az EJR sorsa.

*„Az akkor már több mint 20 éves szerkezet össze-visszajelzett. Madarak, vadak és szél-
lökések akár naponta 3–4-szer is riasztották az ettől már kissé demoralizált állományt, így nyilvánvaló volt, hogy a vasfüggöny mind kevésbé felel meg a feladatnak, amire szánták.”*
(Székely János Hör. OPK visszaemlékezése)

Az EJR a '80-es évek végére azonban nemcsak technikailag, hanem erkölcsileg is el-
avult. Az 1988-ban bevezetett világútlevél szabad utazást biztosított a magyar állampol-
gárok számára, így az államhatár elválasztó szerepe jelentősen lecsökkent, az elfogott ha-
társértők nemzetiségi összetételében 90% feletti volt a külföldiek aránya ezekben az évek-
ben (főleg NDK, román állampolgárok).

Az erkölcsi és technikai elavulás mellett nyomós érvként szerepelt az EJR felszámolása
mellett, hogy jelentős kiadással terhelte volna a felújítás és a fenntartás az államkasszá-
t.

Az EJR sorsa az 1989 február 28-án megtartott MSZMP Politikai Bizottság ülésen vég-
leg megpecsételődött. Az ülésre a Belügyminiszter által a Határőrségről, határőrizetről
készített előterjesztés az **EJR fenntartását már határőrizeti szempontból sem tartotta
indokoltnak.** Az ülésen készült jegyzőkönyv szerint a Pol. Biz. *„Egyetért azzal, hogy a
Határőrség a nyugati és a déli viszonylatban is az állampolgárookra vonatkozó korlátozó
intézkedések megszüntetésével valósítja meg az államhatár eredményes őrzését. Szüksé-
gesnek tartja a határsáv, a határvizekkel kapcsolatos korlátozások felszámolását, az **elekt-
romos jelzőrendszer megszüntetését és 1991. január 1-ig történő lebontását,** nem tarja
indokoltnak a nyomsáv fenntartását sem nyugati, sem déli viszonylatban.”* (OL 288.f
5/1054. öe. 5–7)

A MSZMP Politikai Bizottság ülését követően a BM Határőrségnél számoltak azzal,
hogy a kormány az áprilisi ülésén foglalkozik az EJR lebontásával. A BM Határőrség
Törzsfőnöke erre vonatkozó feladattervet dolgoztak ki, amely **„Feladatterv”** preambuluma
szerint a Határőrségnek az alábbiakra számíthat:

- „az elektromos jelzőrendszer megszűnésével nem lesz technikai akadály a határ megközelítésének. A nyugati irány aktivitása várhatóan tovább növekszik.
- az összefüggő technikai jelzőrendszer hiányában, a magasabb egységek, alegységek előzetes intézkedési terveinek alapját képező információs rendszerrel számolhatunk,
- a határsáv nyugaton és délen történő megszüntetésével, a határ megközelítésében, sem magyar, sem külföldi számára nem lesz korlátozó jogszabály, növekedni fog az idegenforgalom. Szűkül a jogos feltartóztatások, előállítások lehetősége. Az elfogott tiltott határátlépési szándékának bizonyítása nehezebbé válik.
- minden valószínűség szerint szűkül a határterületi mélysége, a határőrség nyílt erői-
nek, eszközeinek alkalmazására a határvonaltól számított eddigieknél kisebb távolsá-
gon belül lesz lehetőség.
- az osztrák, jugoszláv határszakaszokon a nyomsáv megszűnik, az események regisztrá-
lására nem lesz lehetőség,
- a határsáv, a határvízi korlátozások teljes megszűnésével számolni kell a turizmus
növekedésével, új fürdőhelyek, kirándulóhelyek, üdülőtérületek kialakulásával, a
horgászok, halászok nagyobb számú megjelenésével, különösen a Fertő-tó, a Mura és
a Dráva térségben.
- a különböző korlátozások megszűnése után az állampolgárok jogosultak bármilyen
nem bűnös szándékkal az államhatár közelében tartózkodni. Ezért számolni kell a ha-
tárrend sértések számának növekedésével, árucsempészet kialakulásával, az osztrák
és jugoszláv viszonylatban is.

- az új módon jelentkező feladatokat a jelenlegi létszámmal és anyagi-, technikai biztosítási feltételekkel kell megoldani.” (Feladatterv az EJR határsáv, nyomsváv felszámolására, új határőrizeti rendszer kidolgozására BM Hőr. TÖF. 1989. március 9.)

A „**Feladatterv**” végrehajtására a felgyorsult politikai élet eseményei miatt kevés idő jutott. A preambulumban leírtakból jó kitűnik, hogy a BM Határőrség vezetése jól átlátta a helyzetet és gyorsan operatíván döntött az EJR felszámolásával és az azt következő helyzet kezelésével kapcsolatosan. Ismerve az események lefolyását megállapítható, hogy az előre jelzett, várható nehézségek bekövetkeztek, és nagy nyomást gyakoroltak mind az BM Határőrség vezetésére, mind a végrehajtó állomány tevékenységére. A jelzettek szerint az EJR lebontása, továbbá más magyarországi események vonzották nyugati határterületre az NDK és román határsértőket. Az események olyan nagy lendületet vettek, hogy a korábbi tervtől eltérően, a Határőrség nem várta be a (májusi) Minisztertanácsi döntést az EJR felszámolásáról, hanem a Győri Kerületparancsnokság működési területén, 1989. márciusban¹ Rajka térségében megkezdte a bontást, majd május 2-án a sajtó előtt Hegyeshalomban sorra került a „kerítés” oszlopainak felszedése.

A bontás olyan jó sikerült, hogy mikor sor került volna az osztrák és magyar külügyminiszter ünnepélyes drót átvágására, már elfogyott a „vasfüggöny”, ezért „*Alois Mock és Horn Gyula akkori külügyminiszterek ünnepélyes kerítésvágására kiszemelt szakaszon az elbontott helyére új szögesdrótot kellett húzni.*”

A csehszlovák, román és NDK-s politikai vezetés érthetetlenül állt a magyar döntés előtt, mert számukra előrevetítette a politikai rendszer hanyatlását.

A vasfüggöny felszedéséről a zalaegerszegi kerületparancsnokság rábafüzesi őrsparancsnoka a következőket tartotta fontosnak megemlíteni:

„Az EJR-t a zalaegerszegi határőr kerületnél elsőként, mint a rábafüzesi határőr őrsparancsnoka 1989. május 2-án 10.00 órakor kapcsoltam le.

Ezután kezdődött meg az EJR rábafüzesi határátkelő két oldalán lévő szektorainak lebontása.

A Határőr Kerület többi őrsén ezt követően került sor a lekapcsolásra. Az EJR-rel történő határőrizethez szorosan kapcsolódó nyomsváv művelése és ellenőrzése még több hónapig fennállt.

Ebben az időszakban az akkori NDK állampolgárai részéről óriási nyomás hárult ránk. Tömegesen jöttek, és akik elfogásra kerültek, visszairányítottuk őket az ország mélységébe.

Az NDK-állampolgárok a határterületen járműveiket elhagyták, melyeket a helyi lakosok egy csoportja előszeretettel kifosztott. A lakosok mellett esetenként 'elcsábultak' a hivatalos szervek emberei is.

Pl.: Egy mintegy 16 gépkocsiból álló konvoj megállt a Rábafüzeset Szentgotthárddal összekötő műúton és 70–80 fő, a határőr-járőrt szinte elsodorva – a fegyverhasználatot ekkor már betiltották – átrohant osztrák területre. A szentgotthárdi rendőrőrs udvarába bevitt gépkocsikat néhány rendőr kifosztotta, melynek következtében többeket elbocsátottak a testülettől.

Az NDK közvéleménye mellett annak hatóságai is tudomást szereztek arról, hogy a magyar–osztrák határon már nem gördítünk leküzdhetetlen akadályt állampolgáraik Ausztriába történő átjutása ellen. A helyzet tisztázására az NDK Határőrségének Országos Parancsnoka látogatást tervezett Magyarországon. Útitervében a rábafüzesi átkelő és az őrs határőrizeti rendszerének megismerése és annak hatékonysága is szerepelt. Mint őrsparancsnoknak, fel kellett készülnöm a neki történő jelentéstételre. Ez azt lett volna hivatott bizonyítani, hogy mi továbbra is eredményesen és kellő hatékonysággal lépünk fel állampolgáraikkal szemben.

Ezt a 'rózsaszín' jelentést aztán nem állt módomban megtenni, miután a látogatást az NDK feszült belpolitikai helyzetére hivatkozva lefűjták.

Mi határőrök a legnehezebb napokat velük kapcsolatban szeptember első hetében éltük át, hiszen a Magyar Kormány bejelentette, hogy kiengedi az NDK állampolgárait, nekünk azonban erre csak egy héttel később adott engedélyt. Ezekben a napokban emiatt több atrocitás érte határőreinket.

Az EJR felszedését követően, annak nyomvonalán a Rábafüzeset Szentgotthárddal összekötő műút mellett a hivatalos szervek, a helyi közigazgatás, a polgári és civil szervezetek, valamint a Határőrség hathatós segítségével és osztrák partnereink bevonásával egy „békéfasort” ültettünk.

Ezek a fák méltó emléket állítanak a két évtizeddel ezelőtti események résztvevőinek.” (interjú Kiss Károly határőr alezreddessel)

A vasfüggöny bontással párhuzamosan megszűnt a határsáv intézmény rendszere, és hazánk csatlakozott a Genfi Konvencióhoz, amelyek révén a polgárok az államhatár vonaláig akadálytalanul lejuthattak. Mindezek az 1989 nyarán tömegével vonzották az NDK-s állampolgárokat, akik így már könnyen lejuthattak az osztrák–magyar államhatárig, majd otthagyták a Trabantjaikat, Wartburgjaikat többségben sikeresen megkísérelték Ausztriába jutást.

Ebben az időszakban kiemelt kérdésként kezelték a fegyverhasználatot, amelynek oka, hogy egy esetben (1989. augusztus 21-én) tragédia következett be a nyugati határszakaszon, amikor is a határőr járőr fegyverhasználata során halásos lövésre került sor. A tragikus eset tapasztalata és a már sodródó események hatására a Határőrség Országos Parancsnoka felfüggesztette a fegyverhasználatot, és 1989. augusztus 21-én a Belügyminiszternek tett jelentésében előrevetítette az őszi eseményeket, amely szerint: *„a múlt hetek tömeges határsértési kísérletei az államhatáron egy különösképpen nehéz, estenként tarthatatlan helyzetet hozott létre. Az 1989. augusztus 18–20-i hérvégén, egy eddig példátlan mozgást és új elkövetési módszereket tapasztaltunk. Az NDK állampolgárok csoportos, erőszakos kitörési kísérleteket hajtottak végre.”* A jelentésben szerepelt időszakra, pontosabban **augusztus 19-ére** esett a **Pán Európai Piknik**, amikor a magyar oldalon Sopronpuszta térségében szervezett rendezvényen megjelent **NDK-s állampolgárok tömegesen, ellenőrizetlenül jutottak át Ausztriába**. Az ott kialakult helyzet a Határőrség történetében sorsfordítónak vált, hisz azt igazolta, hogy már nem lehet a régi feladatrendszer követelményeinek eleget tenni. Ezt követően Kelet-Európa eseményeit az NDK-s állampolgárok alakították azáltal, hogy elhagyva otthonaikat, tömegesen érkeztek Lengyelországba, Csehszlovákiába, és legtöbbször Magyarországra. A kialakult helyzet Magyarországon kezelhetetlenné vált és politikai megoldás igényelt. A Magyar Kormány által hozott döntés értelmében a **Magyarországon tartózkodó NDK állampolgárok 1989 szeptember 11-én 00.00 órától „további intézkedésig vízum nélkül, NDK és NSZK útlevéllel, személyi igazolvánnyal, a Vöröskereszt által kiállított utazási okmánnyal az átkelőhelyeken elhagyhatják a Magyar Köztársaságot.”** (BM Határőrség 11. Kerületparancsnokának **038/1989.** sz. intézkedése)

Mindez már az EJR felszedésének következménye volt, amely közvetve a Berlini Fal leomlásához, a két német állam egyesüléséhez, és a szocialista világrendszer felbomlásához vezetett. Mindennek 2009-ben 20 éve.

Nekrológ:

Volt egyszer egy vasfüggöny, amely politikailag és fizikailag is a hidegháború szimbólumává vált. A szabadságtudatra ébredt volt szocialista országok állampolgárainak első nagy lépése volt a vasfüggöny felszedése, a Berlini Fal lebontása, amely elősegítette Európa egyesülését. A lebontott akadályok mind kelet-európai államoknak, mind azok polgárainak visszaadták a szuverenitást, szabadságok. Mert *„az egyes ember szabadsága ott ér véget, ahol a másik ember szabadságát érinti.”* Ma nincs más feladatunk, mint tanulva a múltból örkölnünk kell az egyes emberek szabadsága és nemzetünk szuverenitás felett, együtt egymásért ez EU tagállamaival.

Jegyzet

¹ A pontos dátumról a visszaemlékezések eltérő pontossággal tudósítanak, ezért Vidus Tibor akkori Ker. PK. visszaemlékezését tartom fontosnak megemlíteni: „*Rajka, a Csehszlovák szakaszon indult meg az EJR bontása mintegy modellt képezve – mivel kell számolni, milyen problémák léphetnek fel; technológiai, ütemezés, felszereltség –, hiszen a hármass határ mellett 3.5 km hosszan is működött a műszaki zár. Ez a bontás még nem volt nyilvános. Március 23-án úgy kezdődött el hogy április második felére a 3.5 kilométeres EJR-nek nyoma sem maradt.*” (Egy kerületparancsnok visszaemlékezése. Határőr 1999/10.

Felhasznált irodalom

1. A drót. Határőr. 1999/10.
2. A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 1956. június 11-én kelt parancsa.
3. A nagy bontás. Ország-Határ. 1994/17.
4. A vasfüggöny elhallgatott bontása. FigyelőNet. 2007. május. 17.
5. Aknamezőktől az elektromos jelzőrendszerig. Ország-Határ 1994/23.
6. Andreas Schmidt-Schweizer: *Die Öffnung der ungarischen Westgrenze für die DDR-Bürger im Sommer 1989. Vorgeschichte, Hintergründe und Schlußfolgerungen.* In: Südosteuropa-Mitteilungen.
7. ÁVH Határőrizeti utasítás Budapest 1954.
8. Bilder von der österreichisch-ungarischen Grenze 40 Jahre „Eiserner Vorhang“ im Osten des Burgenlandes (1949–1989).
9. BM Határőrség 11. Kerület Parancsnokának 036/1989 intézkedése a kerület működési területén csoportosan, tömegesen megjelenő NDK állampolgárokkal szembeni eljárásra.
10. BM Határőrség 11. Kerület Parancsnokának 038/1989 intézkedése a 084. sz. géptávirati utasításban meghatározott feladatok végrehajtására.
11. BM Határőrség 11. kerületparancsnok 1974. évi 01-es parancsa. Sopron.
12. *Csapody Tamás* (2000): Határvédelem aknazárral (1949–1970) = Belügyi szemle. 64–69.
13. Egy kerületparancsnok visszaemlékezése. Határőr 1999/10.
14. Eiserner Vorhang. Wikipédia.
15. Előterjesztés az MSZMP Politikai Bizottsághoz a határőrizet hosszú távú feladataira. Belügyminisztérium 1989. február.
16. Feladatterv az EJR határsáv, nyomsáv felszámolására, új határőrizeti rendszer kidolgozására BM Hör. TÖF. 1989. március 9.
17. *Fixl Renáta–Sallai János* (2009): 20 éves a határnyitás. Budapest, kiállítás anyaga.
18. Határőrizeti speciális technika rendszertana. KLKF főiskolai jegyzet. Szentendre 1983.
19. História 2001/9–10. sz.
20. HÖR Központi Irattár, 0022/43/1987. sz. irat.
21. Interjú Székely Jánossal a Határőrség Országos Parancsnokával. 1997. 11. 05.
22. Jegyzőkönyv MSZMP Politikai Bizottság 1989. február 28. üléséről (kivonat) OL 288. f. 5/1054. ö e. 5–7.
23. Jelentés a nyugati határszakaszon kiépített EJR műszaki-technikai állapotáról, alkalmazásának tapasztalatairól. BM Hör OPK. 0076/11/1987.
24. *Kovács Éva* (2009): Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. História 2. sz.
25. *Kovács Imre* (1992): Déli határunk műszaki zárasi és erődítési munkái 1950–1955-ben. = Új honvédségi szemle. 1. 33–39.
26. *Maria Schüller* (1999): A soproni szögesdrót. Népszabadság 1999. 09. 11.
27. *Nagy László* (2001): A Páneurópai Piknik és az 1989. szeptember 11-i határnyitás. Soproni Szemle 1. sz.
28. *Orgoványi István* (2002): A vasfüggöny őrei. Rubicon. 20–25.
29. Rend-sz-ertelenül. Határőr 1999/10.
30. *Sallai János* (1995): Az elektromos jelzőrendszer. Főiskolai Szemle. Szentendre.
31. *Sallai János* (2009): Vom Verlegen der Minen bis zum Entfernen der elektrischen Signalanlage Die Geschichte des Eisernen Vorhangs Hanns Seidel Alapítvány Budapest.

32. *Schmidt-Schweizer Andreas* (2009): A „vasfüggöny” Magyarországon. História 2. sz.
33. *Schmidt-Schweizer Andreas*: Magyarország nyugati határrészének a megnyitása NDK-polgárok számára 1989 nyarán. kézirat.
34. *Suba János* (1998): Magyarország határain végzett aknatelepítési munkálatok műszaki-technikai biztosítása 1950-ben. = Új honvédségi szemle 8. 52–59.
35. SZ-100-as elektromos jelzőrendszer kezelési és karbantartási ideiglenes utasítása. Budapest BM Hőr OPSÁG. 1968.
36. Székely Jánossal a BM Határőrség Országos Parancsnokának javaslata a MNK BM államtitkárának. 076/13/1989.
37. Vasfüggöny a magyar határon. Hadak Útján, V. évfolyam, 53. sz. 1953. szeptember pp. 5–7.
38. Vasfüggöny. Wikipédia.
39. Volt egyszer egy EJR. Forrásgyűjtemény. Győr 1999.
40. *Zsiga Tibor* (1999): A „vasfüggöny” és kora. Hanns Seidel Alapítvány. Budapest

SUBA JÁNOS:^{*}**A trianoni magyar–román államhatár határjeleinek története 1921–25****Abstract**

Landmarks indicate national boundaries. They are supposed to visualise the frontiers of a country. Neighbouring states have good relations if the extension of the countries is clearly established. Therefore, boundaries are being defined by descriptions, maps and actual landmarks. The types (tergeminat, main, interposed) and forms of the boundary marks (stones) were established by the Hungarian–Roumanian Frontier Commission. On marshy terrain wooden boundary marks were used. Along the 10 sections of the 428 km border-line there were set as much as 3660 boundary marks.

1. Határjelek

A határjelek az államhatárok megjelölése szolgáló határjelzők. A határjelekkel történő rögzítésnek az a rendeltetése, hogy az államhatárt „láthatóvá” tegye.¹ A határvonal rögzítése különböző módon és formában történik. Az egyik módja a határokmányokban a másik a határjelekkel történő rögzítés.

Amikor két ország meghatározza a köztük lévő határt, akkor egyik fő céljuk a szilárd és végleges megoldás rögzítése (delimitáció). Azaz az állami hatáskörök térbeli érvényesítésének jogi és politikai rögzítése. Ez után a megvont határok térbeni megjelenítése és azok kitűzése következik (demarkáció), amelyet rendszerint az államok kétoldalú (néhány esetben többoldalú) bizottsága – a XIX–XX sz.-ban a „határmegállapító bizottságok” hajtottak végre.² A demarkáció eredménye a határ messziről láthatóvá tétele (abornement).

Az államhatárok megjelölése határjelzők, határjelek révén történik. Más jeleknek az állami határokon (állami címert viselő tábla elhelyezése, oszlopok, gyakran nemzeti színekkel kifestve, különböző táblák elhelyezése stb.) nincs határjelző jellege, csupán kifejezi az államhatárok irányát vagy figyelmezteti az embereket az államhatárok közelségére és helyére. A határjelek megjelölik az államhatárok vonulatának minden változását, azok áthaladását a vízfolyásokon és kommunikációkon és minden, topográfiaiilag jelentős helyen. A határjelek alakját, méreteit és idomformáját a szerződésekben határozzák meg, esetleg az érdekelt államok vagy azok szervezetei által megkötött más közös dokumentumokban.³

1.1. A határjelek elhelyezése

Az államhatárok közvetett megjelölésére szolgáló határjelek nem mutatják az államhatárok vonalát, azért, mert a határvonal mellett vannak lerakva. Csupán annak az államnak a kezdetét jelzik, amelyeknek a területére vannak elhelyezve. Az államhatárok megjelölését meglehet valószínűsíteni párosával, vagy hármasával elhelyezett jelekkel is, főleg azokon a helyeken, ahol az államhatár a határ menti vízbe belép, vagy onnan kijön, illetve a közös határvonalat a kezdetén eléri, vagy a végén azt elhagyja. A határjelek elhelyezését a terepen sok tényező befolyásolja, pl.: a vonalvezetés iránya, a határvonal helye, a terep jellegétől függően, közös folyók léte, a folyó vonalával megegyező vízi határszakai.

^{*} PhD, alezredes – Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

E tényezőktől függően megkülönböztetnek közvetlen és közvetett jelölési módokat. A közvetlen jelölési módot ott alkalmazzák, ahol a határjelek a határvonalon helyezhetők el. Alkalmazása rendszerint szárazföldi határszakaszon történik. Ebben a módban az egysoros elhelyezési formát alkalmazzák, és így elhelyezett határjeleket kétoldalú határjeleknek nevezzük.⁴

A közvetett jelölési módot rendszerint a vonalával megegyező vízi határszakaszon és közös utak mentén alkalmazzák. Ezen esetekben a határjelek nem helyezhetők el a határvonalon, hanem a folyók partjain vagy az utak két oldalán. Az így elhelyezett határjeleket egyoldalú határjeleknek nevezzük. Formáját tekintve ez a jelölés kétsoros. A határjelek távolsága a határvonaltól, de még a viszonylatokon belül is változik.

Az egyoldalú határjelek páros, vagy váltakozó határjelölésű rendszerben kerülnek alkalmazásra. A páros elhelyezésnek az a lényege, hogy a két szembe lévő határjel összekötő vonala a határvonalon merőleges legyen.⁵ Váltakozó elhelyezés, amikor a két határjel nincs szemben egymással és az összekötő vonalak nem merőlegesek a határvonalra.

A határjelek földmérési úton meghatározott pontokon általában az államhatár töréspontjain állnak. A határjelek pontos helye a határokmányokban van rögzítve. A határjeleket úgy állítják fel a terepen, hogy a földmérési úton bemért pont a határjel csúcsával vagy a fedőlapon lévő bevéssett kereszt metszéspontjával essék egybe. A kereszt középpontjából két irányban bevéssett vonala határvonal menetét mutatják. Ezekben az esetekben a határkő alatt geodéziailag biztosított jel hely helyezkedik el, amely mutatja a az államhatár pontos helyét, ez az ún. földalatti stabilizáció, amelyet a határkő felületén lévő kereszt alak jelenít meg, a kereszt mellett fel lehet tüntetve az államhatár vonalának irányára utaló jelzés is. Annak érdekében, hogy a terepen kitűzött és határjellel állandósított pontok maradandósága biztosítva legyen, a jelzések alatt a földben meghatározott mélységben úgynevezett földalatti jelet helyeznek el. Ez téglá, vagy keramit lap lehet, amelynek közepén bevéssett kereszt jelöli a földmérési pont helyét. A föld felszínén álló határjel megsemmisülés esetén a földalatti jel segítségével újból meg lehet állapítani a pont helyét. Földalatti jel nem minden határjelnél kerül alkalmazásra, hanem csak azoknál, amelyeknél ezt a határokmány előírja.⁶ A határjelek jogi védelem alatt állnak. Megrongálásuk szankciókat von maga után.

2. A magyar–román határmegállapító bizottság

A trianoni határvonal konkrét, részleges megjelölését, kitűzését, térképezését, a határokmányok elkészítését a Szövetséges és Társult Hatalmak által létrehozott nemzetközi határmegállapító bizottságok végezték, 1921–1925 között.⁷ A trianoni határkijelölés folyamatában a delimitációt, Románia irányában a HMB 1922. április 4-i ülésén fejeződött be.

A magyar–román határvonalat 11 szakaszra osztották fel, amelyet az ABC betűivel jelöltek. A szakaszok hossza a munkálatok folyamán változott, az M szakasz területét átutalták M-CS. HMB. hatáskörébe és így 10 szakasz (A-L) került a határokmányokba. A műszaki utasítás előírta, hogy a határvonalat 1–1 méteres (2 m szélességben) sávban meg kell tisztítani és minden művelés alól kivonni.⁸

A határvonal kitűzését, felmérését, térképezését az Országos Kataszteri Felmérés mérnökei végezték, magyar részről. A határvonal műszaki kitűzéséhez a HMB. részletes leírást adott ki. A műszaki csoport a megállapított vonalat fakarókkal (piquet) kitűzte, majd a határt a HMB bejárta, felülvizsgálta és jóváhagyta.⁹

3. A határszakasz rendszeresített határjelei

3.1. A határszakasz határköveinek leírása és jellemzése

A HMB. műszaki utasítása pontosan leírta a határkövek típusait.

1. Hármashatárkövek

1.1. **Északkeleti hármashatárkő** (magyar–csehszlovák–román határ közös pontján) A keleti (MO.CS.R.) hármashatárpont a Túr és a Hódos patak összefolyásánál vízmederben fekszik. Pontos fekvését három – egyoldalú háromszöget alkotó – gránitból készült reperkővel megjelölt középpontja adja. Rajta van az illető államok neve és címere és a trianoni békeszerződés aláírásának a napja. A csehszlovák oldalon ezenkívül a sevres-i békeszerződés aláírásának a napja is be van vésve.¹⁰

1.2. **Délkeleti hármashatárkő** (magyar–román–szerb–horvát–szlovén határ közös pontján). A hármashatárjel kiképzése emlékoszlopszerű. A terméskőből faragott határjel 10 darabból áll és súlya 22,24 mázsa. Amely 6 darabból álló 40 cm magas terméskő alapzaton áll. Ez alatt 60 cm vastag beton alépítmény van.

Ezenkívül, még kétféle határkövet különböztettek meg, a **főkövet** és a **közbeiktatott követ**. Minden 300–500 méternyire egy főhatárkövet helyeztek le, a szakaszt lezáró főkövet szakaszvégkőnek neveztek. A főhatárkövek közötti határrész kisebb töréseit mellékhatárkövekkel, ún. közbeiktatott határkövekkel állandósították.

2. **Szakaszvégkő** az a főkő amelyet a szakasz végpontján helyeztek el, mérete megegyezik a főkövekkel. Eltérés csak az évszámban van, 1922 helyett 1920. VI. 4. dátum szerepel.

3. **Főkövek** magassága 1,20 m, földfeletti része 0,50 m, felső lapél hossza 0,30 m. A főkövek felirata elhelyezés előtt következő volt: felső lapján középen egy kis kör, azon belül egy bevéssett kereszt, amely a pont középpontját jelzi. A függőleges ellentétes oldalakon M és R betű. A határvonal északi része felé néző, elülső oldalon az évszám: 1922. Hátsó oldalon a szakaszbetű és a sorszám, például: A 10, F 19. Elhelyezés után a felsőlap felületén a kő középpontjától előre és a hátramenő irány felé egy bevéssett vonás jelezte a határvonal irányát.

4. **Közbeiktatott kövek** magassága 0,60 m, földfeletti része 0,20 m, a felső lapél hossza 0,20 m. Felirat az elhelyezés előtt következő volt: felsőlap felületén középen egy kis kör azon belül egy bevéssett kereszt, amely a kő középpontját jelzi. Függőlegesen az ellentétes oldalakon M és R betűk. Hátsó oldalon a szakaszbetű és a sorszám szerepel A kő sorszáma a tört nevezőjében szerepel. Például: F 19

Elhelyezés után a felsőlap felületén a kő középpontjától előre és a hátramenő irány felé egy bevéssett vonás jelezte a határvonal irányát. Az utasítás előírta, hogy a köveket fehérre, a bevéssett betűket és a számokat pedig feketére kell meszelni.

5. Pilóták

A pilóták táblával ellátott határoszlopok, olyan területen kerültek elhelyezésre, ami nem volt alkalmas nagy számban a határkövek állandósítására, például a mocsaras területnél. A pilótákat a – határjelek minősége szerint – is megkülönböztetünk: Főpilótát és Közbeiktatott pilótát. Számozásuk megegyezik a fő és közbeiktatott kövekkel.

6. Reperkövek

Reperkövek az **egyoldalú** határjelek csoportjába tartozik. Egy állam területén kerül elhelyezésre a határvonal elméletileg meghatározott pontját, illetve az ott lévő határjel, (hármashatárkő, főpilóta) bemérését teszi lehetővé. A magyar–román határon az északi hármashatárkőhöz, és főpilótákhoz kapcsolódik. Így beszélhetünk hármashatár reperkőről és főpilóta reperkőről. A reperkő 120 x 25 x 25 cm, méretű műköoszlop. Egyik oldalon a szakasz betűjével, ellenkező oldalon a reperkő számával, például: P.P.3. Tetején a bevéssett kereszt jelzéssel.

7. Sokszögelési kő (poligon kő)

Mérete megegyezik a reperkövel, csak a jelölésében tér el. P.R. jelölésűek, és utána a kő száma.

3.2. A határszakasz határköveinek története

Az első műszaki tárgyalások során a határkövek előállítására és kiszállítására vonatkozó „Árlejtési feltételek” c. utasítást állították össze, amely 53 pontba szedve részletesen szabályozta a határkövek elkészítését ellenőrzését, átvételét, szállítását stb.¹¹ Az állandósítási határkövek megrendelése céljából kiírt pályázat 1921. decemberben lejárt. A pályázat eredményeként a legolcsóbb ajánlatot a Budapesti Melocco Péter cég adta, nagyhatárkő egységára 700 korona, kis határkő egységára 295 korona. A pályázat felbontását a magyar delegáció kénytelen volt két héttel elhalasztani, mert a pályázó cégek a pályázati feltételek szerinti két határkő mintát a nedves időjárás folytán nem tudtak beküldeni.¹² Később újabb és újabb szerződéseket kötöttek mindig meghatározott számú határkövekre, ez általában 50–100 db között mozgott. Például: 1923. jan. 13-án 50–100 db „műköből állandósítási köveket Budapesten vagonba rakva db-ként 3400 Koronáért ápr. 1-jéig elkészíti. Melocco Péter cementáru és építési vállalat RT.”¹³

A kereskedelemügyi minisztérium kérte a HMB.-kat, hogy a határköveket – tekintettel a másnemű határjelek magas költségeire – betonból, vagy vasbetonból készüljenek. A magyar határjelek tervei ennek megfelelően készültek el. A határkövek szállítására kiírt pályázat tartalmazta a részletes feltételeket, a határkövek részletes leírását, költségvetést és a szerződési feltételeket.¹⁴ A feltételek nagyon részletesek és aprólékosak voltak, hiszen az állam pénzéről volt szó, amiért a lehető legjobbat akarták lehető legolcsóbban, ezért például külön is lehetett pályázni a különböző határkövek fajtáira. Az árakat limitálták.¹⁵ A minőséget a mintapéldányok biztosították, amelyeket be kellett mutatni a HMB műszaki szakembereinek jóváhagyás végett. A háromszögelési pontok állandósítására szolgáló kövek szállítására 1922. ok. 1-jén érkeztek be az árajánlatok. A bizottság a beérkezett pályázatok közül Melocco Péter árajánlatát fogadta el, aki műköből 1 950 koronáért vállalta darabonként.¹⁶ A pilótákat román oldalról szerezték be, ahol a pályázatok közül a legelőnyösebb árajánlat a 3 m-es pilótákra 170 lej, a 3,5 m-es pilótákra 199 lej volt.

Az állandósításokhoz szükséges cementet és téglát szintén román cégek szállították Egy vagoncement (10 000 kg) 18 900 Lej 10 000 db téglá, darabonként 1,50 Lej-ért.¹⁷ Az állandósítás költségeinek a felét Románia fedezte. A vasúti szállításokat és egyéb fuvarát a békeszerződés előírása értelmében díjtalanul Románia végezte.

A határkövek átvétele – elvileg – a termelési helyhez eső legközelebbi vasút állomáson történt, de gyakorlatban sokszor előfordult, hogy a határvonal menti vasútállomásokon vizsgálták meg és vették át a határköveket. A vasúti szállítási költségek ilyenkor a HMB-ot terhelték. A kövek késedelmes szállításáért a vállalkozónak a kövek értékének 2%-át kellett büntetésül fizetni. Egyébként a szállításnál a m. kir. kereskedelemügyi minisztérium által kiadott és a vállalati úton végrehajtandó középítkezési munkákra és azokkal kapcsolatos szállításra vonatkozó általános, valamint a kőfaragó munkákra vonatkozó részletes feltételek voltak az irányadók.

Az „Árlejtési feltételek a magyar–román határra szállítandó határkövekről” utasítás ki-mondta, hogy a szállító kötelessége a köveket határra szállítása, a főkövek 150, a közbeiktatott kövek 300 darabonként csoportosítva¹⁸ Magyarországon 13 helyre, a román cégnek 14 helyre kell szállítani az 1500 db főkövet, és 3500 db közbeiktatott határkövet fele-fele arányban (750, és 1500 db) magyar és román területre.¹⁹ Magyar területen kölerakó állomás volt: Makó, Apátfalva, Csanádpalota, Mezőhegyes, Battonya, Elek, Gyula, Harsány, Biharkeresztes, Nagyléta, Nyírábrány, Vállaj, és Csenger. Román oldalon: Csanád, Tor-

nya, Kürtös, Ant, Ilye, Kötegyán, Nagyszalonta, Bihar, Bihardiószeg, Szaniszló, Nagykároly, Gilvados, Peleske, Mikola volt. Az első szállítmányt magyar részről Harsány és Biharkeresztes községekbe, román részről Bihar és Bihardiószeg községekbe kellett szállítani, ahol az átvételnek az üzletkötéstől számított két hónapon belül meg kell történnie. Az utasítás előírta, hogy az összes határkövek teljes szállítását 1922. szept. 1-jéig be kell fejezni.

A határvonal állandósítása sokkal tovább tartott, mint az várható volt. Ennek egyik oka a román delegáció által a magyar határkövek ellen emelt állandó kifogása volt. Az átvételi bizottság elnöke Saulescu román őrnagy volt, aki a magyar határköveket gyenge minőségűnek találta.²⁰ Azért nem akarta elfogadni, mert a külső borító réteg nem külön, hanem a belső borítóréteggel egy időben „döngöltetett” Ezért az átvételi bizottság többször Budapestre utazott. Külön kellett kirendelni egy beton szakértőt.²¹ Emellett a műszaki egyetem szilárdságtani laboratóriumában Zipernovszky egyetemi tanár végzett törési és nyomási próbákat. A kísérletek bebizonyították, hogy a kövek még az előírásosnál is erősebbek.²² Így sikerült 1922. aug. 21-én egyezséget kötni a román delegációval. Mivel a magyar kövek jóval erősebbek voltak a románokénál, végül a románok vették meg a megmaradt magyar köveket. Sőt 242 db megmaradt határkövet a Budapesti szabad kikötő kormánybiztosága 30 000 K-ért darabját átvette.²³

3.3. A határvonal állandósítása

A határvonalat a terepen határkövekkel és pilótákkal állandósították, kivéve ahol a határ menete természetes akadályt képez (folyó, mély vagy széles árok). Ezen helyeken a határvonal a folyó, vagy árok stb., mindkét oldalán elhelyezett poligon vagy reperkövekkel van megjelölve. Ahol a határ erdőn halad keresztül, a határ mindkét oldalán egy 4 méter szélességű sávban kiirtották az erdőt, és kivonták a mezőgazdasági művelés alól.

A műszaki utasítás szerint a kövek elhelyezéséhez általában szükséges egy elhelyező osztály hat emberrel (2 kőműves, 1 kőfaragó, 1 mázoló és 2 segédmunkás). Továbbá egy műszaki segédbiztos és egy segédtopográfus. A páratlan számú határköveket a román, a páros számú köveket pedig a magyar biztos felügyelete alatt helyezték el. Az elhelyezést egy nem érdekelt állam biztosja mindig ellenőrizte.²⁴ A beosztott segédszemélyzet mindkét biztos részére dolgozott. Az utasítás kiemelte, hogy a főkövek végleges elhelyezése a terep alakulathoz alkalmazkodik, úgy hogy a közbeiktatott és elhelyezett kövek látó távolságban legyenek egymástól. Jóváhagyás után a határkarók helyére vasbetonhatárköveket helyeztek el, és pedig úgy, hogy minden 300-500 méternyire egy főhatárkövet helyeztek el. A főhatárkövek közötti határrész kisebb törései ún. közbeiktatott határkövekkel lettek állandósítva.

A 428 km hosszú határvonalon 3660 határjellet helyeztek el a következő megoszlásban:

1226 főkö,

1968 mellékkő,

37 főpilóta,

20 mellékpilóta,

139 polygonkő (román),

131 polygonkő (magyar),

27 reperekő (román),

27 reperekő (magyar),

37 reperepilóta (román),

36 reperepilóta (magyar).

Továbbá 3 Triplex confinium (hármashatárjel), egy DK-i hármashatárkő, 2 reperkő (1 magyar, 1 román) és 9 szakaszvégek.²⁵

A munkálatok alatt egy külön beton állandósító osztály működött, mert szükségessé vált, hogy az Ecsedi-láp területén levő határköveket cement alapépítménnyel lássák el. Alapépítménnyel 106 főkövet és 172 mellékkövet láttak el. Ehhez felhasználtak 15 425 darab téglát és 11 510 kg cementet.²⁶

Mocsaras határrészeknél határkövek helyett táblával ellátott fapilóták lettek lehelyezve. A magyar és román határbizottság együttesen a pilóták lehelyezéséhez szükséges faanyagot 220 darab (200 nagy és 20 kis) tölgyfaoszlopot Romániában vásárolta meg, tekintettel arra, hogy ott a faanyag majdnem 50% -al olcsóbb volt. A mezőtelegi impregnáló telepen az oszlopokat a tartósság fokozása céljából kreozittal telítették. A pilóták beverését egy román utászkülönítmény végezte el.²⁷

Az állandósítás befejezése után felül vizsgálták az elhelyezett határjeleket, a felmerült hibákat kijavították. A műszaki utasítás előírta, hogy a munka befejezésével a határkövek elhelyezéséről határleírási jegyzőkönyvet kell készíteni, amelynek tartalmaznia kell minden magyarázatot és pótvázrajzot, hogy a kövek elvesztése esetén a pont újból fellelhető legyen.

A magyar delegáció működésénél a takarékoság volt az egyik legfontosabb irányelv. A munka mielőbbi befejezése és a költségkímélés szempontjából a műszaki delegáció jelentős eredményeket ért el. A határvonalon gyakorlott szakemberek dolgoztak. Az ő működésük eredményeképpen 135 km-rel dolgoztak többet a román félnél. A román osztályok 10–20 emberrel dolgoztak, magyar mérnökök csak 3 legfeljebb 4 embert alkalmaztak külső munkáknál. A határkaróknál tetemes megtakarítást értek el, mert a faanyagot készen kihegyezve igen olcsón vették a román határőröktől. A határvonal tisztítását majdnem mindig a románokkal végeztették el. Ahol a határvonal erdőségeken vonul keresztül, a tulajdonosokkal való megegyezés alapján a levágott famennyiség 1/3-ért a községek lakosai végezték az erdőirtást napszám nélkül. Az Ecsedi láp, valamint a Szikancsos ér betonalapozásához szükséges homok mennyiségét a román féltől szereztek be, díjmentesen.

Az antant bizottság által rendelt határkö mennyiségből a határvonal állandósítása után megmaradt 45 nagykö és 229 kiskövet régi olcsó korona árban kifizették. A fölösleges köveket a román–jugoszláv HMB-nak eladták. Az ebből befolyt összegből az összes sokszögkő, reperkő és háromszögelési kövek árát kifizették, és a még megmaradt tekintélyes összeget befizették az államkincstárba.

4. A határjelek utóélete

A határjeleket az idő és az emberi gondatlanság (pl.: kiszántás), sokszor megrongálta. Ezért időszakonként a két állam szakemberi felülvizsgálták és kijavították a határjeleket. Először 1937-ben történt meg.²⁸ A határjelek tovább is fejlődnek, tartósabb anyagokra (beton, vas,) cserélték ki, máshová is elhelyezték, de a méretük és a számozásuk nem változott.

Jegyzetek

¹ Suba János (2003): Az Államhatár megjelölése IN: Geodézia és Kartográfia LV. évfolyam, 3. szám, 31–33 p.

² Suba János (2001): A magyarországi határváltozások végrehajtói – a Határmegállapító Bizottságok a XX. században. In: Tanulmányok a XIX–XX. század történetéből. ELTE, 273–284. p.

³ Suba János: Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása In: Geographia generalis et specialis. Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára. Debrecen, 2008. (szerk.: Szabó József, Demeter Gábor) 381–386. p.

⁴ Suba János: Az állam szuverenitásának jelképe a földrajzi térben: az államhatár határjelei IN: *Jogtörténeti Szemle* 2007. különszám 55–63. p.

- ⁵ *Suba János*: A magyar–szovjet határ kijelölése, kitűzése In: „Földrajz és Turizmus”. Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 60 születésnapja tiszteletére. 299–311. p. Nyíregyháza, 2006.
- ⁶ *Suba János* (1996): „Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)” Budapest. Doktori értekezés (kézirat.) ELTE BTK könyvtár II. 21. p.
- ⁷ *Suba János*: A trianoni magyar–román határszakasz térképei és leírása In: „Táj, környezet és társadalom”. Landscape, Environment and Society. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzorasszony tiszteletére (Szerk: Kiss A–Mezősi G.–Sümeghy Z.) Szeged, 2006. 611–617. p.
- ⁸ *Suba János*: A trianoni magyar–román határ kitűzése 1921–1925. In: „Az Alföld történeti földrajza I–II.” II. kötet. 47–55. p. Nyíregyháza, 2000.
- ⁹ *Suba János*: Trianoni országhatár kitűzésének politikai és technikai kérdései. In: „Háború, Forradalom, Trianon” V. Magyar Rendvédelem-történeti Konferencia. Budapest, 1993. szeptember 21–23. Rendvédelem-történeti füzetek IV./5. szám (szerk: Dr. Újhelyi Gabriella). Budapest, 1994. 61–64. p.
- ¹⁰ Lásd az 5. jegyzetet.
- ¹¹ Magyar Országos levéltár (MOL.) K. szekciója (a polgári központi kormányhatóságok levéltára (1867–1945) (továbbiakban: OL.K.) a Határmegállapító Központi Iroda általános iratai (K. 478.) (továbbiakban: K 478) 532–1921. – Árlejtési feltételek.
- ¹² 534/hat-1921. OL. K. 478.
- ¹³ 502/1923. Szerződés OL. Magyar–román határmegállapító Bizottság iratai K. 51. (továbbiakban K 51.)
- ¹⁴ 789/C. határkövek szállítására kiírt pályázat OL. K478.
- ¹⁵ A kereskedelemügyi minisztérium szakértői szerint a szakaszhatárkő betonból készítve 540 Koronába, a közönséges határkő szintén betonból vasalással 120 Koronába kerül. Ugyanakkor felhívták a figyelmet a határkövek nagy súlyára (4,3 q, illetve 1,4 q) és javasolták, hogy esetleg a helyszínen, illetve a végleges helyükön volnának betonzandók. 83765/1921/II. Szám OL. K. 51.
- ¹⁶ 5 pályázat érkezett be, kettő műkőre, Melocco mellett a másik 25 000 korona volt, három cég mészkőből készítette volna el 2500–3250 Koronáért darabját. 434/hat/mű-1922. OL. K. 478.
- ¹⁷ 676/1923. A pályázat eredményei OL. K. 51.
- ¹⁸ Árlejtési feltételek OL. K. 478.
- ¹⁹ Kimutatás a határkövek szállításáról. OL. K 478.
- ²⁰ A határkövek nem csak rosszak voltak, de nem feleltek meg a műszaki utasítás előírásainak, hangoztatta a román fél. Az tény volt, hogy a határkövek nem feleltek meg a műszaki utasításnak szó szerint, de a célnak a műszaki bizottság véleménye szerint megfeleltek, sőt jobbak voltak, mint ha az előírások szigorú betartása mellett készültek volna el. Hosszas huzavona után elfogadták a magyar fél érvelését. 1490/hat.-1922. OL. K. 478.
- ²¹ A határkövekről szakvélemény 63.533r. 1922/Km. OL. K. 51.
- ²² A m. Kir. József Műegyetem műszaki mechanikai laboratóriumával kapcsolatos kísérleti állomás hivatalos bizonyítványa OL. K. 51.
- ²³ 3646/1925. OL. K. 478.
- ²⁴ Lásd a 6. sz. jegyzetet.
- ²⁵ Lásd a 9. jegyzetet.
- ²⁶ Lásd a 8. jegyzetet.
- ²⁷ Lásd a 6. sz. jegyzetet.
- ²⁸ *Suba János*: A trianoni határ határjeleinek felülvizsgálata a magyar–román határszakaszon 1937-ben In: „Az Európai és a magyar rendvédelem a XIX–XX. században”. Rendvédelem-történeti füzetek XII évf./15. sz. 2007. (szerk.: Dr. Suba János) Budapest, 2007. 200–204. p.

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN:*

A határok és a határon átnyúló kapcsolatok ártértékelődése Kelet-Közép-Európában

Abstract

On the basis of empirical research carried out in the border regions, euroregions and eurometropolises, elaboration of innovation oriented, cross-border economic development, human resource development and partnership programs can be a general aim. Supporting these aims was the ultimate goal of creating euroregions and eurometropolises in Western-Europe. The system of euroregions and eurometropolises has been spreading from Western-Europe to the Eastern territories in order that border regions can exploit the comparative advantages being present in border regions even better. The most important aim in border regions, euroregions and eurometropolises is to create an advantageous economic, innovative, academic and social climate by introducing various institutions that can widen the space of successful economy and human resource development, and together with this they can improve the success of regional development planning and human resource development in the border regions of neighboring countries.

Bevezetés

Nyugat-európai példák alapján azt reméltük – már a kilencvenes évek elején –, hogy a korábbi korszakkal ellentétben a határtérségekben sokoldalú interregionális kapcsolatok kialakítására lesz lehetőség, amelyeknek a Kelet-Közép-Európában megindult politikai változások adhatnak új dimenziót. Reményeink jórészt teljesültek, s napjainkra olyan sajátos geostratégiai helyzet alakult ki, amelyben alapvetően megváltoztak a határ két oldalán fekvő régiók kapcsolata. Együttműködésük a korábbiaktól lényegesen eltérő, új alapokon épülhet tovább a korábbi és az újabb NATO-kibővülés, illetve az EU-hoz való csatlakozások révén.

Magyarország és szomszédai viszonylatában a határregiók, eurorégiók és eurometropoliszok kialakulásának feltételei országonként eltérőek.¹ A hét szomszédos ország vezetői (néhány kivételtől eltekintve) politikai nyilatkozataikban támogatják az együttműködéseket. Azonban – Ausztria kivételével – szomszédaink új, vagy újjáalakult nemzetállamok, amelyek centralizáltan működnek, s a regionális és helyi szereplőknek csekély mozgásteret hagynak, a szubszidiaritás elvét nem alkalmazzák, ráadásul a határon átnyúló együttműködésekkel szemben nacionalista gyanakvással élnek. Így a CBC együttműködések gyakran látványos (állami szintű) deklarálása is alig-alig párosult tartalmi lépésekkel, s a diplomáciai jellegű kinyilatkoztatásokat inkább csak az EU-csatlakozást elősegítő PR-munka, illetve a „jó tanuló” imázsának megtartása részeként tekinthetjük.²

Pedig a világgazdaságban – s különösen Európában – olyan változások következtek be, amelyek sürgetően követelik a határok és a határon átnyúló kapcsolatok lényegi ártértékelését. Az egyre inkább elmélyülő – és meghatározó jellegűvé váló – nemzetközi munkamegosztás és térségi kohézió szükségszerűen a tőke, a munkaerő és a termékek határokon átvándorlásához vezet. A határterületek ennek következtében mélyreható funkcióváltozáson mennek keresztül, mert a továbbiakban már nem csupán az államok peremén fekvő

* DSc, egyetemi tanár – Debreceni Egyetem TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztés Tanszék.

periférikus térségek, hanem a nemzetközi munkamegosztás fontos transzferzónái, ahol a vállalkozások és az egyének költségtényezőiben kis távolságon belül is nagymértékű változások történhetnek.³ A határ ezáltal költségtényezővé vált, de egyáltalán nem közömbös ebből a szempontból, hogy milyen jellegű határról, illetve milyen kiépítettségű nemzetközi interregionális kapcsolatokról, eurorégiókról, eurometropoliszokról van szó a konkrét esetben.

Előzmények

Közép-Európa keleti részén az államszocialista rendszerben – a határ menti területeket teljesen figyelmen kívül hagyó – központilag irányított állami gazdaság (ágazati, nagyvállalati) döntései és a településfejlesztési források központi elosztása szabta meg a területi folyamatokat. A megyékre (megyeszékhelyekre) ruházott helyi érdekérvényesítés és a támaszkodás a helyi erőforrásokra, a megyei központi területekre korlátozódott. Éppen a periferezálódó térségek kerültek a legkevésbé közvetlen kapcsolatba a nemzetközi gazdasággal.⁴ Példaként említhetjük meg, hogy a Kárpátok Eurorégió területét kisebb-nagyobb határ menti megyék és vajdaságok alkotják, mégis a Debrecenben 1993-ban megszületett euroregionális együttműködést nem az érintett önkormányzatok vezetői, hanem az egyes országok külügyminiszterei írták alá. A helyi önkormányzati vezetők lényegében csak statisztáltak az aktusnál.⁵

Ugyancsak jellemzőnek tekinthető, hogy két határ menti romániai megye (Máramaros és Szatmár) vezetői kinyilvánították szándékukat a Kárpátok Eurorégióba való belépésre, azonban a román külügyminisztérium akkor megakadályozta őket ebben. Romániában az Emil Constantinescu által megbízott román kormányzat első megnyilatkozásaként hozzájárult a teljes jogú tagság helyreállításához, s így az érdekelt romániai megyék már 1998-tól teljes jogú tagként vehettek részt a Kárpátok Eurorégió munkájában. Ugyanígy a jobboldali Meciar kormány évekig akadályozta a kelet-szlovákiai tagönkormányzatok helyzetének normalizálódását.⁶

A rendszerváltást követően Kelet-Közép-Európa országai számára is szükségszerű kényszerré vált a határok, illetve a határtérségek átértékelése, a térségi kohézió erősítése. Az évtizedekig uralmon lévő szocialista gazdaság – a reál jellemző hierarchikus és centralizált struktúra következtében – teljesen érzéketlen volt a távolságokra, a földrajzi fekvésre. Az egyes országok gazdaságának integrálódása a nemzetközi munkamegosztásba az állami külkereskedelmi szervezeteken keresztül, azaz a fővárosokon keresztül történt. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok szempontjából nem volt jelentősége annak, hogy hol települtek a termelők, vagy a fogyasztók. Ebben a helyzetben az, hogy a szomszéd ország üzleti partnereitől egy határ menti termelő, vagy fogyasztó csak kis távolságra élt, lényegében semmilyen előnyt nem jelentett.

A rendszerváltást követően megszűnt a központi külkereskedelmi vállalatok monopóliuma, s a vállalkozások, sőt az egyének is direkt kapcsolatokat építettek ki a határokon keresztül. Ez az új helyzet követeli meg a határok és a határon átnyúló kapcsolatok lényegi átalakulását Kelet-Közép-Európában.

A rendszerváltozás másik következménye a magángazdaság elterjedése és belépése a nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszerbe. A magángazdaság elterjedése elsősorban nem az állami tulajdonú vállalatok privatizációjának, hanem az újonnan alapított magánvállalkozásoknak, valamint a „zöldmezős” külföldi tőkebefektetéseknek köszönhető. A magángazdaság telephelyválasztásában egyértelműen érvényesíti üzleti érdekeit, s jóval kevesebb települést (régiót) tart előnyösnek, mint korábban (a költségekre érzéketlen) állami gazdaság.⁷ Természetesen a határ mentiség sem érvényesül azonosan az egész or-

szágban, hiszen azok a térségek, amelyeknek adottságai hazai és nemzetközi – főleg kelet-közép-európai – viszonylatban versenyképesebbnek tűntek, ott a külföldi és a hazai tőke gyorsabban megtelepedett (pl. Lengyelországban, Szlovákiában, Romániában és Magyarországon a nyugati határ mentén). A magángazdaság kiépülésének még eléggé korai szakaszában van, s mai erősen polarizált települése később jelentősen oldódhat.

A határ menti térségek jelenlegi helyzete az EU keleti periferiáján

Kelet-Közép-Európában a CBC-kapcsolatokban jelenleg már a gazdasági, a K + F, az egyetemi és civil szereplők a meghatározók, ám ezek tulajdonviszonyaik szerint sokfélék, döntéseik autonómok. Megkezdődött a helyi (helyi tulajdonú, helyi döntésű, helyi kapcsolati hálózatra épülő) gazdaság kiépülése. Fontos szereplővé lépett elő a helyi önkormányzat, új szereplők a civil társadalmi szervezetek (helyi és tájegységi egyesületek, társulások). A változások dacára a határ menti területek érdekérvényesítése még ma sem kielégítő, s a dolgok természeténél fogva viszonylag kevésbé módosult a kormányzati szerep. Az átalakuló Kelet-Közép-Európában a területfejlesztés fő bázisai még ma is a költségvetési források területi újraelosztása, bár az EU fejlesztési alapok szerepe növekszik, amelyek jelentősen erősítik a térségi kohéziót.

Lényeges változás, hogy az autonómmá váló gazdaság egységei maguk döntenek el, hová települjenek, hol fejlesszenek stb. Világossá vált, hogy mely települések, térségek milyen előnyökkel rendelkeznek a különböző gazdasági tevékenységekhez. Ez már önmagában is a területi különbségek erősödéséhez vezet, mivel láthatóvá váltak azok a települési hátrányok, melyeket az állami tulajdonú gazdaság nem piaci jellegű települése és szociális paternalizmusa elfedett. Ennek ellenére Lengyelország, Szlovákia vagy Magyarország keleti határ menti területei a beruházások számára nem kínáltak valós előnyöket a kilencvenes években, de a harmadik évezred első éveiben sem. A legsúlyosabb munkanélküliség és elszegényedés azonban azokat a korábban is nehéz sorsú falusi régiókat sújtja, ahol megszűntek a termelőszövetkezeti melléküzemágak, a kisvárosi telephelyipart felszámolták, a statisztikai adatszolgáltatás alapján látszik, hogy a mezőgazdasági főfoglalkozásúak száma harmadára-negyedére csökkent 10–12 év alatt.⁸ Itt a legmagasabb a nem dolgozók, s a nem tanulók aránya a lakónépességből.

A regionális különbségek kialakulásának fontos oka a munkaerő képzettségének és az iskolázottságnak az eltéréseiben rejlik, amely az újdonságokra való reagálási képességet is befolyásolja. A területi egységek felzárkózását tehát nagyban segíti a népesség képzettségének, ismereteinek kiszélesítése, hiszen így növelhető részben az adaptációs, részben pedig az innovációs képesség. A képzési rendszerek eltérő jellege, a foglalkoztatási szerkezet különbségei ellenére is több területen adottak a feltételek a kooperációra, az eltérő adottságok kölcsönös kihasználására. Éppen a képzési rendszerek különbözősége lehet a serkentője a megindult országhatárokon átnyúló oktatási együttműködések kiteljesítésének,⁹ az államhatárokon „átnyúló” regionális egyetemek megerősödésének.

Az új gazdasági térben (az 1960-as, 1970-es évek csökkenése után) megerősödött a nagyvárosok szerepe.¹⁰ A modern nagyváros szolgáltató jellegű, a gyártás kiszorul belőle, az ipar számára túlzottan drága a nagyvárosi infrastruktúra vagy munkaerő. A terciarizálódó nagyvárosban erősödnek meg a nagyvállalati központok, a pénzügyi intézmények irányító központjai, s ez a nagyvárosok közelében elhelyezkedő határ menti térségek számára kedvezőbb távlatokat nyithat meg. Ugyancsak a határ közeli nagyvárosok, illetve a közvetlen közeli kistérségek élvezhetik a rendkívül gyorsan fejlődő városi kulturális gazdaság pozitív hatásait, s a határokon átívelő eurometropoliszok kialakulásának pozitív következményeit.

A nagyváros az információk (összegyűjtésének, feldolgozásának, továbbításának) központja, s a modern informatika lehetővé teszi a nagy távolságra kiterjedő gyors irányítást. A nagyvárosok válnak a fő innovációs központokká. A nagyvárosok versengenek egymással a fontos nemzetközi funkciók megszerzéséért, s e funkciókban együtt is működnek. A nagyváros kilép közvetlen vonzásterületéből, bizonyos fokig még saját országa területéről is, és a fejlett világ többi nagyvárosával kapcsolódik össze a magas szintű üzleti, kulturális, kutatási és (felső) oktatási szolgáltatásokban.¹¹ Ezért a nagyvárosok a határon átnyúló kapcsolatok legfőbb haszonélvezői, az eurometropoliszok motorjai.

Közép-Európa keleti felén is a határok „légiesítése” révén sor kerülhet a határ két oldalára kényszerült városok egykori szoros kapcsolatainak föllevenítésére. A gazdasági környezet hagyományos építkezése – amely városi vonzáskörzetekre, s a helyi gazdaság vállalatközi kapcsolataira támaszkodott – visszaszorul, s a helyét a nagyvárosok nemzetközi rendszerének (a határ két oldalán lévő, de fejlesztésüket összehangoló eurometropoliszoknak), s a hozzájuk tapadó, gazdasági hálózatoknak adja át.¹² Így Kelet-Lengyelország, Kelet-Szlovákia és Kelet-Magyarország határhoz közel fekvő nagyvárosai a jövőben fontos részét alkothatják a „Köztes-Európa” formálódó nemzetközi városrendszerének.¹³ Ezen a téren kiemelkedő fontosságúnak tekintjük Debrecen és Nagyvárad határon átívelő együttműködését, eurometropoliszá fejlődését.

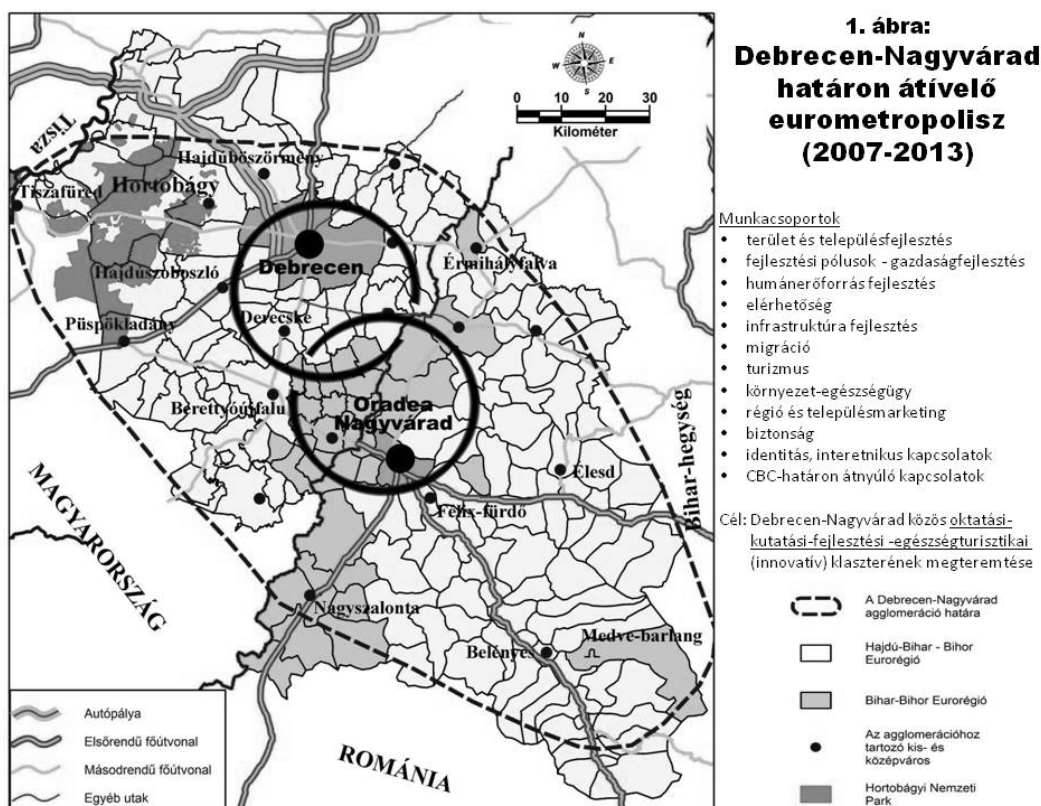
Különösen kedvező helyzetbe kerültek a határok közelében fekvő nagyvárosok, amelyek gateway (kapuváros)-funkcióik következtében multinacionális vállalatok, szervezetek bázisaiként jelentős beruházásokat vonzottak magukhoz. Az ilyen kapuvárosoknak megélénkül diplomáciai, pénzügyi életük, nemzetközi marketingszerepük, felsőoktatásuk jelentősége, ugrásszerűen megnő konferenciaturizmusuk. Ez a szerepkör – speciális adottságaik révén – különösen Debrecen, Szeged, Békéscsaba és Nyíregyháza számára jelent majd fejlődési lehetőséget. Szeged számára Szerbia közelsége, illetve az ottani problémák elhúzódó rendezése ugyanakkor jelentős gátló tényezőt jelentettek.

Debrecen–Nagyvárad eurometropolisz

A határ menti térségeinkben léteznek olyan régiók, amelyek a múltban szerves együttélést alakítottak ki. Az itt lévő falvakat és városokat, a trianoni határok meghúzása elválasztotta egymástól, így felszámolta vagy szüneteltette a települések lakosságának természetes emberi és gazdasági kapcsolatait. A határok légiesítésével a szomszédos térségek korábbihoz hasonló együttélése biztosítható lenne. Ezzel a határ menti térségek tradicionális kooperációit aktivizálni lehetne, és ezáltal új dimenziók alakulhatnak ki a régiók együttműködésében. Pozitív példaként említjük meg Debrecen és Nagyvárad, illetve Hajdú-Bihar-Bihar eurorégió eredményeit, a térségi kohézió elmélyülését.

Hazánk esetében a határok és a határmentiség ártértékelődésére a sajátos geopolitikai helyzet is hatással lesz. A kisterületű Magyarországot hét szomszédos ország határolja, amelynek a viszonya a schengeni-rendszerben már ma is igen változatos. A már EU-tag Ausztria mellett Szlovákia és Szlovénia Magyarországgal egyszerre lett EU-tag, Románia csak 2007-ben. Szerbia és Ukrajna csatlakozása még csak a távolabbi tervekben szerepel.

Az eurorégiók és az europoliszok Nyugat-Európában már évtizedekkel ezelőtt azért jöttek létre, mert a szomszédos országok régiói-nagyvárosai együttes választ kívántak adni a közös kihívásokra, kiaknázni a szinergiákat, s meg kívánták szüntetni az államhatárok társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó negatív hatásait. Ennek eredményeként megszünt Nyugat-Európa államhatárokkal történt széttagoltsága.

A rendszerváltást követően Kelet-Közép Európában is számos eurorégió jött létre, s így például a Kárpátok Eurorégió, vagy Hajdú-Bihar-Bihar Eurorégió Magyarország északkeleti határainál eredményesen működik a geopolitikai helyzet javításán, a gazdasági kapcsolatok fejlesztése érdekében, vagy a felsőoktatás (pl. Kárpátok Eurorégió Egyetemeinek Szövetsége) területén.

Az utóbbi években az EU keleti periferiáján is felgyorsult a határ menti városok együttműködése, melynek során a határ közeli városok erőteljes lépéseket tesznek gazdaságuk, szolgáltatásaik, egészségügyi és oktatási tevékenységük összehangolására. Nyugat Európában nagyszerű példáit látjuk a határ közeli nagyvárosok eredményes együttműködéseinek pl. a Regio Basiliensis magterületén Basel-Mulhouse-Freiburg, vagy az Euroregion Maas-Rhein határközeli metropolisai Maastricht-Aachen-Liege-Hasselt esetében. Ugyancsak példamutató együttműködést tapasztalhatunk a Goodstadt (Lille-Tourcoing-Roubaix-leper-Kotrijk-Tournai) eurometropolisz területén, ahol már több évtizede eredményesen dolgoznak a határ menti és a határon átnyúló problémák (pl. tömegközlekedés, gazdasági fejlődés, egészségügyi ellátás, humán erőforrás fejlesztés, levegőtisztaság és hulladékgazdálkodás) megoldásán. Az EU kohéziós politikája jelentős forrásokkal támogatja ezen eurometropoliszok közös határokon átvelő terveit, céljait.

Magyarország-Románia határon átnyúló CBC-szervezetei sorában ma még újdonságnak tekinthető Debrecen-Nagyvárad azon törekvése, hogy egy működőképes eurometropoliszt hozzanak létre (1. ábra).

Az utóbbi években örömmel tapasztaljuk azt, hogy a közeli, de államhatárral elválasztott két nagyváros egyre több területen igyekszik összehangolni tevékenységét. Már működnek – vagy most alakulnak – olyan munkacsoportok, amelyek a humán erőforrások fejlesztésén, az elérhetőség javításán, a közös infrastruktúra fejlesztésén, a turizmus, az

egészségügy összehangolásán, az interetnikus kapcsolatok és a közös gazdaság fejlesztésén dolgoznak. Ezek a kezdeményezések – az EU kohéziós támogatásainak segítségével – elvezethetnek Debrecen–Nagyvárad oktatási, K+F és egészségügyi innovatív klaszterének megteremtéséhez. A határon átívelő Debrecen–Nagyvárad eurometropolisz innovatív klaszter kialakításában a két város együttműködő egyetemeinek meghatározó szerepe lesz. A közös fejlesztések tudományos megalapozását a négy éve megalapított Jean Monnet Kutatóintézet (Institute for Euroregional Studies „Jean Monnet” European Centre of Excellence – Oradea/Debrecen) váltotta fel.¹⁴

Összegzés

A határ menti régiókban végzett empirikus kutatások tapasztalataiból kiindulva általános célként jelölhető meg az innováció-orientált, országhatárokon átnyúló közös gazdaságfejlesztési és együttműködési programok kidolgozása, eurometropoliszok, eurorégiók létrejötte. Az eurometropoliszok és az eurégiók rendszere egyre jobban terjed Nyugat-Európából Kelet-felé abból a célból, hogy az országhatár mentén jelentkező, komparatív előnyöket a kapcsolódó térségek még jobban kihasználják. A legfontosabb cél a határ menti térségekben, hogy olyan kedvező gazdasági, innovációs és társadalmi miliő alakuljon ki a különféle intézmények telepítésével, amelyek bővíthetik a sikeres gazdaság tereit, s ezzel együtt növelhetik a szomszédos országokban a határ menti térségek területfejlesztési sikereit.

A határokon átnyúló együttműködés fontos eleme az európai integrációs folyamatnak. Az 1990-es évektől kezdve – a közép- és kelet-európai országokban végbement alapvető politikai és gazdasági változásokat követően – immár Európa legtöbb határ menti körzetében adottak az alapvető politikai feltételek az ilyen együttműködésekhez. Az együttműködési szándékot jelzi az eurégiók, illetve más határokon átnyúló együttműködések (pl. eurometropoliszok) növekvő száma, különösen Közép- és Kelet-Európa országaiban. Emellett az önmagában mindenképpen üdvözlendő fejlemény mellett azonban azt is látni kell, hogy a határokon átnyúló együttműködés elképzelésének kézzelfogható gyakorlati eredményekre váltását sok esetben különböző tényezők akadályozzák.

Különösen Közép- és Kelet-Európában jellemző, hogy a határ menti régiók nem rendelkeznek elegendő önállósággal (s ebből adódóan tapasztalatokkal sem) az együttműködési programok kidolgozásához és megvalósításához. A központi hatalom ereje és beavatkozása különösen olyan esetekben lehet zavaró, ahol az együttműködésnek fontos feladata a korábbiól meglévő politikai, etnikai és pszichológiai természetű problémák megoldása is.

A határ menti régiók földrajzi fekvésük és gyakran kedvezőtlen gazdasági helyzetük miatt általában eleve hátrányos helyzetből kísérlék meg a felzárkózást, az integrálódást (amely egyszerre kellene, hogy jelentse a határ két oldalán fekvő területek jobb együttműködését, valamint a területnek az érintett nemzetgazdaságokkal való szervezettebb kapcsolatát). Éppen ezért különösen nagy jelentőségűek az infrastruktúra kiépítését, illetve a gazdaság modernizálását megalapozó felsőoktatás fejlesztése. Ezek száma és hatóköre azonban – tekintettel arra, hogy általában nagy forrásigényű beruházásokról van szó – jóval elmarad a kívánatostól.

Általános problémát jelent a határokon átnyúló együttműködés finanszírozása. E tekintetben különösen Közép- és Kelet-Európában (s e térségen belül is a nem-EU-határokon) a legrosszabb a helyzet. Az eurégiók számára a legfontosabb külső finanszírozási forrást az EU alapjai (2007 előtt az *INTERREG*, a *PHARE CBC* és a *TACIS CBC*) jelentették; az e forrásokhoz való hozzájutást a régiók már említett önállóság-, illetve tapasztalathiánya jelentősen megnehezítette.

A finanszírozással összefüggő általános probléma, hogy a magánszektor többnyire igen korlátozott mértékben vesz részt a határokon átnyúló együttműködésben, ami az eurégiók szerepét a szisztematikus regionális fejlesztési célok elérése helyett többnyire a határokon átvitelő párbeszédre és az intézményrendszer megújítására korlátozza.

A fenti általános tényezők mellett az együttműködést jelentősen megnehezítik a határ két oldalán fekvő területek közti olykor igen jelentős különbségek, amelyek nemcsak a gazdasági helyzetben, de az intézményrendszerben, a régiók, illetve az együttműködésben részt venni szándékozó partnerek eltérő mértékű függetlenségében, hatásköreiben is jelentkezhetnek.

A tapasztalatok alapján elmondható, hogy az eurometropoliszok és az eurégiók leginkább ott tudtak hatékonyan működni, ahol a gazdasági környezet változásai is együttműködés irányába hatottak. Ilyen lépések sorozataként épült ki az Egységes Belső Piac, amelyen belül a határokon átnyúló együttműködéseknek a korábbinál jóval kevesebb technikai akadállyal (igaz, a szigorúan őrzött határok megszűnéséhez kapcsolódóan új kihívásokkal is) kell szembenézniük. Az euró megjelenése az azt bevezető országok közös határain kétségkívül még tovább csökkenti a technikai jellegű gazdasági elválasztó tényezőket.

Ezek élénkülése kedvezően hathat az új EU belső határ régiói mellett azon határvidékekre is, amelyek ezen országok EU-csatlakozása után az EU külső határát jelentik majd. Ez utóbbi határvidékeken ugyanakkor nagyban meg fogják nehezíteni az együttműködést a Schengeni Egyezmény következményeként bevezetendő (részben már bevezetésre került) akadályok (vízumkényszer). Ez a Magyarország esetében belül elsődlegesen Ukrajnát és Szerbiát érinti.

Közép- és Kelet-Európa országainak – az EU-csatlakozásra való felkészülés szerves részeként – fel kellett készülniük a határokon átnyúló együttműködések feltételeiben bekövetkezett változásokra. Mind a pozitív változások kínálta lehetőségek kihasználásához, mind a negatív változások hatásainak csökkentéséhez elengedhetetlenül szükséges a régiók szervezeti önállóságának növelése, valamint pénzügyi helyzetének megszilárdítása. Ez utóbbi cél elérésében a közvetlen anyagi ráfordításokon kívül jelentős szerepet kell, hogy játsszon az EU-pályázatokon való részvételre történő tartalmi és technikai felkészülés. Lényeges, hogy az átmenetileg megnövekedett technikai akadályokkal szembenézni kénytelen határvidékeken se szakadjon meg az együttműködés. Ha az euregionális együttműködés gazdasági természetű eredményei el is maradnak a kívánatostól, a határok menti közvetlen kapcsolatok fenntartása és javítása különösen fontos.¹⁵

2009-ben az átalakuló Kelet-Közép-Európában már nincs is olyan határszakasz, amelyen keresztül ne segítené a nagyvárosi, vagy a regionális együttműködést, a történelmi és etnikai traumák felszámolását, a közös területfejlesztési feladatok megvalósítását eurégió, vagy eurometropolisz, így a mi példánkról mondv a Debrecen-nagyvárad várospáros. Mondhatjuk tehát, hogy az eurégiók és az eurometropoliszok az EU keleti perifériáin a mindennapi élet szerves részévé váltak.

Jegyzetek

¹ Balogh A.–Papp G. (szerk.) (1998): Magyarország az európai regionális együttműködésben. – MTA RKK, Magyar Külügyi Intézet, Pécs–Budapest 119. p.; Süli-Zakar I. (2007): Strategic development programme for the Carpathian Euroregion Interregional Association. – Published by the Kossuth University Publishing House of the University of Debrecen, Debrecen. 74 p.

² Süli-Zakar, I.–Czimre, K.–Teperics, K.–Patkós, Cs. (2001): Cultural Identity and Diversity in the Carpathian Euroregion. – In: S. Mytryayeva and A. Duleba (eds.): Carpathian Euroregion: Prospects and Challenges II. Role of the Carpathian Euroregion in Confronting Its Minority Agenda. Uzhgorod, Ukraine. pp. 47–76.

- ³ *Aschauer, W.* (1996): A földrajzi határterület kutatás témakörei és vizsgálati módjai. – In: *Pál Á.–Szónokyné Ancsin G.* (szerk): *Határon innen-határon túl.* Szeged, pp. 231–239.
- ⁴ *Süli-Zakar I.* (1992/a): Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata ÉK-Magyarország határ menti területein. – *Földrajzi Közlemények.* CXVI. (XL.) kötet, 1–2. szám, pp. 45–56.; *Baranyi, B.* (2002): Euroregional Organisations and New INTERREGional Formations on the Eastern Borders of Hungary. – In: *I. Süli-Zakar (Ed.) Borders and Cross-border Co-operations in the Central European Transformation Countries.* Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, pp. 137–156.
- ⁵ *Süli-Zakar I.* (2003): A Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség tíz éve. – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 421 p.
- ⁶ *Ludvig Zs.–Süli-Zakar I.* (2000): Együttműködés és felzárkózás a Kárpátok Eurorégióban. – Oktatási Minisztérium. Stádium Nyomda Kft. Budapest. 136. p.
- ⁷ *Rechnitzer J.* (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. – In: *Nárai M.–Rechnitzer J.* (szerk): *Elválaszt és összeköt – a határ.* Győr–Pécs, MTA RKK. pp. 9–73.
- ⁸ *Süli-Zakar I.* (1997): Határon átnyúló kapcsolatok. – In: *Buda M.–Kozma T.* (szerk.): *Határmenti együttműködés a felsőoktatásban.* Acta Paedagogica Debrecina XCVI., Debrecen, pp. 13–65.
- ⁹ *Kozma T.* (1992): Határmenti régiók együttműködése az oktatásban. – In: *Forray R. K.–A. Priber-sky* (szerk.): *A határmenti együttműködés és az oktatás – Grenzüberschreitende Zusammenarbeit und Bildung.* Oktatókutató Intézet. Budapest, pp. 18–24.
- ¹⁰ *Enyedi Gy.* (1994): Területfejlesztés, regionális átalakulás a posztszocialista Magyarországon. – *Társadalmi Szemle* IL. évf. 8–9 sz. pp. 133–139.
- ¹¹ Lásd 9. jegyzetet.
- ¹² *Sassen, S.* (1994): The urban complex in a world economy. – *International Social Science Journal* no. 139. pp. 43–63.
- ¹³ *Süli-Zakar, I.* (1998): The Political Geographical Role of the Carpathian Euroregion in the Strengthening of Cross-Border Co-operation. – In: *N. Garrick (ed.): Geopolitics and Globalization in a Postmodern World.* Haifa-Beer Sheba, pp. 124–126.
- ¹⁴ *Süli-Zakar I.* (2008): *Neighbours an Partners: on the Two Sides of the Border.* Debrecen, 402 p.
- ¹⁵ *Ludvig Zs.–Süli-Zakar I.* (2002): A Kárpátok Eurorégió együttműködés mérlege: Eredmények, problémák és perspektívák. – Oktatási Minisztérium. Eurotronik Rt. Budapest, 139 p.

PÁL ÁGNES*–NAGY GÁBOR:**
A régiók jelene és jövője Magyarország példáján

Abstract

Research into various regions and the differences between them has always been a standard topic in the academic world. Various disciplines are targeted at describing the core problems. The aim of this paper is to repeatedly ask a well-known question, i.e. whether or not in Hungary the regional differences have lessened in the recent years, and also, whether or not they are possible to eliminate. Can we expect a significant change in this respect in the future? The paper is not aimed at finding an ultimate answer to these questions, instead, it attempts to give an overview of the possible answers.

1. Bevezetés

A régiók (gazdasági körzetek) kutatása mindig célirányos, erősen társadalomcentrikus, de alapvető célja a földrajzi folyamatok egyenkénti, komplex elemzése, a főbb összefüggések feltárása, a természet és a társadalom, ember és környezete kapcsolatának idő és térbeli vizsgálata, a földrajzi környezet feltárása, a környezet tényezőinek minősítése. A regionális kutatásoknál követelmény, hogy kövesse a valóságban meglévő térbeli szerveződéseket, összehasonlíthatók és kezelhetők legyenek. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ahány társadalmi jelenség létezik, szinte ugyanannyi környezetrendszert lehet kimutatni. A regionális vizsgálatok nem korlátozódnak pusztán a hatótényezők számbavételére, mivel a már kialakult régiók aspektusából kutatják a társadalmi-gazdasági-infrastrukturális és természeti szférák kölcsönhatás-rendszerét.¹

A régiók kutatási fogalmának változását követhetjük nyomon az elmúlt évtizedben. A latin eredetű régió szót a XIX. században kezdte szakkifejezésként használni a tudomány, egy nagy egész részeként általában jól lehatárolható területet, téregységet, térséget, tájat, nagytájat, vidéket, övet, övezetet, körzetet, tartományt értve alatta. Ezen elnevezések mind a köz-, mind a szaknyelvben szinonimaként is használatosak, helyénvaló alkalmazásukat pedig – a köztük lévő hierarchikus viszonyt, vagy a tartalmi eltéréseket meghatározva – egy-egy szaktudomány tértérlemezésének terminológiája szabályozza. Arra vonatkozóan, hogy ezek milyen nagyságú területet jelölhetnek, nincs általános útmutatás, de a jelentésükben tapintható különbségek viszonylag jól körülírhatók: vannak köztük univerzális jelentésűek (térség, téregység), vannak, amelyek természetföldrajzi-néprajzi (táj, vidék), míg mások inkább gazdasági-igazgatási (körzet, tartomány) típusú együvé tartozásra utalnak.²

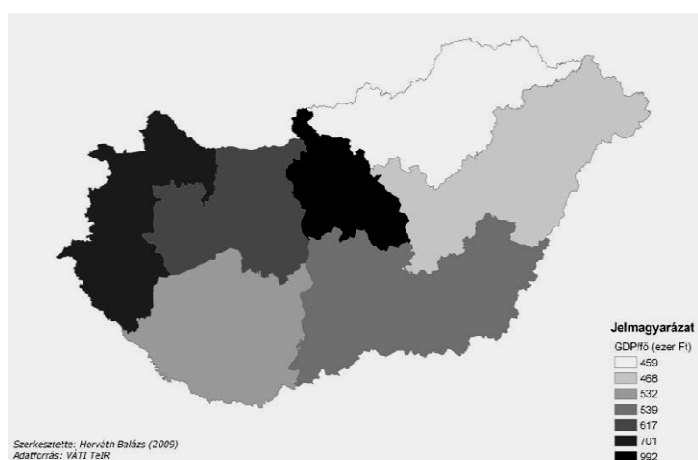
Az 1996. évi XXI. Területfejlesztésről és Területrendezésről szóló törvény alapján a régió tervezési-statisztikai és fejlesztési célokat szolgáló egy, vagy több megyére kiterjedő, az érintett megyék közigazgatási határával lehatárolt társadalmi, gazdasági és környezeti szempontból kezelendő területfejlesztési egység.³ Továbbá az ország és a település között lévő területi szint (regionális szint), mely lehet közigazgatási, vagy nem közigazgatási (statisztikai, tervezési egység). Egyéb régiók is lehetnek pl. euróregiók, turisztikai, történeti és néprajzi.

* CSc, egyetemi magántanár – Szegedi Tudományegyetem JGYPK Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék.

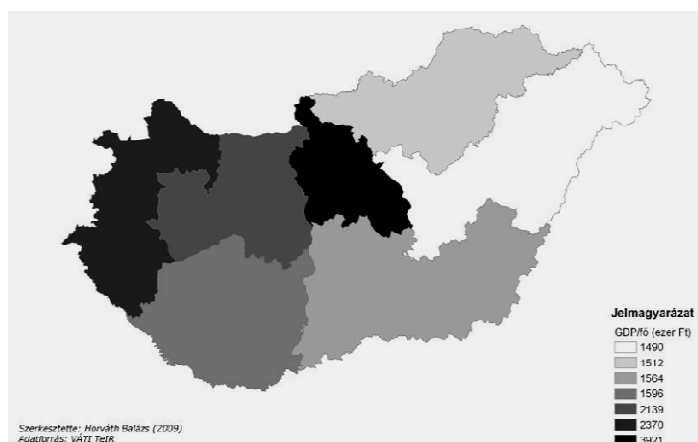
** PhD-hallgató – VÁTI Budapest.

2. Vizsgálati eredmények

Vizsgálatunkban a KSH 1998-ban elfogadott hét régióját vettük alapul: a Dél-dunántúli, Nyugat-dunántúli, Közép-dunántúli, Közép-magyarországi, Észak-magyarországi, Észak-alföldi és a Dél-alföldi régió. 5 db szemléltető térkép segítségével igyekeztünk rávilágítani az alapkérdések felvetésének jogosságára, ezek közül négy esetben a tér-idő kapcsolatok nyomon követhetőek, az egyik térkép inkább csak a probléma súlyosságát érzékelteti és hangsúlyozza ki. 10 éves időintervallumban vizsgáltunk egyszerű mutatókkal, indikátorokkal területi különbségeket. Különböző területi szintekre végeztünk el, igen egyszerű kutatásokat. Megvizsgáltuk, hogy a regionális szinten 1997 és 2007 között milyen elmozdulások voltak tapasztalhatóak az 1 főre jutó GDP tekintetében, továbbá elemeztük az 1 főre jutó SZJA értékeinek különbségeit települési bontásban és végül, de nem utolsósorban a tartós munkanélküliségi ráta területi eloszlását is beemeltük a témakörbe ezt is településenkénti bontásban ábrázolt módon.

1. ábra. Az egy főre jutó bruttó hazai össztermék értéke regionális bontásban 1997-ben

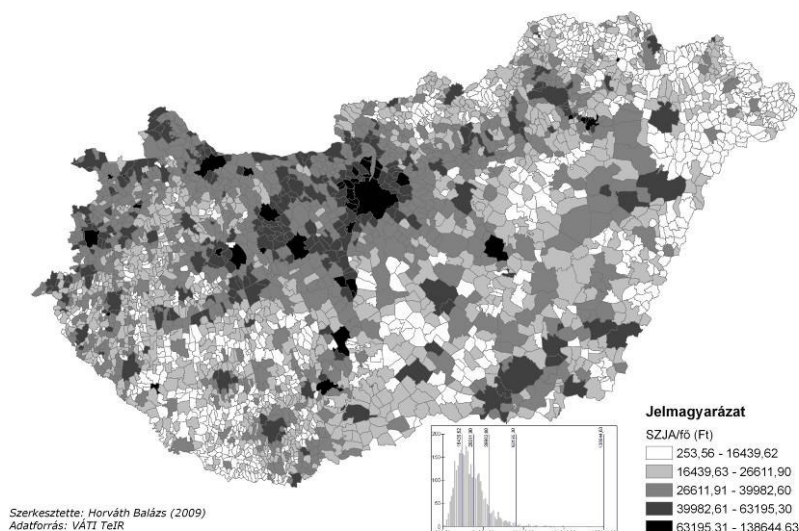

2. ábra. Az egy főre jutó hazai össztermék értéke regionális bontásban 2007-ben

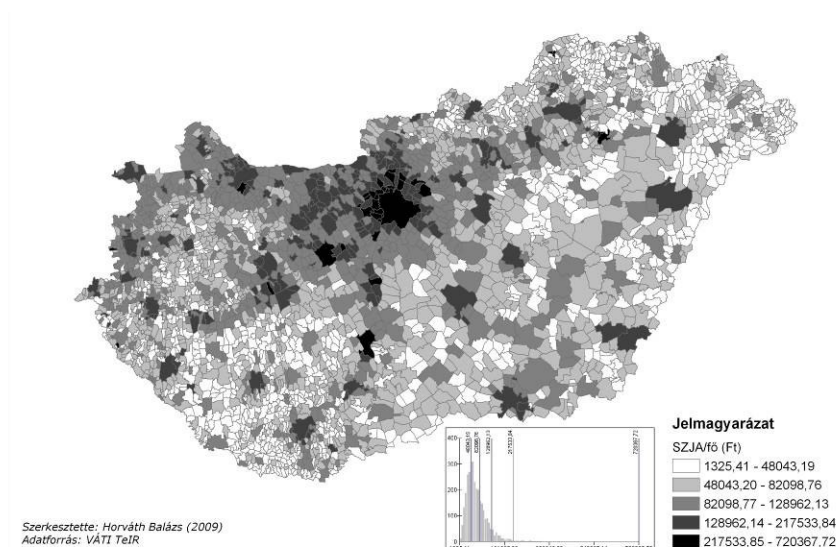
Ez utóbbi térkép megerősítésként szolgált a már a rendszerváltozás óta meglévő társadalmi-gazdasági különbségek meglétére és fennmaradására. Figyelmünk középpontjába került milyen elmozdulások voltak területi szinten, 1997 és 2007 között az egy főre jutó GDP értékének tekintetében (1–2. ábra).

A regionális különbségek tekintetében nincs jelentős elmozdulás, a már régóta emlegetett dichotómiák fennállnak, 1–1 régió helycseréjén kívül a főbb irányok léteznek, a jelentős változások eltűnésére rövid távon reális esély nem mutatkozik.

Sokkal árnyaltabb képet mutatnak azonban a települési értékekre vonatkoztatott ábrázolások (3–4. ábra).

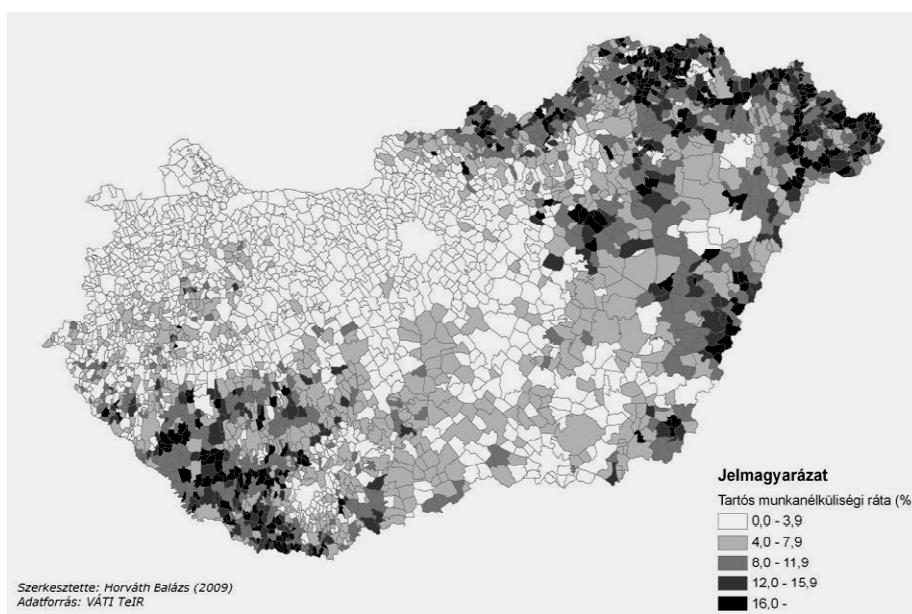
3. ábra. Az egy főre jutó SZJA értéke településenkénti bontásban 1997-ben

4. ábra. Az egy főre jutó SZJA értéke településenkénti bontásban 2006-ban

A már meglévő és mindenki által ismert periférikus térségek mellett egyéb perifériák is fellelhetők, amelyet a szakirodalom belső perifériaként emleget. Ezen belső perifériák mind az SZJA-ra, mind a tartós munkanélküliségre készült térképeken egyértelműen kirajzolódnak (5. ábra).⁴ Talán mind közül a legegértelműbben kirajzolódó térség a Nyugat-Dunántúlon található. Lényegében aprófalvas, központi település hiányától szenvedő tér-

ség, sőt sáv érzékelhető, talán a legtisztábban a tartós munkanélküliség relációjában a legértelmezhetőbb módon. (Veszprém megye nyugati, északnyugati része, Vas megye keleti ill. Zala megye északkeleti oldalán) Természetesen a szokásos perifériák – elsősorban itt a határmentiség kérdéskörére utalok – szintén jól kimutatható, esetenként az aprófalvas térségek és a közlekedésföldrajzi nehézségekkel küszködő régiókkal együtt. A korábban a határmentiségből helyzeti előnyt elérő térségek közül némelyik hátrányosabb pozícióba került, erre elsősorban Zala megye déli, délnyugati mikrorégiói mutatnak példát (a helyzeti előnyök „feloldódnak” idővel). Szembetűnő elmozdulásokat tapasztalhatunk még Békés megye délnyugati és nyugati térségében, amely folyamatosan veszít, amúgy sem kedvező pozíciójából.

5. ábra. Tartós munkanélküliségi ráta értéke településenkénti bontásban 2007-ben

Összességében elmondható ezen adatok alapján, hogy a hátrányosabb helyzetű térségek pozíciói a legtöbb esetben tovább romlottak vagy esetleg néhány esetben stagnáltak. A belső perifériák különböző szinten jelentkeznek, de egyelőre pozitív irányú elmozdulás nem mutatkozik ezen mikrorégiókban.

3. Összegzés

Több tanulmány is készült az elmúlt években és még fog is készülni a területi különbségek mérséklésére vonatkozó lehetőségekről, itt elsősorban a hazai és az uniós források felhasználási módszerei kerültek a középpontba. A hazai források tekintetében a döntéshozók igyekeztek a forráselosztásnál figyelembe venni a hátrányos helyzetű térségekre vonatkozó szabályozásokat, azonban a szemléltető térképek is azt próbálják érzékeltetni, hogy ebben az irányban jelentős elmozdulás nem történt, hozzátevé, hogy az időtáv igen rövid, a források nagyságrendje meg sem közelíti az uniós forrásokét és a fejlesztések szinergiái sem azonnal éreztetik majd hatásukat. Az uniós források felhasználására vonatkozóan is készültek már és természetesen készülnek majd még folyamatosan tanulmányok, ezekben a konkrét esetekben pedig egyelőre olyan „eredmények” születtek, hogy a hátrá-

nyosabb helyzetű térségek forrásfelszívó képessége általában kevésbé volt eredményes és hatékony, mint fejlettebb társaiké, ez azonban felveti azt a kérdést, hogy vajon, az uniós forrásoknak lesz-e érdemi területi kiegyenlítő hatása. A téma, amely már eddig is közkeletű volt, valószínűleg további impulzusokat kaphat majd, amikor az ÚMFT értékelésére is sor kerül majd, igaz ez még a jövő zenéje, egy biztos, hogy az uniós támogatások, ill. ezek elosztása, megszerzése és felhasználása, majd pedig tényleges hasznosulása állandó témát szolgáltatnak majd a tudományterületnek. A tudományterület számára a hatások értékelése, a területi kiegyenlítés, a területi kohézió megerősítése igen komoly feladat elé állítja majd a szakértőket, annak érdekében, hogy a döntéshozók minél inkább a szemük előtt tartsák a területi különbségek mérséklésére vonatkozó törekvéseket.⁵

Jegyzetek

- ¹ Régiók fogalmának meghatározása: Pál Á.: Dél-alföldi határvidékek, Bornus, Pécs, 6–7. old, továbbá Tóth J.: A speciális térségek terület- és településfejlesztési problémáiról. In: Erdősi F.–Tóth J. (szerk.) A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. MTA RKK, Pécs, 1988., pp. 216–218.
- ² Győri F. (2007): Mire jó a régió? Régi(j)óvilág, Regionális Honismereti Szemle, Temesvár, 2., 4., 36–41. old.
- ³ A hazai területfejlesztési támogatási rendszer átfogó értékelése (1996–2008) 2009-ben jelent meg. Interneten elérhető: <http://www.terport.hu/main.php?folderID=4862> (I–III. fejezet).
- ⁴ Szeretnénk köszönetet mondani Horváth Baláznak, akinek köszönhetően a térképi megjelenítés és ábrázolás nem jutott volna el a jelenlegi fázisba.
- ⁵ Az uniós források felhasználására vonatkozóan is készültek már és természetesen készülnek majd még folyamatosan tanulmányok, ezekben a konkrét esetekben pedig egyelőre olyan „eredmények” születtek, hogy a hátrányosabb helyzetű térségek forrásfelszívó képessége általában kevésbé volt eredményes és hatékony mint fejlettebb társaiké, ez azonban felveti azt a kérdést, hogy vajon, az uniós forrásoknak lesz-e érdemi területi kiegyenlítő hatása. L.: http://www.nfu.hu/teruleti_elemezsek.

VERES LAJOS:^{*}
Regionális logisztikai rendszerek

Abstract

The spread of regionalisation gives new tasks to the regional level. Effective solutions for the management of these tasks require the construction of new networks and regional logistics applications. The essay introduces the logistics bases of the operation of waste management and the regional innovation systems during the regional level organisation of public services

1. A strukturális politika regionalizációja

A regionalizálásnak kétféle fogalma ismert a (német) területi tudományokban. Ezek közül az egyik a régiónak, mint politikai –adminisztratív szintnek a társadalomirányításban való felértékelődését fejezi ki, tehát összefüggésben van a modern államnak azzal a magatartásával, hogy szelektív módon visszavonul az általa vállalt feladatok intézésétől, és a problémamegoldásban való közreműködést regionális szintre transzformálja. Ezt a folyamatot a központi szintről induló regionalizálásnak is hívják. A regionalizálás egyúttal új intermediális funkciókat vesz át az állam, az önkormányzatok és a privát szféra között. Vagyis az ágazatilag szerveződő politikai struktúrákba területi integratív és innovációs funkciók épülnek bele, ami által erősödnek a közigazgatási-politikai döntésekben a területi szemléletű keresztirányú kapcsolatok.

A regionális fejlesztési politika hordozói tehát maguk a régiók, míg a regionális politika állami politika, mely utóbbinak szervesen együtt kell működnie az előbbivel. A regionális fejlesztési politika olyan jövőképet eredményez, mely regionális fejlesztési koncepciókban programokban ölt testet, s amelyek a területi-helyi akaratképzést eredményeként születnek meg, nem kevéssé a helyi források bevonásának célzatával. **A regionális politikának a decentralizáción keresztül horizontálisan illik hatnia, szemben a vertikálisan szerveződő ágazati politikákkal.**

Ennek során megvalósul az állami intézmények, a piaci szférát képviselő vállalatok és a polgárok integrálása a regionális politikai döntéshozás során, ami a kooperációs és részvételi politika alapján történik. Ez kitermeli a területi szintű érdekegyeztetés eddig ismeretlen szervezeti formáit, melyek a *partnerség* elvének alkalmazásával hatékonyabbá és eredményesebbé teszik a folyamatot.

A regionalizáció népszerűségének és alkalmazásának térnyerését a következő tényezők egyidejűleg generálják:

- a gazdaság működésének *hálózatosodási igénye*;
- az *EU strukturális és regionális politikája*;
- az állam-társadalom viszonyának a *decentralizáció* jegyében történő újrendezésének kívánalma;
- valamint a *politika növekvő legitimációs igénye*.

^{*} PhD, intézetigazgató, főiskolai tanár – Dunaújvárosi Főiskola.

A továbbiakban kiemelésre kerül néhány olyan új regionális rendszer, melyek kialakítása megkezdődött hazánkban.

Az angol és német szervezeti modellek világosan jelzik, hogy **a partnerség modern horizontális elvének érvényesülése szükséges, de nem feltétlenül elégséges elve a regionalizációnak**, sőt az államszerkezeten belül a hierarchikus struktúrák tekintetében csupán kiegészítő jelleggel tud érvényesülni, azok helyébe nem léphet.

Az utóbbi évtizedben népszerűvé vált az „Európa a régiók Európája” szlogen, amihez mint erőteljesebben tapad a régiók versenyképessége fokozásának követelménye. Ez a jelenség, amely a „városrégiókat”, a régióként értelmezett nagyvárosi agglomerációkat is elérte, nem minden hatásában értékelhető egyértelműen pozitívan. A régiók és agglomerációk azáltal igyekeznek cselekvőképességüket erősíteni a régiók éleződő versenyében, hogy a helyi kormányzás azon struktúráit keresik, amelyek képesek a felmerült súrlódásokat áthidalni és a széttagoltságot funkcionális integrációval helyettesíteni.

A partnerségi „intézményeknek” vagy hálózatoknak lényeges módszertani sajátossága a **tárgyalásos eljárás**. A konszenzuseresés metódusát a **meggyőzés** szolgáltatja. A politikai döntéshozási folyamatokban az információ- és tudáscserének különösen nagy jelentőség jut, ezért tanulási folyamatot, tanulási rendszereket testesítenek meg. Sőt, ki szokták emelni, hogy a hálózatok erőssége abban áll, hogy megnövelik a szakértők, illetve a szakértelem befolyásolási esélyét a regionális politika alakításában.

Magyarországra vonatkoztatva megfogalmazható, hogy a rendszerváltás utáni időszak regionális politikája az Európai Unió strukturális politikájához kapcsolódó intézmények és működési elvek kissé klisészerű átvételét mintázta, miközben a regionalizmus lényegi tartalma a decentralizáció, partnerség, programozás, koncentráció, addicionalitás, átláthatóság) csak korlátozottan tudott gyökeret verni.

Ha a regionalizálás elvén nyugvó modernizáció a területi irányításban meggyőző mértékű hatékonyságjavulást eredményezne, a túlközpontosított állam lebontását valóságos decentralizáció kísérné és a régiók bevezetései nem egyszerűen a közigazgatási szintek száma gyarapodna.

2. A regionalizmus, mint társadalomszerveződési elv

A régióknak és a regionalizmusnak számos értelmezése van. Közülük a fontosabbakat oly módon tekinthetjük át röviden, ha megközelítéseik szerint rendezzük őket csoportokba. Eszerint a felfogások és értelmezések következő csoportjait különíthetjük el:

- társadalomföldrajzi elhatárolások,
- közigazgatási határok kijelölése,
- az uniós regionális fejlesztések kereteihez való igazodás,
- újabb igazgatásszervezési racionalizálási törekvések.

- **A társadalomföldrajzi kutatások** a különböző térségek olyan valóságos társadalmi viszonyokon alapuló kapcsolatrendszerait keresik, amelyek kapcsolatokat és térszerkezetet teremtenek települések között, illetve térszervező erőt jelentenek. Ez a megközelítés témánk szempontjából fontos, hiszen a közigazgatás szervezése csak akkor lehet érdemi, ha a valóságos társadalmi szükségleteken alapul. A régiók lehatárolása is úgy célszerű, hogy fontos kapcsolatrendszereket ne metsszenek át a határok, hanem erősítsék a kívánatos kohéziókat. A számos eddig napvilágot látott elhatárolás rámutat az absztrakció szükségességére. Minden térképi vonal meghúzása hangsúlyozottan általánosítás, hiszen a valóságos összefüggések valóban át meg átszövik egymást, ráadásul folyamatosan változó módon. Eszerint az elhatárolások során fokozottan figyelemmel kell lenni a határok átjárhatóságának biztosítására.

- **A területi közigazgatás** illetékességi területeinek megvonása a térszerkezet alakulásának egyik fontos tényezője. Korántsem az egyetlen, de jelentősége azért feltétlenül kiemelt a területi viszonyokban, tekintve a vonzatokat, amelyekkel aztán maga is hatást gyakorolhat a területi kapcsolatrendszerek alakulásának mikéntjére. Ennek megfelelően a középszintű közigazgatás szerkezete a különböző országokban a legelterjedtebb változatok között szóródhat. A közigazgatási határok kialakításához figyelembe kell venni az igazgatás sajátos követelményeit. Ezek sok tekintetben ellentmondanak a gazdasági vagy társadalmi szükségletek más megnyilvánulásainak területi vetületeivel. Jó esetben természetesen a közigazgatás maga is közösségi szükségleteket fejez ki és jelenít meg, és nem szakad el más létező kohéziós erőktől. A közigazgatástudományi megközelítések rendre ezt az összefüggést hangsúlyozzák.
- **Az Európai Unióhoz való csatlakozás** új megvilágításba helyezte a regionalizmus kérdését. Az EU második legnagyobb és jelentőségében növekvő forráscsoportját területi alapon osztják el. Másfelől, az éledező regionális intézményekre úgy tekintenek, mint a „nemzetek fölötti” szint majdani igazán megfelelő partnerére, amely majdan biztos háttérrel és támogatást adhat a nemzeti érdekeket mindig minden más elébe helyező, szigorúan kormányközi struktúrákkal szemben. Ugyanakkor az EU elvárásai, mint említettük, nem terjednek ki a közigazgatás, még kevésbé az államszervezet területi szerkezetének alakítására. A NUTS-rendszer átvétele ennek megfelelően megtörtént, tehát a minimális elvárásoknak való megfelelés megvalósult Magyarországon tekintetben.
- **A regionalizmus az igazgatásracionálizálási törekvéseknek** is célpontja. A területi államigazgatási szervezetek rendszerét, valamint az önkormányzati igazgatás területi rendszerét a hatékonyság növelésére hivatkozva több hullámban is érintették és érintik ún. korszerűsítési törekvések. A szóban forgó javaslatok abban különböznek a b) pont alatt említett közigazgatási lehatárolási elméletektől, hogy nem a funkcionális szempont dominál érvelésükben, hanem valamilyen egyedi szakracionális szempont, amelyet általánosítanak. Ilyen prioritást nyert szempont lett a területi államigazgatás szervezeti „egységesítése”, amikor a közigazgatási hivatalok hatókörébe igyekeztek vonni az önálló szakigazgatási területi hivatalokat, majd a közigazgatási hivatalok regionális szervezésében látták a területi reform fő irányát. Hasonló racionalizálási szempont merült föl újabban a területi önkormányzatok átszabását illetően, mely javaslat alapját egyszerűen a méretarányosítás képezi.

A regionalizmus újabb keletű „divatja” az *államiság kiegészítőjeként és bizonyos értelemben ellentétjeként* határozható meg. Nemzeti, tájegységi, térségi érdekek jelennek meg így, amelyek nem definiálhatók a határok merev vonalaival. A régiók átszelhetik a határokat, vagy „joguk van” nem kitölteni azokat. Az Európai Unió politikáinak megfogalmazási keretétől azért nagyon alkalmasak az ilyen egységek, mert a nemzetek fölötti szintnek a tagállami kormányokkal szemben jelentenek ígéretes fogódzót. A régiók ennyiben külső („fölső”) megerősítésre számíthatnak. A régió nem egyszerűen decentralizált területi egység. Lehet az is, de nem szükségképpen az. Lényege szerint ennél sokkal összetettebb viszonyokat feltételez és állít előtérbe. A modern Európában az egységesülés szükséges komplementere a regionalizmus, mely garanciája a sokféleségek megőrzésének (innovációs térségek, kulturális örökség) csakúgy, mint a térségileg közös problémák (váltásövezetek, agrártérségek stb.) kezelésének.

Összességében a *regionalizmust, elsősorban mint társadalomszerveződési elvet* határozhatjuk meg, amelyik történelmi szerepei mellett új modern funkcióval feltöltve, reneszánszát éli, és Európai léptékben mérve minden bizonnyal szép jövő elé néz. A „szerveződés” szó kifejezi, hogy nem feltétlenül és nem is kizárólag állami intézményeknek kell

alkotniuk az összes működési kereteket. Ennél többről, pontosabban másról van szó. Mindenekelőtt társadalmi, piaci, környezeti és más kellően nagy léptékű közösségekről. Olyanokról, amelyek a kisközösségeknek úgy adnak tágas otthont, hogy nagyságrendjüknél fogva szemben állhatnak az oligarchikus partikularizációval. Olyanokról, amelyek másfelől a globalizáció országokon átívelő hatásait egy-egy nagyközösség szintjén „személyesre” lefordítani még éppen képesek.

A regionális politika lényege – paradox módon – *a határok nélküliség*. Elsősorban azért, mert a valóságos térkapcsolatok e formája különböző természetes kapcsolatrendszeirevel: amilyen a közlekedés, a kulturális közösség, a természeti viszonyok és mások, belesimul a környezetébe, hogy aztán különlegességei, sajátosságai össze nem téveszthető módon alkossanak sajátos, más területtel össze nem téveszthető egységet.

A helyi gazdaságfejlesztés, a térségi infrastruktúrapolitika, a területi válságkezelés olyan eszközrendszereket követel, amelyeket nem feltétlenül illetékességi területekkel és szakigazgatási hatáskörökkel lehet leírni, miként azt a hagyományos államigazgatás szervezésétana teszi. A regionális eszközrendszer szakágazat-politikai instrumentumok dinamikus együttese, amelyek működtetése nem hierarchizált közigazgatási mechanizmusokat igényel.

Közigazgatás-szervezési szempontból célszerű figyelemmel lenni arra a számunkra lényeges gazdaságföldrajzi összefüggésre, hogy a régiók alapvetően nagyvárosokra szerveződnek. Bár ez az összefüggés nem kizárólagos: hiszen az etnikai homogenitás is lehet régióképző ismérv, Magyarország esetében a nagyvárosi szempontot különösen hangsúlyozni kell. Ha igaz ez a tétel, akkor nálunk csakis úgy értelmezhető, hogy *Budapest a regionális központja az ország egészének*. Országos kisugárzása egyértelmű, a település-szerkezet szélsőséges, történetileg kialakult egyenlőtlensége miatt konkurens még csak szóba sem jöhet.

Az önkormányzati rendszer 1990. évi reformja alapvetően a települési szintet érintette. Mára megérett a helyzet a középső térségi szerepek hasonlóan relatív újraértelmezésére. A helyi közigazgatás reformjának második lépcsőjében a településeket meghaladó területi szintek és *az ott célszerűen ellátható közösségi funkciókör megreformálása* van soron. Akárcsak 1990-ben, most sem pusztán szervezetalakításról van szó. Az új önkormányzatok létrehozása együtt kell, hogy járjon a közfeladatok, a források, az igazgatási megoldások és gyakorlatok alapvető megújításával, aminek hatása az egész helyi és központi közigazgatásra kiterjed.

Elképzeltető egy *komplex megközelítés*, amelynek alapja az önkormányzati rendszer egészének (nemcsak az egyik területi szintjének), valamint a területfejlesztés teljes összefüggésrendszerének (nemcsak a mai "ágazati" értelemben felfogott terület vagy vidékfejlesztésnek) az egymásra kölcsönösen reagens megreformálása. A szűkebb értelemben vett, területi államigazgatás szervezetrendszerének korszerűsítéséhez pedig szigorúan az előbbiekkel összefüggésben, az öncélúságot mindenképpen kerülve szabad csak hozzálátni.

A koncepcióból következik egy új regionális önkormányzati rendszer, aminek alapját a változatlanul megtartandó települési önkormányzatok és a legalább is átmenetileg megőrizhető megyék alkotják. A kellően aggregát, a mainál összevontabb régiók területi szintű partnerei azonban hosszabb távon mindenképpen a funkcionális kistérségek (városkörnyéki és városiasodó területek) jelentik. A nagyrégiók szolgáltatásszervezési és fejlesztési feladatokat a központi szinttől vehetnek át. Ezen az alapon juthatnak többletforrásokhoz is. Nagyságrendjük révén, valamint önkormányzati politikai legitimációjuk alapján alkalmas-sá válhatnak olyan szerepek átvállalására, amit eddig az egész területi struktúra megfelelő kapacitás híján nem tudott volna sehogy sem kezelni.

3. A közszolgáltatások logisztikája

Közszolgáltatások alatt fogalmilag olyan feladatok ellátásának biztosítását értjük, amelyek az adott feltételek között valamilyen mértékig közösségi szervezést igényelnek és társadalmi közös szükségletek kielégítését szolgálják. A két feltételnek, a közösségi szervezésnek és a közös szükségletek kielégítésének együttesen kell fennállnia.

Helyi közszolgáltatási feladatok azok a közös tevékenységek, amelyek települések vagy más közigazgatási területfelosztási egységek keretei között lehatárolva értelmezhetőek.

A közfeladatok ellátásának menete és módja társadalmi és történelmi értelemben egyaránt változás a 80-as évek óta egy határozott átrendeződés figyelhető meg, melyek lényege az állami szerepvállalás csökkentése, illetve tartalmának újraértelmezése.

4. A hulladékgazdálkodás logisztikája

Az Európai Unió direktívák formájában deklarálta és akcióprogramokkal erősítette meg szándékát a hulladékgazdálkodás egységes elveken alapuló, magasabb minőségi szintet biztosító fejlesztésére vonatkozóan. A tagországokban célul tűzték ki a magasabb minőségi színvonal, vagy más néven az integrált hulladékgazdálkodási színvonal elérését az ezredfordulóig. Mivel néhány tagállamban még nem biztosítottak a teljes bevezetés feltételei, az integrált hulladékgazdálkodás teljes térnyerése az EU-ban csak pár évvel azt követően várható.

Az integrált hulladékgazdálkodás szintjének eléréséhez az alábbi alapelvek együttes, gyakorlati érvényesülését kell biztosítani:

- a hulladékgazdálkodási politika illeszkedése a deklarált környezetpolitikai alapelvekhez;
- a hulladékkezelés folyamatai során a következő prioritás figyelembevétele:
 - megelőzés és minimalizálás,
 - hasznosítás,
 - ártalmatlanítás;
- a hulladékkezelési folyamat minden lépésének integrálása egy hatékonyan fenntartható rendszerben a környezeti kockázatok, a rendelkezésre álló kapacitások, gazdaságosság és tervezési szempontok figyelembevételével;
- hulladék-elhelyezés az EU szabványok és direktívák szerint;
- az illegális és ellenőrizetlen hulladék-elhelyezési gyakorlat tiltása, hatékonyellenőrzés és jogérvényesítés alkalmazása;
- a „szennyező fizet” elv gyakorlati alkalmazása;
- országos információs adatbázis (országos számítógépes hálózat) működtetése.

A korszerű, környezetkímélő hulladékgazdálkodás kialakítását célzó politika főbb céljai:

- a természeti erőforrások igénybevételének csökkentése és
- a környezetszennyezés illetve a környezetszennyezés kockázatának csökkentése.

Az e célokhoz rendelhető eszköztár főbb elemei pedig az alábbiak:

- A vonatkozó hazai jogszabályozásnak az Európai Unió követelményeihez történő igazítása információs és megfigyelő rendszer kialakítása a hulladékkezelési folyamatokra, illetve létesítményekre vonatkozóan (az Országos Környezetvédelmi Információs Rendszer részeként);
- a hulladékkezelés teljes folyamatának kézbentartása gazdasági ösztönzők bevezetése a hulladékok termelésének csökkentésére, hasznosítására, az állam szerepének csökkentése, az önkormányzatok, valamint a jogi és magánszemélyek felelősségvállalásának növelése;

- a hulladékgazdálkodás és a közgazdasági szabályozó rendszer összhangjának megteremtése. E nélkül a környezet káros hatások elleni védelmét biztosító feladatok megvalósítása lehetetlen;
- állami támogatásban csak a regionális hulladékkezelő létesítmények részesülnek.

A települési szilárd hulladékgyűjtés-szállítás részvételében a magánvállalkozók részaránya országosan egyre növekszik.

A magánkézben lévő hulladékkezelési szervezeteknek a kistelepüléseken és a kisvárosokban várható a térnyerése a regionális gyűjtési körzetek kialakításával. Jellemző, hogy a nagyvárosokban a hulladékkezelő szervezet részben vagy teljes egészében még önkormányzati kézben van.

A nem távoli jövőben várható – az EU országokban már megindult –, egy második települési szilárd hulladékgazdálkodási rendszer kialakulása is, melyet a magángazdaság hoz létre és tart fenn. A nyugat-európai országokban a csomagolási hulladékok térfogatuk szerint kb. 50%-a tömegük szerint kb. 30%-a a kommunális hulladék és a kommunális jellegű ipari hulladékok legfontosabb fajtáját jelentik. A német szabályozás szerint például a gazdasági körfolyamatba kerülő szállítási, külső és kereskedelmi csomagolási anyagokat az iparnak és a kereskedelemnek vissza kell vennie. Ez egy újabb gazdálkodó szerv beiktatásával történhet, vagy pedig a gyártó egy ingyenes, a település egészére kiterjedő gyűjtő-rendszert létesít, amely a háztartásokból elszállítja a csomagoló anyagokat.

Így a jövőben egy településben kialakulhat majd egy kommunális hulladékgazdálkodás és egy magánipari hulladékgazdálkodás. Ezt duális rendszerként is definiálják a hulladékkezelés területén. A duális rendszer sok anomáliát, feszültséget rejthet magában, létrehozása gazdasági és településpolitikai körtekintést igényel.

- Térségi, körzetesített hulladékgyűjtés, szállítás

A hulladékgazdálkodási törvény szerint „az önkormányzatok a hulladékgazdálkodási feladatok ellátása érdekében együttműködhetnek egymással. Ennek során a szomszédos, vagy egymáshoz közeli önkormányzatok közösen tartanak üzemben hulladékkezelést szolgáló létesítményt, hulladékártalmatlanító helyet, vagy a helyi közszolgáltatás ellátására közösen alapíthatnak vállalatot. Együttműködésük tartalmát közigazgatási szerződésben állapítják meg.”.

Az összegyűjtött települési szilárd hulladékokat végül is egy kezelő-ártalmatlanító telephelyre kell szállítani. A kezelő-ártalmatlanító telepek (melyek technológiai rendszere hazánkban többnyire a rendezett lerakás, ill. a depónia bázison alapuló kombinatív hulladékkezelés), létesítése igen nagy beruházási költséggel jár. Az ésszerű megoldást nem a minden település határában lévő, rosszul felszerelt, ellenőrizhetetlen lerakás jelenti, hanem a több települést ellátó, biztonságos műszaki védelemmel kialakított körzeti (regionális) lerakó a legkedvezőbb helyen.

A gyűjtési körzet kialakításánál gazdasági okokból figyelembe kell venni a minimális népességszámot, ill. a még gazdaságos szállítási távolságokat.

Az eddigi tapasztalatok, szakmai szakvélemények és előzetes számítások szerint mintegy 50–80 000 állandó népességszám körül van az a gyűjtési körzet nagyság, mely körzetből a települési szilárdhulladék-lerakóhelyi elhelyezésének üzemeltetési költsége még nem veszteséges, azaz „nullszaldó” körüli az éves gazdálkodás eredménye.

Azon körzetek esetében, melyek különböző (földrajzi, szállítási, együttműködési stb.) okokból nem alakíthatók ki 50 000 fős állandó népesség fölött, ott célszerű, ha az egyes települések, településcsoportok egy meglévő nagy befogadóképességű telep gyűjtési körzetéhez csatlakoznak.

Amennyiben a csatlakozási lehetőséget kínáló gyűjtési körzet lerakótelepe 20 km-nél távolabb esik, úgy javasolt az átrakó állomások kiépítése. Az átrakó állomások létesítése nem a nagy költségigényű beruházások közé tartozik, és megfelelő műszaki előkészítés és helykijelölés alapján, több kistelepülés közös finanszírozási részvételével, gazdaságosan telepíthetők. Az átrakó állomások létesítését a Központi Környezetvédelmi Alap külön is támogatja, továbbá a regionális lerakótelepekkel közösen (előre megtervezetten) rendszerben kialakított átrakóállomásokra pedig céltámogatás igényelhető.

Célszerű egy kistérségi gyűjtési körzetben egy hulladékgyűjtő, -kezelő szervezetet működtetni, ill. a hulladékkezelés jogát egy kézbe adni.

A körzeti hulladékgyűjtés kialakításának szervezeti feltételeit a következő változatok szerint lehet megteremteni:

- a régió minden településén (esetleg több településen) azonos szervezet gyűjti és szállítja a hulladékot a régió középontjában lévő, vagy a legkedvezőbb feltételek mellett működő önálló hulladékártalmatlanító szervezethez, s adja át annak kezelésre,
- a hulladékgyűjtés az előbbiek szerint történik, ha a hulladékártalmatlanító szervezet a régió egyik meghatározott településéhez tartozik,
- a régió valamennyi településén a hulladékgyűjtést és ártalmatlanítást egy, a településektől független regionális szervezet végzi, s ez a beruházója és üzemeltetője a szolgáltatási díjából fenntartott (létesített, üzemeltetett, fejlesztett) teljes rendszernek.

A rendszer alkalmas arra, hogy a régió hulladékának kezeléséhez helyet adó önkormányzatot, illetve az érintett település lakosságát érdekeltté lehessen tenni az ártalmatlanítási eljárás befogadásában. Ehhez a jelenlegi merev elzárkózás helyett meg kell érteni az érintetteknek, hogy a biztonságos hulladékkezelésnek éppúgy nem szűgyen helyet adni, mint bármilyen termelőüzemnek.

A területi hulladékgazdálkodási tervek elsődleges célja a hulladékképződés megelőzését biztosító, hulladékszegény technológiák alkalmazásának szorgalmazása. További prioritás a keletkező hulladék anyag- és energiatartalmának minél teljesebb hasznosítása, a nem hasznosítható hulladék környezetveszélyeztetést és egészségi kockázatot kizáró ártalmatlanítása és végső megoldásként jelölhető meg a környezetet hosszú távon is terhelő, hasznos területeket igénybe vevő hulladéklerakás.

5. Inverz logisztika

Az inverz logisztikai tevékenység lényegében nem hagyományos „ellátási lánc”, inkább nevezhető „begyűjtési lánc”-nak, melyben sok helyről összegyűjti a selejt árut, visszárut és a hulladékokat, majd a lerakóhelyre, vagy gyűjtőhelyre szállítja és feldolgozókhoz juttatja el.

Az inverz logisztikát kezdetben a selejtezés és a visszáru hozta létre, amelyben tömeges mérteket és „iparszerű” működését a termékdíjas csomagolóanyagok valamint az elektromos-elektronikus hulladékok visszagyűjtésének kötelező érvényű bevezetése idézte elő az EU országokban. Ma már nem a szállításon és a tároláson van a hangsúly, hanem a feldolgozás maximalizálásán, ami által csökken a lerakási igény, valamint a környezetszennyezés is.

Az inverz logisztika célja a hozzáadott érték növelése, valamint a környezetvédelem javítása. Ez úgy érhető el, ha minél több regionális (térségi) feldolgozó üzem jön létre, ezáltal optimalizálhatók a szállítási költségek, érvényesíthetők területfejlesztési szempontok (foglalkoztatás); és erősíthető a környezetvédelmi ipar, ami külső tőkebevonást tesz lehetővé.

6. Regionális innovációs rendszerek

A hazai és nemzetközi tapasztalatokra hagyatkozva megállapítható, hogy a nemzeti dimenzió mellett a regionális szint fontos szerepet tölt be az innovációs rendszerek, a regionális innováció formálódása tekintetében. Az innovatív régiók tanulmányozása során a kutatók kimutatták, hogy ezen térségek sikerének alapvető zálogát jelenti az *innovációs folyamat „beágyazása” a régióba*. Melyben a következő mechanizmusok játszanak meghatározó szerepet:

- A régiók az innováció előfeltételiben meghatározó módon különböznek egymástól, amihez elsősorban a munkaerő képzettsége az oktatás színvonala, a kutatóintézetek száma és létszáma tartozik.
- Az ipari klaszterek, csoportosulások helyhez kötöttek, pozitívan járulnak hozzá a regionális hálózatok és az innovációt ösztönző „klíma” kialakulásához, sok esetben pedig leegyszerűsítik az innováció számára lényeges információkhoz való hozzájutást.
- A tudás „előállítói” és a vállalkozások közötti interakciók, a felsőoktatás és gazdaság közötti kapcsolatok, a „knowledge spillover” és „spin-off” hatások lokalizáltak, mivel működésük feltétele a közvetlen személyes kapcsolat. Az egyetemek, kutatóintézetek és a gazdaság közötti erős és sokoldalú kapcsolatok high-tech iparágak fejlődéséhez vezethetnek bizonyos régiókban.
- Az utóbbi években a régiók is egyre aktívabb és fontosabb szerepet töltenek be az innovációs politika alakításában. Számos európai régió dolgozott ki technológia politikai koncepciót vagy innovációs stratégiát, és játszanak meghatározó szerepet a technológia transzferben.
- A milió megközelítés segítségével azt mondhatjuk, hogy a helyi termelési rendszerek közös technikai és szervezeti kultúrája kollektív tanulási folyamathoz vezet. A regionális innovációs potenciál a regionális fejlődés fontos tényezője.
- Az innováció-orientált regionális politika alkalmazásának szükséges és elégséges feltételei:
 - a helyi források aktivizálása csak a megfelelő mennyiségű és minőségű *infrastruktúra* mellett valósítható meg, amelynek kialakításában az államnak kell nagyobb és meghatározóbb szerepet vállalnia;
 - a helyi gazdaság és lakosság jövedelemtermelése és a helyi, térségi (ön)kormányzatok bevételei között *szoros és egyértelmű kapcsolat alakuljon ki*;
 - a *helyi, térségi (ön)kormányzatok szerepe* a vállalkozások élénkítésében, serkentésében meghatározó, ehhez azonban eszközökkel és erőforrásokkal kell rendelkezniük;
 - a regionális potenciálokat csak tudatosan, célorientáltan és komplexen célszerű hasznosítani, amelyek csak átgondolt térségi (kistérségi) programokkal valósíthatók meg.

Fentieket jól alátámasztja például a Közép-Dunántúli Régi Innovációs Stratégiája, valamint az időközben létrehozott Regionális Innovációs Ügynökségek (RIÜ-k) kezdeti működése.

Irodalomjegyzék

1. *Abonyiné Palotás Jolán* (2008): *Infrastruktúra*. Dialog Campus, Budapest–Pécs, 2008.
2. *Horváth M. Tamás* (2002): *Helyi közszolgáltatások szervezése*. Dialog Campus, Budapest–Pécs, 2002.
3. *Veres Lajos* (2008): *Térségi logisztika*. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros, 2008.

CSORDÁS LÁSZLÓ:^{*} Második otthonok az Alföldön

Abstract

The economic, social, technological development that has taken place in the last third of the 20th century has had significant impacts on the lives of the modern societies, touching almost all fields of life. Besides residential and work places, the places for recreation became more and more important. The most important settlements marks of this process are the boom in the number of second homes, within this category the leisure time homes and the spatial expansion of the holiday-recreation areas. The process that started from the large cities and mainly from the well-to-do layers – thus characterised as a spatial and social diffusion phenomenon – significantly changed the spatial systems of the affected settlements, their morphologies, functional division, infrastructure, land use, etc..

1. Bevezetés

Az ipari társadalom kialakulásával két helyhez kötött térhasználat alakult ki: a legfontosabb társadalmi alapfunkciók két helyre, a munkahelyre és a lakásra oszlottak. A XX. század utolsó harmadának gazdasági, társadalmi fejlődése azonban ennek a két helyhez kötött életstílusnak a fellazulásához, részbeni felbomlásához, települési-térbeli rendszerének átalakulásához vezetett. A modern ipari-technikai-információs társadalom ugyanis olyan struktúraváltást él át, amilyen az ipari forradalom óta nem volt. A XX. század utolsó harmadában bekövetkezett gazdasági, társadalmi, technológiai fejlődés jelentős változásokat eredményezett a modern társadalmak életében, melyek érintették az élet szinte minden területét. E struktúraváltás egyik sajátos, az urbanizációval összefüggő jegye, hogy a társadalmi alapfunkciók korábbi kettős tagolódásukat elveszítve időben és térben tovább tagolódtak. A lakó- és munkahelyek mellett egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a szabadidő eltöltésének színterei. Ennek legfontosabb települési jegyei az üdülő-pihenő térségek, ezek megjelenése, elterjedése, térbeli bővülése, valamint a második lakások, ezen belül is az egyre növekvő szabadidőben használt szabadidő-lakások számának ugrásszerű és tömegméretű emelkedése. E folyamatban két olyan tényező is fontos szerepet játszott, amellyel a születésnapját ünneplő Dr. Szónoky Ancsin Gabriella tanárnő is előszeretettel foglalkozott: kínálati oldalról a vonzó adottságokkal rendelkező, bármilyen határok menti térségek, települések, keresleti oldalról pedig az egyének, vállalkozások rendelkezésre álló szabad felhasználású, esetenként holt tőkeként is funkcionáló jövedelme.

A határok és a határon átnyúló kapcsolatok különböző (gazdasági, kereskedelmi, kulturális, környezeti, munkaerő-piaci, oktatási, társadalmi, turisztikai) aspektusaival számos, az egyetemekhez, főiskolákhoz és akadémiai kutatóhelyekhez kötődő elemző foglalkozott.

A szabadidős célokat szolgáló második otthonok négy évtizede „recreation” vagy szabadidő földrajz néven szinte önálló diszciplínája lett a társadalomföldrajznak és számos előzményt adott munkámhoz. Az üdülők, nyaralók, hétvégi házak – melyeket a továbbiakban szinonimaként használok – a szabadidőben használt, szabadidős célokat szolgáló má-

^{*} CSc, egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem – TTIK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék.

sodik otthonok közé tartoznak. A második otthon, vagy második lakás pontos definícióját megadni igen nehéz, hiszen azon országoként és kutatóként mást-mást értenek.

Értelmezésem szerint a második lakás egy magántulajdonban, vagy tartós használatban lévő ingatlan, amely olyan személy (család) alkalmankénti szállásául szolgál, aki (amely) azt nem tekinti állandó lakásának. Magyarországon ezek közé számíthatók a szabadidő eltöltését biztosító, 12 m²-nél nagyobb alapterületű épületek – függetlenül attól, hogy azok üdülőtelepeken, zártkertekben, vagy üresen álló falusi házak megvásárlásával alakultak ki –, a diákok és az alkalmazottak szálláshelyei (diákotthonok és alkalmazotti szálláshelyek, illetve a bérelt szállások).

Szabadidő-lakásnak a második otthonok közül azok tekinthetők, amelyeket túlnyomóan szabadidőben és csak átmenetileg (hétköznapiakon a munkaidő után, hétvégéken vagy a szabadság ideje alatt) elsősorban szabadidős célokra használnak. A KSH 2001. évi üdülő-összeírása szerint Magyarországon ezen üdülésre használt épületek száma meghaladja a negyedmilliót, a 4,3 millió darabos nemzeti lakásvagyron 5,9%-át, s a bennük kialakított férőhelyek száma többszörösét teszi ki a kereskedelmi szállásférőhelyekének.

2. Második otthonok kialakulásának okai, formái és következményei

A szabadidő-lakások tömeges elterjedéséhez a következő tényezők járultak hozzá:

- a gazdasági prosperitás és ennek következtében a növekvő vásárlóerő;
- a napi, mindenekelőtt a heti munkaidő megrövidülése (a 4,5–5 munkanapos hetekre való áttérés – részben az iskolai képzésben is) és ezzel párhuzamosan a hétvégéken egy tömbben rendelkezésre álló szabadidő meghosszabbodása;
- a fizetett szabadság idejének növekedése;
- a háztartásvezetés racionalizálása, technikai feltételeinek javulása;
- a motorizáció, a személyi közlekedés elterjedése, ezzel párhuzamosan a közlekedési úthálózat kiépítése;
- az emberek fizikai és pszichikai megterhelése (stresszhatás) ellensúlyozásának igénye;
- emocionális okok (származás, családi gyökerek);
- státuszszimbólum;
- az infláció miatti bizonyos spekulációs hatások stb.

A volt szocialista országok sajátossága, hogy

- az emberek többségének nem volt lehetősége arra, hogy különféle vállalkozásokba fektesse pénzét, így az üdülő a pénz értékének egyik megőrzési formájává vált;
- a magánüdülő létesítése hosszabb távon megtérülő befektetést jelenthetett, mivel olcsóbb és sokkal biztosabban elérhető volt, mint az alternatív üdülési formák;
- bizonyos időszakokban és eltérő módon az állampolgárok külföldi utazásait korlátozták;
- az elmúlt néhány évtized városiasodása és lakásépítése városias (lakótelepi) környezetbe „kényszerítette” az embereket, akik viszont vágytak a korábban életük részét képező zöld környezet után (földéhség);
- a társadalmi struktúráváltás következtében új és arányában bővülő vezetőréteg jelent meg, amelynek képviselői esetenként pozicionális előnyeiket a sajátos presztízszt is jelentő magánüdülő megszerzésére fordíthatták stb.

A fenti okok hatására a nagyvárosokból és elsősorban a társadalom jómódú rétegeiből kiinduló – és ezért területi és társadalmi diffúziós jelenséggént jellemzett – folyamat lényegesen megváltoztatta az érintett települések térbeli rendszerét, azok morfológiáját, funkcionális tagolódását, infrastruktúráját, földhasznosítását stb. Jelentős változást hozott emellett a küldő- és fogadóterületek társadalmában és életmódjában is.

Az állandó lakóhely és a szabadidő-lakás között lévő távolság, a használat módja, intenzitása alapján főleg kétféle rekreációs terület különíthető el:

- a városközeli területeken lévő szabadidő-lakásokat elsősorban a hétvégeken használják, melyek az életciklus folyamán, illetve a város térbeli növekedése miatt állandó lakássá is átalakulhatnak,
- míg az állandó lakóhelytől távol fekvő szabadidő-lakásokat – elsősorban a szabadság eltöltésére – szezonálisan használják, ezért ezen épületek közül éppen a nagyobb távolság miatt sokkal kevesebb alakul át állandó lakássá.

A második lakás jelenség egyik következménye a népesség egyre erősödő hétvégi menekülése a városból, majd egyes rétegek esetében elvándorlás a városkörnyéki településekre. A második lakások területi elterjedése tehát része a városfejlődési folyamatnak, egyes jelenségei a szuburbanizációhoz köthetők. A szezonális szuburbanizáció egyedi esetekben „valódi” szuburbanizációhoz vezethet: a második lakások állandó lakássá alakulásával.

A szabadidő-lakások ki- és átalakulása a fent említett folyamatok eredményeként jelentősen megváltoztathatja a táj képét. A geográfiai (morfológiai) jegyeken kívül jelentősen befolyásolhatja a fogadóterületek gazdasági szerkezetét, az infrastrukturális ellátottságot, a környezet állapotát, sőt az ott lakó népesség társadalmi és demográfiai viszonyait is.

3. A második otthonok típusai, állománya és építése Magyarországon

Hazánkban a törvények a szocializmus évtizedeiben is lehetővé tették, hogy egy család több lakással rendelkezzen, s ezeket „többszemélyes lakásként”, második lakásként vették figyelembe.

A lakások és üdülők esetében a kialakítás célja és a használat módja között sokszor diszharmonia volt, amelyet jelentős mértékben elősegítettek a hatályos rendeletek, illetve az ezekben lévő különféle „felmentési” lehetőségek.

A legfontosabb, megkülönböztető jegyekkel rendelkező típusok a szabadidőlakások, amelyek lehetnek az üdülőtelepeken felépített magánüdülők, a zártkertekben kialakított „hétfégi házak”, a megvásárolt és üdülési célra átalakított falusi porták, esetenként falusi turizmussal, valamint a nem szabadidő-eltöltést, hanem a képzést és/vagy a foglalkozást segítő, megkönnyítő diákotthonok, munkásszállók és albérletek.

Magyarország üdülőállománya 1960–1990 között tizenötszörösére, kb. 170 ezerre nőtt, míg a 2001. évi népszámláláskor mintegy negyedmillió (252 ezer) üdülőként használt épületet írtak össze.

A rendszerváltás idején az ország területének több mint 2,1%-án voltak zártkertek, melyek nagysága az azt megelőző negyedszázadban több mint 300 km²-rel növekedett. Jelentős bővülésük elsősorban az üdülési és termelési igényekkel, az ezek következtében kialakuló szükségletekkel, majd kereslettel (Pest, Bács-Kiskun megye), az orográfiai helyzettel (Heves), vagy a művelésre alkalmatlan területek ilyen célokra történő hasznosításával (Bács-Kiskun, Csongrád) magyarázható. Az 1960-as évektől 1994-ig a zártkertek területi változását több mint tíz jelentősebb törvény, illetve rendelet befolyásolta, majd a 26/1994. sz. FM rendelet alapján 1994. május 19-től az ingatlan-nyilvántartásban megszüntették a zártkert kategóriát. E területek művelésbe vonása a szocialista viszonyok között pozitív lépés volt. A törvényi szabályozás ugyanakkor területileg nem különítette el a különböző (a termelő, a termelő-pihenő, a későbbi belterületi célra igénybe vett, a lakás- és üdülőépítés, vagy a gazdálkodás számára tartós földhasználatba adott) zártkerti formákat, így azok – különösen a városok közvetlen közelében, valamint a vonzó üdülési adottsággal rendelkező települések peremén – olyan szövevényes területhasználatot jelentenek, amelyek még a szakemberek számára is áttekinthetetlenek.

A statisztikai összeírásokban ún. intézeti háztartásnak nevezett szállásformák közül a diákotthonok és az alkalmazotti szálláshelyek felelnek meg leginkább a második otthonok fogalmának, hiszen az ezeket tartósan igénybe vevők más településen rendelkeznek állandó lakással. A képzést és a foglalkozást feltételező második otthonok jelentősége a gazdasági és társadalmi rendszerváltás idején különösen megnő (a felvehető egyetemi hallgatók számának bekövetkezett bővülése; a munkásszállásokat fenntartó vállalatok, illetve ilyen célú szálláshelyeinek átalakulása, megszűnése egymással ellentétes folyamatokat eredményezett).

Hazánkban az 1980-as évek végétől egyre többen foglalkoznak falusi vendégfogadással. Az országos katalógusok adatai azonban azt mutatják, hogy igen sokan a saját tulajdonú üdülőjüket, tanyájukat, falusi házukat adták ki, ám maguk a tulajdonosok nem abban az épületben laktak. Így ezen épületeket második lakásoknak, illetve azon belül szabadidős célokra használt második otthonoknak, szabadidő-lakásoknak lehet tekinteni.

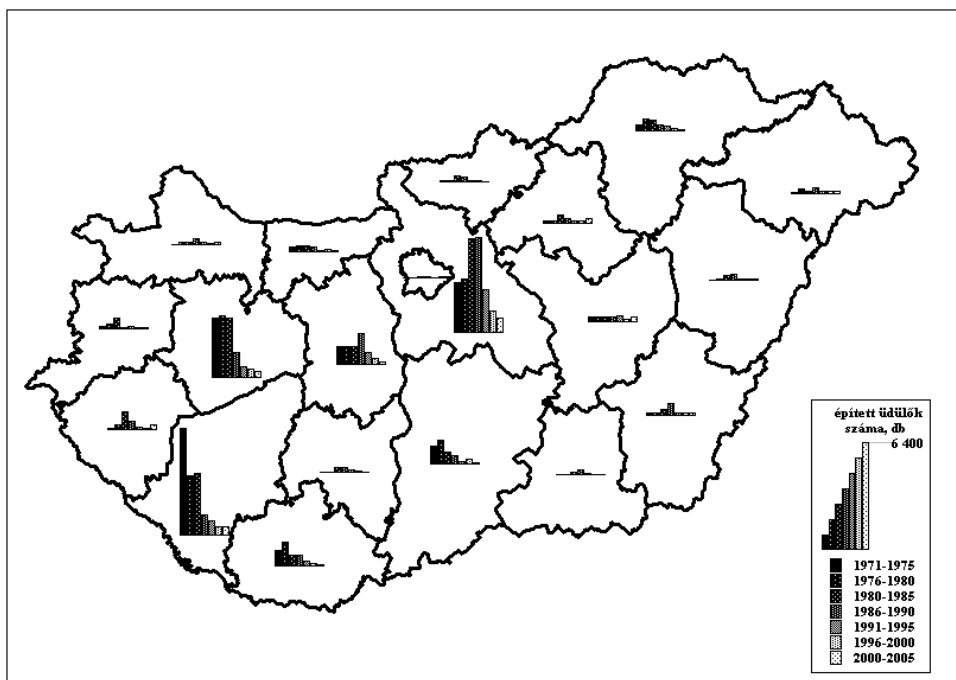
Mivel a kutatók többsége második lakás alatt elsősorban a szabadidőben használt, szabadidős célokat szolgáló épületeket érti, ezért a továbbiakban ezek részletesebb bemutatását kísérelem meg.

A Magyarországon 1971–2005 között felépített üdülők száma a KSH adatai szerint megközelíti a 94 ezret. Az évenkénti kialakítás vizsgálata alapján két markáns szakasz különíthető el: 1972–1988 között mindegyik évben meghaladta a 3000-et, azóta viszont elmarad ettől. Az első szakasz is több időszakra osztható: 1974–75-ben, 1977-ben, majd 1981–84 között felülmúlta a 4 ezret, 1987-ben – a következő évben bevezetésre kerülő adójogszabályok változásának köszönhetően – elérte az 5206-ot, míg a közte lévő időszakok kisebb visszaesései a gazdaság részbeni megtorpanásaihoz, a recesszióhoz, az infláció megugrásához kapcsolódnak. Az 1988 óta tartó időszakban drámai mértékben csökkent az üdülőépítés, amit jelez az is, hogy 1993 óta egyetlen évben sem haladta meg a 2 ezer darabot, s 1998 óta – 2000–2001 kivételével – már az ezret sem érte el.

A legtöbb üdülőt 1987-ben építették fel Magyarországon, amely elsősorban az adóreformok (ÁFA és SzJA) egy évvel később történt bevezetésével és az akkor már elszabaduló áremelkedésekkel magyarázható. A nyaralóépítés volumenindexe az 1970-es évek közepén, az 1980-as évek elején és 1987-ben meghaladta a lakásépítés, a beruházások és az építőipari beruházások indexeit. Az üdülőépítés a tervgazdaság keretei között az egyéni kezdeményezés egyik legszabadabb területe volt. A létesítésükre ható tényezők igen sokfélék, s az ország általános gazdasági helyzetével vagy annak direkt változásával nem mindig magyarázhatók.

A legtöbb üdülőt 1971–2005 között Pest (22.416), Somogy és Veszprém megyében (16,7, ill. 14,2 ezer) építették fel – s együttes számuk megközelíti az összes épület 57 százalékát –, őket a Velencei-tavat övező Fejér, majd Bács-Kiskun és Baranya megye követi (6,7, ill. 4,6, 4,3 ezer), míg a legkevesebbet Budapesten (435 db) és Csongrád megyében húzták fel (779 db). Az üdülőépítés 1971–90 között fokozatosan eltolódott a Balaton-parti megyékből Fejér és Pest megyébe. Ez arra utal, hogy a legtöbb tulajdonost kibocsátó főváros lakosai állandó lakóhelyükhöz egyre közelebb alakították ki nyaralóikat (*1. ábra*).

A 2001. évi népszámlálást megelőző 2000 nyarán végzett üdülő-összeíráskor Siófokon találták a legtöbb (6113 db) nyaralót, amit Balatonkenese és Gárdony (5250, ill. 5111 db), majd Balatonfenyves és Fonyód (4.243, 4.004) követ. Hat településen haladja meg számuk a 3000-et (Balatonalmádi, Budapest, Harkány, Zalaegerszeg, Pécs, Zámárdi), 13 helyen 2–3 ezer, 46 másikon 1–2 ezer közötti az épületek száma. A legnépesebb csoportban – közel 1800 településen – persze egyáltalán nincs üdülő.

1. ábra. Az ötvenként felépített üdülők megyénkénti száma, 1971–2005
(Forrás: KSH 1971–2005. tárgyévi adatai)

4. Az alföldi magánüdülők és tulajdonosaik jellemzői

A 2001. évi népszámlást megelőző nyáron történt üdülő-összeírás szerint az országban lévő 252 ezer, üdülésre használt épületből 38,4 ezret, azaz kb. 15,2%-ot tesz ki a két alföldi régióban lévő nyaralók száma. A korábbi TAKEH adatai szerint 1989-ben az Alföld 102 településén 19 654 fő fizetett üdülője után építményadót. Az üdülők, valamint a pihenési célra (is) használt zártkerti hétvégi házak a természetes és mesterséges álló- és folyóvizek mentén, a termálvizes fürdők környékén, az erdőkben, valamint a zártkertekben alakultak ki. A magántelkes üdülési forma sajátos, a kedvező fekvésű településekre irányuló térhódítását mutatja, hogy Kunfehértón az eddig felépült üdülőépületek száma meghaladta a belterületen lévő lakások számát. Szarvason, Cserkeszőlőn, Tiszacsegén, Rakamazon és Békésszentandrásan a beépíthető üdülőtelkek száma nagyobb volt, mint a beépíthető lakótelkeké.

A KSH 1971–90-re vonatkozó üdülőépítési adatai szerint a Magyarországon felépített nyaralókból a hat alföldi megye együttes részesedése a kezdeti 9,4%-ról az időszak végére 16%-ra emelkedett. A rendszerváltás óta ez az arány tartósan 20% körül mozog (17–25%). Az Alföldön az 1990 előtti időszakban kialakított hétvégi házak döntő része a Dél-Alföld megyéiben található, míg azóta sohasem érte el számuk az Észak-Alföldét. Az üdülőépítés a vizsgált időszakban fokozatosan eltolódott délről északra: Bács-Kiskun megyéből Békés, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg, majd különösen az 1990-es évek közepétől – a Tisza-tó környékének ismertebbé válásával – Jász-Nagykun-Szolnok megyébe. Utóbbiban az elmúlt másfél évtizedből legalább tíz évben mindegyik más alföldi megyét meghaladó üdülőépítést regisztrált a KSH.

Az Alföldön jóval nagyobb arányt képviselnek a kisebb (adózási) alapterületű hétvégi házak, mint az ország más régióiban, ami azt jelzi, hogy a tulajdonosok nagy többségének

viszonylag szerény anyagi lehetőségei voltak létesítésükre. A nyaralók ún. „adózási” alap-területe a régióban átlagosan $31,3 \text{ m}^2$, bár az 1989 óta is bővülő Tisza-tó és Körös-menti üdülőtelepeken lévő épületek több mint egynegyedének a területe már a 60 m^2 -t is meghaladta.

Az alföldi megyék nyaralótulajdonosai – kettő kivételével – 699 magyarországi településről származtak. Megfigyelhető ugyanakkor az, hogy már a rendszerváltozást követő években megjelentek a külföldi üdültulajdonosok, akiknek a száma fokozatosan bővül. Az Alföldön üdülővel rendelkezők egy-egy településre eső átlaga a küldő település népességnagyság-kategóriájának megfelelően csökkent. Az ezer állandó lakosra jutó alföldi üdültulajdonosok száma a 15 főt elsősorban a régió nagylélekszámú, részben üdülővel is rendelkező településein haladta meg.

A régióban nyaralótulajdonosként megjelenők döntő részének az Alföldön volt az állandó lakása is. Mindegyik megyében az adott megyebeli lakosság közül került ki az üdültulajdonosok nagyobb része. A saját megyebeliek aránya az Alföld egészét tekintve 68,0%, ám ez a főbb körzeten kívüli vonzáscentrumoktól (Budapest, Észak-Magyarország iparvárosai) való távolsággal egyenes arányban nőtt. A hétvégi házaknak összesen 10,4%-a volt a fővárosiak tulajdonában. Jász-Nagykun-Szolnok megyében 18,1%-ra, Bács-Kiskunban 20,9%-ra emelkedett arányuk, amely elsősorban a kisebb távolsággal és a korábban elvándoroltak üdülési célú visszatérésével magyarázható. A Budapesten élő alföldi üdültulajdonosok többsége a főváros déli és keleti kerületeiben lakott.

Az alföldi megyékben lévő, nyilvántartásba vett szabadidő-lakások közel egynegyede épült fel - Békéscsaba kivételével - az öt alföldi megyeszékhelyen, s ott élt a nyaralók tulajdonosának 46,5%-a. Tehát a megyeszékhelyek a felmerülő magántelkes üdülési igényeknek alig több mint a felét elégítették ki helyben. Minél nagyobb a megyeszékhely, annál nagyobb szabadidő-lakás "gyűrű" alakult ki körülötte. Az alföldi megyeszékhelyeken élő régióbéli nyaralótulajdonosok állandó lakóhelyének utcák szerinti vizsgálatából az állapítható meg, hogy a 2%-nál nagyobb gyakoriságú utcák döntő többsége vagy a lakótelepeken, vagy a belváros emeletes, kifejezetten városias beépítésű részein helyezkedett el.

Magyarország népességszám szerint második legnagyobb városának, Debrecennek a vizsgálata azt mutatta, hogy az ott lakó 3766 alföldi nyaralótulajdonos az Alföld 35 településén rendelkezett üdülővel. A Debrecen belvárosában élő idősebb korú tulajdonosok többsége a termálvizes fürdők környékén és a korábban kialakult Tisza-menti üdülőtelepeken, míg az elsősorban lakótelepeken élő fiatalabb korú tulajdonosok a megyeszékhelyen vagy a Debrecen környéki települések zártkertjeiben építették fel hétvégi házaikat. Az üdülőszerezést motiváló tényezők közül a lakókörnyezet szerepére utal, hogy a nyilvántartásban szereplők 52,7%-a lakótelepi, 10,8%-a belvárosi lakókörnyezetben élt. A Debrecenben lakó alföldi üdültulajdonosok 27%-a a városközponti és a belvárosi körzetekben lakott, míg a város lakosságából a fenti területek csak 16,5%-kal részesedtek. Minél jobban távolodunk a városközponttól Nyugat, Dél és Kelet – azaz a családi házas övezetek, kertségek – felé, annál inkább meghaladta a nyaralótulajdonosok számából való részesedést a lakosságszámból való részesedés.

Az üdülőjük után adót fizetők döntő része idős munkaképes (53,6%), vagy nyugdíjas korú (28,6%), tehát az a korosztály, amely már nem foglalkozik gyermekei nevelésével, életciklusa során az ún. konszolidációs fázisba került.

A szabadidő-lakással rendelkezők között napjainkban érdekes természetes és kényszerű generációváltás zajlik. A 20–30 évvel ezelőtt üdülőhöz jutott, már akkor is idős munkaképes tulajdonosok egy része elhalálozott. A korábban, saját lakással nem rendelkező, de üdülővel bíró személyek egyre nagyobb hányada kénytelen eladni nyaralóját, hogy a lakásprivatizáció során saját állandó lakását megvásárolhassa. A nehezebb gazdasági hely-

zetben sokan saját lakásuk fenntartása vagy a megnövekedett utazási, karbantartási, adó stb. költségek miatt szándékoznak megválni korábbi üdülőjüktől. Végül a családok tekintélyes hányada csak úgy tudja saját gyermekeit támogatni, azokat lakáshoz juttatni, hogy üdülőjét is mobilizálja.

Az így kialakuló kínálati piacon – a határok nyitottabbá válásának következtében – egyre több külföldi telek- és építménytulajdonos jelenik meg. Míg 1989-ben mindössze két külföldi rendelkezett az Alföldön üdülővel, addig már a néhány évvel a rendszerváltás után csak a tiszakécskei és a lakiteleki üdültulajdonosok között több mint 25-re nőtt a számuk. Bár az Alföld és a vizsgált települések távol fekszenek a nyugati határtól – különösen az Európai Unióba való belépéssel együtt járó szabad tőke mozgás következményei miatt is – ezzel is számolni kell.

A jelentős üdülési potenciállal rendelkező településeken az üresen álló falusi parasztházak tömeges vásárlása, rendbehozatala, a falu revitalizációja hozzájárulhat a falukép megváltoztatásához, amely a helyi lakosokat is faluszépítésre ösztönözheti. A vidéki ingatlanok felértékelődése ugyanakkor a népszerűbb üdülőfalvakban nehéz helyzetbe hozhatja azokat a helybelieket, akik saját falujukban akarnak lakást vásárolni.

A tanyák átalakulása következtében – mindenekelőtt homokvidékeinken – megjelentek a kifejezetten üdülésre, pihenésre, második lakásként használt üdültanyák. Ezek elsősorban nagyvárosaink szűkebb-tágabb vonzáskörzetében találhatók. Pontszerű elhelyezkedésük miatt térségi problémát ma még nem okoznak.

A megvásárolt falusi házak és tanyák, valamint az üdülők és a zártkerti hétvégi házak egy részét fizetővendéglátás keretében hasznosítják. Az Alföldön több száz család foglalkozott vendégfogadással. Közülük – különösen Szolnok és Bács-Kiskun megyében, illetve a nagyvárosok környékén – sokan adták ki a saját tulajdonú tanyájukat, falusi házukat, üdülőjüket. Mivel a tulajdonosok nem abban az épületben laktak, ezért a falusi vendégfogadás az esetek jó részében nem nevezhető a szakirodalom szerinti falusi turizmusnak. Ezt egy Békés megyére kiterjedő vizsgálat is alátámasztotta, hiszen a válaszadók több mint fele a tulajdonában lévő üdülőjét, használt, vagy használaton kívüli tanyai épületét, falusi házát, tehát a második lakását adta ki, vagy szándékozik kiadni.

Már a kárpótlás megkezdése előtt magánkézbe került a legjobb tájképi adottságú, vagy a legértékesebb területek – általában a folyópartok – egy része. A part elfoglalásának „engedélyezése”, parcellázása elhibázott lépés volt. A legnagyobb veszélyt ugyanis éppen az ott, spontán módon kialakult telepek jelentik. Ez a folyamat az elmúlt évszázadban tovább tartott, hiszen ezen területek iránt volt a legnagyobb az érdeklődés. Az infrastrukturális feltételek, leginkább a csatornázatlanság miatt már eddig is előfordultak járványok és hasonlókra a jövőben is számítani lehet. Nem véletlen, hogy az Alföldről szóló országgyűlési és kormányhatározat külön is felhívja a figyelmet a holtágak és folyók környéke környezeti állapotának javítására, amely megfelelő moratóriumok elrendelése nélkül csak óhaj maradt.

5. Összegzés

Mivel az állam a magyar lakosság egészének nem tudta biztosítani a szabadidő eltöltésének feltételeit (vállalati, szakszervezeti üdülők), így a szabadidő-lakások fentebb vázolt formái fontos szerepet játszottak az egyéni és különösen a családi üdülési igények kielégítésében, nagyobb lehetőséget (esélyt) adva ezáltal a saját nyaralóval nem rendelkezők számára, hogy szakszervezeti beutalóval néhány hetet üdüljenek. A piacgazdaságra való áttéréssel, a szakszervezeti üdültetés visszaszorulásával a magánüdülők szerepe – ahogy az várható volt – felértékelődött az üdülési igények kielégítésében, még akkor is, ha a „világ-

útlevél” 1988. évi bevezetése óta többszörösére nőtt a külföldi üdülést kereső száma. A kérdés az, hogy a jelenlegi tulajdonosok hányad része tudja megtartani a jövőben is üdülő-jét, ill. a lakosság mekkora része lesz képes kifizetni a pihenés, nyaralás emelkedő költségeit.

Felhasznált irodalom

- Bajmócy P. (2007): Néhány Kárpát-medencebeli város megítélése az egyetemisták körében. – In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és Eurorégiók. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 359–364.
- Balsóki I. (2001): Sokasodó gondok – szerény lehetőségek az Északkeleti határ mente munkaerőpiacán. – In: (Baranyi B. szerk.): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA RKK. Pécs, 2001. pp. 170–215.
- Baranyi B. (2007): A határmentiség dimenziói Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Baumhackl, H. (1989): Die Aufspaltung der Wohnfunktion. Wien. p. 453.
- Boros L. (2002a): Határmentiség hatása a turizmusra. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és az Európai Unió. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 141–146.
- Boros L. (2002b): A szegedi konferenciaturizmus, mint a településmarketing eleme. In: Aubert A. (szerk.): Kutatás a turizmusban. Pécs. pp. 364–374.
- Coppock, J. T. (Ed.) (1977): Second Homes: Curse or Blessing. Pergamon, Oxford. Geogr. Series.
- Csordás L. (1992): Entstehung und geographische Typisierung von Privatzweitwohnsitzen in der ungarischen Tiefebene. In: Albrecht, W. (Ed.): Greifswalder Beiträge zur Rekreatiogeographie/Freizeit- und Tourismusforschung Band 3, Greifswald. pp. 139–146.
- Csordás L. (1994): Szabadidő-lakások az Alföldön. Tér és Társadalom, 1993. 3–4. pp. 75–103.
- Csordás L. (1995): Szabadidő-lakások az Alföldön. Kandidátusi értekezés. p. 154. + p. 260 melléklet + 275 térkép.
- Csordás L. (1999): Second homes in Hungary. In: Duró A. (Ed.) Spatial Research in Support of the European Integration. MTA RKK, Pécs (Discussion Papers, Special) pp. 145–160.
- Csordás L. (2001): Az Északkelet-Alföld határmenti területeinek turizmusa. – In: Baranyi B. (szerk.): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön, MTA RKK, Pécs, pp. 284–305.
- Csordás L. (2007a): Az Északkelet-Alföld határmenti területeinek turizmusa. – In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és Eurorégiók. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 469–474.
- Csordás L. (2007b): A magánüdülők építése és állománya Magyarországon. – In: Szónokyné Ancsin G.–Pál V.–Karancsi Z. (szerk.): A határok kutatója, Tanulmánykötet Pál Ágnes tiszteletére. Szeged–Szabadka. 2007. pp. 81–89.
- Hegedűs G. (2005): Szeged kapuvárosi funkcióinak vázlatos áttekintése. – In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és Eurorégiók. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 373–377.
- Illés S.–Michalkó G. (2003): A turizmus és a migráció néhány összefüggése Magyarországon. Demográfia. 46. 4. pp. 352–374.
- Juray T. (2007): Turizmus és annak fejlesztési lehetőségei a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégióban. – In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és Eurorégiók. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 493–499.
- Kovács Cs. (2006): Az országhatármentiség értelmezésének földrajzi problémái. PhD értekezés.
- Kovács, Z. (1989): Border changes and their effect on the structure of Hungarian society. Political Geography Quarterly. 8. 1. pp. 79–86.
- Martonné, Erdős K. (1990): Az egyéni rekreáció lehetőségei és megvalósulásai Miskolc környékén. Kandidátusi értekezés, kézirat. KLTE Debrecen. p. 158.
- Mészáros R. (2000): Szeged a 21. században. Régióközpont és nemzetközi város. Tiszatáj 54. pp. 44–50.
- Michalkó G. (2004): A bevásárlóturizmus. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 104 p.

- Nagy, I. (2001): Cross Border Co-operation of the Southern Great Hungarian Plain's Border Region. Discussion Papers. Hungarian Academy of Sciences, Centre for Regional Studies, Pécs. p. 78.
- Pál, Á. (1998): Inside and outside the border. A comparative study of the economy of border zone settlements in the Southern Great Plain. – In: Kóter, M.–Heffner, K. (ed.): Borderlands or Trans-border Regions – Geographical, social and political problems. Region and Regionalism 3. Opole-odź pp. 290–296.
- PÁL V. (2007): Időbeli változások egy határmenti kistérség népességének egészségi állapotában. – In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és Eurorégiók. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 261–266.
- Ruppert, K. (1973): Der Zweitwohnsitz – geographisches Faktum und landesplanerisches Problem. In: Geographische Aspekte der Freizeitwohnsitze. In: WGI-Berichte z. Regionalforschung. 11. pp. 1–54.
- Süli-Zakar I. (1996): A határon átnyúló kapcsolatok erősítésének lehetőségei a Kárpátok Eurorégió területén. – In: Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határon innen – határon túl. Szeged, pp. 46–51.
- Szónokyné Ancsin G. (2000): A határokon átnyúló gazdasági térkapcsolatok vizsgálata a Dél-Alföld határmenti településeinek példáján. – In: Becsei J. (szerk.): Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál. pp. 145–155.
- Teperics, K. (2006): Schengen Challenging the Educational System for the Hungarian Living Abroad. – In: Horga, I.–Süli-Zakar, I. (eds.): Challenges and Perspectives in the Regional and Euroregional Issues in the New Europe. Oradea: Institut for Euroregional Studies, pp. 45–51.
- Tóth J.–Csatári B. (1983): Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. – Területi Kutatások 6. pp. 78–92.

HEGEDŰS GÁBOR:^{*}

A szegedi lakóparkok társadalomföldrajzi vizsgálata

Abstract

Modern gated communities first appeared in post-socialist European countries after the fall of Communism. During the transition to a market economy, socio-economic differences have increased immensely across the region and the development of gated communities has brought about a new form of residential segregation. Modern gated communities have no real antecedents in Hungary. Since the beginning of the 1990s, the spread of such communities (in Hungarian: ‘residential parks’) has been rapid in and around Budapest as well as in many other smaller cities.

This study analyses the residential parks in – and around – Szeged. Based on our results, we concluded that the term ‘residential park’ is used too generally in Szeged, without consideration of the exact definitions applied in the Western world. Significant differences can be observed in the numbers and spatial distribution of gated neighbourhoods in the city. Residential parks occur in specific spatial patterns which appear to trigger local conflicts.

1. A lakóparkok általános jellemzői

A lakópark (angolul: gated community) posztmodern korunk sajátos globális településföldrajzi jelensége, amely ma már széles körben ismert mindenütt a világban.

Az egyes társadalmi, etnikai csoportoknak a településen belüli szegregált részekbe való elkülönülése hosszú történeti múltra visszatekintő jelenség. Az ókorban és a középkorban a fallal körülvett enklávék nemcsak erődtítmények, hanem az uralkodó, illetve a feudális arisztokrácia más tagjai biztonságának jelképei is voltak egyúttal.¹ Az újkortól, az állampolgári jogegyenlőség megszületésétől kezdve az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció fokozatosan elveszítette törvényi, intézményi jogalapját, és a jövedelmi alapú szegregáció váltja fel, illetve társul mellé.

A külvilágtól elzárkózó, privát csoportos lakóforma az újkorban is, napjainkig tovább létezik. Európában már a 19. században több helyen (például Párizsban, Berlinben, Londonban) a mai lakóparkokhoz hasonló jellegű létesítményeket építettek (azaz a lakópark nem amerikai „találmány”).² Mindazonáltal a gated community-k az 1960-s, 1970-es évekig ritkának számítottak, modern formái ekkor kezdtek terjedni először az Amerikai Egyesült Államokban, nyugdíjas lakóparkok formájában. Később az USA vidéki térségeiben és nyaralóhelyein, majd a középosztály elővárosaiban is feltűntek. Az 1980-as években a golfpályák körül, a szuburbán egycsaládos házak zónájában, és a sűrűn beépített városi apartman létesítmények övében is „burjánzásnak” indultak. Az 1980-as évek vége óta az Egyesült Államok tájképének tipikus, elmaradhatatlan jellemzői.³ Sőt, immár az egész világon gyorsan nő a számuk, globális, Latin-Amerikától Kínáig divatba jövő jelenségekké váltak. Sok helyen speciális, helyi tényezők is hozzájárultak sikerükhöz.⁴ Európában is gyarapodott számuk, de itt – az USA-hoz viszonyítva – eddig relatíve még kevés a lakópark. Az őrzött gated community-k először az 1980-as években jelentek meg Európa mediterrán tengerpartjain. Az 1990-es években szuburbán lakóparkok sora alakult ki Madrid, és Lisszabon környékén. Nagy-Britanniában is többféle típusuk létesült. Kelet-Közép- és Kelet-Európában is ekkor tűntek fel.⁵

^{*} PhD-hallgató – Szegedi Tudományegyetem – TTIK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék.

A lakóparkok hazai terjedése feltételezésünk szerint az innovációk szomszédsági és hierarchikus diffúziós kombinált folyamata révén történik Magyarországon. Ezt a feltevést valószínűsíti, hogy hazánkban először a településhierarchia magasabb szintjein (Budapest, regionális központok, megyeszékhelyek) jelentek meg, majd fokozatosan kezdték el létesíteni őket a kisebb népességű településeken is. További, a hipotézist megerősítő tényező, hogy az ország különböző részeiben megvalósuló lakásépítkezéseket nagymértékben befolyásolja az adott térség, település gazdasági helyzete, s az ott élők vásárlóereje. A lakóparkok építése mind minőségében, mind mennyiségében jellemzően az adott térség, település kereseti viszonyaihoz igazodik – azokon a településeken vannak jelentősebb beruházások, ahol az ott élők egzisztenciális viszonyai kedvezőek. Erre általában annál nagyobb az esély hazánkban, minél nagyobb a település népessége. A zárt beépítési forma terjedését a mindenkori lakáspolitikai (lakástámogatási rendszerek, és az aktuális gazdasági helyzet) is befolyásolja, más tényezőkkel egyetemben.⁶

A lakóparkokat diszciplínától függően sokféle módon lehet definiálni. Egy részletes amerikai meghatározás szerint olyan lakócélú létesítmények, melyeket falak, kerítések, vagy cserjékkel, bokrokkal borított földsáncok vesznek körbe, és melyeknek biztosított, lezárt a bejárata. A házak, utak, járdák, és egyéb létesítmények az említett akadályokkal bekerítettek; a bejárati kapukat örök működtetik, vagy kulccsal, illetve elektronikus azonosító kártyával nyithatók. A létesítményen belül gyakran ún. szomszédságfigyelő szervezet működik, vagy hivatásos biztonsági személyzet járőrözik gyalog, vagy gépkocsival. Nemcsak a lakóparkban élők otthonainak, de a területükön található közösségi tereknek és szolgáltatásoknak (utak, parkok, berendezések) is korlátozott az elérhetősége a külvilág számára. A lakóparkok nagysága néhánytól több tízezer lakóegységig terjedhet. Sok közülük golf- és tenispályákat, fitnessközpontokat, úszómedencéket, tavakat stb. is magában foglal.⁷

A lakóparkok tudományos kutatása csak késve követte megjelenésüket külföldön, hazánkban pedig még kezdeti állapotban tart. A lakóparkok kialakulásáról és elterjedéséről ma már hatalmas, sőt egyre növekvő terjedelmű, túlnyomórészt angol nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre,⁸ a hazai szakirodalom azonban még nem annyira kiterjedt.⁹ A lakóparkokat építésszek, geográfusok, szociológusok, közgazdászok, jogászok és még más diszciplínák képviselői sokféle szempont alapján, egymástól olykor gyökeresen eltérő nézőpontból és céllal vizsgálják. A társadalomföldrajzon belül a lakóparkok vizsgálata leginkább a településföldrajz és a szociálgeográfia tárgyköréhez sorolható.

A településen belüli zárt, fizikailag elkülönített lakórészek kialakulásában, létezésében számos globális, regionális, és lokális szintű gazdasági, társadalmi, kulturális stb. tényező játszik szerepet, többféle elméletet és modellt is kidolgoztak a lakópark-jelenség értelmezésére.¹⁰ A történeti előzmények továbbélésén kívül gazdasági és földhasználati és szociológiai tényezők egyaránt hozzájárulnak a lakóparkok kialakulásához. A lakóparkok elterjedéséhez – a lakóparkok iránti kereslet gerjesztésének változatos módszereivel – a beruházók, ingatlanfejlesztők is hozzájárulnak.¹¹ A lakóparkok létesítése mind a bennük élők, mind pedig a lakópark környezete számára sokféle hatással járhat, amelyeket a lakóparkokat kutatók olykor teljesen eltérően ítélnek meg. A lakóparkok hatásai a települések egésze, és a lakóparkokban élők számára teljesen mások is lehetnek. A települések szempontjából a lakóparkok például olykor jelentős bevételeket (a telkek befektetőknek való eladása, tehetősebb lakosok letelepedése), az érintett helyszínek, városrészek ingatlanjainak felértékelődését jelenthetik, de jelentős közterületeknek magántulajdonba kerülését, a települések terének fragmentálódását, a kirekesztés és a szegregáció gyakorlatának megvalósulását és növekedését, illetve dzsentifikációt is előidézhetnek a településeken.¹²

2. A lakóparkok típusai

A lakóparkoknak világszerte, így Magyarországon is többféle típusuk létezik, tipizálásuk számos tulajdonságuk (például funkcióik, morfológiájuk) alapján lehetséges.¹³ A lakópark kifejezés (és különböző szinonimái) Magyarországon rendkívül heterogén gyűjtőfogalomnak számítanak a funkciókat (térbeli elválasztás, szolgáltatások), és a morfológiát (építészeti arculat) tekintve. A morfológiájuk alapján – amely kétségtelenül fontos tipizálási tényező – a magyar lakóparkokat alapvetően családi házas, ill. társasház jellegű típusokra különíthetjük el.

Azonban véleményünk alapján a lakóparkoknak nem csupán a beépítési módja és típusa, hanem legfőképpen a funkciója a fontos – az igazi lakóparkok sok szolgáltatást nyújtanak lakóiknak (biztonság, kényelmi szolgáltatás, sportolás stb.). Hazánkban kevés a valódi, az említett szolgáltatásokat nyújtó funkcionális lakópark. A legtöbb magyar „lakópark” semmiben sem hasonlít nyugati társaihoz: nem őrzik őket (nincs ellenőrzött bejáratuk), fizikailag nincsenek elválasztva a környezetüktől, és például semmilyen, vagy – a nyugati lakóparkokhoz képest – csak jóval kevesebb szolgáltatást nyújtanak lakóiknak. A nem ott élők sincsenek annyira kirekesztve a lakóparkok területéről, mint a nagyvilágban általában máshol.¹⁴

Egy korábbi kutatásunkban a lakóparkokat, illetve az azoknak nevezett létesítményeket főként a funkciójuk alapján kíséreltük meg definiálni és tipizálni.¹⁵ Jelen tanulmányunkban is ezeket a szempontokat használjuk. Kissé leegyszerűsített, de a magyarországi viszonyokra véleményünk alapján viszonylag jól alkalmazható munkadefiníciót használtunk. A lakópark olyan, legalább 20 lakást magába foglaló zárt lakóingatlan-együttes, amely környezetétől elkerített (térbeli elkülönülés funkció), és valamilyen közösségi szolgáltatást nyújt a lakóinak (például zöldterületek karbantartása), és/vagy valamilyen közösségi létesítményt foglal magába (például játszótér, kert; szolgáltató-ellátó funkció). Azokat az ingatlanfejlesztéseket, amelyekre a definíciónk teljes körűen érvényes, „teljes funkciójú lakóparkoknak” (1. típus) nevezzük. A második kategóriát a „részleges funkciójú lakóparkok” jelentik (2. típus), amelyek körbekerítettek ugyan, de semmilyen pluszszolgáltatást nem biztosítanak az ott élőknek. A harmadik kategóriába tartozó olyan létesítményt, amelyek még körbekerítve sincs, nem nyújt szolgáltatásokat, és csak a létesítői hívják így, „ál-lakóparknak” hívjuk (3. típus; ténylegesen nem tekinthetők lakóparknak). Véleményünk alapján hasznos ennek a csoportnak a tanulmányozása is.

3. A lakóparkok létesítésének különböző hatásai Magyarországon

A lakóparkok településeken belüli elhelyezkedését illetően is sajátos törvényszerűségek figyelhetők meg Magyarországon. Ezek a sajátos, zárt közösségek halmazokba csoportosulva, koncentráltan fordulnak elő a városok egyes, „kedvező” adottságú területein, például arborétumok (Kecskemét), dombok, hegyek (Miskolc), folyópart (pl. Győr) közelében. A lakóparképítések zöme társasházi beépítés formájában valósul meg mind a városok belső területein, mind pedig a külső részein. A családi házas létesítmények részaránya általában alacsony, szinte kizárólag csak a városok belterületének határán jellemző, ugyanakkor a szuburbán zónában ez az építészeti forma a legelterjedtebb.¹⁶

A lakóparkok típusuktól, és attól függően, hogy belterületen vagy a belterület szélén/külterületen épülnek-e, sokféle hatást fejtenek ki a szűkebb és tágabb értelemben vett környezetükre Magyarországon is. Hatásukra az adott városrészben felértékelődnek az ingatlanok, és a városrész presztízse nő. Ha a lakópark barnamezős ingatlanként jön létre, akkor hozzájárul a városrész revitalizációjához is. A lakóparkok építésének hatására a lakásállomány modernizálódik.

Azonban mivel a településmagokban többnyire kevés a hasznosítható szabad földterület, ezért a beruházók a legkülönbözőbb funkciójú területeket kísérlik meg felhasználni. A felépítés után a beépítettség, és a közúti fogalom megnő, s a korábban a helyben élő rosszabb társadalmi-gazdasági helyzetűek többnyire távozásra kényszerülnek (a dzsentifikáció folyamatának gerjesztése). A lakóparkok jómódú középosztálya sok esetben szigetként ékelődik a rosszabb társadalmi-gazdasági helyzetű, „öshonos” társadalmi csoportok körzetébe. Számos esetben a természetközeli, extenzív hasznosítás drasztikusan megváltozik az intenzív, nagy közúti forgalmat vonzó beépítési mód foltyszerű megjelenéseivel. Gyakran természetvédelmileg értékes területeket építenek be (pl. Szolnok), vagy veszélyeztetnek (pl. Kecskemét). A befektetők tájmegóvó törekvéseit gyakran hangoztatják, de a lakóparkok létesítésének és működésének tényleges környezeti hatásait figyelembe véve szándékaik időnként kérdésesnek tűnnek, és olykor csupán a lakóparkok elnevezésében (a természetre utaló, marketingszempontból is hasznos nevek) nyilvánulnak meg. A lakóparkok vizuális összhatása gyakran teljesen eltér az adott település tényleges építészeti hagyományaitól, karakterétől. Ugyanakkor jelentős közterek vesznek el megépítésükkkel a település egészének társadalmi számára. A magyarországi lakóparkok legnagyobb része nem elkerített, és nem őrzött terület (3. típus), mégis afféle „kvázi-magánterületként” működik. A kialakított lakóparkok annál nagyobb anyagi hasznot biztosítanak létesítőiknek, minél több ingatlant hoznak létre rajtuk. Így a beruházók többnyire a minél sűrűbben történő beépítésben érdekeltek. Ez is magyarázza, hogy miért gyakoriak a társasházas megvalósítású lakóparkok még azokban a városrészekben is, ahol amúgy már a családi házas lakóparkok létesítése tűnne ésszerűbbnek. Gondot jelent – különösen a városok peremlein létesülő lakóparkoknál – a megfelelő tömegközlekedéssel való ellátás is (pl. Szombathely). A lakóparkokat a (felső) középosztály lakja, amely tömegközlekedést is használ. Sokszor a beruházás építési minősége is elmarad a várttól, problémák lépnek fel a felépítés után.¹⁷

Az említett hátrányok miatt gyakran lépnek fel a civil szervezetek, és/vagy a tervezett lakópark környékén élők a létesítmények építése ellen, amire Magyarországon is számos – időnként a tiltakozók szempontjából sikeres – példa akad.

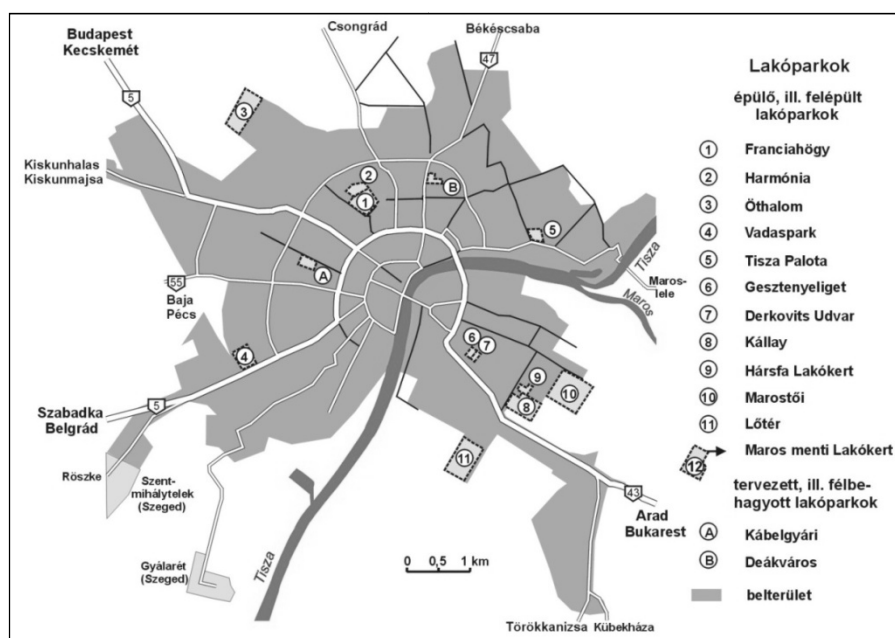
4. A lakóparkok megjelenése és elterjedése Szegeden

A lakóparkok szegedi megjelenésének értelmezését segíti e zárt közösségek alföldi térbeli terjedésének elemzése, amelyet egy korábbi kutatásunk során végeztünk el.¹⁸ E vizsgálat eredményei alapján a lakóparkok az Alföldön túlnyomórészt a régióközpontokban, megyeszékhelyeken koncentrálódnak. E települések körében is jelentős eltérések mutathatóak ki a számukat illetően térbelileg. Feltűnő, hogy néhány, relatíve jelentős népességszámú alföldi városban egyáltalán nincs még lakópark. Ezek közül jó néhány hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetű térségekben található (pl. Mátészalka). Az Alföldön a 10 000 főnél kisebb lakónépességű településeken csak szórványosan, általában valamilyen turisztikai vonzerőre (pl. Cserkeszőlő) épülve, vagy nagyobb városok szuburbán zónájában (pl. Deszk) fordulnak elő lakóparkok.¹⁹

Az 1990-es évek második felétől – párhuzamosan más globális jelenségekkel, objektumokkal – Szegeden is megjelentek a lakóparkok. Más magyarországi regionális központokkal összehasonlítva a valódi, zárt és lakóinak szolgáltatásokat nyújtó lakóparkok száma és aránya is alacsony. Jelenleg 11 darab található belőlük, ebből 3 darab 1. típusú, 3 darab 2. típusú, és 5 darab 3. típusú. Szeged az „igazi” lakóparkok 27,3%-os arányával a regionális központok rangsorában az utolsó (Miskolc az 1., és Pécs a 4.). A város lakóparkjai 2990 lakást foglalnak magukba, ebből 21,3% 1. típusú, 43,4% 2. típusú, és 35,3% 3. típusú. Ér-

dekes ugyanakkor, hogy a 3. kategóriába tartozó lakóparkok térnyerése nagymértékű a városban (magas darab- és lakásszám). A városban jelentős számban vannak családi házas beépítésű 3. típusú lakóparkok is (pl. Öthalom lakópark, Kállay lakópark). Többszintes, intenzív társasházi beépítésű, formailag a lakótelepekre hasonlító lakóparkok (pl. Francia-högy, Tisza Palota) is szép számmal fordulnak elő Szegeden. Összességében a tágabb értelemben vett lakóparki lakásokból (mind a három típus) megyei jogú városaink körében Szegeden található a legtöbb. De ha az 1. típusú lakóparki lakások arányát vizsgáljuk, akkor Szeged ismételtelen csak az ötödik a regionális központok rangsorában (ahol Debrecen az első, és Pécs a negyedik).

Az országos gyakorlatnak megfelelően a szegedi lakóparkok magánbefektetői településrendezési szerződést kötnek. Ennek értelmében vállalják, hogy saját költségükön kiépítik a lakóparkok (és olykor részben környékük) infrastruktúráját (közútvé, úthálózat), melyet utána az önkormányzat tulajdonába adnak. A lakóparkok létesítése gyakran a beépített területek funkcióváltását is jelenti a városban (pl. temető, vagy katonai kollégium helyetti lakófunkció, 1. ábra).

1. ábra. A lakóparkok területi elhelyezkedése Szegeden és Deszken

(szerk.: Hegedűs G. 2009, adatok forrása: saját gyűjtés)

Szegeden a legelső felépített lakópark a Francia-högy volt. Az egykor a helyén található, már nem használt és lezárt, igen rossz állapotba került temetőt felszámolták, és így épült meg. 2. típusú lakópark, mivel egyes utcái el vannak zárva az átmenő forgalom elől. Viszonylag sűrű, uniformizált és monoton társasházi beépítéssel létesült. Problémát jelent a területének a megfelelő tömegközlekedéssel való ellátása (a lakópark és környéke a tömegközlekedés által fel nem tárt területnek számít). A lakóparkban és az annak szomszédságában élők körében éles vitákat váltott ki a körzetében való közúti forgalomirányítás módja.

A Harmónia lakóparkot Újrókuson, a Tesco Hipermarkettól keletre építik jelenleg is, társasházi épületek formájában. Régebben füves, nádas, extenzív hasznosítású földterület és részben egy sportpálya volt a helyén. Épületeinek nagy része közös, jelentős területű udvarokkal rendelkezik, amely kerítéssel vannak elzárva, és az így elrekesztett magánterü-

leten például játszótér található. A magánterületre táblák hívják fel a figyelmet. Így tulajdonképpen a létesítmény egy olyan zárt lakóparknak számít, amelynek az utcái közterületek maradtak, összességében 1. típusú lakópark. A Franciahögy lakóparkkal fokozatosan egyre jobban összeér délkeleti irányban térbelileg.

Szeged lakóparkjai közül a Vadaspark Lakópark a Szabadkai út és a Körtöltés közelében, a Pick Szeged Zrt. üzemével szemben található. A helyén korábban részben erdő volt, részben pedig az egykori Zalka laktanya és katonai iskola, amelyet 1997-ben zártak be és számoltak fel. A 3. típusú lakóparkban egyaránt előfordul a társasházi és a magánházak beépítés (az előbbi a jellemzőbb). Bár a lakópark nagy része már elkészült, még jelenleg is új lakásokat építenek a területén.

Az Öthalom lakópark a Körtöltésen kívül található, és Szeged egyik gyors ütemben létesülő, családi házas lakóparkja a Béketelep nevű településrész mellett. Régebben szántóföldek voltak a helyén. Előközművesítése lendületesen folyik, jelenleg már az úthálózatát is kiépítették. Körbekeríteni nem fogják, és ez a lakópark is a 3. típusba tartozik.

A József Attila sugárút és a Budapesti körút kereszteződésétől kissé délebbre volt a Gyevi temető. Hasonlóan a Rókusihoz, ezt is lakóparképítés céljából (Deákváros nevű projekt) számolták fel. A munkálatok azonban megálltak a sírkert megszüntetése és területének elegyengetése után, és 2004 óta üresen áll az egykori temető területe. Bár többször változtak az elképzelések, de jelenleg irodaházakat kívánnak létesíteni itt, üzletekkel és lakóparkokkal.

Szeged-Felsővárosban a Reál Hungary Zrt., a város legjelentősebb lakópark építője barnamezős beruházás keretében, az egykori Hafner-fatelep helyén is Tisza Palota néven lakóparkot (illetve sport- és szolgáltató központot) létesít. Az építkezés 2007 elején indult meg, és jelenleg már a befejezéséhez közeledik. A magas, nagyméretű társasházi épület-együttes egy zárt, jelentős területű parkosított, szökőkutas belső udvart vesz körbe. A lakópark közvetlen közelében épült meg a Tisza Centrum, amely a Real Hungary Zrt. központját, egy szupermarketet, regionális jelentőségű telefonos ügyfélszolgálatot és más üzleteket foglal magában. A tervekben a közeli Tisza-part „rendbe hozása” is szerepel, hogy ott a létesítményben élők számára mólókat és strandot építsenek ki. A Tisza Palota a legjelentősebb 1. típusú lakópark Szegeden. A város első folyó menti lakóparkja, és a létesítmény vonzerejét növeli, hogy szép, Tiszára nyíló panorámával rendelkezik.

Újszegeden, a Marostói városrészben egykori szántóföldek helyén létesült lakópark Szeged legnagyobb, legmagasabb színvonalú létesítménye kategóriájában. Hatalmas kiterjedésű, a családi házas (és néhány esetben a társasházak) beépítés legkülönbözőbb formáival. Jelenleg tovább bővítik (5. ütem, ezt Partiszkon kertvárosnak is nevezik). Mivel egyes utcáit elrekesztették a környezetétől, 2. típusúnak számít.

A családi házas telkeket magába foglaló Kállay lakóparkban (3. típus) az előközművesítési munkálatokat már elvégezték, de egyelőre még csak néhány telke épült be. Valószínűleg a közeli Kállay-liget vonzereje miatt tervezték ide a létesítményt, amelynek a helyén korábban termálkertészet és kertek voltak. A Kállay-ligettel határosan tervezik megépíteni a Hársfa lakókert nevű kis kiterjedésű lakóparkot, amelynek területén egyelőre még gyümölcsfák találhatók.

A Derkovits utca és a Közép fasor kereszteződésétől délre a Gesztenyeliget nevű, környezetéhez viszonyítva nagy méretű és épületmagasságú, társasházi jellegű nyugdíjas lakópark első ütemét (66 lakás) építették meg, és jelenleg a második ütemen dolgoznak. A speciális, a nyugdíjas korosztálynak épülő lakóparkok a világ egyes országaiban (pl. USA) elterjedtnek számítanak,²⁰ és Magyarországon is nő lassan a számuk. A Gesztenyeligetben élők megvásárolják a jogot – az 1. típusú – létesítményben való lakásra, amellyel együtt sokféle, speciális szolgáltatásban is részesülnek.

Közvetlenül a Gesztenyeligettől délre található az az üres telek, ahol a Derkovits udvar nevű projekt keretében három nagyméretű társasház terveznek ide, összesen 51 lakással. Az építési munkálatok jelenleg szünetelnek, csak két társasház alapja készült el idáig (2. típus). A Derkovits udvar és a Gesztenyeliget egykori területén kisméretű családi házak voltak, nagy telkekkel.

Újszeged délnyugati peremén, egykori szántóföldeken és részben a volt helyi lőtér is a családi házas formájú Lőtér lakópark építése folyik, a Lövölde utca és a Törökkanizsai út által közbezárt területen (3. típus). A munka jelenleg az előkészítéskor tart, és a hasonló jellegű Öthalom lakóparkhoz viszonyítva lassabban halad.

Bár nem Szegedhez tartozik, de közel van a városhoz, és annak Marostói lakóparkjához is a deszki Maros menti lakópark. Szántóföldek belterületbe vonásával létesült, családi házas beépítésű, elkerítés nélküli (3. típus), szuburbán jellegű létesítmény, amely lakóinak jelentős része Szegedre jár dolgozni.

A szegedi lakóparkok körében is megfigyelhető az a város ingatlanpiacára jellemző jelenség, hogy a lakás- és házárak Újszegeden drágábbak. A lakóparkok körére is ugyanez érvényes, és esetenként akár háromszoros árkülönbség is jellemző lehet egy adott lakópark-kategóriában. A szegedi lakóparkok környezetükre kifejtett hatásainak vizsgálatakor az országos jelenségekhez hasonlóak figyelhetők meg. Például jellemző a meglehetősen sűrű beépítési mód (pl. Tisza Palota), intenzív területhasznosítási változás (pl. Franciahögy lakópark), a tömegközlekedéssel való ellátottság esetenkénti hiánya (Franciahögy lakópark), az el nem kerített közterek kvázi magántérként való hasznosítása (pl. Marostói lakópark).

6. A jövő

A városban a Bakay Nándor utca–Mura utca–Rigó utca–Huszár utca által határolt területen működött hosszú ideig a szegedi Kábelgyár. A gyár leállása (1998) után egy logisztikai cég települt ide, amely azonban a Szeged külterületén átadott új logisztikai központba tette át a székhelyét. A tervek szerint a Kábelgyár területén többszintes, társasházi beépítésű lakóparkot építenek (3. típus) egy, a létesítménybe ékelődő közparkkal, játszótérrel, szupermarkettel, és sportcentrummal. A tervek igen heves vitákat és tüntetésbe torkolló civil tiltakozást váltottak ki a környéken élők egy részéből, akik a területen egy alacsonyabb építménymagasságú, kisebb lakásszámú lakóparkot szerettek volna. Szeged város önkormányzata végül csökkentette a tervezett lakópark maximális építménymagasságát az épületegyüttes egy részében, de a civil tiltakozások még nem teljesen értek véget.

A jelenleg is építés alatt álló lakóparkok át fogják formálni városrészük arculatát. Mivel a barnamezős lakópark-építések számára Szegeden lassan már nemigen akad az említetteken kívül más terület, ezért a jövőben inkább a városperemeken kerülhet sor zöldmezős lakópark-beruházásokra, alapvetően családi házas formában. Ezt Szeged belterületi határvonalainak fokozatos kiterjesztése teszi lehetővé. A leendő lakóparkok létesítése során ügyelni kellene többek között a környezet- és természetvédelmi szabályok betartására, a túlzottan intenzív, profitorientált beépítési mód elkerülésére, és arra, hogy a közterek privatizációja lehetőleg minél mérsékeltebb formában jelentkezzen. E célok elérésben a hatóságokon és a település önkormányzatán kívül a civil szervezeteknek is nagyobb szerepet kellene és lehetne vállalni.

További kutatások lennének szükségesek, hogy a lakóparkok térbeli eloszlására ható tényezőket még alaposabban megvizsgáljuk. A lakóparkok kiváltott problémákkal (pl. a természeti környezet veszélyeztetése, az infrastrukturális ellátás hiányosságai, a nem ott élők részleges vagy teljes kirekesztése) továbbra is számolni kell Szegeden. A jövőben

szükséges lenne a lakóparkok morfológiáját, a létesítésük helyét, az ott és a környezetükben élők társadalmi jellemzőit, térpályáit illetően is még több, kvantitatív és kvalitatív kutatást végezni.

Jegyzetek

- ¹ *Blakely, Edward, J.–Synder, Mary Gail* (1999): Fortress America. Brookings Institution Press – Lincoln Institute of Land Policy. Washington D.C.–Cambridge. 3–6. old.
- ² *Glasze, George* (2003): Bewachte Wohnkomplexe und „die europäische Stadt“ – eine Einführung. *Geographica Helvetica*. 4. szám, 1–3. old.
- ³ *Blakely, Edward, J.–Synder, Mary Gail* i. m., 5–8. old.
- ⁴ Lásd például *Wu, Fulong–Webber, Claire* (2004): The rise of “foreign gated communities” in Beijing: between economic globalization and local institutions. *Cities*, 3. szám, 204–206. old.
- ⁵ *Glasze, George*: Wohnen hinter Zäunen – bewachte Wohnkomplexe als Herausforderung für die Stadtplanung. In: *Gestring, N. et al.* (szerk.): Jahrbuch StadtRegion. 2002. Opladen. 13–14. old., *Lentz, Sebastian*: More gates, less community? Guarded housing in Moscow. In: *Glasze, George–Webster, Chris–Frantz, Klaus* (szerk.): Private communities: Global and Local Perspectives. Routledge, London–New York, 2006. 206–209. o., továbbá *Smiegel, Christian* (szerk.) Forum IfL – Gated and Guarded Housing in Eastern Europe. Leibniz-Institut für Länderkunde, Lipcse. 2009. 102 old.
- ⁶ *Boros Lajos–Hegedűs Gábor–Pál Viktor* (2006): Globalizációs hatások alföldi városainkban – a városszerkezet és a településkép átalakulása. MTA, III. Magyar Földrajzi Konferencia. Budapest. CD melléklet, 2–3. old.
- ⁷ *Low, Setha* (2004): Behind the gates. Life, Security and the Pursuit of Happiness in Fortress America. Routledge. New York–London. 12. old.
- ⁸ Lásd például *Blandy, S.* (et al.) (2003): Gated communities: A Systematic Review of the Research Evidence. University of Bristol – University of Glasgow. 63. old.
- ⁹ Lásd például *Béres Judit* (2002): A lakáspiac feltörekvő szegmensei: a lakóparkok terjedése Budapesten. Diplomamunka, ELTE, Budapest. 63. old., *Bodnár Judit–Molnár Virág* (2007): Reconfiguring private and public: state, capital and new planned communities in Berlin and Budapest. 4th International Conference of the research network Private urban governance & gated communities. Panthéon-Sorbonne. Párizs. CD-ROM, 26. old., *Cséfalvy Zoltán* (2008): Kapuk, falak, sörömpök: a lakóparkok világa. Gondolat–Marina Part. Budapest. 300. old., továbbá *Csizmady Adrienne* (2008): A lakóteleptől a lakóparkig. Új Mandátum. Budapest. 321. old.
- ¹⁰ Lásd például *Glasze, George–Webster, Chris–Frantz, Klaus* (szerk.) (2006): Private communities: Global and Local Perspectives. Routledge. London–New York. 242. old.
- ¹¹ *Hook, Derek–Vrodljak, Michele* (2002): Gated communities, heterotopia and a “rights” of privilege: a ‘heterotopology’ of the South-African security-park. *Geoforum*, 2. 195–219. old., továbbá *Timár Judit* (2001): Mégis, kinek az érdeke? Szuburbanizáció a kapitalizáló Magyarországon. I. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged. CD-ROM melléklet, 10. old.
- ¹² *Blakely, Edward, J.–Synder, Mary Gail* i. m., 125–143. old.
- ¹³ Uo., 46–124. old., *Glasze, George* i. m., 3–5. old.
- ¹⁴ Emiatt mi a magyar lakóparkokra a ‘residential park’ kifejezést használjuk az angol nyelvű publikációinkban (a ‘lakópark’ tükörfordítása), és nem az amerikai eredetű ‘gated community’-t. *Hegedűs Gábor*: Az elzárkózó helyi társadalom – lakóparkok a vidéki magyar nagyvárosokban. In: *Szabó Valéria* (et al.) (szerk.) (2008): IV. Magyar Földrajzi Konferencia. Debrecen. 285–286. old.
- ¹⁵ *Hegedűs Gábor* i. m. 286–291. old.
- ¹⁶ Uo. 289. old.
- ¹⁷ Uo. 289. old.
- ¹⁸ *Hegedűs Gábor* (2006): The summary of some characteristics of the gated communities in the Great Hungarian Plain. V. Alföldi Tudományos Tájégzdálkodás Napok. Mezőtúr. CD-melléklet. 5 old.
- ¹⁹ Uo. 2–4. old.
- ²⁰ *Blakely, Edward, J.–Synder, Mary Gail* i. m. 49–55. old., *Low, Setha* i. m. 205–208. old.

KOVÁCS ZOLTÁN:^{*}**Urbanizáció és átalakuló városhálózat Kelet-Közép-Európában****Abstract**

Prior to 1990 urban development in East Central Europe was influenced and controlled to a large extent by the state. Cities and their development constituted the central objects of the planning system. Cities and industry became symbols of modernity, while villages and agriculture meant the evil backward past. As a consequence emphasis was placed on the development of heavy industry from the early 1950s which in turn resulted in continuous concentration of the population and very dynamic urban growth. Urban processes so characteristic for the western part of Europe like urban sprawl or gentrification of inner urban neighbourhoods were unknown. The collapse of state-socialism generated far-reaching social and economic transformation in East Central Europe after 1990. These processes led to fundamental changes in the urban system and the spatial organisation of cities, thus 1990 represented a new era in the urban and regional development of these countries. The main aim of this chapter is to provide a broad overview on the spatial characteristics of urban development in the post-socialist countries. In the analysis special attention is paid to the latest trends of urbanisation, processes that were launched by the socio-economic transformation.

1. Bevezetés

A megkésett ipari fejlődés és a Nyugat-Európával szembeni alacsonyabb urbanizációs szint a kelet-közép-európai országok egyik örökletes és máig ható sajátossága. A második világháború után hatalomra kerülő államszocialista rendszerek az ipart és az őket befogadni képes városokat tekintették a modernizáció és a nyugthoz való felzárkózás letéteményeseinek, ezért a legtöbb országban a városok előnyt élveztek a falvakkal szemben a fejlesztési források (elsősorban infrastruktúra-fejlesztés) elosztása terén. Ennek eredményeként Kelet-Közép-Európa urbanizációja a kommunista hatalomátvételt követően számottevően felgyorsult, s bár számottevő tér- és időbeli különbségekkel, de a korábbiakhoz képest sokkal gyorsabb ütem jellemezte. Nehéz elképzelni, hogyan zajlott volna le a kelet-közép-európai országok urbanizációja a második világháború után, ha szabad piacgazdaság és plurális demokrácia körülményei között fejlődnek. Egy biztos, sokkal magasabb urbanizációs rátákkal akkor sem számolhattunk volna, már csak annak okán sem, hogy a lakásépítkezés és infrastruktúra-fejlesztés bizonyos kevésbé koncentrált körülmények között ment volna végbe, s ezzel a falvak népességmegtartó ereje sem hanyatlik olyan mértékben, míg a gyorsabb motorizáció, ill. a települések nagyobb szabadsága révén a szuburbanizáció is vélhetően jóval hamarabb beindulhatott volna.

A szocializmus összeomlása 1989–90-ben új korszakot nyitott hazánk és egész Kelet-Közép-Európa városfejlődésében. A korábbi időszakra jellemző erősen centralizált, a források központi elosztásán alapuló város- és területfejlesztési politikát felváltotta egy demokratikusabb, a helyi kezdeményezésekre jobban építő, s ezzel együtt a spontán folyamatoknak tágabb teret engedő, kevésbé paternalista modell. A piacgazdaság és a demokratikus kormányzás körülményeire a településhálózat különböző elemei, helyi adottságaiknak

^{*} DSc, Egyetemi tanár – Szegedi Tudományegyetem – TTIK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék.

és energiáiknak megfelelően, eltérő módon reagáltak, s megindult a városhálózat gyors ütemű differenciálódása, egyúttal a városok belső funkcionális átalakulása. A tanulmány legfőbb célja, hogy feltárja és rendszerezze Kelet-Közép-Európa országaiban a rendszer-változást megelőzően és azt követően végbement urbanizációs folyamat és városi átalakulás legfontosabb jellemzőit. Ennek során elsődleges hangsúlyt a városhálózat átalakulási folyamatai kapnak, amelyet igyekszünk beilleszteni az urbanizáció nemzetközi trendjeibe.

2. Az urbanizáció keretfeltételei Kelet-Közép-Európában 1990 után

1990 után gyökeresen megváltoztak a városfejlődés külső és belső keretfeltételei Kelet-Közép-Európában. Általános érvénnyel elmondható, hogy a városok korábbi kiváltságos helyzete megszűnt, s a településhálózat fejlődési folyamataiban a külső állami beavatkozás mértéke számottevően csökkent. A korábbi, felülről vezérelt (*top-down*) terület- és településfejlesztési modellt, egy alulról építkező (*bottom-up*) modell váltotta fel. Az urbanizáció folyamatának vezető erejévé a piac, ill. a települések versenye vált. Azok a városok, amelyek kedvező társadalmi és gazdasági adottságokkal vágtak neki a poszt-szocialista átmenetnek, s élni tudtak lehetőségeikkel gyors ütemben fejlődtek, mások leszakadtak.

Politikai szempontból talán legfontosabb új tényező a Varsói Szerződés felbomlása, a politikai szuverenitás helyreállítása volt Kelet-Közép-Európa államaiban. Ennek köszönhetően a szocialista országok több évtizedes elszigeteltsége megszűnt, a korábban nemzeti keretek közé szorított városok kiléphettek a nemzetközi porondra, megindult betagozódásuk az európai városhálózatba. Mindez természetesen nemcsak előnyökkel járt (pl. a tőke és technológia szabadabb áramlása, nyugati turistadömping), de egyszersmind fokozódó versenyt is gerjesztett a térség városai között. A többpártrendszer visszaállítását, majd az első szabad választásokat követően lehetővé vált a demokratikus helyi irányítás, a szabad önkormányzatiság helyreállítása. Megszűnt a központi állam mindenhatósága, a döntéshozatali kompetencia erőteljesen a helyi szint irányába tolódott el. A föderatív államok kivétel nélkül bomlásnak indultak, a közigazgatás középső szintjei (megyék, vajdaságok, járássok stb.) sokat veszítettek korábbi hatalmukból. A szabad önkormányzatiság visszaállítása, valamint a közigazgatási rendszer reformja lehetővé tette, hogy a lakosságot érintő kérdések egy jelentős részéről helyi szinten döntsenek. Megnőtt a települések önállósága, csökkent a településhálózaton belüli alá-, és fölerendeltség. Lehetőség nyílt korábbi erőszakos település-összevonások, csatolások orvoslására.

A *gazdasági oldalon* ugyancsak számos külső és belső tényezőt találunk, melyek valamilyen formában hatással voltak a településhálózat átalakulására. Első helyen kell említeni a szabadpiaci viszonyok helyreállítását. A vasfüggöny leomlása lehetővé tette a tőke és technológia, valamint az őket hordozó transznacionális vállalatok (TNC-k) szabad beáramlását Kelet-Közép-Európába. Mindez rendkívül nagy kihívást jelentett a térség vállalatai számára, másrészt fölerősítette az érintett országek integrálódási folyamatát a globális világgazdaságba.

A globális gazdasági folyamatok megjelenése mellett a túlméretezett és elavult technológiával termelő állami vállalatok földarabolása, privatizációja, ill. bezárása jelentette a legfontosabb változást. Felgyorsult az ipar leépülése, a térség fejlettebb országaiban a 70-es évek eleje óta tartó poszt-indusztriális fejlődés ugrásszerűen felgyorsult. A gazdaság motorjává a modern (high-tech) iparágak mellett a szolgáltatások váltak. A termelés visszaesése nyomán ugrásszerűen megnőtt a munkanélküliség. Mindezek következtében kiterjedt válságövezetek alakultak ki, amelyek nemcsak a bányász- és ipari jellegű településeket foglalták magukba, hanem vidéki ingázási övezeteiket is.

A településhálózat átalakulásának *társadalmi-demográfiai háttéréről* elmondható, hogy a rendszerváltó országok rendkívül kedvezőtlen demográfiai viszonyokkal vágtak neki az átalakulásnak. Kelet-Németország, Magyarország és Bulgária társadalmát már az 1980-as években is az elöregedés és a természetes fogyás jellemezte. Ehhez a csoporthoz csatlakozott – főként az átmenet okozta morális sokk és a létbizonytalanságot szülő gazdasági nehézségek következtében – a 90-es évek elején Csehország, Románia, majd Szlovénia, Szlovákia, sőt 2001-ben már a sokáig kivételnek tekintett Lengyelország is. Ezzel szemben az egykori Jugoszlávia területén a háború és a kivándorlás tizedelte a lakosságot. Egyedül Albániában regisztráltak látványos, kb. 15 ezrelékes évi természetes szaporodást az időszak során. Az elöregedés elsősorban a városokat, azon belül a nagyvárosokat sújtotta, a falusi agrártérségek egy része (DK-Lengyelország, K-Szlovákia, ÉK-Magyarország) továbbra is népességfölösleget termelt.

Társadalmi szempontból ugyancsak kedvezőtlenek voltak a városfejlődés feltételei. A térség országaiban a szegénység terjedése, a középrétegek lecsúszása, a kisszámú elit látványos gazdagodása egyfajta „dél-amerikai típusú” társadalomfejlődést produkált. Ilyen körülmények között nem lehetett számolni a „megszakított polgárosodás” dinamikus újraindulásával. Az átalakulás kihívásai egy hanyatló gazdasági viszonyok között élő, elszegényedő társadalmat értek.

3. Az urbanizáció dinamikája Kelet-Közép-Európában 1990 után

A nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján megállapítható, hogy a rendszerváltozást követő időszakban a kelet-közép-európai országokban a városlakók aránya nem emelkedett tovább, az urbanizáció „lehalt” (1. táblázat). Egyedül Magyarország (+6,82%) esetében jeleznek a számok erőteljesebb növekedést, hazánkon kívül Bulgáriában (+3,84%) és Romániában (+0,44%) nőtt statisztikailag a városlakók aránya, igaz esetükben a városlakók abszolút száma ezzel egyidejűleg jelentősen csökkent. Az urbanizációs ráta szerény mértékű emelkedése e két országban tehát jórészt annak köszönhető, hogy a falvak népességfogyása a vizsgált időszakban meghaladta városokét.

1. táblázat. A városlakók száma és aránya Kelet-Közép-Európa országaiban

	Városlakók száma 1990	Városlakók száma 2008	Városlakók aránya (%) 1990	Városlakók aránya (%) 2008
Lengyelország	23 321 889	23 357 520	61,31	61,28
Csehország	7 399 201*	7 351 560	71,66*	70,23
Szlovákia	2 992 474**	2 978 401	56,64**	55,03
Magyarország	6 386 833	6 859 174	61,56	68,38
Románia	12 708 844	11 913 938***	54,76	55,20***
Bulgária	5 704 827	5 407 105	67,24	71,08

*1992-es adat, **1991-es adat, ***2006-os adat.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a 2008-as adatok nem ugyanarra a városkörre vonatkoznak, mint az 1990. évié, hiszen menet közben valamennyi országban történtek városállománytörzsi módosítások, bár eltérő mértékben. A városok körének többé-kevésbé tudatos bővítése már a szocialista időszak során elkezdődött. Ennek következtében a létező szocializmus négy évtizede alatt a városok száma Magyarországon megháromszorozódott, Bulgáriában két és félszeresére nőtt. E két országhoz képest lassabban, de még így is számottevően bővült a városállomány Romániában (152-ről 260-ra), Szlovákiában (83-ról 136-ra) és

Lengyelországban (692-ről 828-ra). Csupán Csehország és az NDK városállománya mutatott nagyfokú stabilitást a szocialista korszak során.

A *formális urbanizáció* (ti. falvak várossá nyilvánítása) következtében Magyarországon a városok száma 1990 és 2008 között 166-ról 306-ra nőtt, s 140 új város „keletkezett”. Ez volt mesze a legradikálisabb beavatkozás a vizsgált országok körében, amely a városállomány 84,3%-os bővülését eredményezte. Magyarországnál szerényebb mértékben, de még így is jelentősen bővült a városállomány Csehországban. Az ország függetlenségének kikiáltásakor (1992 végén) 457 várossal rendelkezett, ami 2008-ig 588-ra nőtt. Csehország független államisége során tehát 131 új város született, s a városállomány 28,6%-kal bővült. Csehországhoz hasonló mértékű volt a városság nyilvánítás üteme Romániában, ahol a rendszerváltozás időpontjában 260 város volt, ami 2006-ig 319-re (22,7%) nőtt. Szerényebb mértékű volt a formális urbanizáció szerepe Lengyelországban, ahol 1990–2008 között 67 új város született (közülük nyolc szétválás eredményeként), s a városok száma 825-ről, 892-re emelkedett, ami 8,1%-os bővülést jelentett. Még ennél is kisebb mértékben emelkedett a városok száma Bulgáriában és Szlovákiában, előbbinél 15, utóbbinál 2 új város keletkezett várossá nyilvánításoknak köszönhetően a rendszerváltozás óta eltelt időszakban.

Látható, hogy a politika „beavatkozása” az urbanizációba közel sem csupán magyar jelenség, valamennyi vizsgált országban történtek várossá nyilvánítások az időszak során, kisebb-nagyobb intenzitással. Joggal tehető fel a kérdés, hogyan alakul az urbanizáció a rendszerváltozás után, ha nincs várossá nyilvánítás. Ennek érdekében valamennyi országra kiszámítottuk a „tisztított” városlakók arányát 2008-ra, amelynek során csak azokat a városokat vettük figyelembe, amelyek már a rendszerváltozás idején is városi ranggal bírtak (2. táblázat). A városodás formális urbanizációtól tisztított értéke értelemszerűen elmarad a hivatalosan nyilvántartott urbanizációs arányoktól, sőt – Bulgáriát leszámítva – a rendszerváltozás idején mért szinttől is.

2. táblázat. A városlakók „tisztított” száma és aránya Kelet-Közép-Európa országaiban

	Városlakók száma 2008	Tisztított városlakók száma 2008	Városlakók aránya (%) 2008	Tisztított városlakók aránya 2008
Lengyelország	23 357 520	23 180 251	61,28	60,81
Csehország	7 351 560	7 064 073	70,23	67,48
Szlovákia	2 978 401	2 968 781	55,03	54,85
Magyarország	6 859 174	5 945 314	68,38	59,26
Románia	11 913 938*	11 418 419	55,20*	52,90
Bulgária	5 407 105	5 350 851	71,08	70,34

*2006-os adat

Mivel magyarázható, hogy a rendszerváltozás egyben „urbanizációs fordulat”-ként is értelmezhető a poszt-szocialista államok fejlődésében? A városnövekedés forrásainak elapadásában országonként változó mértékben, de több tényező is közrejátszott. Egyrészt a korábbi várokozásokkal ellentétben mind a belső vándorlás dinamikája, mind annak iránya jelentősen megváltozott 1990 után. A szocializmus bukását követően a falvakból a városokba történő migráció fokozatosan csökkent, ezzel együtt megnőtt a városból-városba, ill. városból-falura történő vándorlások szerepe. Ennek legfőbb oka, hogy az ipari munkahelyek gyors ütemű leépülése nyomán a városok sokat veszítettek vonzerejükből, sőt a magasabb megélhetési költségek, a nagyobb létbizonytalanság, a környezet (lakó- és természeti) állapotának leromlása révén a városok inkább taszították a népességet. Mindez a 90-es

évek derekától egy fokozódó elvándorlását eredményezett a térség városaiban. A vándorlást kiváltó okokat tekintve azonban különbséget kell tennünk a tipikus, nyugati („jóléti”) *szuburbanizáció* és a *kényszerelvándorlás* között (Bajmócy 2002, Timár 2006).

Földrajzilag a két vándorlási típus markáns különbségeket mutat Kelet-Közép-Európában. A térség fejlettebb észak-nyugati államaiban (Kelet-Németország, Csehország, Nyugat-Magyarország és Budapest) elsősorban a jóléti szuburbanizáció volt a domináns az időszak során, ezekben az országokban az ipari válságtérségek kivételével a kényszerelvándorlás csak korlátozott szerepet játszott. Ahogy a kelet-közép-európai térség fejlettebb magterületeiről kelet, ill. dél felé haladunk úgy csökken az elővárosi migráció, s növekszik az eredeti lakóhelyre történő „kényszer” visszavándorlás szerepe. Az eredeti (falusi) lakóhely ismételt „felfedezése” a háztartások túlélési stratégiájának fontos részévé vált, nem utolsósorban azért, mert a falusi környezet még biztos munkahely hiányában is lehetővé teszi a felszínen maradást, pl. mód van saját élelmiszertermelésre, alacsonyabbak a megélhetési költségek (fűtés, közlekedés), biztonságot jelent a hozzátartozók támogatása stb. Mindezek hatása az 1990 utáni román és bolgár urbanizációs trendekben jól kivehető volt, de pl. hazánkban a borsodi-iparvidéken, vagy Lengyelországban a felső-sziléziai ipari agglomerációban is jelentkezett a kényszermigráció szerepe.

A migrációban bekövetkezett alapvető változás azonban csak egyik oka a városodás leghűlésének, abban a természetes népmozgalomnak is fontos szerep jutott. A városok, különösen a nagyvárosok előregedése, és a természetes fogyásból eredő népesség veszteség 1990 után jóval nagyobb mértékű volt, mint a falvakban. Mindez azt jelenti, hogy fogyó népesség mellett, a természetes fogyás településhálózaton belüli különbsége is urbanizációs „tényezővé” lépett elő.

A kelet-közép-európai urbanizáció másik fontos vonása, hogy a városodás ütemének radikális csökkenése mellett felgyorsult a falusi térségek városiasodása, érzékelhetően mérséklődött a városok és falvak közötti különbség. A vidék gyorsabb „urbanizációjának” legfőbb oka, hogy megszűnt az állami elosztás kizárólagos szerepe a szolgáltató-ellátó tevékenységek körében, a kereskedelem, vendéglátás, távközlés stb. területi eloszlását már nem az állam, hanem a piac szabályozta, de emellett a nem-anyagi szolgáltatások (egészségügy, oktatás, közigazgatás) terén is a korábbiakhoz képest jelentősen megnőtt a falvak mozgástere. Az ipar településdinamizáló szerepe egyszer s mindenkorra megszűnt (sőt többnyire hátránnyá vált), a felülről vezérelt településfejlesztést a helyi adottságokból származó jövedelemszerzés váltotta fel.

A gazdasági szerkezetváltás nyomán – Lengyelország kivételével – gyors ütemben csökkent a térségben a mezőgazdasági foglalkoztatottak, ill. a mezőgazdaságból élők száma és aránya. Felgyorsult a falvak terciarizálódása, a falusi térségekben új funkciók jelentek meg (pl. idegenforgalom, vendéglátás, kisipar). Furcsa vonása ugyanakkor a falvak városiasodásának, hogy nem a falusi településállomány egésze fejlődik, hanem csak bizonyos kitüntetett térségek falvai pl. nagyvárosok környéke, idegenforgalmi adottságokkal rendelkező térségek, az EU-val szomszédos országok nyugati határvidékei stb. Erre a legkézenfekvőbb példát éppen Magyarország szolgáltatja, ahol a kb. 3000 falusi település közül alig néhány száz az, ahol az infrastruktúra fejlődése, a népességszám és a nem-mezőgazdasági tevékenységek gyarapodása az elmúlt években dinamikusnak volt nevezhető. Az agrártérségek falvain, az elnéptelenedő aprófalvak problémáján az új falusi „renewalszansz” nem sokat segített.

4. A városhálózat átalakulása Kelet-Közép-Európában 1990 után

1990 után Kelet-Közép-Európa országaiban megváltozott a városok közötti különbségeket kialakító tényezők fontossági sorrendje. A városhierarchián belüli helyzet, a népességszám, ill. az ezekhez korábban szorosan kötődő infrastrukturális, intézményi ellátottság szerepe nagymértékben csökkent, fölerősödött viszont a földrajzi fekvésből, a környezet minőségéből, a helyi gazdaság és társadalom állapotából, a helyi politika rátermettségéből fakadó előnyök, ill. hátrányok szerepe. A statisztikai adatok szerint valamennyi országban csökkent a 100 ezer főnél népesebb nagyvárosok népességkoncentrációja (3. táblázat).

3. táblázat. A nagyvárosok részesedése a városlakók körében Kelet-Közép-Európa országaiban

	A 100 ezer főnél népesebb városok részesedése a városlakó népességen belül (%)	
	1990	2008
Lengyelország	50,06	47,09
Csehország	32,58	31,04
Szlovákia	22,63	22,24
Magyarország	50,42	41,93
Románia	59,19	55,05
Bulgária	50,11	45,39

Erre a jelenségre egyébként hipotetikus jelleggel már Musil (1992) is utalt tanulmányában, a 90-es évek végén pedig számos a nemzeti városhálózatok átalakulásával foglalkozó tanulmány is kézzelfogható bizonyítékokkal szolgált. A népességdinamika arányait az is megállapítható, hogy a nagyvárosok súlya legerőteljesebben Magyarországon csökkent 1990 és 2008 között, ami a felfokozott várossá nyilvánítással hozható összefüggésbe.

Kimutatható ugyanakkor az a paradox helyzet, hogy a kelet-közép-európai nagyvárosok relatív népességvesztését e városok gazdasági potenciáljának erősödése kísérte. Ezt leginkább a fővárosok gazdasági dinamizmusán lehet lemérni, Budapest és agglomerációja a Magyarországra érkező külföldi tőkebefektetések kb. felét mondhatta magáénak a 90-es években, de hasonló arányok jellemezték Prága, Pozsony, Bukarest és Szófia szerepét is saját nemzetgazdaságukon belül. Még a lengyel városhálózaton belül viszonylag alárendelt szerepet játszó Varsó is a külföldi tőkebefektetések egynegyedét koncentrált a rendszerváltozást követő első évtizedben. A gazdasági növekedés térbeli pólusait a fővárosok mellett a nemzeti városhálózat második vonalához tartozó központok adták (pl. Győr, Székesfehérvár, Poznan, Wrocław, Kassa, Plzen, Brno, Temesvár, Kolozsvár, Plovdiv). Ez az erősen koncentrált gazdasági növekedés főként azzal magyarázható, hogy a kelet-közép-európai modernizációs modell hagyományosan csak néhány hídfőállásra („pólusra”) koncentrállódik, a tőke és innováció szelektív térbeli elrendeződése 1990 után még inkább fokozódott.

A fentiek mellett a térség országaiban megnőtt a kis- és középvárosok száma, ill. településhálózaton belüli súlya, s ennek következtében az egyes országok városhálózata arányosabbá vált, nem kis részben a várossá nyilvánításoknak köszönhetően. A 10 ezer főnél kisebb városok aránya a városlakó népesség körében ma Csehországban a legmagasabb (24,3%), Szlovákia, Lengyelország és Magyarország esetében ennél némileg mérsékeltebb (11–14%), s Romániában (6,69%) a legalacsonyabb.

A városhierarchián belül végbement változásokkal egy időben a városhálózat belső funkcionális differenciálódása is felgyorsult. Általános tendenciaként elmondható, hogy valamennyi kelet-közép-európai államban 1990 után a „Nyugathoz” való relatív fekvés vált a településhálózat differenciálódásának egyik legfőbb tényezőjévé. A nyugati piacok

közelsége a történelmi előnyöknél fogva egyébként is fejlettebb nyugati országrészek városainak kedvezett, a külföldi működő tőke beáramlása e területeken volt a legerőteljesebb, a nyugatról érkező látogatók száma is itt volt a legmagasabb. Győr és Székesfehérvár elmúlt tíz éves sikertörténete mindenki számára ismert, de legalább ilyen erős kontraszt figyelhető meg Romániában Nagyvárad és Temesvár, valamint a moldvai városok, Lengyelországban Poznań, Zielona Góra, Wrocław és a kelet-lengyel városok, Csehországban Plzeň, Cheb és a morva városok, Szlovákiában Pozsony és a Csallóköz, valamint Kelet-Szlovákia városainak fejlődési dinamikája között.

Gazdasági szempontból a rendszerváltozás egyértelmű vesztesei közé tartoznak az ipari válságtérsegek városai (pl. Ostravai-medence, Felső-Szilézia, Borsodi-medence). A torz ipari struktúrából fakadó hátrányok, a termelés leépülése és a nyomában járó munkanélküliség az itteni települések népességét érintette a legsúlyosabban. Különösen érzékenyen érintette a rendszerváltozás a szocialista iparvárosok csoportját.

Az 1990 óta eltelt időszakban ahogy csökkent a központi hatalom, úgy nőtt a helyi politika szerepe a kelet-közép-európai városok fejlődésében. A helyi politika rátermettségének növekvő szerepét tükrözi, hogy azokban a városokban, ahol idejekorán valamiféle válságkezelő stratégia fogalmazódott meg, a helyi városvezetés felmérte a jövedelemszerzés alternatíváit és aktív városmarketingbe kezdett (pl. Tatabánya) ott a kilábalás is sokkal hamarabb bekövetkezett, mint a passzivitásba burkolózott települések esetében.

5. Összegzés

Kelet-Közép-Európában az 1990-es évek elejétől egy piaci alapokon szerveződő és alulról építkező városfejlődés ment végbe, amely a városhálózat gyors ütemű belső differenciálódását eredményezte. Az elmúlt csaknem két évtized poszt-szocialista városfejlődésében véleményünk szerint az alábbi jelenségek voltak a meghatározóak:

- Az egyes államok a városok jogi definiálása és a városi cím adományozása terén eltérő politikát követtek. Legliberálisabb várossá nyilvánítási gyakorlattal Magyarország rendelkezett, a többi ország visszafogottabb, sőt esetenként konzervatív (pl. Szlovákia) várossá nyilvánítási politikát követett.
- A rendszerváltozás után a kelet-közép-európai országokban a városlakók aránya érdemben nem emelkedett, sőt, ha eltekintünk az időközben várossá nyilvánított települések körétől, kifejezetten csökkent. Az urbanizáció tehát népesedési értelemben „lehűlt”, e mögött a migráció országoként eltérő dinamikája és a városok kedvezőtlen általános demográfiai helyzete állt.
- A városhálózaton belül a korábbi évtizedekhez képest csökkent a fővárosok és nagyvárosok fullasztó népesedési túlsúlya, megerősödött a kisvárosi állomány. Mindez a gazdasági dinamika oldaláról fordítva jelentkezett, a rendszerváltozást követő időszakban a gazdasági erő különbségei a városhierarchia alsó és felső szintjei között fokozódtak.
- A városok gazdasági funkciója az erős deindusztrializáció, és a poszt-fordí gazdasági struktúra fokozatos megerősödése nyomán gyökeresen átalakult. A városok gazdaságában az ezredfordulót követően egyre inkább a modern üzleti szolgáltatások és a tudásigényes kreatív ágazatok játszanak vezető szerepet (Mészáros 2000).
- A globalizálódás az érintett városhálózatok egyre erősebb kapcsolódását eredményezi a globális folyamatokhoz, ami egyben növekvő versenyt gerjesztett a térség városai között a globális tőke iránt.
- A nemzeti városhálózatok differenciálódása felgyorsult „nyertesekre” és „vesztesekre”, miközben a földrajzi fekvés szerepe a korábbiakhoz képest jelentősen felértékelődött.

Felhasznált irodalom

- Bajmócy P. (2002): A szuburbanizációt kiváltó okok a vidéki Magyarországon. In: *Abonyiné Palotás J.–Becsei J.–Kovács Cs.* (szerk.) *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Szeged. pp. 249–255.
- Beluszky P. (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Pécs. 584 p.
- Benedek J. (2009): Regionális központok a romániai városhálózatban. In: *Csapó T.–Kocsis Zs.* (szerk.) *A közép- és nagyvárosok településföldrajza*. V. Településföldrajzi Konferencia: Szombathely, 2009. Szombathely: Savaria University Press. pp. 50–60.
- Csatári B. (2002): Újabb kísérletek az 1990-es évek magyar városfejlődési folyamatainak áttekintő értelmezésére. In: *Abonyiné Palotás J.–Becsei J.–Kovács Cs.* (szerk.) *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Szeged. pp. 249–255.
- Dövényi, Z.–Kovács, Z. (2006): Urban development in Hungary after 1990. In: *Altrock, U.–Güntner, S.–Huning, S.–Peters, D.* (eds) *Spatial Planning and Urban Development in the New EU Member States*. Ashgate, Aldershot. pp. 163–179.
- Enyedi Gy. (1995): Városverseny, várospolitika, városmarketing. *Tér és Társadalom*. 9. 1–2. pp. 1–3.
- Enyedi Gy. (1997): Városok a közép-európai átmenetben. *Társadalmi Szemle*. 8–9. pp. 42–56.
- Gorzalak, G. (1996): The Regional Dimension of Transformation in Central Europe. *Regional Policy and Development Series* 10. Jessica Kingsley, London. 152. p.
- Korcell, P. (2000): The Polish urban system: stability and change. Experience of the 1990s. In: *Horváth Gy.* (ed.) *Regions and Cities in the Global World*. Centre for Regional Studies. Pécs. pp. 159–175.
- Kovács Z. (2002): Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európában a poszt szocialista átmenet idején. *Földrajzi Közlemények*. 126. 1–4. pp. 57–78.
- Kovács Z. (2007): Urbanizáció és városfejlődés Kelet-Közép-Európában a rendszerváltás után. In: *Kovács Cs.–Pál V.* (szerk.) *A társadalmi földrajz világa*. Szegedi Tudományegyetem. Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. Szeged. pp. 355–369.
- Kőszegfalvi Gy. (1997): A magyarországi településrendszer átalakulása. *Területi Statisztika*. (bemutató szám). pp. 50–65.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2000): A városok versenyképességéről. In: *Horváth Gy.–Rechnitzer J.* (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK. Pécs. pp. 130–152.
- Mészáros R. (2000): Területi folyamatok, városszerepek, tényezők. In: *Becsei J.* (szerk.) *Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál*. JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék. Szeged. pp. 45–56.
- Musil, J. (1992): Changing urban systems in post-communist societies in Central Europe. Analysis and prediction. In: *Enyedi, Gy.* (ed.) *Social transition and urban restructuring in Central Europe*. Budapest, European Science Foundation. pp. 69–83.
- Sykora, L. (2006): Urban development, policy and planning in the Czech Republic and Prague. In: *Altrock, U.–Güntner, S.–Huning, S.–Peters, D.* (eds) *Spatial Planning and Urban Development in the New EU Member States*. Ashgate, Aldershot. pp. 113–140.
- Timár J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „tértermelés” a poszt szocialista Magyarországon. In: *Csapó T.–Kocsis Zs.* (szerk.) *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon*. Szombathely, Savaria University Press. pp. 35–51.

L. Rédei Mária:^{*}

A Budapesti Közlekedési Szövetség területén várható demográfiai kihívások

Abstract

The surrounds of Budapest have been in the focus of development attention. The actuality of the paper is the turning point of population development of capital and agglomeration after the suburbanisation period it is expected to verify the first sign of dezurbanisation. The aim of this paper is to map the current demographic situation on small territorial level and to give a prognosis up to 2036.

Probably the spatial distribution of foreign population creates high interest towards the management of mobility, which is highly related to the future expectation. The international migration is the balance of stable population. The spatial analysis of international flow by different arguments is able to put forward the regional strategy of movement. The regional actor plays a determining contribution in integration of foreigners. The stock of foreign n population is the top in the country in Budapest agglomeration. It is a great challenge for the capital to integrate inhabitants by different culture, skill and social value. Although the initiatives of this estimation based on demography techniques, but the output is related to economical and infrastructural strategy.

1992-ben a Budapesti Általános Rendezési Terve kapcsán készült az a meglepő előre-számítás, aminek bekövetkezéséhez nem is volt szükség 20 évre. Ez az előretéklítés a főváros lakosság számának 1,6 millióra történő csökkenését prognosztizálta. Az itt felhasznált hipotézis a szuburbanizációs folyamatok megjelenésének egyik első előfutára volt.¹ Az eltelt időszak demográfiai folyamatai is azt igazolták, hogy a migráció jelenti a népesedési folyamatok nyelvét.

A demográfiai összetevők 2036-ig történő kitekintése azt mutatja, hogy: a változások üteme mérséklődik, összetételbeli módosulás válik jellemzővé, ez a térség az ország népességének közel felét jelenti. Az átlag életkor 7 évvel nő, és jellemzően 48 év lesz a mai 41 helyett, Belépünk a munkaképes korúak számának csökkenési szakaszába, gyors öregedés várható, különösen a pesti oldalon, és a perifériákon. Ott nő a lakosság száma leginkább, ahol most is a legsűrűbb.

Budapest területén 2036-ig valószínű 30 ezer fős tényleges növekedés, ebből –186 ezer természetes fogyás, és –23 ezer kivándorlás és +240 ezer nemzetközi bevándorlás.

Budapest nélkül a BKSZ területeken 2036-ig a tényleges növekedés 160 ezer. Ugyanakkor a természetes fogyás, +233 ezer bevándorló, nemzetközi +87 ezer. Az országon belüli koncentrálódás folytatódik.

A nemzetközi vándorok önálló döntésük alapján változtatják meg a lakóhelyüket, mely választásra az általuk felmért külső és belső tényezők, a vonzó és taszító hatások meghatározó szereppel bírnak.² A globális, kontinenseken átívelő világméretű migrációban, Magyarország geopolitikai helyzeténél fogva közvetítő módon vesz részt. A migráció nagyobbik hányada (68%-a) a nagyvárosi térségeket keresi, így a BKSZ érintettsége számottevő. Az elmúlt 12 év nemzetközi adatainak elemzése megerősítette azt, hogy a külföldi népesség elhelyezkedésének súlypontja a BKSZ térsége felé nő.³ Magyarországon a 70-es évektől kezdődően a lakónépesség száma folyamatosan csökken. Belátható időn belül va-

^{*} DSc, ELTE TTK Földrajz és Földtudományi Intézet, a Földrajztudományi Központ vezetője, Társadalom és Gazdaságföldrajzi tanszék.

lőszínűleg hazánkban csak a nemzetközi migráció lehetőségei képesek a népességfogyást mérsékelni.⁴ A nemzetközi vándorlás Magyarország népességszámának növelésére közvetlen hatást gyakorol, emellett közvetett fiatalító effektusa is van.

1. táblázat. A várható népességszámok 2036-ig

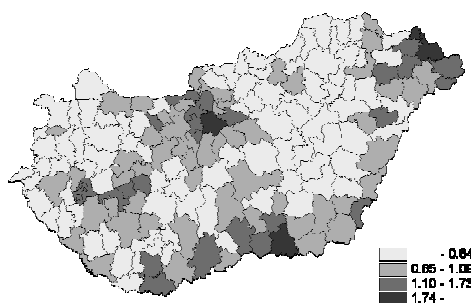
Évek	Budapest	BKSZ	Összesen	Magyarország
2006	1 698 106	2 132 239	3 830 345	10 076 581
2011	1 677 660	2 207 248	3 884 908	9 997 114
2016	1 668 141	2 258 946	3 927 087	9 906 454
2021	1 679 059	2 291 507	3 970 566	9 823 056
2026	1 699 130	2 300 445	3 999 575	9 719 803
2031	1 714 162	2 299 713	4 013 875	9 584 019
2036	1 728 284	2 292 721	4 021 005	9 426 003

A rendszerváltás óta hazánk nemzetközi vándorlási többlettel rendelkezik. Azaz, több külföldi érkezik hazánkba, mint ahány honfitársunk elhagyja azt. A külföldiek hatása egyre nagyobb Magyarországon.⁵ Míg 30–40 000 főre tehető az éves természetes fogyás, addig 10–20 000-es éves, pozitív migrációs egyenleg jellemzi Magyarországot. 2008. január 1-jén 174 697 külföldi állampolgár tartózkodott huzamosan hazánkban, ez a lakónépesség 1,74%-a. Azaz, száz Magyarországon élő ember közül majdnem kettő külföldi. Az ezredforduló utáni hét évben, országos átlagban a külföldiek aránya 61%-kal növekedett. Közülük a Kárpát-medence országaiból (Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia és Montenegró, Horvátország, Szlovénia) érkezők súlya domináns, és 5%-kal gyorsabban nő az ezen országokon kívülről érkezőktől, ami mutatja, hogy a volumenük mellett az arányuk is gyarapodik. Legtöbbször Romániából, Ukrajnából, Szerbia és Montenegróból érkeztek hazánkba. E csoportokon kívül, jelentős számban élnek az EU15 országok állampolgárai (főként németek és osztrákok) is Magyarországon. A szomszédos országok állampolgáraival kiemelten foglalkozom a következőkben.

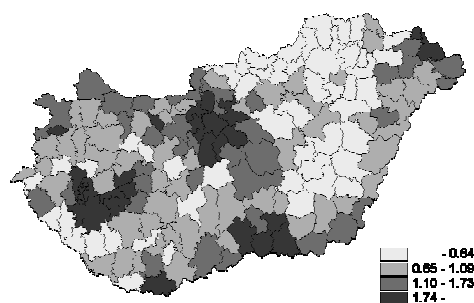
A külföldiek esetén Budapest erőteljesen felülreprezentált, mely egybeesik a nemzetközi trendekkel, azaz a migráció elsődleges célterületei a fővárosok. Ezt a hatást az európai kontinensen kívülről érkezettek határozottabban mutatják (az ázsiaiak 77%-a lakik a fővárosban, további 13% a megyei jogú városokban). A munkaképes korúak aránya még nagyobb az összes várost figyelembe véve, még a falvakban a nyugdíjasoké jelentős.

A vizsgált 12 év alatt, egyrészt Budapest vonzó hatása erőteljesen fokozódott a külföldiek körében, méghozzá a megyei jogú városok arányainak visszaszorulásával, a kisebb városok és községek konstans rátái mellett. Ezekben az utóbbi esetekben csak állampolgársági súlyok változtak. Megnőtt az EU15 országokból érkezők érdeklődése, és lecsökkent az Európán kívülieké. A külföldiek arányainak vizsgálata esetén az átlagból pozitív értelemben hat térség emelkedik ki. A Balaton környéke, Budapest, Pest megye, az ukrán-, román-, és végül a szerb-montenegrói határ menti kistérségek (*L. 1–2. ábra*).

Tény, hogy a BKSZ a külföldi lakosság letelepedése és tartózkodása szempontjából centrumterület. A külföldiek főként itt koncentrálódnak, 2001-ben, a külföldi lakosság 52%-a tartózkodott e térségben, ami 2008-ban már elérte a 62%-ot. A koncentráció az ország egyéb kistérségi szintjén is fokozódik. Ezzel megerősíthető az a globálisan jellemző szabályszerűség, hogy a külföldiek a nagyvárosi térségeket fokozottan keresik. A migránsok domináns része Budapestre és vonzáskörzetébe került, kisebb hányada a határ menti kistérségekben, illetve a Balaton környékén él. Összességében elmondható, hogy a szomszédos országokból Magyarországon tartózkodó külföldiek számára egyöntetűen Budapest, és Pest megye vonzócélpontot jelent.

1. ábra. Külföldiek aránya 100 lakosra, 2001. jan. 1.

2. ábra. Külföldiek aránya 100 lakosra, 2008. jan. 1.

Mint arra utaltunk, nemcsak a közvetlen népességszám növekedési hatással, de a közvetett strukturális is foglalkoznunk kell. Ebből kiemelkedő a fiatalító hatás. A hazánkban élő külföldiek betöltött korévek szerinti eloszlása jelentősen különbözik a magyar állampolgároktól. A külföldieknél a 15–64 éves korcsoport a domináns.

A lakónépesség átlagéletkora 2001. január 1-jéről 2008. január 1-re 39,3 évről 40,7 évre nőtt (Budapesten 41,9-ről 42,6-ra), ugyanezen időintervallum alatt a külföldiek esetén az átlag sokkal gyorsabban 35,9-ről 39,00-ra változott országosan. A migráns népesség átlagéletkorának a hazai népességnél sokkal gyorsabb ütemű öregedése Budapestet, és a BKSZ kistérségeket sokkal kevésbé érinti, itt a külföldiek átlagéletkora a vizsgált 7 év alatt 35,2-ről 36,4-re változott. Budapest teljes lakónépességének az átlagéletkorát kb. 0,3 évvel csökkentik a külföldiek. Így a BKSZ kistérségekben továbbra is jellemző lesz a munkaképes korú, fiatalabb külföldi népesség beáramlása.

A külföldiek esetén az országos és a kistérségi adatok is jelentősen eltérnek a lakónépesség értékeitől. A gyermeknépesség eltartottsági rátája itt országosan 0,11-ről 0,10-re változott a vizsgált hét év alatt, míg az időskori eltartottsági ráta 0,08-ről 0,11-re nőtt. Így 100 aktív korú külföldre 10 fiatal (0–14) és 11 idős (65–X) jut, ami gazdaságilag sokkal jobb arányt mutat a lakónépesség megfelelő adatainál. Az eltartottsági ráta az osztrákok esetén a legmagasabb a külföldiek közül (0,38), mely nagyrészt az idős népesség miatt van így. Hasonló az EU15 arányához (0,32), majd az amerikai kontinens következik (0,25). Ezekben az esetekben is az idősek súlya magas. A legkisebb eltartottsági rátával a szlovákok (0,08), szlovének (0,15), románok (0,18), ukránok (0,19) rendelkeznek. Fontos megjegyezni az afrikaiak (0,11), és ázsiaiak (0,20) előnyös arányait is.

Összefoglalva

- A külföldiek hatása egyre nagyobb Magyarországon, ami egyrészt hazánk népességfogyásával, másrészt a külföldiek számának növekedésével függ össze. Így hét év alatt a nem magyar állampolgárok aránya 1,08%-ról 1,74%-ra, azaz 60%-kal növekedett.
- A külföldiek területi elhelyezkedéséről megállapítható, hogy domináns részük Budapesten és vonzáskörzetében él, míg kisebb hányaduk a határ menti kistérségekben, illetve a Balaton környékén. Budapest centrum tulajdonságokkal rendelkezik, a magasán kvalifikált munkaerőt nagyobb távolságokból is képes toborozni. Amíg Budapest globális célpontja a migránsoknak, ahol nem európai állampolgárok többsége él, addig a Balaton környéke inkább az EU15 országok állampolgáira jellemző letelepedési hely; a határ menti kistérségek pedig csak lokális célpontok.

- Sok más úgynevezett nagy-befogadó országgal ellentétben (például USA, Nagy-Britannia, Olaszország, Spanyolország, Ausztrália stb.) hazánkat a hazai népességgel megegyező, vagy azt meg is haladó iskolai végzettségű külföldi állampolgárok választják új lakhelyül (szellemi tökenövekmény), akik nagyobb részt magyar nemzetiiségűek, így nincsenek nyelvi nehézségek, a beilleszkedés könnyebb. A külföldi állampolgárok között magasabb az aktív korúak-, és az adófizetők aránya is.
- A külföldiek növekvő számából, lakónépességtől való demográfiai eltérésükből leszűrhető, hogy az általuk preferált területeken jelentősen, pozitívan befolyásolják a regionális társadalmi-gazdasági folyamatokat, nemcsak humán, de gazdasági többletet is jelentenek.⁶

BKSZ térség

A főváros migrációs centrum voltát támasztja alá más megközelítésben, hogy 2008-ban Budapesten átlagosan 4,37 külföldi jut 100 lakosra (országosan pedig csak 1,74). Ezek az arányok természetesen Budapesten belül sem egyenletesek. A kérdésben legjobban érintett kerületek: a II, XII, V, VI, VII, VIII, X, XIII, XIV, XI.

A II. kerületben az EU15 országokból érkezők (az itt élő külföldiek 32%-a), és az ázsiaiak (23%) vannak túlsúlyban, sok amerikai is él itt (6%). Mindössze 16% a románok aránya, mely a 41%-os átlagos budapesti súlyuk felét sem éri el. A XII. és V. kerületben hasonló arányokkal találkozunk, az előbbinél EU15 34%, Ázsia 14%, Amerika 9%, Románia 18%, 5% ukrán az utóbbi kerületnél rendre 28, 18, 5, 16%, valamint 12%. A VI. kerületben is magas még az EU15 (19%) országokból és az amerikai kontinensről érkezők aránya (4%), azonban az ázsiaiak (21%), és a románok (25%), szerb-montenegróiak és ukránok (7–7%) arányai már magasabbak. A VII. kerületben még nagyobb az eltolódás (10% EU15, 19% ázsiai, 35% román, és 8% szerb-montenegrói illetve ukrán). A VIII. kerületben 36% ázsiai, 38% román, 7% ukrán, míg a X. kerületben 53% (!) ázsiai, 27% román, 7% ukrán. Ez az egyedüli kerület, ahol a külföldiek közül az ázsiaiak vannak többségben.

A 2001-es arányok nagyon hasonlítanak a 2008-asokéra. Az ázsiaiak aránya a VIII. kerületben 43%-ról 36%-ra esett vissza, ezen kívül jelentős elmozdulás a kerületek állampolgársági struktúrájában nem látható.

A Budapesten lakó külföldiek állampolgársága összességében nagyon változatos képet mutat, sokkal változatosabbat, mint az ország más tájain. Hiszen 158 ország állampolgárai élnek ebben a városban, ezzel szint a teljes paletta szerepel itt és ez tovább növeli a kihívásokat. A beilleszkedés szempontjából kiemelten érdekes az, hogy minél messzebből jön valaki, annál inkább a főváros válik elsődleges célponttá. Ezt mutatja az, hogy a Magyarországon élő afrikaiak 58, ázsiaiak 77%-a, amerikaiak 56%-a él itt. A szomszédos országokból érkezők (akik még jobban ismerik hazánkat) 36% él Budapesten, a románok 41, ukránok 36, szerbek és montenegróiak 23, szlovákok 35, szlovének 47, horvátok 20, osztrákok 17%-a. Jelentős számban vannak itt az EU15 országokból, Szlovákiából, Törökországból, Kínából, Vietnámból, Szerbia és Montenegróból, Ukrajnából, Oroszországból, Szíriából. Leginkább nominálisan mégis Románia magaslik ki (37 ezer fővel).

A Budapesten belüli nemzetközi vándorlási egyenlegekben minden kerületben emelkedik a külföldiek száma, ahogy a 2-es táblázat mutatja. Azoknak a kerületeknek a növekedési üteme a legnagyobb, ahol már korábban is több külföldi élt. Mindez megerősíti azt a nemzetközi migrációra jellemző szabályszerűséget, hogy a migrációs hálózatoknak meghatározó környezeti vonzó hatása működik. A környezet ebben az esetben is kulturális, gazdasági és nyelvi hovatartozás alapján fejt ki hatását.

A Budapesten kívüli BKSZ kistérségek vándorlási adatai (lásd 3. tábla) azt mutatják, hogy sorrendben a Verezegyházi, Gyáli, Monori, Budaörsi, Váci, Ceglédi, Dabasi kistérségek rendelkeztek a legnagyobb külföldi lakosság szám növekedéssel.

2. táblázat. Budapesti kerületek külföldi lakosságának növekedési üteme (%)

kisterkod	Kistérség neve	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2002-2008
3101	Budapest I. kerület	110,94	103,95	96,93	109,34	138,29	106,37	106,09	190,74
3102	Budapest II. kerület	110,78	106,21	105,47	92,99	145,78	112,73	108,35	205,46
3103	Budapest III. kerület	108,84	95,91	143,63	87,16	107,05	104,21	100,76	146,89
3104	Budapest IV. kerület	121,46	97,27	117,65	115,76	101,08	107,55	100,73	176,20
3105	Budapest V. kerület	109,92	93,69	90,36	127,85	153,60	104,59	108,47	207,32
3106	Budapest VI. kerület	107,99	98,20	94,56	120,24	139,08	109,99	106,78	196,94
3107	Budapest VII. kerület	115,19	94,49	87,97	135,10	127,72	110,28	108,11	196,98
3108	Budapest VIII. kerület	119,47	93,59	102,66	125,80	128,29	105,61	105,75	206,88
3109	Budapest IX. kerület	103,50	98,62	99,81	128,07	126,04	106,43	107,78	188,65
3110	Budapest X. kerület	121,59	99,07	105,21	130,76	120,55	103,75	108,87	225,66
3111	Budapest XI. kerület	102,31	97,71	172,00	67,44	126,85	106,90	104,75	164,73
3112	Budapest XII. kerület	106,37	98,98	93,03	108,43	140,14	111,40	106,32	176,27
3113	Budapest XIII. kerület	114,93	100,75	93,12	141,43	122,63	96,76	109,39	197,93
3114	Budapest XIV. kerület	110,33	96,10	144,33	87,03	115,51	107,05	110,00	181,15
3115	Budapest XV. kerület	114,87	97,89	97,43	139,62	109,99	105,44	105,01	186,27
3116	Budapest XVI. kerület	117,16	100,92	101,36	136,38	110,22	103,79	105,16	196,63
3117	Budapest XVII. kerület	111,10	99,30	106,91	137,73	112,60	101,79	102,07	190,06
3118	Budapest XVIII. kerület	103,03	99,47	99,19	138,02	110,74	103,90	103,45	166,99
3119	Budapest XIX. kerület	118,05	99,63	100,45	130,42	112,12	103,75	103,03	184,66
3120	Budapest XX. kerület	105,52	101,31	118,34	121,81	105,18	107,36	106,91	186,01
3121	Budapest XXI. kerület	114,29	100,63	99,82	137,33	109,72	109,28	106,30	200,93
3122	Budapest XXII. kerület	108,61	102,21	100,81	127,28	115,81	104,00	105,08	180,28
3123	Budapest XXIII. kerület	206,20	102,26	149,63	122,36	160,44	110,14	115,68	789,15

3. táblázat. Külföldi népesség növekedési üteme, 2002-2008 (előző év = 100%)

kisterkod	kistérség	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2002-2008
4315	Verezegyházi	158,01	106,03	106,46	134,71	112,25	108,99	103,68	304,76
4312	Gyáli	121,83	108,48	119,01	142,24	105,14	104,69	110,01	270,89
4305	Monori	132,38	107,89	118,41	126,75	105,52	105,43	105,20	250,86
4310	Budaörsi	123,49	108,60	110,43	124,72	113,42	105,15	112,43	247,67
4309	Váci	118,46	101,67	116,24	129,83	101,69	123,54	106,06	242,20
4302	Ceglédi	116,25	101,88	119,66	138,81	98,41	107,67	114,99	239,69
4303	Dabasi	131,65	100,32	115,02	136,67	98,37	102,27	114,55	239,24
4307	Ráckevei	118,15	106,55	114,84	129,48	105,23	106,55	108,48	227,67
4313	Pilisvörösvári	120,95	104,50	125,19	123,04	103,59	104,85	103,83	219,55
4301	Aszód	115,34	100,49	118,14	131,95	108,49	106,09	104,92	218,18
4316	Érd	123,56	104,05	116,28	125,59	107,39	102,16	104,34	214,94
4005	Hatvani	100,00	114,04	113,21	112,47	103,07	91,76	155,11	213,01
4311	Dunakeszi	126,17	98,43	117,88	128,61	107,67	100,98	103,97	212,82
4306	Nagykátai	130,02	102,45	108,66	128,57	103,53	105,06	103,44	209,34
4314	Szentendrei	120,39	102,90	110,04	128,88	101,12	104,85	104,27	194,22
3101	Bp	111,88	98,54	112,65	111,44	121,70	105,90	106,33	189,65
3701	Bicskei	121,81	106,65	135,49	96,46	95,41	139,04	83,68	188,47
3710	Ercsi	112,43	108,04	117,21	104,76	110,61	105,14	106,51	184,75
4304	Gödöllői	124,73	98,94	111,97	125,59	100,10	98,23	106,47	181,66
3704	Gárdonyi	107,11	109,95	111,21	97,67	116,27	103,41	104,95	161,42
4308	Szobi	110,22	107,95	107,98	102,84	106,63	105,18	102,46	151,82
3304	Kecskeméti	96,75	94,93	109,63	121,30	103,75	110,10	106,80	149,01
4102	Esztergomi	108,29	68,23	158,21	108,02	99,51	100,24	117,44	147,93
4201	Balassagyarmati	102,19	110,70	102,90	109,86	113,25	97,36	99,22	139,89
4601	Jászberényi	103,60	101,24	110,78	116,59	86,91	104,59	110,86	136,50
3309	Kunszentmiklósi	107,52	100,70	103,47	110,74	103,03	113,53	88,60	128,57
4203	Pásztói	110,24	100,71	123,40	108,05	93,09	112,57	81,73	126,77
3707	Székesfehérvári	100,36	100,72	116,37	102,75	91,82	100,81	101,85	113,94
3709	Adonyi	112,44	100,88	115,35	106,08	90,32	93,65	97,03	113,93
4107	Tatabányai	102,78	56,43	216,28	95,13	83,52	100,67	104,98	105,33
4604	Szolnoki	102,11	102,92	106,04	103,01	91,66	98,46	97,00	100,50
4101	Dorogi	81,38	75,14	126,69	114,54	82,38	106,92	110,59	86,44

A belföldi vándorlás megbízhatósága

A népesedés jelenlegi és jövőbeli kulcskérdése a lakosság térbeli elmozdulása. Mind a határokon belüli, mind a határokat átlépő nemzetközi migráció számottevő mértékben érinti a fővárost. E demográfiai események által hordozott mennyiségi és összetételbeli változások elemzése a jövőbeli kitekintés az előretekintések megbízhatóságát alig növelik. Annak érdekében, hogy az előreszámítás kockázatait mérsékeljük, elemeztük a belföldi vándorlást Budapest, BKSZ és az ország többi kistérségei között nemek, korcsoportok szerint, az 1993–1997., 1995–1999., 2000–2004., 2003–2007. időintervallumokban. Az elemzések kiterjedtek a migrációban résztvevők nem és életkor szerinti változására, az egyes térségek közötti ún. térbeli összefüggés elemzésére.⁷ Az életkor szerinti ötévenkénti specifikus grafikonok az egyes területi relációkban azt mutatják, hogy nem állíthatunk fel olyan hipotéziseket, hogy a migrációban résztvevők életkori összetétele azonos. Példaként lásd az 5. ábrát. Számottevő az eloszlásbeli eltérés az utóbbi öt évben. Azt látjuk, hogy a termékenységi eltolódás megnyilvánul a lakásváltásban is. Egyre későbbi életkorba kerül sor a migrációra és az idősök egyre kevésbé mozognak.

Belföldi vándorlási viszonylatok

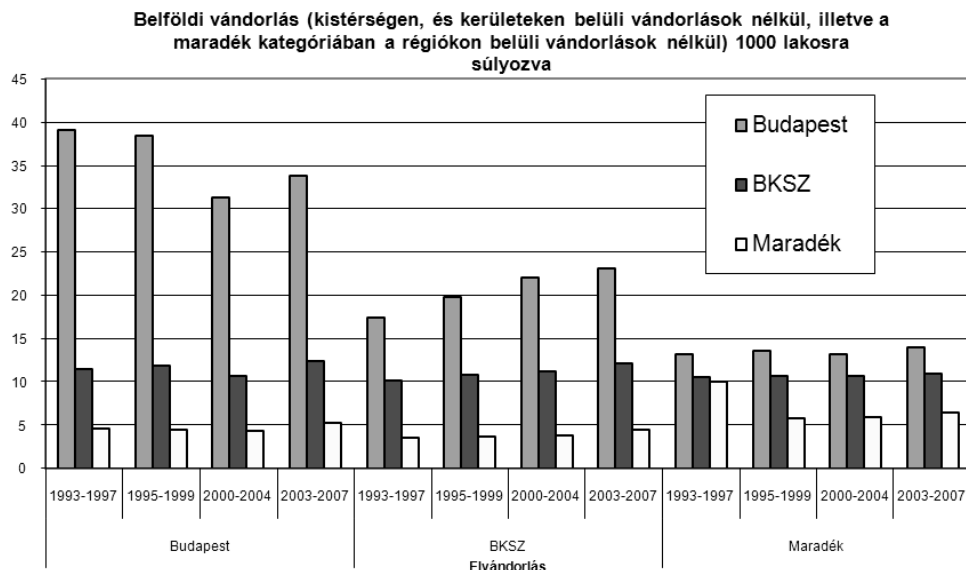
Budapestről a BKSZ településekbe, és az ország többi részébe is megnőtt a vándorlási kedv, azonban fordítva ez a sokkal markánsabb, így Budapest belföldi vándorlási egyenlege folyamatosan javul.

Budapestről Budapestre az ezredfordulós visszaesést követően ismét nőtt a költözés. A BKSZ-ből a fővárosba és magán a területen belüli mozgás folyamatosan erősödik. Az ország maradék részéből történő elmozdulás állandó arányú a főváros és a BKSZ területére.

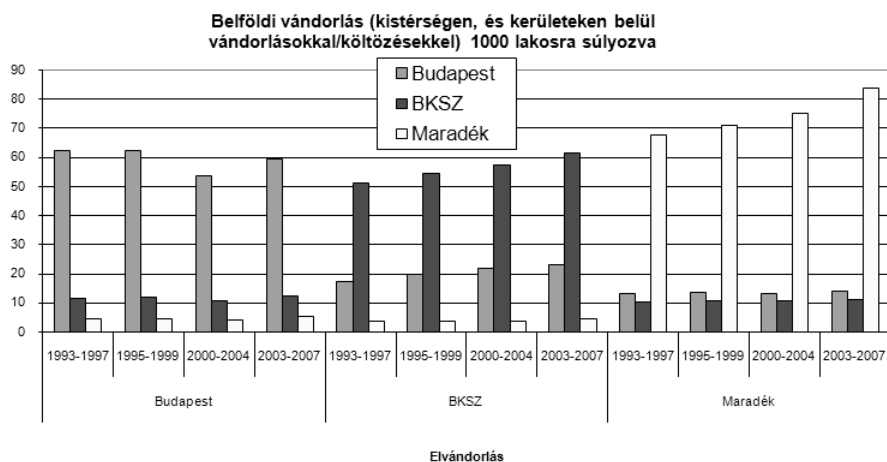
A 3., 4. ábrák mutatják, hogy miként alakult a főváros, a BKSZ és maradék közötti vándorlás területi relációja. A 3. ábra nem tartalmazza az adott területi egységen belüli, ún. átlómozgást, mint Budapest kerületeken belülit, BKSZ-en belülit, így csak nagyobb távolságúakat mutatja. A 3. ábra megerősíti azt, hogy a mozgás döntő hányada nem az adott kerületen belül, de a fővárosban történik. Ebben voltak kisebb időbeli változások. Növekvő, de kisebb arányú a környékről a belső részekre irányuló költözés. Időben erősödik a BKSZ-ből Budapestre reláció. Valamint ez a nagytérség az ország egészére növekvő vonzást gyakorol.

Mindazonáltal a vándorlások döntő többsége a vizsgált csoportokon belül zajlik: azt látjuk, hogy a Budapesten belüli szerep mérséklődik, a BKSZ-en belüli arány állandó, és az ország fennmaradó részeiben a mobilitás lassul. Budapesten, a kerületeken belüli költözések arányai csökkennek a belföldi vándorlás egészéhez (kerületeken belüli + kerületek közötti) képest, és ugyanígy a „Maradék” részben a régió belüli mozgások csökkennek le a teljeshez képest.

Az országon belüli vándorlás népességre súlyozott értékeinek alakulásából is a legnagyobb mozgást a térségen belül láthatjuk. E szerint meghatározó Budapest migrációs kapcsolata az egész országban és a BKSZ területével. A fővárosból az elvándorlás 1000 lakosra súlyozva látható, hogy a 2000–2004 közötti időszakot követően a csökkenő trend megfordult és nőni kezdett. A BKSZ és a főváros kapcsolata erősödött és a migráció „tápláló területe” lett. Miközben jellemzően a BKSZ térségében is erősödött a mobilitás. A BKSZ-en túli, az ország maradék térségei kibocsátó szerepükből veszítettek. Egyértelműen erősödött Budapest és a tágabb térség kapcsolata.

3. ábra. Belföldi vándorlás (kistérségen belüli vándorlások nélkül) 1000 lakosra

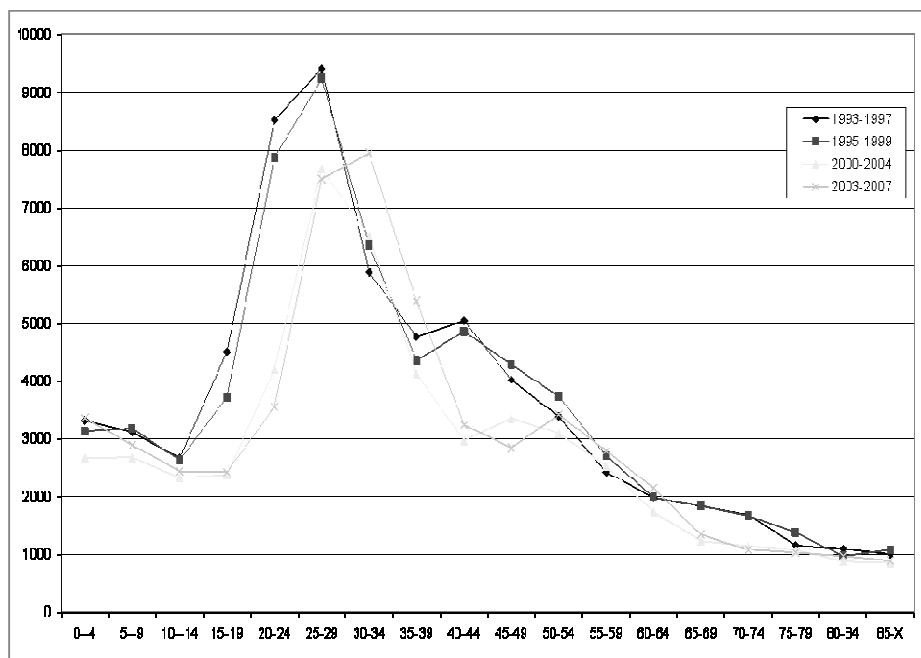

4. ábra. Belföldi vándorlás (kistérségen és kerületeken belül vándorlásokkal) 1000 lakosra

Budapest kerületek közötti mozgás

A jelentős vándorlási deficit folyamatosan csökkent, legdinamikusabban az utóbbi 4–5 évben, melynek következménye az, hogy a 2007-es évben Budapest egésze belföldi vándorlási többlettel rendelkezik!

Kerületek között jelentős különbségeket figyelhetünk meg a belföldi vándorlás tekintetében. A I., III., V., VI., VII. kerületek kivételével 2007-ben az összes kerület mérlege pozitív volt. A teljes 15 éves periódust vizsgálva a XVI., XVII., XVIII., XX., XXII., XXIII. kerületek egyenlege a legpozitívabb, míg az I-XV, XIX, XXI kerületek fogyatkozási dinamikussá váltak. A lakóhely-változtatásnak nemcsak a mennyisége, de annak korösszetételbeli hatása is döntő fiatalító hatással jár együtt.

5. ábra. Nők átlagos Budapesten belüli vándorlása korcsoportok szerint

A belföldi vándorlás alakulása Budapesten belül és más kerületek közötti költözéssel együtt az egyes időperiódusokra átlagosan és a megfelelő életkorra súlyozva a következőket mutatta: A női lakosság költözése a korábbi időszakokhoz képest, 2003–2007-ben későbbre a 35 év körüire tolódott és kisebb intenzitással, a leánygyermekkel együtt történt (5. ábra). Visszaesett az időskori 60 év felettiak költözése. A férfiak azonos trend eltolódást mutattak, és ez markánsan eltér a korábbi 5 év korszakos eloszlásától. Valószínű, hogy a termékenységi magatartás életkori eltolódásával hozható összefüggésbe. Az ún. Rogers görbe mindkét nem esetében a fővároson belül családvándorlásra jellemző vonásokat mutatja, a vidékről ide irányuló mozgás nem család jellegű.

Budapesten is a legnagyobb mozgás magában a kerületeken belül van, ami növeli az előretekintés megbízhatóságát, mert nem további 22 kerületi vagy egyéb területi egység kapcsolatait kell figyelembe venni.

Az „átló” elemei nélkül, azaz más kerületekkel, távolabb mozgás nem és életkori profilja megerősíti az új életkori eloszlást, a legutóbbi évekre. Családvándorlás és jóval kisebb életkori csúcs és eltolódás, valamint 40 év után csökkenő mobilitási intenzitás jellemző. A nők mobilitása férfiakhoz viszonyítva fokozottabb.

Budapestről a BKSZ-be történő mozgás során hektikusan változó korprofil jellemző. Kisgyerekekkel, 30–34 éves életkorban az utóbbi időszakban felfokozott költözés a jellemző. Több évtized elemzése erősítette már meg, hogy míg Budapesten belül családvándorlás jellemző, addig kívülről Budapestre többségében egyedül álló személyek érkeznek. Nagyobb arányban érkeznek nők, mint férfiak és a jellemző életkori csúcs 25 év körül van. Itt is mindkét nemre jellemző az életkori eltolódás és a 60 év utáni nők és 65 év feletti férfiak egyre mérséklődő mobilitási hajlandósága. Az egyéb kistérségekből Budapestre irányuló mozgás mutatja az életkori eltolódást, a nők magasabb mobilitását és a mindkét nemre jellemző időskori immobilitás erősödését.

Jegyzetek

- ¹ Rédei Mária (1995): Budapesti ÁRT demográfiai számításai, CD kiadás.
- ² Rédei Mária (2005): A nemzetközi migráció folyamatának irányítása. Statisztikai Szemle, 83. évf. 7. sz.
- ³ Rédei, Mária–Kincses, Áron (2008): A szomszédból érkező migránsok hatása a hazai gazdasági és társadalmi különbségekre. *Közép Európai Közlemények*, Geográfusok, regionalisták és történészek tudományos szemléje. 1. évf. 1. szám. pp. 3–17.
- ⁴ Hablicsek László (2003): Magyarország népességének jövőbeli alakulása, KSH Népeségkutató Intézet. Kutatási jelentések 68. Budapest.
- ⁵ Illés Sándor–Kincses Áron (2009): Cirkuláció és migráció Magyarország nemzetközi vándormozgalmában, *Statisztikai Szemle* 87. évfolyam: (7–8. szám) pp. 729–747.
- ⁶ Kincses Áron (2009): A Magyarországon élő külföldiek területi elhelyezkedése, 2006. *Tér és Társadalom* XXIII. Évf. 2009/1. pp. 119–131.
- ⁷ Ily módon a demográfiai előreszámításhoz felhasználható elemeket, mozgási viszonylatokat kapunk. Az egyes naptári években történő események eltérő demográfiai összetétel mellett jönnek létre. Ennek hatását kizárva tudunk kitekintést végezni.

SZÖRENYINÉ KUKORELLI IRÉN:*

Posztproduktivista átmenet? – avagy új funkciók a rurális térben

Abstract

After the transition in the '90 years in the agricultural sector huge changes were played out concerning the land-privatization process. Instead of the state and cooperative property the private property was getting dominated. The restructuring of the economy touched not only the agrarium but the whole rural economy as well. The national parks and other protected areas generate more and more popular activities in the rural areas which link to the tourism activity in the northern-west part in Hungary and calls the attention to the role of diversified economy in the rural development in the changing Hungary.

A politikai, társadalmi, gazdasági rendszerváltás mintegy 20 évére visszatekintve azt mondhatjuk, hogy talán a rurális térségek társadalmában és gazdaságában szemmel láthatóan és kézzel foghatóan nagyobb változások játszódtak le, mint a nagyvárosi terekben. Mondhatjuk a „rural change” folyamata a Kelet-európai országokban lökészerűen indult el a rendszerváltásnak köszönhetően. Ennek alapvető lépése volt a földprivatizáció, a tulajdonváltás, a szocialista termelőszövetkezetek felszámolása, vagy átalakítása. A földprivatizáció a kárpótlás útján történt, 1991. XXV. tv, melyet népszerűen az I. kárpótlási törvényként emlegetnek, s amely lefekteti, hogy az 1949 után okozott vagyoni károkat kárpótlási jegy formában kárpótolja, degresszív módon, mivel a felső határ 5 millió forint volt. A kárpótlási jegy valódi értékpapírként funkcionált, melyért többek között termőföldet lehetett venni licit, vagyis földárverés útján.¹

A rendszerváltás előtt a termelőszövetkezetek három töről fakadó tulajdonnal rendelkeztek:²

- a szövetkezet tagjai tulajdonában lévő földek,
- az állami tulajdonú földek, melyek korlátlan határidővel, ingyenes használattal kerültek a szövetkezetekhez,
- szövetkezet saját tulajdonában álló földek az 1967. évi IV. tv. értelmében.

A földkárpótlás 1992-től kezdődött, és 1995-re jelentős része megtörtént, bár elhúzódó ügyek a földigények ki nem elégítése miatt még napjainkban is előfordulnak.

A szövetkezeti törvény és a kárpótlási törvény, majd az azt követő kárpótlási folyamat következtében a tulajdonviszonyok megváltoztak, a mezőgazdasági struktúra átalakult.

A termelőszövetkezetek felbomlásához egyrészt a kárpótlás, másrészt a részarányok nevesítése vezetett.

Az 1992/II. törvény hatására 1300 szövetkezet 26 milliárd forint vagyona került nevesítésre,³ s a vagyon egyharmada jutott a mezőgazdaságban dolgozó aktív keresőknek, 30-40% mezőgazdasági szövetkezetek nyugdíjasaiké, míg a többi a kívülállóknak jutott, s ezzel megszűnt a szövetkezeti földtulajdon. 1997-ig 8 mill. ha termőterület magántulajdonba került, és a földtulajdon elaprózódott. A földprivatizációt követően ma Magyarországon közel kétfélmillió földtulajdonos van, s az átlagos birtokméret az OECD 1999-es adatai szerint három hektár, az összes tulajdonos 11%-a 1 hektárnál kisebb földtulajdonnal, s 60%-a 10 hektárnál kisebb a földtulajdonnal rendelkezik. A kisméretű földtulajdonnal rendelke-

* DSc, tudományos tanácsadó – MTA RKK Győr.

zők nagy része bérbe adja területét. Mindez azt jelentette, hogy a földtulajdonosok és a földhasználók köre szétvált, és a két csoport érdekellentéte máig megmaradt, ami a szektor versenyképessége ellenébe érvényesül, és a falusi társadalom foglalkoztatására, jövedelemszerzésére és a vidéki terek jövőjére kihatással van.

Pár adattal röviden illusztrálni lehet a szektor rendszerváltás utáni helyzetét. A mezőgazdasági szektor a nemzetgazdaságon belül jelentősen veszített a súlyából, míg 1989-ben a GDP-ből való részesedése 13,7%, addig 2005-ben már csak 3,7%. A termelés tíz év alatt 35%-kal visszaesett, ezen elül az állattenyésztés 50%-kal. 1989-ben a mezőgazdasági termelés adta az export 22,8%-át, ez az érték 2005-ben már csak 7,2%. 1989-ben az agrár-szektorban foglalkoztatottak aránya még 22,8 % volt, 2005-ben ez az érték csupán 5%.

A mezőgazdaság ilyen mértékű és gyors strukturális változása felgyorsította a falusi terek átalakulását, az új funkciók megjelenését. Ilbery a posztproduktivista átmenetről⁴ beszél, mint a fejlődés következő szintjéről, s a következő jellemzőkkel írja le:

- a foglalkoztatottság és az élelmiszertermelés területén a mezőgazdaság szerepe csökken,
- nő a jelentősége a pluriaktivitásnak és a
- nő a szerepe a minőségi élelmiszertermelésnek,
- a szántóterületek folyamatos erdősítése, és az erdészetnek a földhasználatban megváltozott szerepe a jellemző,
- a kis- és középvállalkozások térhódítása, a high tech. és szolgáltatóipar szerepe a foglalkoztatásban nő,
- a rurális terek újfajta hasznosítása jellemző a kiskereskedelem, a turizmus, a rekreáció és a környezeti értékek megőrzése területén,
- egyes rurális terek újránépesedése,
- a rurális térségekben élők között az életminőség területén egyre inkább fokozódó különbségek.

A fenti jellemzők közül több a magyarországi mezőgazdaságra is jellemző, csökken a mezőgazdaság szerepe, nő az erdő terület aránya, megkezdődik a rurális terek újfajta hasznosítása, a rurális terek differenciálódnak, s az ott élők életminősége erős polarizáltságot mutat. Kérdés, hogy mondhatjuk-e azt, hogy Magyarországon elérkeztünk a posztproduktivista átmenet szakaszába? A jellemző jegyeket megtaláljuk, de a kiváltó okok más töről fakadnak. Míg az Európai Unió fejlett országaiban a közös agrárpolitika (CAP) reformjainak következtében az extenzifikálást, a természeti környezet megőrzését és a diverzifikálást a támogatásokon keresztül ösztönözték, addig Magyarországon 2004-ig csak a hazai mezőgazdasági támogatások léteztek, melyek a termelőket, termelést támogatták. A hazai támogatások mértéke viszont egyre csökkent, amit jól mutat, hogy a PSE* érték 1996–1998 között 10%-ra csökkent (1986–1988 között ez az érték 47%), miközben ugyanebben az időben az EU-ban ez az érték 39 százalék.⁵ Tehát miközben folyt az agrárszektorban a struktúra- és tulajdonváltás, amely a termelés visszaeséséhez, a foglalkoztatottság nagymértékű csökkenéséhez vezetett, aközben az állami támogatás mértéke jelentősen csökkent, valamint hiányoztak azok az ösztönző erők, melyek az EU által preferált posztproduktivista mezőgazdaság irányába mutattak volna. Így a posztproduktivizmus jeleit sokkal inkább a szektor válsága és a kényszercelekvések hozták létre. Meg kell jegyezni, hogy bizonyos ösztönző erő érkezett az EU irányából PHARE forrás formájában, mely ösztönözte a közösségen alapuló integrált vidékfejlesztést, ezen belül a rurális turizmus megeremtését.

* PSE: termelői támogatott sági együttható, mely a mezőgazdasági termelőknek juttatott támogatást méri.

Mondhatjuk-e, hogy Magyarország nyugati határ régiójának rurális térségeiben új funkciók megjelenésével elkezdődött a „rural change”?

Ez a régió rendkívül változatos természeti értékekben, ennek köszönhetően a régióban az elmúlt húsz évben két nemzeti park alakult, melyekhez több természetvédelmi körzet tartozik a régióban. A Nyugat-dunántúli Régió osztrák határ menti sávjában gyakorlatilag a védett területek egymásba kapcsolódnak. Itt találjuk az észak-nyugaton a 1994-ben létrehozott Fertő-Hanság Nemzeti Parkot, Sopron központtal a Soproni Natúrparkot, délebbre az Írott-kő Natúrparkot, tovább a határ mentén haladva a 2002-ben alapított Őrségi Nemzeti Parkot, majd egészen a szlovén határig húzódó Hármashatár Natúrparkot.

A nemzeti parkok szerte a világon egyre inkább célterületei a turizmusnak, éppen ezért a területükön vagy a környezetükben élő közösségek jövedelemszerzésében a turizmus meghatározó szerepet játszhat.⁶

Mégis talán éppen a nemzeti parkok hordozzák a legtöbb konfliktusforrást is, hiszen a helyi lakosság, a turizmus vagy más ágazatban vállalkozók érdekeit sértheti a hatóság szabályinak betartatása. Hiszen látszólag két, egymásnak ellentmondónak látszó érdeket kell összeegyeztetni, egyrészt a környezet- és természeti állapotot védeni, megőrizni, jobbítani kell, másrészt ezzel egy időben a helyben élők jövedelmét és életminőségét kell növelni a turizmus fejlesztésén keresztül.

A határ menti kutatások részeredményei is megerősítik azt, hogy a régió rurális térségeire olyan új funkciók megjelenése jellemző, mint a turizmus, a rekreáció, a környezeti értékek megőrzése, valamint a szolgáltatási szektor növekedése⁷.

A Nyugat-dunántúli régió turisztikai kínálata az utóbbi másfél évtizedben átalakult, s ez az átalakulás elsősorban a rurális területeket érintette. Területén kialakításra kerültek a nemzeti parkok, bottom-up politika érvényesítésével megalakításra kerültek natúr park egyesületek, s egy-egy tájegység helyi fejlesztési politikájával erőfeszítéseket tett/tesz a rurális turizmus, s különféle ökoturisztikai tevékenységek megteremtésére.

Igazi jövedelem-kiegészítésül szolgálhat a 90-es évektől újra elinduló falusi turizmus tevékenység. A falusi turizmusfejlesztés mind országosan, mind kistérségi szinten fejlesztési lehetőségként, programként jelent meg a különböző területfejlesztési, vidékfejlesztési dokumentumokban már a 90-es évek első felében. A 1990 előtt már működő falusi turizmus tevékenység főleg a tradicionális üdülőterületekhez kötődtek, mint például a Balaton térsége. Megjelent és fejlődőben van egy új kínálat, mégpedig a falusi idillt nyújtó kistelepülések, valamint a háborítatlan természetet, a természeti örökséget kínáló természetvédelmi térségek, nemzeti parkok, natúrparkok területein és közvetlen szomszédságukban található települések. Ez utóbbi csoporthoz tartozók számára a turizmus megteremtésének feltételei, az infrastrukturális adottságok hiányosak voltak, vagy egyszerűen hiányoztak. Mára a falusi turizmus ezekben a régiókban tudta növelni a szállásférőhelyek számát, és ennek következtében mind a vendégek száma, mind vendégéjszakák száma emelkedést mutat. A falusi turizmusból jövedelmet remélők ma már eljutottak addig, hogy nem csak szállásokat, hanem a programokat is ajánlják vendégeiknek. Meg kell jegyezni, hogy a falusi turizmus kiegészítő jövedelemként szolgálhat, hozzájárul a rurális térségekben a diverzifikált jövedelemtermeléshez. Lényeges különbség, hogy míg Nyugat-Európában és például Lengyelországban a falusi turizmus a farmgazdaságok diverzifikációjához járul hozzá, addig nálunk sokkal inkább a falusi, de nem feltétlenül mezőgazdasággal foglalkozók vállalják fel ezt a tevékenységet, növelve ezzel a falusi gazdaság diverzifikációját.⁸

A rurális turizmushoz kapcsolódó pihenési formációk között megtaláljuk a hagyományos és az újszerű tevékenységeket is. A tradicionális rurális turizmusra jellemző volt a pihenés, a passzivitás, a környezettel való ismerkedés utáni alacsony érdeklődés, addig a mai rurális turizmus, mondhatjuk, versenyszellemű, az aktív tevékenységeket preferálja, új

marketing eszközökhöz nyúl, egyre nagyobb igényt támaszt a szakértelemre. Így nem csak a kereslet oldaláról, hanem a kínálat oldaláról is új tevékenységeket, új eszközöket, technológiákat és tudást igényel, melyek képzéssel, életen át tartó tanulással valósítható meg.

A védett, a megőrzendő rurális térségek kínálják a pihenést, az üdülést, az ökoturizmust, miközben, a környezetmegőrzéssel, az örökség védelemmel kapcsolatos tevékenységek erősödnek, úgy, hogy e tevékenységek kiteljesedéséhez a szolgáltató szektor fejlesztése szükséges. Olyan vállalkozások jelennek meg, generálva új munkahelyeket, bővítve a vidéki foglalkoztatottságot, melyek korábban rurális térségekben nem léteztek, vagy legalábbis nem volt jellemző, egyedi esetként volt értelmezhető.

A szorosan vett falusi turizmus mellett Nyugat-Dunántúlon a gyógy- és termálfürdők jelenléte és működése is a rurális tér változásához járul hozzá. Először csak a gyógyfürdővel rendelkező településen jelentek meg a falusi szálláshelyek, majd a fürdő kínálta keresletet egy település már nem tudta kielégíteni, így a közvetlen szomszédos településekben is egyre több szállás kialakítására került sor. Így van ez Bük, Zalakaros, esetében.

A natúr és nemzeti parkok nyújtotta természet közeli turizmus jól kombinálható a gyógy- és termálfürdők turizmusával, és a kettő egymást erősítve valóban a rurális tér átalakulásához vezet.

Magyarországon, mint fentebb is említettük, a termelőszövetkezetek felbomlása során a felszabaduló munkaerő nem volt képes átvonulni új funkciók ellátására, a termelőszövetkezeti alkalmazottból, akinek az iskolai végzettsége alacsony volt, szakképzettsége nem volt, közülük kevesen váltak vállalkozóvá, vagy tartós munkanélkülivé váltak, vagy az új vagy újra alakult ipari üzemek, építőipari vállalkozások alkalmazottai lettek.

A falusi szállásférőhelyek kialakítói a magasabban képzett, sok esetben polgármesteri hivatalban ügyintézőként, vagy pedagógusként dolgozó nők, közép- vagy felsőfokú agrár végzettségű férfiak közül kerültek ki, akik kellő információval és kapcsolati tőkével rendelkeztek ahhoz, hogy vállalkozást elindítsanak. Még a népszerű lovasturizmussal foglalkozók is vagy korábbi termelőszövetkezetben dolgozó, de szakképzettséggel rendelkező közép- vagy felsővezetők voltak, vagy olyan fiatalok, akik városokból költöztek el, hogy „új életet éljenek” egy új vállalkozás segítségével. Ők sok esetben a falusi idillt látták megvalósíthatónak.⁹ Erre példa a Budapestről leköltöző ékszerész és ingatlanközvetítő házaspár lovastanyája, de találunk olyan lovasudvarokat is, ahol az agrármérnök apa indította a vállalkozást, s ma az agrármérnök lánya viszi tovább.

A túravezetői feladatokat a nemzeti parkok munkatársai, vagy a vendégfogadók tulajdonosai látják el. Megtalálunk olyan ökoturisztikai tevékenységeket is, mint a gombászás, íjászkodás, lovaskocsikázás, kenu túrák szervezése, melyeket többnyire a szállásadók biztosítanak. A nemzeti parkok területén a túravezetést, a madármegfigyelésre érkező turisták vezetését a nemzeti parkok szakképzett alkalmazottai végzik.

A wellness és a gyógyturizmus szolgáltatásokhoz kapcsolódó új tevékenységek ellátása sokkal jobban képes kapcsolódni a helyi munkaerőhöz. A fodrász, a kozmetikus, az ajándékboltos, a masször, a fogorvosi asszisztens mind korábban nem tipikus falusi szakma volt, ma tanulást, folyamatos képzést igényel.

Összegzés

A falusi turizmus, mely Magyarországon a rendszerváltást követően épült újjá, a rurális tér és társadalom átalakulásához vezet. Annak ellenére, hogy többnyire szezonális tevékenység, hogy jövedelem kiegészítésként szolgál, mégis egyes kiemelt, természeti szépségekben, gyógyvizekben gazdag területeken egyre nagyobb szerephez jut. Korábban a kis-

térségi társulások, ma a LEADER csoportok az Európai Unió többi országához hasonlóan a turizmust fontos tevékenységnek tartják, stratégiai tervükben szerepel. Persze ez önmagában nem elég, kell a kereslet is. A 90-es évek után, Balaton térségét leszámítva, a semmiből teremtdött meg, és bár a helyi szereplők a külföldi vendégeket várták elsősorban, látni kell, hogy ez az ágazat, mint általában Európában, a hazai vendégekre számíthat. Bízhat a városi középosztály érdeklődésében és pénztárcájában, bízhat azokban a látogatókban, akik a többször rövid időszakokat kívánnak eltölteni aktív tevékenységgel, mint kérempározás, lovaglás, úszás, séta, vagy egyéb sport. Ezekre a tevékenységekre a vidék lassan felkészül, a csírák már el vannak vetve. A falusi turizmus számára megfelelő keresletet gerjesztett az üdülési csekk, ennek eltörlése, illetve megadóztatása az ágazatot visszavetheti, és hozzájárul a rurális átalakulás késleltetéséhez.

Az új tevékenységek, az új funkciók megjelenése új szakmák, új tudás elsajátítását tesz szükségessé, ami a vidéki lakosság folyamatos, magas színvonalú képzését, az élethosszig tartó tanulást tesz szükségessé. Így válik ez utóbbi is egy új funkciójává a rurális térnek.

Jegyzetek

- ¹ Mihályi P. (1998): *A kárpótlás*. (Számadás a Talentumról sorozat) Állami Privatizációs és Vagyongazdálkodási Rt.–Kulturtrade Kiadó Kft. Budapest.
- ² Lovászi Cs. (1999): *Termőföld-tulajdonváltás Magyarországon 1988–1998*. (Számadás a Talentumról sorozat) Állami Privatizációs és Vagyongazdálkodási Rt., Budapest.
- ³ Csöte A.–Kovács I. (1995) Poszt-szocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában. *Szociológiai Szemle*, 2. sz. 49–72. o.; Ilbery, B. (ed.) (1999): *The Geography of Rural Change*. Longman, Essex.
- ⁵ Kiss J. (2002): *A magyar mezőgazdaság világgazdasági mozgástere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 406.
- ⁶ Ghimire, B. K. and Pimbert, P. M. (ed.): *Social Change and Conservation Environmental Politics and Impacts of National Parks and Protected Areas*. 1997 UK. Earthscan Publications Limited.
- ⁷ Momsen, H. J.–Szörényiné Kukorelli, I.–Timár, J. (2005): *Gender at the Border: Entrepreneurship in Rural Post-Socialist Hungary*. Ashgate, Aldershot.
- ⁸ Momsen, D. Janet–Szörényiné, Kukorelli, Irén (2007): Gender and rural tourism in Western Hungary. – *Eastern European Countyside*, 2007. 13. 83–96. p.
- ⁹ Murdoch, Jonathan–Lowe, Philip–Ward, Neil–Marsden, Terry (2003): *The Differentiated Countryside*. Routledge Studies in Human Geography Routledge London and New York

TÁNCZOS-SZABÓ LÁSZLÓ:^{*}
A telekárak és a demográfiai mutatók Bács-Kiskun megye
térszerkezetében

Abstract

The commercial value of real property is to be considered a major characteristic of any particular segment of the broader socio-economic structure. With the prevalence of market economy, prices of tenements have turned into a determining factor of space-structure in minor settlements as well as major cities and metropolises. As for the potential utilisation of the environment, it is not insignificant that there is an underlying value-judgement beyond the divergence of prices. It is for this reason that we have decided to draw up a map of real-estate prices that covers both the inner parts and the peripheries of all the settlements in Bács-Kiskun County.

From the outcome of this research – e.g., the resulting outlines of various sectors – the conclusion can be drawn that real-estate prices can be used effectively in regional research projects. Social factors have accentuated roles, beside economic factors, in space-structure analyses. In this short study we are trying to show how the picture drawn by demographic indicators is related to the map of real-estate prices in the county.

1. Bevezetés

A XX. század elején megszületett tudományos irányzat, a városökológia a területi kutatásokban alkalmazott településföldrajzi és a társadalmi jelenségeket feltáró szociológiai módszereket egyaránt alkalmazta a nagyvárosok szerkezetét kutatva. A Chicagói iskola képviselői azt bizonyították, hogy a piacorientált rendszerekben mind a nagyvárosok területhasznosítási zónái, mind az azok által meghatározott társadalmi rétegződés alapvetően a telekáraktól függ.

A telekárakat viszont a piaci viszonyok között a kereslet-kínálat szabályszerűségei alapján jelentős társadalmi értékítélet hozza létre. Ennek megfelelően ma már a gazdasági megfontolások mellett számos, közvetlenül vagy közvetve a mentális környezethez kapcsolódó tényező befolyásolja a telekárak alakulását.

Hazánkban a tervgazdálkodás időszakában, a piaci viszonyok gazdasági kényszerítő ereje híján a telekárak problémája nem merült fel súlyának megfelelően a településfejlődés tényezőjeként. Természetes tehát, hogy a települések kutatása során született megannyi publikáció között nem találhatók ilyen jellegűek. Az ezredforduló időszakában azonban a tulajdonviszonyok megváltozásának hatásaira reagálva már egyre több tanulmány érinti a településfejlődés és a telekárak összefüggésének kérdését.¹⁻³

Újabban megfogalmazott definíció szerint⁴ a település társadalmi-gazdasági, infrastrukturális és természeti szférák kölcsönhatásain alapuló dinamikus, harmonikus működő rendszer. Ezen együttműködő rendszer bármelyik hatótényezőjének változása kihatással van a többi alkotóelemre is. A természet és a társadalom kölcsönhatásaként létrejött társadalmi-gazdasági tér pedig a települések és a közöttük lévő tér együttese. Következésképpen a természet és a társadalom kölcsönhatása a társadalmi-gazdasági tér sűrűsödési pontjaiként

^{*} PhD-hallgató – Kecskeméti Főiskola Tanítóképző Főiskolai Kar Környezet és Testi Nevelési Intézet.

definiálható településeken a legintenzívebb, de a közöttük lévő, ritkább szövetű térségekben is érvényesül.

A településhálózat jelenlegi fejlődésében kulcsszerepe van a térbeli innovációknak és az ezek által kiváltott földrajzi diffúzióknak. Eszerint zömében a városokhoz kötődő jelentősebb innovációk egyrészt a települések társadalmi-gazdasági fölértékelődését eredményezik, másrészt kisugárzó, ösztönző hatásuk van a környező területek gazdasági fejlődésére is. Az innovációk megvalósulását azonban befolyásolják a telekárak is, továbbá mint egy öngerjesztő folyamatként a legéletképebb innovációk maguk is a telekárak növekedéséhez vezetnek.

A vonatkozó szakirodalomból⁵ ismert, hogy a klasszikus kapitalizmus időszakában elsősorban a nyugati nagyvárosokban alakultak ki szélsőségesen nagy különbségek az innovációgazdag központi üzleti negyed és a peremterületek telekáiraiban.

Később, az urbanizáció előrehaladott stádiumában megfigyelhető a nagyvárosokat körülvevő rekreációs övezetek kialakulása. Általában ezek a kertvárosi zónák válnak ekkor a nagyvárosok legvonzóbb lakóterületévé a társadalom számára. Ezzel tehát fölértékelődnek a természethez közeli térségek, vagyis ekkor már telekár módosító hatásának tekinthetjük a települések természeti környezetének állapotát is.

A fejlődés következő stádiumában, a dezurbanizációs fázisban pedig a falusi térségekbe költözés jelensége figyelhető meg, ami a telekár struktúra átalakulásában is megmutatkozik. A településfejlődéssel egyidejűleg azok belső társadalmi szerkezete is átalakul, új jelenségek jönnek létre. A differenciáltan fejlődő társadalmi-gazdasági térben eltérően alakulnak a társadalmi szerveződés formái, az emberi kapcsolatok. Befolyásolja tehát a telekárakat a társadalmi környezet állapota is, hiszen az aránytalanul változó térben egyre erőteljesebben jelentkező szegregáció egyértelműen telekár módosító hatású, amiből adódóan bekövetkezhethet egyes területek viszonylag gyors fel- illetve leértékelődése is.

A telekárakat „rejtett” tényezők is alakíthatják. A ma még értéktelennek ítélt területek potenciálisan jelentős spekulációs értéket hordozhatnak. Például még csak szűk körben ismert területrendezési tervről, infrastruktúra átalakító programról, óriás beruházásról szerzett információk terjedésével hirtelen értékvtáltás állhat be az érintett telkek árában.

Bő évtizeddel a piaci viszonyok uralkodóvá válása után már hazánkban is kimutatható volt a társadalmi értékítéletet hordozó telekárak kapcsolata a területi jellegzetességekkel.⁶ Térszerkezet-formáló szerepük nemcsak a nagyvárosi településkörnyezetben volt tetten érhető, hanem már az inhomogén struktúrával rendelkező egységes tér egészében is. Az általunk vizsgált megyében jól láthatóan körvonalazódtak az eltérő telekárakhoz kötődő zónák.

A területfejlesztésben kulcsszerepet játszó térszerkezeti vizsgálatok a gazdasági kérdések mellett kiemelt szerepet szánnak a társadalmi tényezőknek is. E rövid tanulmányban arra keressük a választ, hogy Bács-Kiskun megye telekár-térképe milyen hasonlóságot mutat a megye társadalmára jellemző demográfiai mutatók területi eloszlásával. Már csak terjedelménél fogva sem vállalkozhat azonban e dolgozat arra, hogy a telekár-kérdés és a demográfiai jellemzők minden lehetséges kapcsolódási pontját bemutassa. Az ezek közül kiemelt néhány részproblémát az alábbi kérdések mentén kívánjuk megvizsgálni.

- Kimutatható-e kapcsolat a telekárak és a népesség demográfiai jellemzői között a megye térszerkezetében?
- Milyen jellegű és erősségű kapcsolat fogalmazható meg demográfiai mutatók és a változó telekárak között?
- Megjelenik-e a telekár-demográfia relációban a térség centrum-periféria kapcsolata?
- Mutatkozik-e lényeges eltérés a demográfiai jellemzők valamint a telekárak között a települések bel- és külterületén?

2. Kutatási módszerek

Az 90-es évekre részletes telekár adatok nem állnak rendelkezésre. Azokban az években zajlott csak le a földterületek magántulajdonba adása. Ennek igen lassan, vontatottan végrehajtott lebonyolítása is még csak a piaci viszonyok kialakulásának kezdetét jelentette. Reális, piacorientált telekárak tehát csak a 90-es évek második felében alakulhattak ki.

A kutatás kiindulásául a Bács-Kiskun megyei Illetékhivaltól kapott 2000. évi telekár-adatok szolgáltak. Ez az adatbázis a települések bel-, illetve külterületének átlagos telekár-árait tartalmazza. A települések összevetésénél használt különböző mutatók átlagértékekből lettek számítva. A területi jellegzetességeket bemutató térképek elkészítésénél megválasztott kategóriahatárok kiszámításánál is ezek szolgáltak alapul. A kategóriahatárok tehát nem önkényesen megválasztott értékek, hanem az adatsorokból számított átlagértékek, melyek így reálisabb összehasonlítást biztosítanak. Az adatbázis frissítése pedig lehetővé tette egy 8 éves időszak változásának vizsgálatát is, melyre itt – helyszűke miatt – csak röviden utalunk. A bel- és külterületi telekárak 2000., illetve 2007. évi értékei és ezek változásai, valamint a fontosabb demográfiai mutatók közötti kapcsolatot korrelációs számítás segítségével mutattuk ki.

Egyéb települési adatok forrásául a KSH 2001. évi népszámlálási adatai szolgáltak. Városokról pedig csak Bács-Kiskun megye 2001-ben városi jogállású települései esetében beszélünk, hiszen a részletesebb területi elemzést csak erre az időszakra mutatjuk be.

3. Eredmények

3.1. A telekárak és a demográfiai mutatók kapcsolata

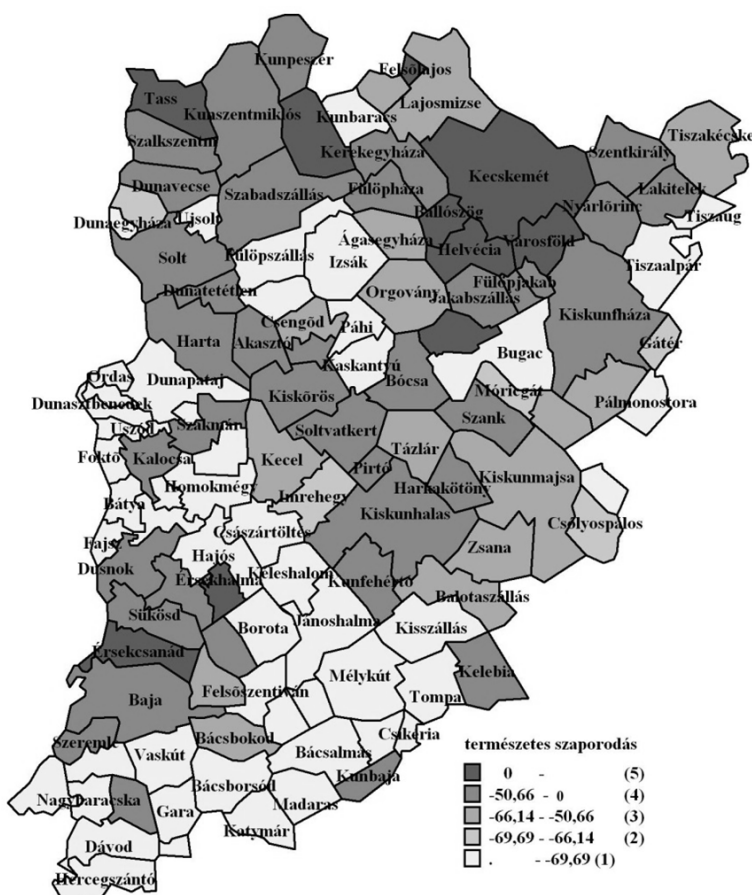
Az alábbi táblázat tájékoztat korrelációs számításainkról. Ezek szerint a tekintetbe vett demográfiai mutatók közül a természetes szaporodás van a telekár értékek leg többjével szoros kapcsolatban. Ezért választottuk a kapcsolat térképi bemutatására is (1. ábra). A termékenységi ráta, vagyis az egy felnőtt nőre jutó születésszám mind a belterületi telekárakkal, mind az időszak végére megemelkedő külterületi telekárakkal negatív előjelű kapcsolatban van. A magasabb születési arányszám tehát inkább a kevésbé értékes területeken volt jellemző. A magasabb termékenységi rátával rendelkező településeken azonban általában gyorsabban nőttek a belterületi telkek árai.

Demográfiai mutató	Belter 1	Belter 2	Bel.-nö	Külter 1	Külter 2	Kül.-nö
Természetes szaporodás	+	+	+	+	+	
Termékenységi ráta	–	–	+		–	
Vándorlási különbözet			+			
A népességnöv. üteme			+			–
A külter. népesség aránya			+	–	–	
Népsűrűség	+	+		+	+	
Külterületi népsűrűség	+	+	+		+	
Öregedési index			–			
Iskolai végzettség	+	+		+	+	

A vándorlási különbözet és a belterületi telekár-növekedés kapcsolata azt valószínűsíti, hogy a népességmozgás célterületei zömmel a települések belterületei. Ezzel összhangban változik a települések népességnövekedésének üteme is, mely a belterületeken növekvő, a külterületeken viszont a csökkenő telekárakkal mutat kapcsolatot. Nem véletlen tehát, hogy a magas külterületi népességarányt mutató településeknél az alacsony külterületi

telekárak mellett is gyorsabban értékelődnek fel a belterületek. Nem mond ellent ennek az sem, hogy a magas népsűrűség mindkét településrészen magas telekárakkal párosul, a kiemelkedő külterületi népsűrűség viszont inkább csak a települések belterületek értékét emeli.

Érdekes, hogy a lakosság öregedési indexe látszólag nem mutat lényegesebb kapcsolatot a telekárakkal. Az a tény azonban, hogy az előregedő térségekben csökken a telekár-szintet meghatározó belterületek értéke, egyben azt is indokolja, miért tekintik ezt a demográfiai mutatót kulcsfontosságúnak a népesség területi kutatásában.⁸ Egyáltalán nem meglepő az sem, hogy a magasabban kvalifikált lakosság inkább a nagyobb értékű településrészekben van jelen.

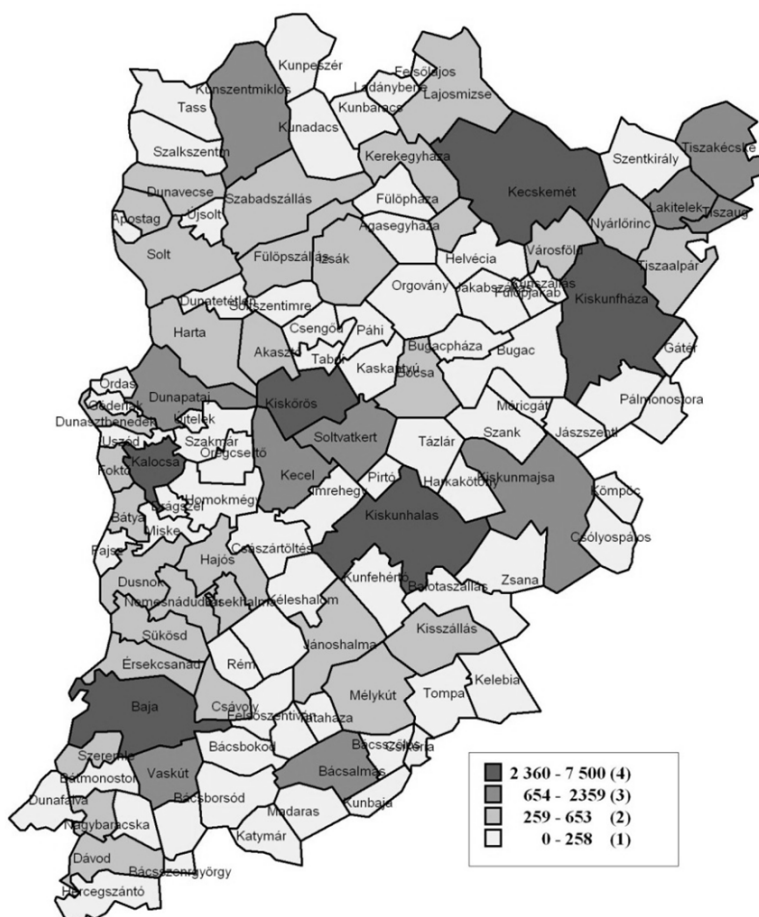
1. ábra. A természetes szaporodás értéke (%) Bács-Kiskun megye településein (1990–2001)
(Forrás: saját szerkesztés)

- 1: A községek átlagának fele alatt, 2: A községek átlagának fele és a községi átlag között,
3: A községi átlag és a megyei átlag között, 4: A megyei átlag és a városi átlag között,
5: A városok átlaga fölött

3.2. A települések belterületi telekárainak különbségei

A települések belterületi telkeinek átlagos árát alapul vevő összehasonlítás (2. ábra) szemléletesen mutatja annak a hat városnak a kiemelkedő szerepét, melyek legrégebben városok, funkcióikat képesek érvényesíteni, központi szerepkörökkel rendelkeznek. Közülük öt értéke a városok átlagának kétszeresét is meghaladja. Érvényesül az a piaci automa-

tizmus, hogy a jól hasznosuló, központi elhelyezkedésű telkek magasra nőtt járadéka szelektálja a társadalmi-gazdasági funkciókat és csak azokat az innovációkat fogadja be, amelyek meg tudják fizetni a magas árakat.²

2. ábra. Átlagos telekárak Bács-Kiskun megye településeinek belterületén 2000-ben (Ft/m²)
(Forrás: saját szerkesztés)

1: A községi átlag alatt, 2: A községi átlag és a megyei átlag között, 3: A megyei átlag és a városi átlag között, 4: A városi átlag fölött

Megyei átlag fölötti értékeket is szinte csak városok érnek el. A jó közlekedési feltételekkel rendelkező Soltvadkert és Kecel, az északkeleti térség üdülővárosának számító Tiszakécske, az északnyugati területen központi szerepet betöltő Kunszentmiklós, a már fűrdővárosként ismert Kiskunmajsa, valamint a kistérségi központ Bácsalmás közül is legtöbben már a 80-as évek második felére városi rangot kaptak, központi szerepköreiket legálább negyedszázada gyakorolják.

Bácsalmás kivételével az érintett városok mindegyikben kedvezőbb a természetes szaporodás is a megyei átlagnál, úgy hogy a legmagasabb értékek éppen a térség innovációs központja, Kecskemét körül sűrűsödnek (1., 2. ábra).

Vizonylag alacsonynak mondható azon települések száma, melyek a falvak átlagértéke fölötti belterületi telekárakkal rendelkeznek, de a megyei átlagtól elmaradnak. A megye településeinek nagyobb részén a belterületi telkek átlagárai a falvak átlagértéke alatt találhatók, de jelentős azoknak a száma is, melyek ennek az átlagnak a felét sem érik el. Az

ezek által alkotott fehér foltok elsősorban a megye többnyire csökkenő népességű déli felében találhatóak. Erre a területre a központokból a fő forgalmi pályák irányában érvényesülő diffúziós hatás nehezen jut el. Nagyban segítené e települések gazdasági helyzetén a határ menti együttműködés kialakulása, megerősödése.⁸

Összességében, a megye egészét tekintve is helytálló az a megállapítás, hogy a legalacsonyabb telekárakkal jellemezhető foltok a legrosszabb forgalmi adottságokkal rendelkező területeken találhatóak. Az Alföld egészének közúthálózatát figyelembe véve Bács-Kiskun megye viszonylag kedvező helyzetben van központi településeinek összekötöttségét illetően.⁹ A Budapest–Kecskemét–Szeged főutat (részben ekkor már autópálya), továbbá az 51-es, 52-es, 53-as és 55-ös utakat pedig már a múlt század második felében is differenciált, de dinamikus forgalomnövekedés jellemezte.¹⁰ E közlekedési vonalak által nem érintett, az általuk közrezárt területekről a legdinamikusabb központok (Kecskemét, Baja) a legnehezebben érhetők el, és pontosan ezek azok a települések, melyek a legalacsonyabb telekárakkal rendelkeztek az ezredfordulón.

Külön is meg kell említeni azoknak a városoknak a viszonylag alacsony mutatóit, melyek csak a legutóbbi években kapták meg ezt a rangot (Solt, Izsák, Kerekegyháza). Időre van még szükség, hogy gazdasági-társadalmi súlyuk megerősödésével valóban betölthessék szerepkörüket. Utóbbiak központi szerepköreinek megerősödését Kecskemét viszonylagos közelsége is erősen gátolja. A megyeszékhely körüli agglomerálódás pedig ekkor még nincs olyan szinten, hogy e városok között valós funkciómegosztás jöjjön létre.

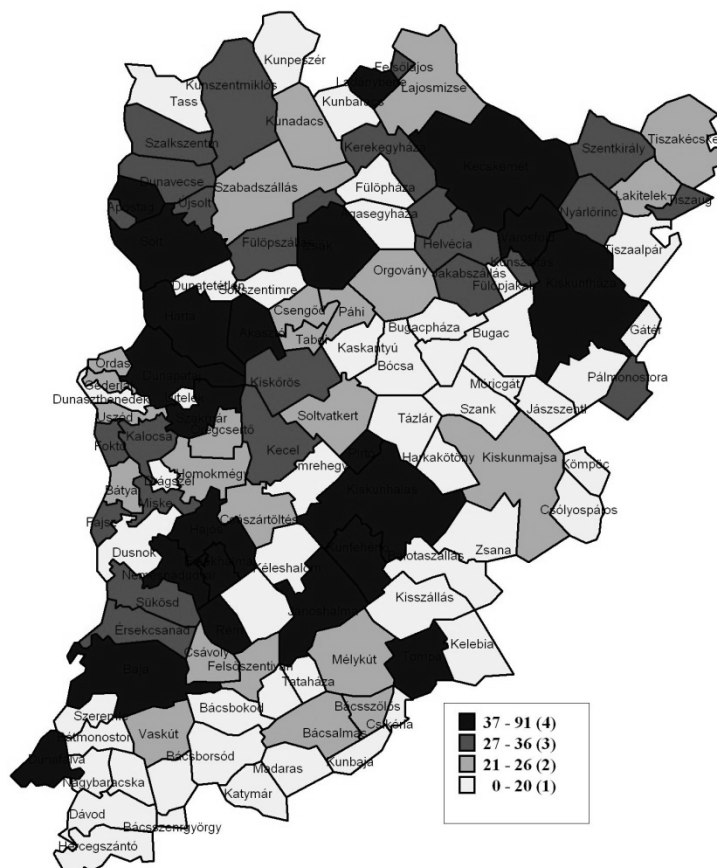
3.3. A települések külterületi telekárainak különbségei

A települések külterületi telekárainak átlagából kirajzolódó térkép (3. ábra) több tekintetben is eltérő képet mutat a belterületitől. Természetes a nagyobb városok külterületének magasabb telekára. Szerepet játszik ebben a körülöttük kialakuló kertvárosi övezet is. A korábban már említett fiatal városok itt magasnak minősülő értékei is azt bizonyítják, hogy esetükben csak a speciális funkciókat hordozó, magas telekárakkal jellemezhető városias belterület kialakulása várat még magára.

A külterületeket tekintve már sokkal kevesebb olyan település található, melynek mutatója a községek átlagát sem éri el. Ezek jelentős része a bácskai területen van, bizonyítva mezőgazdaságunk válságát. Jó adottságú termőterületek ára sok esetben a 10 forintot sem éri el négyzetméterenként. A természeti adottságok nem elsősorban a termőföld minőségében, sokkal inkább a terciér szektor fejlesztését szolgáló erőforrások formájában jelentenek értéknövelő tényezőt (Dunapataj: Szelidi-tó, Foktó: kalocsai üdülőkörzet, Ladánybene: falusi turizmus, stb.). Számos külterület esetében játszik a Duna ilyen értéknövelő szerepet.

Föltűnő, hogy a nem túl alacsony értékekkel jellemezhető terület – ellentétben a belterületen tapasztaltakkal – itt nem a főbb közlekedési utakat követő vonalas szerkezetet mutatja, hanem inkább egy-egy nagyobb város körül gyűrűsen helyezkedik el. Különösen Kecskemét erőteljes központi szerepkörei mutatkoznak meg a közelében fekvő települések külterületi telekáraiban. Szembetűnő az is, hogy a legkorábban városi rangra emelt települések értékei messze túllépi a városi jogállást ugyan már megkapó, de a városi funkciókat még alig gyakorló településeket. Nyilvánvaló, hogy a telekárakat is befolyásoló földrajzi diffúzió centrumaiként csak az előbbieket jöhetnek számításba.

A térképek – összhangban a korrelációs együtthatók értékeivel – meggyőzhetnek a külterületek telekárainak és a természetes szaporodás értékeinek kapcsolatáról.

3. ábra. Átlagos telekárak Bács-Kiskun megye településeinek külterületén (Ft/m²)

(*Forrás: saját szerkesztés*)

- 1: A községi átlag alatt, 2: A községi és a megyei átlag között, 3: A megyei és a városi átlag között,
4: A városi átlag fölött

4. Következtetések

A dolgozat Bács-Kiskun megye példáján keresi a választ arra, hogy a társadalmi érték-
ítéletet hordozó telekárak megmutatnak-e kapcsolatot a térség demográfiai jellemzőivel.

- A vizsgálatok a telekárak és a demográfiai értékek intenzív területi hasonlóságát tárták föl.
- A korrelációs együtthatók a telekárak és a népesség demográfiai jellemzői között minden lényeges részterületen kapcsolatot mutatnak.
- Annak ellenére, hogy a megye bel- és külterületi telekár-térképe több tekintetben is egymástól eltérő képet mutat, a centrum-periféria kapcsolat alapján magyarázható demográfiai kapcsolataik léteznek.
- A városok, attól függően, hogy a térségben mekkora társadalmi-gazdasági potenciált jelentenek, esetenként kiemelkedően magas telekárakkal rendelkezhetnek, s a környező területek demográfiai szerkezetére is kedvező hatást gyakorolnak (Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Baja, Kiskunhalas).
- A telekárakban rejlő „társadalmi megítélés” a fehér foltokat elsősorban a megye demográfiai szempontból is hátrányos területein rajzolja ki.

Jegyzetek

- ¹ *Schiffné Kovács K.* (2000): A városok övezeti tagolódásának (térszerkezetének) vizsgálata nemzetközi és hazai példán keresztül. *Társadalom és Gazdaság Közép- és Kelet-Európában.* 2000/2. pp. 188–208.
- ² *Bartke I.* (2002): A települések fenntartható fejlődésének néhány tényezője. In: Kovarszki A.–
³ *Lengyel I.–Mozsár F.* (2002): A városi területhasználat monocentrikus modelljéről. *Tér és Társadalom.* 2002/3. pp. 1–56.
- ⁴ *Trócsányi A.–Tóth J.* (2002): A magyarság kulturális földrajza. Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, Pécs.
- ⁵ *Cséfalvai Z.* (1994): A modern társadalomföldrajz kézikönyve. IKVA Könyvkiadó Kft. Budapest.
- ⁶ *Tánczos-Szabó L.* (2004): Bács-Kiskun megye térszerkezete és a telekárak. In: *Tésits R.–Tóth J.* (szerk.): Innovációk a térben – A társadalmi kommunikációtól az intézmények megújulásáig. PTE FDI, Pécs. pp. 9–27.
- ⁷ *Szőnokné Ancsin G.* (2004): Demográfiai helyzetkép Magyarországon (Új demográfiai vonások Magyarország arcátán) In.: *Abonyiné P. J.–Komarek L.* (szerk.): 40 éves a Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszéke. Szeged. pp. 71–78.
- ⁸ *Pál Á.* (2003): Dél-alföldi határvidékek. A magyar–szerb–román határ menti települések társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálata. Pécs.
- ⁹ *Tánczos-Szabó L.–Dövényi Z.–Simon I.* (1981): Az Alföld közúthálózatának földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények.* 1981. 1. sz. pp. 62–72.
- ¹⁰ *Tánczos-Szabó L.* (1977): A közúti forgalom alakulásának főbb tendenciái az Alföldön. *Alföldi Tanulmányok,* 1977/1. pp. 178–190.

TÓTH JÓZSEF:^{*} Budapest karrierje a világ nagyvárosai között

Abstract

In the age of globalisation the growth of big cities notably accelerated, and the processes that lead to their functional enrichment, the increase of their versatile importance, and to their emergence from among all the constituents of the settlement system and of the settlement stock, strengthened.

After underlining some idiosyncrasies of the theme, it is by all means worth to be analysed from a territorial-structural aspect. In this study we attempt to do this analysis by focusing on the role of Budapest and how it adjusted in time.

The altering position of Budapest among metropolises is a result of complicated processes and it cannot be easily gauged as it contains several hardly quantifiable components as well. In our current overview we operate with the most accessible indices of the quantifier aspect; the population size and the city's position that it takes accordingly. Sometimes the use of this index is not trouble-free as in certain cases our sources are also contradictory. Taking all these into account we attempt to bed the adjustment of Budapest's position into worldwide and European processes.

Bevezetés

A magyarok nagyon ambivalens módon viszonyulnak fővárosukhoz, Budapesthez. Sokuk véli úgy, hogy egy vízfej, amely mintegy élősködik az ország egészen, lényegesen nagyobb fajlagos fenntartási és fejlesztési forrásokhoz jutva energiát von el a többi térségtől. Mások büszkéek a fővárosra, szépek tartják, jelentősebbnek, mint a szomszédos államok fővárosait. Magam is elégedetten álltam egy Fokváros illusztris pontján elhelyezett óriási lista előtt, mely a világ tucatnyi legszebb városát tartalmazta, fölfedezve a 7. helyen Budapestet. (A vezető pozícióban természetesen Fokváros volt.) Máig emlékszem egy másik nézőpont fejbekólintó realitására is, mellyel egy amerikai értelmiségi kollégám véleménye révén szembesültem. Eszerint Magyarország kicsi, tulajdonképpen nem más, mint Budapest és egy beképzelt golfpálya...

Tudjuk, hogy a Budapest helyén volt települések mindig is jelentősek voltak, helyi és helyzeti energiáik kiemelték őket a mindenkori településrendszerből. A Magyar Királyság több mint egy évezrede alatt mindig itt volt a Kárpát-medence core area-ja, a tényleges fővárosi funkciók pedig (Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád után) egyre inkább Budára és a vele szemben, a Duna túlsó partján formálódó Pestre lokalizálódott. Ez a helyzet, eltekintve most a török uralom és néhány további rövidebb ideig tartott történelmi kivételtől, fokozatosan erősödött, elvezetett Budapest közigazgatási egységének megeremeléséhez (1873), modern nagyvárossá válásához. Budapest az ország közlekedési, ipari, pénzügyi, kereskedelmi, művészeti és sodró erejű innovációs központjaként Európa egyik dinamikus centrumává lett, melynek fejlődési lehetőségeit az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnése, Magyarország feldarabolása drasztikus korlátok közé szorította. Az államszocialista kornak ellentmondásos időszaka után, az államhatárok virtuálissá válása nyomán új lehető-

^{*} DSc, egyetemi tanár, rector emeritus – Pécsi Tudományegyetem TTK Földtudományok Doktori Iskola

ségek tárulnak fel, illetve régiek revitalizálódhatnak Budapest életében, melyek a „beképzelt golfpálya” egészére is jótékony hatással lehetnek...

A globalizáció korában különösen felgyorsult a nagyvárosok növekedése és megerősödtek azok a folyamatok, amelyek e városok funkcionális gazdagodásához, sokoldalú jelentőségük növekedéséhez, a településrendszer többi elemének összességéből, a településállományból való kiemelkedésükhöz vezettek. A nagyvárosok szuperszintjéhez tartozó mega-city-k azzal párhuzamosan, hogy a termelés, az irányítás, a pénzügyi folyamatok egyre inkább túllépték a nemzeti kereteket, a multi- és szupranacionális vállalatok székhelyeivé, a nemzetközi pénzügyi rendszer központjaivá, az innovációk legteljesebb körének gócaivá válnak. Ez a nagy horderejű folyamat hierarchia-szintek (globális, kontinentális, makroregionális) szerint differenciált, időben is tagolódik és a világgazdaság súlypont-áthelyeződéseinek megfelelően dinamikáját tekintve is sokszínű.

A kérdéskör – a múltbeli fejlődés néhány sajátosságának kiemelése után – mindenképpen érdemes egy területi-strukturális elemzésre. Erre teszünk kísérletet különös tekintettel Budapest szerepére, annak időbeni alakulására.

Budapest világvárosok közötti pozíciójának változása természetesen rendkívül bonyolult folyamatok eredője és reálisan nem is könnyen mérhető, hiszen számos nehezen kvantifikálható összetevőt is tartalmaz. E mostani áttekintésünk a mennyiségi aspektus leegyszerűbben – de forrásaink esetenként ellentmondásos volta miatt korántsem problémamentesen – elérhető mutatójával, a népességszámmal és az annak alapján elfoglalt hely változásával operál, világ- és európai folyamatokba ágyazva a budapesti pozíció alakulását.

1. Néhány múltbeli vonatkozás

A nagyvárosok kialakulásának természetesen megvannak a technikai, infrastrukturális feltételei. Annak alapján azonban, hogy a mai nagy- és óriásvárosok is rendkívüli módon eltérő fejlettségű infrastrukturális viszonyok között funkcionálnak (gondoljunk New York és Paris mellett például Daccára vagy Kinshasára), egyáltalán nem meglepő, hogy már több száz, sőt több ezer évvel ezelőtt is voltak a kor viszonyainak megfelelő nagyvárosok, sőt néhányuk mai mértékkel mérve is tekintélyesnek számított. Zömmel birodalmi központként funkcionáltak.

Egyes források szerint (Editions Atlas 2008) a Nílus menti Memphis lélekszáma már i. e. 3100 körül meghaladta a 30 ezer főt. A Babylonban élő népesség száma i.e. 600 táján 200 ezerre tehető. Rómában az i.sz. első században – mértéktartó becslések szerint is – mintegy félmillió ember élt. Bagdad i.sz. 775-ben – elsőként a világon – milliós várossá lett. Konstantinápolyban a XVII. század végén mintegy 700 ezerre tehető a népesség száma. A kínai és indiai városokról csak homályos, gyakran markánsan ellentmondó adatok vannak. A korai civilizációk elhelyezkedése és a mai térszerkezeti sajátosságok között figyelemre méltó hasonlóságok vannak.

Az ipari forradalom kibontakozásával, a tőkés termelési mód elterjedésével, a gyarmatbirodalmak kiépülésével egyre nagyobb munka- és lakóhely-koncentrációk jöttek létre. 1800-ra a Föld közel egymilliárdnyi népességének már több mint 3%-a 20 ezer főnél nagyobb városokban él és 45-re tehető – a hiányos ázsiai adatok mellett is – azoknak a városoknak a száma, amelyek több mint 100 ezer lakost koncentrálnak (Universal Lexikon 2004). Az agglomerációk is megjelennek, a legiparosodottabb térségekben gyorsan terjednek és nőnek, de a rájuk vonatkozó adatok még esetlegesebbek és pontatlanabbak. Ezzel együtt is bizonyosra vehető, hogy London mai területén már 1825-ben is több mint ötmillió ember élt, így a brit főváros (egyben a brit világbirodalom fő helye, az akkor egyközpontú világgazdaság centruma) az első város a Földön, amely ezt a nagysághatárt túlhaladta.

A XIX. század folyamán – elsősorban Európában és Amerikában – végig dinamikus a városodás. 1900-ra már 224 millió fő, az össznépesség 14%-a él 20 ezer főnél népesebb városokban a Földön, míg a 100 ezernél nagyobb lélekszámú központok száma 278-ra nő (Universal Lexikon 2004). A XX. század agglomerációs adataiból előljáróban csak kettőt emelek ki: 1925-ben New York az első olyan koncentrációvá lett a Földön, ahol több mint 10 millió, 1965-ben pedig Tokyo, ahol több mint 20 millió ember él. Azóta ez utóbbi nagyságrendhez mintegy féltucat óriásváros tartozik, a tokyoi agglomeráció lélekszáma pedig lényegesen túllépte a 30 millió főt (1. táblázat).

1. táblázat. A világ 10 legnagyobb városának népességszáma az elmúlt ezer évben (millió fő)

I. sz. 1000		1800		1900		2000	
Cordoba	0,45	Peking	1,10	London	6,5	Tokió	28,8
Kajfeng	0,40	London	0,86	New York	4,2	Mexikóváros	17,8
Konstantinápoly	0,30	Kanton	0,80	Párizs	3,3	Sao Paulo	17,5
Angkor	0,20	Edo (Tokió)	0,69	Berlin	2,7	Bombay	17,4
Kyoto	0,18	Konstantinápoly	0,57	Chicago	1,7	New York	16,6
Kairó	0,14	Párizs	0,55	Bécs	1,7	Shanghai	14,0
Bagdad	0,13	Nápoly	0,43	Tokió	1,5	Lagos	13,5
Neisápur	0,13	Hangcsou	0,39	Szentpétervár	1,4	Los Angeles	13,1
Hasa	0,11	Oszaka	0,38	Manchester	1,4	Szöul	12,9
Anhilvada	0,10	Kyoto	0,38	Philadelphia	1,4	Peking	12,4

Forrás: Haggett, P. 2006.

3. Kontinentális különbségek a népesedésben és a városodásban

Anélkül, hogy a népesedés sajátosságait, szakaszait és ciklusait itt most áttekintenénk, összegzésül csak azt rögzítjük, hogy egészében véve a Föld népességét a számszerű növekedés jellemzi ugyan, de ez a növekedés időben, térben és dinamikában lényegesen eltérő, szignifikánsan különböző demográfiai struktúrákat hoz létre, differenciált társadalmi összetételhez és reprodukciós sajátosságokhoz vezet.

A XXI. század elejére a Föld népessége elérte a 6 milliárd főt. A megelőző negyed évezred alatt lényeges változások következtek be az egyes kontinensek között. Ezek még a stabilan első Ázsia és egyértelműen utolsó Ausztrália esetében is kifejezésre jutnak, amennyiben Ázsia részaránya kétszáz év alatt fokozatosan csökken, míg Ausztráliáé növekszik, a II. világháború utáni demográfiai robbanás pedig markánsan megnövelte a legnépesebb kontinens részarányát: a más térségek mellett a világ két legnépesebb országát is magában foglaló Ázsia súlya ismét 60% fölé emelkedett. A változások leglényegesebben Európát érintették: az 1900-ra fokozatosan csaknem 25%-ra növekvő részaránya az évszázad közepére mérséklődött, majd a XXI. század elejére alig több mint 10%-ra zuhant. Alacsonyabb értékek mellett, de a lényegét tekintve hasonló folyamat zajlott le Angolszász-Amerika esetében is: a XX. század első felére megelőzte Latin-Amerikát, de napjainkra lényegesen elmarad tőle, miután az utóbbi fokozatosan és folyamatosan növeli a súlyát. Afrika a XIX. század végéig tartó visszaesés után előbb lassan, majd rendkívül gyorsan javította pozícióját a Föld népességéből való részesedését tekintve és napjainkra a legdinamikusabban növekvő lélekszámú kontinens lett. Az ENSZ demográfiai prognózisai (változtatlan paradigmák mellett és közepes variánssal számolva) a korábbi trendek folytatódását vetítik a jövőbe: 2050-ben pl. már csak minden 14. ember lesz európai, viszont minden ötödik afrikai, 2150-ig pedig további drasztikus módosulások várhatók – ha valamilyen, remélhetőleg pozitív következményeket hordozó paradigmaváltásra nem kerül sor (2. táblázat).

2. táblázat. A világnépesség alakulása kontinensenként (1750–2150) millió fő

Kontinens	1750	1800	1850	1900	1950	2000	2050	2150
Afrika	106	107	112	133	221	767	1 766	2 380
Ázsia	502	635	808	947	1 401	3 681	5 268	5 560
Európa	163	203	276	408	547	682	628	517
Latin-Amerika	16	24	38	74	167	511	809	912
Észak-Amerika	2	7	26	82	172	307	392	398
Óceánia	2	2	2	6	13	30	46	51
<i>Világ összesen</i>	<i>791</i>	<i>978</i>	<i>1262</i>	<i>1 650</i>	<i>2 521</i>	<i>5 978</i>	<i>8 909</i>	<i>9 746</i>
Részarány (%)								
Afrika	13,4	10,9	8,8	8,1	8,8	12,8	19,8	23,7
Ázsia	63,4	64,9	64,0	57,3	55,6	61,6	59,2	57,0
Európa	20,6	20,8	21,9	24,7	21,7	11,4	7,0	5,3
Latin-Amerika	2,0	2,5	3,0	4,5	6,6	8,6	9,1	9,4
Észak-Amerika	0,3	0,7	2,1	5,0	6,8	5,1	4,4	4,1
Óceánia	0,3	0,2	0,2	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5
<i>Világ összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Forrás: ENSZ és KSH 2001 (In: Becsei J. 2005).

Két évvel ezelőtt bejárta a világsajtót a hír, megragadva a laikusok figyelmét is: a Föld össznépességéből immár többen élnek városokban, mint falvakban. Eltekintve most a város-fogalom és a várossá-nyilvánítási gyakorlat rendkívüli eltéréseitől, mindenképpen rögzíthető, hogy történelmi fordulópontról van szó: az urbánus túlsúly egy sok tekintetben az eddigiektől különböző helyzetet teremt.

Ennek az új helyzetnek a legfőbb sajátosságai annak következtében jönnek létre, hogy egyrészt térben és időben differenciált módon ugyan, de egyre erőteljesebben érzékelhetően különböznek a rurális és urbánus terek népesedési folyamatai, másrészt a két tértípus közötti migráció egyre kifejezettebb. Az 1975–2025 közötti fél évszázad tényszerű és részben prognosztizált adatainak tükrében a folyamatok eredményei és sajátosságai úgy összegezhetők, hogy

- az urbánus terekben élők túlsúlya (az 1975–2000 közötti gyors aránynövekedés és az ezredforduló utáni dominánssá válás után) 2025-re kifejezetté válik a Földön;
- az első negyedszázadban tapasztalható két és félszeres urbánus növekedési ütemkülönbség 2000 és 2025 között úgy módosul, hogy a rurális terek népessége már nem nő, míg az urbánus térségek átlagos évi lélekszám-növekedési üteme 2% fölött marad,
- a fejlett országok urbánus népességének részesedése már 1975-ben meghaladta a kétharmadot, mely arány 2000-re háromnegyedre, 2025-re 84%-ra nőtt;
- a fejletlen országokban a folyamat még a kezdeteknél tart: 25%-nál alig magasabb szintről csak a 2010-es évek végére éri el a túlsúlyt az urbánus térben lakók aránya;
- a fejlett országokban az urbánus terek mérsékelt és csökkenő ütemű népességnövekedése a rurális térségek lélekszámának növekvő mértékű csökkenésével párosul;
- a fejletlen országok urbánus térségeiben is csökken ugyan a népességszám-növekedés üteme, de az arányszámok négyszer-ötször magasabbak a fejlett térségekben tapasztalhatóknál;
- a rurális terek népességszáma a fejletlen országokban még növekszik, de az évi átlagos ütem a két negyedszázadban már tízszeres eltérést mutat, napjainkra lényegesen csökkent;
- az általában véve fejlettnak minősíthető kontinensek (Európa, Észak-Amerika, Ausztrália és Óceánia) közül egyedül az utóbbiban tapasztalható a rurális terek népességének növekedése.
- figyelemre méltó az Európa és Észak-Amerika között megmutatkozó fejlődési ütemkülönbség megnyilvánulása az adatokban;
- ez mutatkozik meg Latin-Amerika, Ázsia és Afrika viszonyzámaiban és ütem-differenciáiban is, mintegy előre vetítve a népesedés jövőbeni interkontinentális eltéréseit (3. táblázat).

3. táblázat. A városodás üteme és arányai a Földön (1975–2025)

	A rész népesség szintje (%)			A rész népesség átlagos évi növekedése (%)	
	1975	2000	2025	1975–2000	2000–2025
Világ					
Urbánus	37,7	47,5	61,1	2,57	2,19
Rurális	62,3	52,5	38,9	0,97	0,00
Fejlett országok					
Urbánus	69,8	76,3	84,0	0,86	0,56
Rurális	30,2	23,7	16,0	–0,45	–1,40
Fejletlen országok					
Urbánus	26,7	40,7	57,1	3,66	2,75
Rurális	73,3	59,3	42,9	1,13	0,11
Afrika					
Urbánus	25,2	37,3	53,8	4,37	2,08
Rurális	74,8	62,7	46,2	3,81	1,13
Ázsia					
Urbánus	24,6	37,7	54,8	3,46	2,63
Rurális	75,4	62,3	45,2	1,00	–0,15
Latin-Amerika					
Urbánus	61,3	76,6	84,7	2,86	1,61
Rurális	38,7	23,4	15,3	–0,04	–0,47
Észak-Amerika					
Urbánus	73,9	77,4	84,8	1,18	1,11
Rurális	26,1	22,6	15,2	0,40	–0,82
Óceánia					
Urbánus	71,8	70,3	74,9	1,34	1,42
Rurális	28,2	29,7	25,1	1,64	0,49
Európa					
Urbánus	67,1	75,1	83,2	0,76	0,34
Rurális	32,9	24,9	16,8	–0,82	–1,63

Forrás: UN Demographic Yearbook alapján saját számítás.

Az urbánus térségek fejlődésében különös szerepet játszanak a nagyvárosok. Ezek definiálása természetesen településrendszer-függő, de ha most a Föld egészének jellemzése céljából egységesen az egymilliónál népesebb városokat vesszük vizsgálat alá, az egyes regionális kutatások eredményeivel összhangban álló konklúziókra juthatunk. Ezek az alábbiakban összegezhetők:

- a milliós városok száma 1975 és 2010 között mintegy kétszeresére nőtt és meghaladta a 350-et;
- ezek a városok az urbánus tér egészénél nagyobb ütemben növelik lélekszámukat, így az urbánus népességből való részarányuk nő (33,7%-ról közel 40%-ra)
- 2010-re a Föld mintegy 7 milliárd főnyi lakosságából közel 1,3 milliárd milliós városokban él;
- a milliós városok száma Ázsiában (azon belül Kínában és Indiában) a legnagyobb, majd Európa és a két Amerika következik;
- a milliós városok számának növekedése Afrikában a leggyorsabb, majd – a speciális helyzetű Ausztráliától eltekintve – Ázsia és Latin-Amerika következik;
- abszolút számban Ázsiában és Latin-Amerikában élnek a legtöbb milliós városokban, míg az összlakossághoz viszonyított arányt tekintve Észak-Amerikáé és Ausztráliáé a vezető pozíció;
- a milliós városok lélekszáma közel nyolcszorosára nőtt Afrikában, míg Európában alig 20%-kal növekedett 1975 és 2010 között (4. táblázat).

4. táblázat. Az össznépeség és a milliós városok lélekszámának változása a Földön (millió fő)

	1975	1990	2000	2010	Változás (%), 1975=100%
Afrika	8	25	34	35	437,5
Össznépeség	414,0	632,7	831,6	1069,4	258,3
Milliós városokban	19,6	59,1	97,2	152,8	779,6
Részarány (%)	4,7	9,3	11,7	14,3	304,3
Ázsia	69	119	150	153	221,7
Össznépeség	2406,0	3186,4	3735,8	4263,9	177,2
Milliós városokban	199,0	351,2	511,5	657,7	330,5
Részarány (%)	8,3	11,0	13,7	15,4	185,5
Latin-Amerika	21	37	47	49	233,3
Össznépeség	319,9	439,7	523,9	603,8	188,7
Milliós városokban	68,3	105,3	149,5	180,0	263,5
Részarány (%)	21,4	23,9	28,5	29,8	139,3
Észak-Amerika	31	36	42	45	145,2
Össznépeség	239,3	277,8	306,3	331,6	138,6
Milliós városokban	82,6	100,3	121,5	134,3	162,6
Részarány (%)	34,5	36,1	39,7	40,5	117,4
Óceánia	2	5	6	6	300,0
Össznépeség	21,4	26,4	30,7	34,8	162,6
Milliós városokban	5,5	10,0	11,8	13,0	236,4
Részarány (%)	25,7	37,9	38,4	37,4	145,5
Európa	47	61	62	66	140,4
Össznépeség	676,4	721,7	729,8	728,7	107,7
Milliós városokban	123,5	140,4	142,6	147,6	119,5
Részarány (%)	18,3	19,5	19,6	20,3	110,9
Világ	178	283	341	354	198,9
Össznépeség	4077,0	5284,8	6158,1	7032,3	172,5
Milliós városokban	518,5	766,3	1144,1	1285,4	247,9
Részarány (%)	12,7	14,5	18,6	18,3	144,1
Az urbánus népesség %-ában	33,7	36,2	39,1	36,7	108,9

Forrás: UN Demographic Yearbook alapján saját számítás.

A trendek és a lényegi paradigmák kellő biztonságú ismeretében joggal következtethetünk arra, hogy a milliós városok, és a bennük élők száma tovább nő és szerepük, hatásuk egyre jelentősebb lesz. Áttekintésük, a múltba visszatekintő és jövőjüket firtató elemzésük annak ellenére érdemes feladat, hogy a statisztikai bázis gyakran ellentmondó részekből vonható össze és az agglomerációs folyamatok eredményei is bizonytalan statisztikai adatokban jelennek meg.

4. A milliós városok fejlődésének időbeni és területi-strukturális sajátosságai

A modern urbanizáció hozta meg az általános és gyors nagyváros-növekedést. Ennek feltételeit a gyorsuló népesség-növekedés és a termelőerők fejlődését minden korábbi időhöz képest szignifikánsan felgyorsító ipari forradalom teremtette meg. A gyarmatosítás, a kialakuló modern világgazdaság új és új, időben és térben differenciált módon működő hajtóerőt biztosított a folyamatnak. E hajtóerő kezdetben az ipar, majd egyre inkább a szolgáltatások fejlődése.

A XIX. század közepén még mindössze négy milliós városa van a Földnek. Ebből kettő

(London és Paris) Európában, kettő pedig (Peking, Edo = Tokyo) Ázsiában található. Az 1860-as években New York majd Bécs csatlakozik e „városi elithez”, majd az egyesült Németország fővárosaként Berlin éri el a milliós szintet. A XIX. század végéig K- és DK Európa is jelentkezik (Szentpétervár, Moszkva, Konstantinápoly = Isztambul) és egy-egy Amerikai (Chicago) és ázsiai (Osaka) város is csatlakozik az exkluzív klubhoz. A XX. század folyamán az exkluzivitás gyorsan halványodik: az agglomerációkat most nem számítva is 1960-ra a milliós városok száma hatszorosára nő, majd ezen a bázison számítva a század végéig újabb két és félszeres növekedés következik, ami az „eredeti”, a század eleji város-szám húszszorosát jelenti. A 150 évvel azelőtti négy milliós városból 2000-re 245 lett.

- A milliós városok kontinensek közötti megoszlását tekintve az állapítható meg, hogy
- az Oroszországgal/Szovjetunióval együtt vett Európa vezető szerepe egészen a II. világháborúig egyértelmű;
 - az európai kultúrát képviselő, de sajátos nagyváros-típust teremtő Észak-Amerika lépést tart Európával;
 - Ázsia a vizsgált időszak kezdetétől jelen van ugyan a milliós városok alkotta palettán, de látványos előretörése csak a II. világháború utánról kezdődik;
 - Dél-Amerikának az I. világháború után csak kettő, a II. világháború után csak négy ilyen értelemben vett nagyvárosa van, mely szám az ezredfordulóra hatszorosára nő;
 - a milliós városok számának növekedése Afrikában a leglátványosabb: amíg a II. világháborút követően egyedül Kairó tartozott ebbe a kategóriába, a század végére 24 afrikai nagyváros számlál egymilliónál több lakost;
 - egészében véve: amíg Európában és Amerikában a vizsgált időszak utolsó két évtizedében már stagnál, esetenként visszaesik a milliós városok száma, addig az új hullám által érintett kontinenseken a növekedés továbbra is dinamikus marad;
 - a korábban vezető kontinenseken a népesség-koncentráció folytatódik ugyan, de már súllyal az agglomerálódás, a szuburbanizáció formájában, így a közigazgatási értelemben vett nagyvárosokat nem, vagy éppen negatívan érinti;
 - mindent egybevetve: az ezredfordulóra Ázsiában már kétszer annyi milliós város van mint Európában, mely kontinenst a két Amerika együttes adata is felülmúlja;
 - a milliós városok számának „robbanása” Latin-Amerikában is csillapulni látszik, egyedül Afrikában várható további gyors növekedés (5. táblázat).

5. táblázat. A milliós városok számának és megoszlásának alakulása (1850–2000)

	1850	1870	1880	1890	1900	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Európa és Oroszország	2	3	4	5	7	7	13	16	22	26	40	58	53	52
Ázsia	2	2	2	3	3	7	9	11	23	37	47	72	86	98
Afrika	–	–	–	–	–	–	1	1	1	3	6	16	19	24
Észak- és Közép-Amerika	–	1	1	2	2	4	5	7	12	22	35	48	39	41
Dél-Amerika	–	–	–	–	–	2	2	4	4	7	11	20	22	25
Ausztrália és Óceánia	–	–	–	–	–	–	1	2	2	2	2	3	5	5
Együtt	4	6	7	10	12	20	31	41	64	97	141	217	224	245

Forrás: Witthauer, K. 1971; Universal Lexikon 2004 alapján saját számítások

5. Budapest eddigi pozícióváltozása és jövőbeni lehetőségei

A nagyvárosokkal kapcsolatos világ-folyamatok és a kontinentális differenciák áttekintése nyomán nyilvánvaló, hogy Budapest sajátosságai elsősorban abban gyökereznek, hogy Európában van, további karakterisztikus vonásai pedig abban, hogy az öreg kontinens melyik részén helyezkedik el.

Az elsőből az következik, hogy Európa tündöklése és háttérbe szorulása a világvárosok fejlődését illetően Budapest helyzetét is alapvetően befolyásolta. Európa világgazdasági, hatalmi karrierje „csinált” fővárosunkból igazi nagyvárost, míg a II. világháború utáni demográfiai robbanás, az urbanizáció látványos és az addigi rurális világra is kiterjedő felgyorsulása pedig Európa visszaszorulásával egyidejűleg Budapest pozíciójának romlásával járt.

Abból viszont, hogy fővárosunk Európa keleti-középső részén helyezkedik el, az következik, hogy a kontinens magterületéhez képest időbeni késéssel jelentkeznek a fejlődés egyes stádiumai. Így tapasztalható ez mind a felívelő, mind pedig a relatív háttérbe szorulást jelentő szakaszban is.

Ez utóbbira jó példa, hogy amíg a XIX. század folyamán Európa nagyvárosainak lélekszáma „mindössze” néhányszorosára nőtt, addig a budapesti növekedés tízszeres, megközelítve az akkori „új hullámos” amerikai nagyvárosok népességnövekedési rátáját. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy az elsődleges nagyvárossá-alakulási időszak Nyugat-Európában hamarabb, Amerikában később következett be, mint az öreg kontinens keleti felében (6. táblázat). Budapest a XIX. század végén ezen az ázsiai nagyvárosokat nem tartalmazó listán a kilencedik helyet foglalja el.

Budapest fejlesztő energiáinak csökkentésével a pozícióromlás már a XX. század első felében érzékelhető, amiben nyilván szerepe van annak a ténynek is, hogy összeállításainkban már az európai és amerikai nagyvárosokon kívül a többi kontinens metropoliszai is szerepelnek.

Figyelemre méltó, hogy 1920-ban a milliós városok összes száma nem elegendő a „Top-30”- táblázat kitöltéséhez. Legfőbb sajátosságok:

- a Föld legnagyobb harminc városa együttesen az akkori összlakosság mintegy két és fél százalékát, alig több mint 52 millió embert koncentrált;
- a kontinensek közül a fejlett Európáé és a már akkor rendkívül népes Ázsiáé a vezető szerep: 12 és 11 várossal képviseltetik magukat a csoportban;
- Ázsián belül Kína szerepe domináns: a 11 városból 6 tartozik ide, míg Indiána és Japánnak 2–2, DK-Ázsiának egy jut;
- Észak- és Dél-Amerika legnagyobb városai révén már előkelő helyeken van jelen a Top-30-ban (4, illetve 2 város), felbukkan Ausztrália is, de Afrika még nem képviselteti magát (Kairó, a kontinens már akkor legnagyobb városa csak a 35. helyen áll a rangsorban);
- államoként tekintve Kína vezet (6), de az USA mellett a kor legnépesebb városát, Londont adó Nagy-Britannia is jó pozícióban van (4–4 város), míg Németország, Japán és India zárják a középmezőnyt;
- további 10 állam szerepel egy-egy várossal, köztük Magyarország is a 23. helyen álló Budapesttel (7. táblázat).

6. táblázat. A világvárosok növekedési dinamikája a XIX. században

Nagyság szerinti sorrend	Város	lélekszám 1895-96	növekedés 1800-tól	Nagyság szerinti sorrend	Város	lélekszám 1895-96	növekedés 1800-tól
18.	Amszterdam	494.061	2x	30.	Köln	321.564	5x
16.	Birmingham	501.241	2x	4.	Bécs	1.614.752	5x
15.	Brüsszel	522.579	2x	24.	Leeds	402.449	6x
14.	Manchester	529.561	2x	11.	Liverpool	632.512	6x
19.	Róma	474.018	2x	13.	Varsó	614.752	6x
17.	Köbenhavn	498.000	3x	10.	Glasgow	658.198	7x
21.	Marseille	442.239	3x	28.	Sheffield	347.278	7x
1.	London	4.433.018	4x	23.	München	407.307	8x
20.	Lyon	466.028	4x	3.	Berlin	1.677.304	9x
2.	Paris	2.536.834	4x	25.	Lipce	399.963	9x
6.	Pétervár	1.267.023	4x	9.	Budapest	666.772	10x
27.	Prága	360.185	4x	22.	Baltimore	434.439	10x
26.	Boroszló	373.169	5x	5.	New York	1.515.301	25x
29.	Drezda	336.440	5x	8.	Philadelphia	1.046.964	25x
12.	Hamburg	625.552	5x	7.	Chicago	1.099.850	245x

Forrás: Pallas Nagy lexikona XVIII. kötet, Bp., 1900. pp.793-794.

7. táblázat. A világ legnépesebb 30 városa 1920-ban (ezer fő)

Sorrend	Város	Kontinens	Állam	Létszám (ezer fő)
1.	London	Európa	Nagy-Britannia	7476
2.	New York	Észak-Amerika	USA	6200
3.	Berlin	Európa	Németország	3804
4.	Paris	Európa	Franciaország	2906
5.	Chicago	Észak-Amerika	USA	2701
6.	Tokyo	Ázsia	Japán	2173
7.	Bécs	Európa	Ausztria	1863
8.	Philadelphia	Észak-Amerika	USA	1823
9.	Buenos Aires	Dél-Amerika	Argentína	1720
10.	Shanghai	Ázsia	Kína	1500
11.	Hankou	Ázsia	Kína	1474
12.	Calcutta	Ázsia	India	1327
13.	Osaka	Ázsia	Japán	1252
14.	Rio de Janeiro	Dél-Amerika	Brazília	1157
15.	Hamburg	Európa	Németország	1072
16.	Glasgow	Európa	Nagy-Britannia	1034
17.	Moszkva	Európa	Oroszország	1028
18.	Detroit	Észak-Amerika	USA	993
19.	Bombay	Ázsia	India	979
20.	Isztambul	Európa	Törökország	935
21.	Varsó	Európa	Lengyelország	931
22.	Bangkok	Ázsia	Thaiföld	931
23.	Budapest	Európa	Magyarország	928
24.	Sydney	Ausztrália	Ausztrália	926
25.	Birmingham	Európa	Nagy-Britannia	919
26.	Kanton	Ázsia	Kína	900
27.	Hangcsou	Ázsia	Kína	892
28.	Peking	Ázsia	Kína	805
29.	Liverpool	Európa	Nagy-Britannia	803
30.	Tienszin	Ázsia	Kína	800

Forrás: Révai Nagy Lexikona 1935.

A II. világháború végére lényegében hasonló folyamatok zajlanak. Az akkori mintegy félszáz milliós város közül Budapest a 26. helyen áll, köszönhetően az agglomeráció belső övezete közigazgatási inkorporálásának is (8. táblázat). Az 1950-es évek közepére a fővárosunkkal kapcsolatos helyezési szám már 10 hellyel rosszabb, Budapest a 36. helyen áll (9. táblázat).

Innentől kezdve a világ-folyamatoknak megfelelően Budapest pozíció-romlása felgyorsul: 1970-ben a 70.helyen, 1980-ban a 101. pozícióban van, mely 1985-re a 115.-re, 1996-ra a 132.-re, 2004-re pedig - az agglomeráció 2 millió 591 ezer lakosával – a 148.-ra romlik.

8. táblázat. A föld milliós városai a II. világháború után (millió fő)

Sor-szám	Város	Lélekszám	Idő		Sor-szám	Város	Lélekszám	Idő
1.	London	8,35	1951		25.	Hamburg	1,66	1952
2.	New York	7,84	1950		26.	Budapest	1,60	1950
3.	Tokió	6,75	1951		27.	Delhi	1,51	1949
4.	Moszkva	5,60	1951		28.	Wuhan	1,50	1950
5.	Shanghai	5,50	1950		29.	Sydney	1,48	1947
6.	Chicago	3,60	1950		30.	Madrid	1,44	1949
7.	Bombay	3,50	1950		31.	Santiago	1,39	1950
8.	Berlin	3,20	1952		32.	Milano	1,30	1951
9.	Osaka	3,09	1951		33.	Barcelona	1,27	1949
10.	Buenos Aires	3,00	1947		34.	Melbourne	1,26	1949
11.	Leningrád	3,00	1951		35.	Nagoya	1,25	1947
12.	Calcutta	2,99	1950		36.	Yokohama	1,20	1948
13.	Paris	2,85	1950		37.	Kanton	1,20	1950
14.	Peking	2,50	1950		38.	Kyoto	1,18	1947
15.	Rio de Janeiro	2,41	1950		39.	Bangkok	1,12	1947
16.	Sao Paulo	2,23	1950		40.	Birmingham	1,11	1949
17.	Kairó	2,10	1947		41.	Kobe	1,11	1947
18.	Philadelphia	2,07	1950		42.	Glasgow	1,11	1949
19.	Tientsin	2,00	1950		43.	Montreal	1,08	1949
20.	Los Angeles	1,96	1950		44.	Csungking	1,06	1946
21.	Mexikóváros	1,95	1940		45.	Bukarest	1,04	1948
22.	Detroit	1,84	1951		46.	Nápoly	1,04	1951
23.	Wien	1,76	1951		47.	Manila	1,03	1948
24.	Róma	1,69	1951					

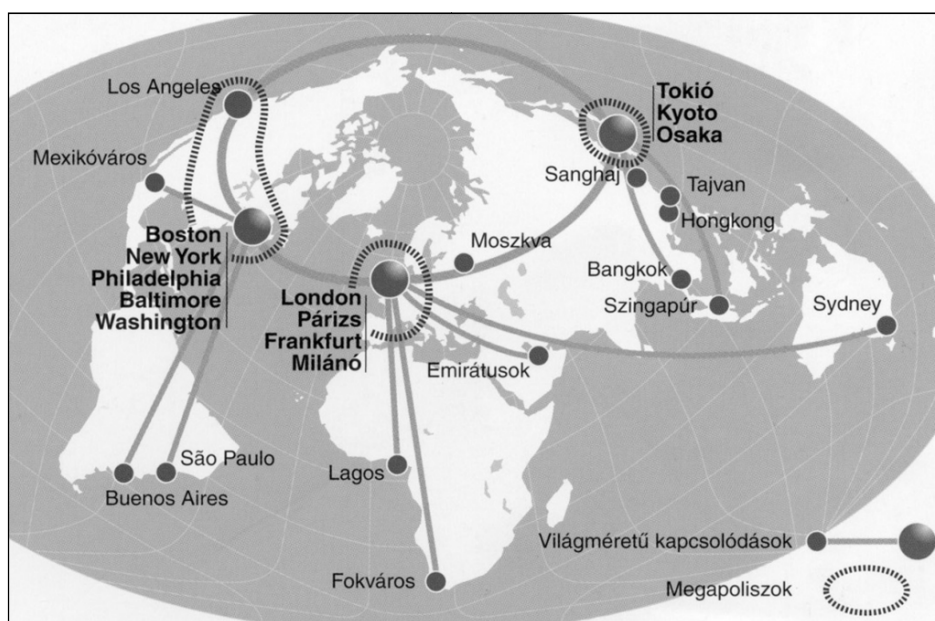
Forrás: Bamberger, R. et al. 1953, p.495.

Mielőtt ebből a trendből bárki riasztó következtetéseket vonna le, két változásra kell utalnunk. Mindkettő közismert. Az egyik: egyre kevésbé a tömeg, helyette egyre inkább a minőség, a funkcionális fejlettség jelent értéket, így vonzerőt. A másik: egyre kevésbé az egyes óriásvárosok, mega-city-k jelentik a globalizálódó világ kulcshelyeit helyettük egyre inkább az ezek integrálása révén létrejött és funkcionáló megalopoliszok. Ezekből most a világgazdasági triádnak is megfelelően három irányítja, szervezi, fogja össze a világot, de több van a kialakulás különböző stádiumaiban (1. ábra).

9. táblázat. A Föld legnépesebb agglomerációi az 1950-es évek közepén (millió fő)

1. New York	16,00	22. Sao Paulo	2,59	43. Melbourne	1,65
2. Tokyo	8,81	23. Hongkong	2,50	44. Alexandria	1,64
3. London	8,27	24. Shengjang	2,50	45. Santiago	1,62
4. Shanghai	7,25	25. Manchester	2,42	46. Montréal	1,62
5. Chicago	5,80	26. Boston	2,37	47. Kanton	1,60
6. Los Angeles	5,70	27. San Francisco	2,25	48. Karacsi	1,60
7. Buenos Aires	5,62	28. Birmingham	2,24	49. Manila	1,58
8. Moszkva	5,60	29. Pittsburg	2,22	50. Szöul	1,58
9. Calcutta	5,60	30. Wuhan	2,20	51. Teherán	1,51
10. Paris	5,40	31. Saigon-Cholon	2,00	52. Athén	1,50
11. Peking	4,14	32. Sydney	1,98	53. Hszian	1,50
12. Bombay	4,01	33. Róma	1,90	54. Cleveland	1,47
13. Philadelphia	3,67	34. Madrid	1,88	55. Washington	1,47
14. Berlin	3,34	35. Jakarta	1,87	56. Madras	1,44
15. Leningrád	3,30	36. Budapest	1,85	57. Barcelona	1,43
16. Detroit	3,02	37. Hamburg	1,78	58. Nagoya	1,39
17. Mexikóváros	2,95	38. Csungking	1,77	59. Delhi	1,38
18. Kairó	2,93	39. Glasgow	1,77	60. Liverpool	1,38
19. Tiencsin	2,69	40. Wien	1,77	61. Milano	1,37
20. Osaka	2,69	41. Leeds	1,69	62. Toronto	1,36
21. Rio de Janeiro	2,60	42. St. Louis	1,68	63. Baltimore	1,34

Forrás: Bertelsman Volkslexikon 1956–1958. Berlin–Stuttgart, p. 1646.

1. ábra. A világ megalopoliszai és kapcsolódásai

(Forrás: Editions Atlas 2007–2009.)

Az európai megalopolisz – számos kevésbé szerencsés „banános” elnevezés után – napjainkra „európai pentagon” szimbolikus nevet viselheti és a London – Párizs – Milánó – München – Hamburg – London ötszög formájában, mint Európa innovációs központja, koncentrációs centruma írható le (2. ábra).

2. ábra. Az „európai pentagon”

(Forrás: European Spatial Development Perspective. Research News, 2009 p. 3.)

Budapest része Európának és közvetlen közelében van a „pentagonnak”. Jövője az Ausztria – Bajorország, illetve a Padánia felé vezető úton való (nem elsősorban kilométerben mérhető) előrejutáson múlik. Más oldalról: ki kell használni az európai megalopoliszhoz való viszonylagos közelséget és a távolabbi térségek felé való innováció-továbbításra kell feltenni a jövőt. Ez a világgazdasági – kontinentális – regionális funkció az első világháborút megelőzően már sikeres volt. Az lehet a jövőben is – más körülmények között, a globalizáció feltételrendszerében is.

Irodalomjegyzék

1. *Abrams, C.* (1966): *Man's Struggle for Shelter in an Urbanizing World*. MIT Press, Cambridge, Mass., 307 p.
2. *Bamberger, R.–Brunner, F.–Lades, H.* (eds.) (1953): *Die Welt von A bis Z*. – Reutlingen, Wien, Aaran, 620 p.
3. *Becsei J.* (2004): *Népességföldrajz*. Ipszilon Kiadó, Békéscsaba, 360 p.
4. *Bernát T.–Bora Gy.–Fodor L.* (1973): *Világvárosok, nagyvárosok*. Gondolat, Budapest, 533 p.
5. *Bertelsman Volkslexikon 1956–1958*. Berlin-Stuttgart.
6. *Birg, H.* (2005): *A világ népessége*. Corvina, Budapest, 157 p.
7. *Britannica Hungarica* (2000). *Világenciklopédia*. I–XIX. kötet. Ciceró Kft., Budapest.
8. *Carter, H.* (1980): *Einführung in die Stadtgeographie*. Gebr. Borntraeger, Berlin–Stuttgart, 424 p.
9. *Cartographia* (1989): *Nagy világatlasz*. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 423 p.
10. *Cartographia* (1996): *Világatlasz*. Cartographia Kft., Budapest, 441 p.
11. *Cartographia* (2006): *Földrajzi világatlasz*. Cartographia Kft., Budapest, 464 p.

12. *Ceppellini, V.–Boroli, P.* (eds.) (1989): Compact Enciclopedia Geografica de Agostini. Instituto Geografico de Agostini, Novara, 1296 p.
13. *Cottrell, L.* (1957): *Lost Cities*. Rinehart, New York, 251 p.
14. *Der Brockhaus* (2004): F. A. Brockhaus, Leipzig–Mannheim, 1–3.
15. *Dodd, P.–Donald, B.* (2008): *The Book of Cities*. National Geographic Deutschland, Hamburg, 512 p.
16. *Dresner, D.* (ed.) (1999): *The Hutchinson Guide to the World*. Helicon Publishing Ltd., Oxford, 666 p.
17. *El-Sharkhs, S.* (1998): *The Future of Mega-cities: Planning Implication for a More Sustainable Development*. In: *Hamm, B.–Muttagi, P. K.* (eds.) (1998): *Sustainable Development and the Future of Cities*. Centre for European Studies, New Delhi–Calcutta, pp. 133–144.
18. *Editions Atlas* (2007–2009): *Világatlasz*. Cheseaux-Lausane.
19. *European Spatial Development Perspective*. Research News, nr.1. 2009, 16 p.
20. *Futtermann, R. A.* (1961): *The Future of Our Cities*. Doubleday and Company, Inc., New York, 360 p.
21. *Gallion, A. B.* (1950): *The Urban Pattern*. D. Van Nostrand Company, London–New York–Toronto, 446 p.
22. *Geck, F.–Birkelbach, M.* (eds.) (2005): *Der Fischer Weltatlas*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 799 p.
23. *Gottmann, J.* (1964): *Megalopolis. The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*. Cambridge
24. *Grigorjev, A. A.* (ed.) (1966): *Kratkaja Geograficeszkaja Enciklopedija*. Dopolnyenija 5.
25. *Haggett, P.* (2006): *Geográfia. Globális szintézis*. Tipotex, Budapest, 842 p.
26. *Hall, P.* (1966): *The World Cities*. London.
27. *Hamm, B.–Muttagi, P. K.* (eds.) (1998): *Sustainable Development and the Future of Cities*. Centre for European Studies, New Delhi–Calcutta, 291 p.
28. *Harris, C. D.* (1970): *Cities of the Soviet Union*. Rand McNally and Company, Chicago, 484 p.
29. *Hegedűs M.* (1973): *Gazdasági fejlődés és az urbanizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 118 p.
30. *Homra, A. U.–Eberhardt, P.* (ed.) (1991): *Migracija i urbanyizacija naszelenija*. Nauk Dumka, Kijev, 144 p.
31. *Kinder, H.–Hilgemann, W.* (2000): *dtv-Atlas Weltgeschichte*. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH., München, 631 p.
32. *Knox, P. L.–Marston, S. A.* (1998): *Places and Regions in Global Context: Human Geography*. Prentice-Hall Inc., Upper Saddle River, New Jersey, 526 p.
33. *Kocsis Zs.* (2008): *Várossá válás Európában. Területi Statisztika*, 48. évf. 6. sz. pp. 713–723.
34. *Krishan, G.–Singh, N.* (1996): *Urbanization – Emerging Scenario and New Challangers*. In: *Singh, K.–Steinberg, F.* (eds.): *Urban India in Crisis*. New Age International Ltd. Publishers, New Delhi, pp. 1–19.
35. *Kruglikov, A. G.* (1965): *Szverhbolsie goroda i gorodszkije agglomerácii mira v 1959–1961. gg.* In: *Majergojz, I. M.–Varlamov, V. Sz.* (red.) (1965): *Goroda mira: Voproszi Geografii*, 66., Misl, Moszkva, pp. 197–204.
36. *Kuls, W.* (1980): *Bevölkerungsgeographie*. B. G. Teubner, Stuttgart, 240 p.
37. *Kurian, G. T.* (1984): *The New Book of World Rankings*. Facts on File Inc., New York, 490 p.
38. *Lopez, P. C.* (2002): *Guia Mundial – Almanaque Anual*. Bogota, 656 p.
39. *Lutz, W.* (ed.) (1996): *The Future Population of the World*. Earthscan Publications Ltd., London, 500 p.
40. *Magyar Nagylexikon 2004*. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, I–XIX. kötet.
41. *Majergojz, I. M.–Varlamov, V. Sz.* (red.) (1965): *Goroda mira: Voproszi Geografii*, 66., Misl, Moszkva, 221 p.
42. *Pallas Nagy Lexikona 1897*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, I–XVIII. Kötet.
43. *Pelliccia, F.* (ed.) (2002): *Calendario atlante De Agostini*. Geonext, Novara, 1080 p.
44. *Pivovarov, Ju. L.* (1976): *Szovremennaja urbanyizacija – Sztatizsytika*, Moszkva, 191 p.

45. Révai Nagy Lexikona 1935. Az ismeretek enciklopédiája. Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Szekszárd, I–XXI. kötet.
46. Révai Új Lexikona 2006. Babits Kiadó, Szekszárd, I–XVIII. kötet.
47. Scott, J. K. (ed.) (1901): *The Statesman's Yearbook*. Macmillan and Co., London, 1320 p.
48. Seabrooke, K. (ed.) (2003): *The World Almanac and Book of Facts*. New York, 1008 p.
49. Singh, K.–Steinberg, F. (eds.) (1996): *Urban India in Crisis*. New Age International Ltd. Publishers, New Delhi, 465 p.
50. Thomson, J. M. (1977): *Great Cities and Their Traffic*. Penguin Books, Suffolk, 344 p.
51. Topográf Térképészeti Kft. 2005: Világatlasz. Nyír-Karta Bt., Nyíregyháza, 536 p.
52. Tóth J. (2007): A népesedés és az urbanizáció sajátosságai Afrikában. Előadás a pécsi Afrika-konferencián. Pécs, kézirat, 24 p.
53. Tóth J. (2008): Meditáció a városokról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról. *Területi Statisztika*, 48. évf. 3. sz. pp. 237–244.
54. Tóth J. (2009): Az amerikai iker-kontinens nagyvárosai. In: Pap N. (szerk.): *Amerika politikai földrajza*, Pécs.
55. Új Magyar Lexikon 1959–1962, 1972. Akadémiai Kiadó, Budapest, I–VII. kötet.
56. U.N.Centre For Human Settlements 1996: *An Urbanizing World: Global Report on Human Settlements*. Oxford University Press, Oxford, 559 p.
57. Universal Lexikon 2004. Mohn Media, Bielefeld.
58. U.N.O. (1991): *World Urbanisation Prospects 1990*. New York, 223 p.
59. U.N.O. (1993): *World Urbanisation Prospects: The 1992 Revision*. New York, 200 p.
60. U.N.O. (2004): *Demographic Yearbook*. New York, 1205 p.
61. Venhoff, M. (ed.) (2008): *Harenberg Aktuell Jahrbuch*. Meyers Lexikonverlag, Mannheim, 848 p.
62. Waugh, D. (1990): *Geography: An Integrated Approach*. Thomas Nelson and Sons Ltd., London, 488 p.
63. Witthauer, K. (1971): *Bevölkerungszahlen im Wandel*. VEB Herman Haack, Leipzig, 165 p.
64. Wright, J. W. (ed.) (1999): *The New York Times Almanac*. New York, 982 p.

KARANCSI ZOLTÁN* – HORVÁTH GERGELY – KISS ANDREA:*****
A képeslap, mint a turizmusmarketing fontos eszköze;
tájéztétikai vizsgálatok a Medves-térség területén****

Abstract

This study is aimed at investigating the role, that postcards with a view of an area might play in interpersonal communication in the 21st century, an age of the internet, digital television and mobile phones. The study also attempts to find out to what extent local inhabitants, as well as visitors to our region draw on the service of sending postcards, and also, whether or not they are familiar with those postcards, that feature the natural and cultural sights of the given area. Eventually, by finding the relevant answers to these questions, the study aims at identifying the general role, postcards play in area management and tourism marketing.

1. Bevezetés

A 19. század második felében megjelenő képes levelezőlap a század végére már hazánkat is meghódította. Kutatási területünkön is azóta játszik fontos szerepet a medvesi táj, az itt található kultúrtörténeti emlékek, valamint települések megismertetésében, „eladásában”. Bár ez az egyszerű reklámhordozó minden időben az adott kor ízlésvilágát tükrözte, a feladata mégis mindig ugyanaz volt, ti. hogy bemutassa a terület különböző értékeit, s ezáltal felkeltse az érdeklődést az adott táj iránt, ami gyakran utazáshoz is vezetett. Egy utazásnak ugyanis ritkán célja valami teljesen új megtekintése, sokkal inkább az a remény, hogy átéljük azt a valóságot, ami másnak már sikerült.

Korábbi tanulmányainkban részletesen feldolgoztuk a Medves-térség képeslapjain megjelenő motívumokat,¹ majd egy klasszikus, a legtöbb eddig kiadott képeslapon szereplő képeslapmotívum (Salgó vára) megjelenítésének változásait követtük nyomon.²

Ebben a tanulmányunkban azt vizsgáltuk meg, hogy a 21. században, az Internet, a mobiltelefon és a digitális televíziózás korában milyen szerepe maradt a tájat, a környezetet ábrázoló képeslapoknak az emberek közötti kommunikációban? Mennyire veszik igénybe ma a képeslevelezőlap-küldés szolgáltatását a térségben élők és az ide látogatók? Egyáltalán ismerik-e (használják-e valamire) a terület természeti és kultúrtörténeti értékeit bemutató képeslapokat? Végül mindezen kérdések megválaszolásával a képeslapok tájmenedzsmentben és a turizmus-marketingben betöltött szerepéről is választ kapunk. Hasonló jellegű kutatások folytak a Káli-medencében³ és jelenleg feldolgozás alatt van egy gyulai és Balaton-felvidéki (Zánka-Révfülöp) felmérés is.

* PhD, főiskolai docens – Szegedi Tudományegyetem, JGYPK, Alkalmazott Természettudományi Intézet, Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék.

** CSc, főiskolai tanár – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék.

*** Tanársegéd – Szegedi Tudományegyetem, TTIK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék.

**** A tanulmány az OTKA támogatásával (T046373 és T048734) készült.

2. Kutatási módszerek

A feltett kérdésekre kérdőívezés módszerével kerestük a válaszokat. 2006 nyarán Salgótarjánban szólitottunk meg véletlenszerűen embereket, hogy képeslapküldő szokásaikról érdeklődjünk. Sajnos a megszólított személyek jelentős része nem volt igazán közreműködő, vagyis csak kb. minden harmadik megszólított személy válaszolt a kérdéseinkre. A város néhány szálláshelyén kihelyezett önkítöltős kérdőíveinkkel sem volt nagyobb szerencsénk. Olyan szálloda is volt, ahol még azt sem engedték meg, hogy ott hagyjuk a kérdőíveinket, mondván: hogy „ide pihenni jönnek az emberek, ne fárasztuk őket ezzel”. Ezek után nem volt meglepő, hogy a várt mennyiség töredékét sikerült csak begyűjtenünk.

A kérdőívezés előtt terepszemlét tartottunk. Megnéztük, jelenleg hány képeslap kapható a városban és milyen könnyen lehet azokhoz hozzájutni. Meglepő eredmény volt, hogy jelenleg alig 14 féle képes levelezőlap van forgalomban. Ebből csupán kettő, ami egyképes lap, a többi mozaikos fotó típusú képeslap. Számunkra meglepő volt, hogy a legtöbb képeslap ingyenes, mivel ezek elsődlegesen reklámcélokat szolgálnak (pl. egyikük egy fogadó reklámjaként került kiadásra). Ugyanakkor nem minden képeslap kapható meg egy helyen (általában 3-4 féle/hely), ezért egyes lapok beszerzése igen körülményes. Tulajdonképpen az árusítóhelyek száma és elhelyezkedése sem megfelelő, hiszen a legtöbb természeti és kultúrtörténeti látnivalónál hiányzik ez a szolgáltatás, és nem sokan vállalkoznak arra, hogy a legközelebbi boltot, postát megkeressék. Így leginkább a városközpontban található üzletekben (papír-, könyvesboltok, posták, múzeumok és Tourinform iroda) szerzhetők be a Medves-vidéket, illetve a településeket bemutató képeslapok egyes példányai.

3. A kérdőívek kiértékelése

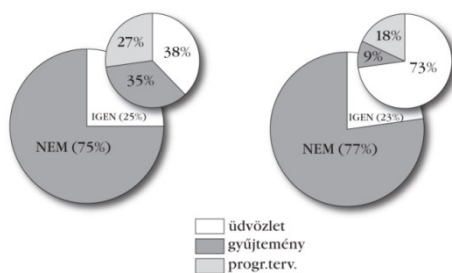
Összesen 249 db értékelhető kérdőív született meg, a kitöltők közül 108 fő (hazai) turistaként látogatott a területre, a többi (141 fő) helyi lakosként válaszolt képeslapküldő szokásokat felmérő kérdéseinkre. Mind a végzettség, mind pedig az életkor alapján is igen heterogén réteget alkotnak a válaszadók, így a válaszok elég reprezentatívnak tűnnek, véleményünk szerint alkalmasak a célkitűzésben megfogalmazott kérdések megválaszolására.

A kérdőív néhány kérdésének megfogalmazásában természetesen volt különbség aszerint, hogy turistának vagy helyi lakosnak tettük fel (ezért két változatban készültek a kérdőívek). A kapott válaszok alapján készített kördiagramok is párban készültek, a bal oldali mindig a turisták, míg a jobb oldali a helyi lakosok válaszait tükrözik.

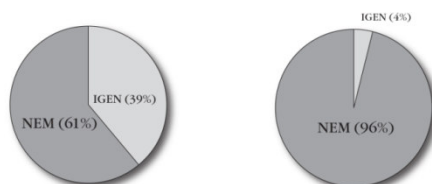
Az első két kérdéssel, miszerint „Vásárolt-e a Karancs–Medves-vidék területén készült képeslapot?” (helyi lakosoknak: „Szokott-e a Karancs–Medves-vidék területét bemutató képeslapot venni?” 1. ábra), illetve „Kapott-e már a Karancs–Medves-vidékről képeslapot?” (helyi lakosoknak: „Szokott-e a Karancs–Medves-vidékről képeslapot kapni?” 2. ábra) azt kívántuk megtudni, hogy mennyire kompetensek a válaszadók a kérdőívezés témáját illetően, és milyen kapcsolatban állnak a kutatás tárgyával, a képeslappal.

A kapott válaszok nem okoztak különösebb meglepetést. Mind a turisták, mind pedig a helyi lakosok kb. negyede vásárolt, vagy szokott venni a Medves-vidéket ábrázoló képeslapot. Ez az arány talán a turisták esetében szokatlan, hiszen azt gondolnánk, hogy valamilyen formában általában küldenek üdvözlőlevelet azok, akik üdülnek, kirándulnak. Ez az eszköz ma gyakran a mobiltelefon, amellyel lefényképezik a tájat és üdvözlő sms-ként elküldik szeretteiknek (legalábbis legtöbbször ezt a magyarázatot adták azok közül, akik a nemmel válaszoltak erre a kérdésre). Többen voltak olyanok is, akik azt az egy-két napot, amíg itt tartózkodnak, nem tartják olyan hosszú időnek, hogy erről tájékoztassák a barátokat, ismerősöket).

Az igennel válaszoló turisták nagyjából egyenlő arányban üdvözlőküldés, gyűjteménygyarapítás és programtervezés céljából, míg a helyi lakosok közel háromnegyede üdvözlőküldés miatt vásárol képes levelezőlapot.

1. ábra. Vásárolt-e a Karancs–Medves-vidék területén készült képeslapot?
(helyi lakosoknak: Szokott-e a Karancs–Medves-vidék területét bemutató képeslapot venni?)

2. ábra. Kapott-e már a Karancs–Medves-vidékről képeslapot?
(helyi lakosoknak: Szokott-e a Karancs–Medves-vidékről képeslapot kapni?)

A második kérdés (2. ábra) is a várt eredményt hozta. A turistákkal ellentétben a megkérdezett helyi lakosok ritkán kapnak képeslapot a területről (4%).

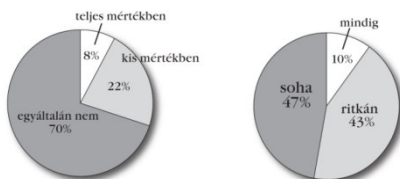
Arra a kérdésre, hogy *Megnézik-e, hogy milyen kép van a képeslapon?*, mindenki igennel válaszolt. Ezzel a kérdéssel azt vizsgáltuk, hogy egy képeslap valóban betölti-e reklámhordozó funkcióját. (korábbi kérdőívezés során⁴ a megkérdezettek 2%-a válaszolt nemmel erre a kérdésre).

A következő kérdést (3. ábra) – „Amikor kirándul a Karancs–Medves-vidéken, szokott-e képeslapokat böngészni?” – azért tettük fel, hogy a vásárláson kívül legalább megnézik-e a képeslapokat esetleg programtervezés céljából. A turisták közel háromnegyede igen választ adott, de a helyi lakosok 43%-a is jó arányt jelent.

Amikor konkrétan rákérdeztünk, hogy „Mennyire játszott szerepet egy kapott képeslap abban, hogy idejött?” (helyi lakosoknak: „Egy a Karancs–Medves-vidékről kapott képeslap mennyire játszott [játszik] szerepet abban, hogy hova kirándul?” 4. ábra) mind a turisták, mind a helyi lakosok csupán 8%-a, illetve 10%-a jelölte be azt, hogy egy képeslap miatt választották a területet (játszik szerepet abban, hogy hova kirándul), de talán meglepő, hogy erre a kérdésre a helyi lakosok adták a több igen választ. Viszont nem tekinthető megnyugtatónak a turisták 70%-ának (!) és a helyi lakosok 47%-ának az „egyáltalán nem” és „soha” válasza.

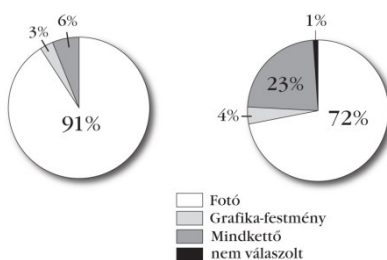

3. ábra. Amikor kirándul a Karancs–Medves-vidéken, szokott-e képeslapokat böngészni?

4. ábra. Mennyire játszott szerepet egy kapott képeslap abban, hogy idejött?
(helyi lakosoknak: Egy a Karancs–Medves-vidékről kapott képeslap mennyire játszott [játsszik] szerepet abban, hogy hova kirándul?)

Rákérdeztünk arra is, hogy „Milyen típusú képeslapok tetszenek” a megkérdezetteknek (5. ábra). A turisták legnagyobb része (91%) a fotó típusút jelölte meg, de a helyi lakosok többsége (72%) is ezt a típust kedveli. Ennél a kérdésnél már volt néhány bizonytalan kitöltő is, aki nem tudta eldönteni, mit válaszoljon, ezért inkább üresen hagyta a jelölőkockát.

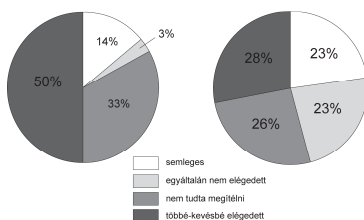
5. ábra. Milyen típusú képeslapok tetszenek Önnek?

Megkértük a kérdőív kitöltőit, hogy a választott típuson belül rangsorolják 1–7-ig, hogy milyen témájú képeslap tetszik nekik. Mindezt úgy, hogy akár több téma is kaphat azonos értéket. A választható témák a következők voltak:

- **tájkép** (természeti táj, természeti forma, kultúrtáj);
- **látkép** (magasból készített, nagyobb területet átfogó kép);
- **település, településrészlet** (utca, tér);
- **épület** (vár, templom, rom, szálloda, étterem);
- **szórakozás, kikapcsolódás** (strand, fürdőzés, sportesemény, fesztivál);
- **humoros, karikatúra**;
- **mozaikos** (több fotó egy képeslapon).

Összesítve a rangsorokat a legjobban tetsző képeslaptémák a tájkép és a látkép voltak, a legkevésbé pedig a szórakozás, kikapcsolódás és a humoros, karikatúra témák tetszettek. A mozaikos csak a középmezőnyben végzett. Ennek ellenére a ma kapható 14 féle képeslapból 12 ilyen, aminek az az oka, hogy így egy képeslapra minden fontos látnivaló felkerülhet függetlenül attól, hogy az egyes képek mérete már az élvezhetőség határát súrolja.

Ezek után azt a kérdést is feltettük, hogy „Mennyire elégedett a Karancs–Medves-vidék képeslapjaival?” (6. ábra).

6. ábra. Mennyire elégedett a Karancs-Medves vidék képeslapjaival?

Feltételezve, hogy valóban ismerik a képeslapokat, a turisták fele elégedett velük, bár ennél a kérdésnél mindenképpen mérvadóbb a helyi lakosok véleménye, hiszen ők feltételezhetően jobban ismerik a környezetüket, tehát valóban meg tudják ítélni, hogy minden fontos érték megtalálható-e a képeslapokon. Közülük 28% elégedett a képeslapokkal, ugyanakkor 23% egyáltalán nem elégedett. A semleges válaszok ebben az esetben azokat a bizonytalan válaszadókat jelzi, akik nyíltan bevallják, hogy nem ismerik eléggé ahhoz a képeslapokat, hogy dönteni tudjanak (turisták: 14%, helyi lakosok: 23%). Elgondolkodtató viszont, hogy létezik a válaszadóknak egy másik, nagyobb csoportja, akik szerint annak ellenére, hogy ismerik a képeslapokat, mégsem tudnak (vagy akarnak) erre a kérdésre válaszolni (!). Ezt a választ a turisták 33%-a, ill. a helyi lakosok 26%-a adta.

Mindezek után az előző válaszokhoz kapcsolódva a következő kérdésünk: *„Ön mit ábrázolna még a Karancs–Medves-vidék képeslapjain? Állítson össze maximum 5 látnivalóval egy listát!”*

A kérdésben talán nem kapott elég hangsúlyt a „még” szó, vagy felületesen olvasták el a kérdést, mert nagyon sokan jelöltek meg olyan objektumokat is, amelyek már rajta vannak a jelenleg kapható képeslapokon (persze néhányan azok közül is beírták a már képeslapon szereplő objektumokat, akik korábban bevallották, hogy nem nagyon ismerik a terület képeslapjait). A válaszokat részletesebben elemezve megállapítható, hogy a turisták 42%-a jelölte meg Salgót és Somoskőt, azaz a terület két híres várát (vagy csak az egyiket), holott ez a leggyakoribb motívum a képeslapokon.⁵ A legérdekesebb képeslaptémaként jelölték még a medvét (gondolván, hogy a Medves név elnevezése a medvés jelzőből származik, ami tévedés), a növényeket (pl. fenyves), a népviseletet, a szórakozási lehetőségeket (ez a fiatalabb megkérdezettek igénye) és a salgótarjáni városközpont (amit bár felújítottak, még mindig tükrözi a szocialista realizmus stílusjegyeit).

A helyi lakosok közül 30% ugyancsak Salgó, 22% Somoskő várát (esetleg mindkettőt) jelölte meg. Az ő esetükben azonban már tényleg megjelentek azok az értékek is, amit csak a lokálpatrióták ismernek és a helyi természetvédők nem igazán örülnének, ha ezek a helyek nagyobb ismertségre tennének szert, habár kétségtelenül igen attraktívak. Ilyen a (növény és állatvilága miatt) szigorúan védett Gortva-völgy a Gortva zuhataggal⁶ (1. kép), vagy a Zagyva forrásvidéke, amely bár nem szigorúan védett, de csak fokozott ellenőrzés mellett látogatható terület. A Karancs-hegység a kilátóval és a kápolnával már jó választásnak tűnik (régőbbi képeslapokon gyakran fel is tűnik ez a motívum). Meglepő, hogy a bányák képét is hiányolták a képeslapokról. Sajnos ezek egy része elhanyagolt állapotban van, néhányat azonban már sikerült rekultivációval természetesebb környezetté alakítani. Van egy bánya (Közép-bánya), amely bányatárával igazán festői tájképet alkot (2. kép) és nyáron a helyiek gyakran látogatják rekreációs céllal. Sajnos infrastrukturális hiányosságok miatt, közegészségügyi szempontból válhat veszélyessé, egyébként a megközelítése sem egyszerű. Ezen hiányosságok megszüntetése után valóban komoly attrakcióvá válhat.

Jó ötletnek tartjuk azt az igényt is, hogy legyenek olyan képeslapok, amelyek egykori és mai helyszínek fotóit teszi egymás mellé (ilyen volt, ilyen lett). Ezek alkalmasak a változások látványos bemutatására is.

Talán kicsit meglepő, hogy pl. egy diplomás középkorú hölgy olyan igényeket is megfogalmazott, hogy óvodák, kultúrházak, buszmegállók (!) is szerepeljenek képeslapokon. Ezek után már nem volt váratlan egy motoros fiatal férfi azon igénye sem, hogy supercross pályát (már, ha van ilyen?) szeretne látni képeslapon.

A turisták olyan feladatot is kaptak, hogy állítsanak fel fontossági sorrendet azon értékek között, amelyek a táj vonzerejét jelenthetik, illetve amelyek miatt felkeresték a területet.

1. kép. A Gortva-patak zuhataga (fotó: Karancsi)

2. kép. Közép-bánya bányatava (fotó: Karancsi)

Ilyen vonzerők

- a terület természeti értékei;
- a terület tájképi szépsége;
- a terület kultúrtörténeti értékei (műemlékek, ipari emlékhelyek, múzeumok) ;
- helyi kulturális programok;
- és a pihenés.

A legtöbben – nem meglepő módon – a terület természeti értékeit és a táj szépségét emelték ki, ugyanakkor a kulturális programokat és a pihenést, mint rekreációs tevékenységet tartották legkevésbé vonzónak (persze az is felmerül kérdésként, hogy a kulturális programoknak megfelelő-e a marketingje?). Ez teljesen megegyezik a helyi lakosok véleményével, akik azt a feladatot kapták, hogy ugyanebből a listából fontossági sorrendben válasszák ki, mit ajánlanának turistáknak.

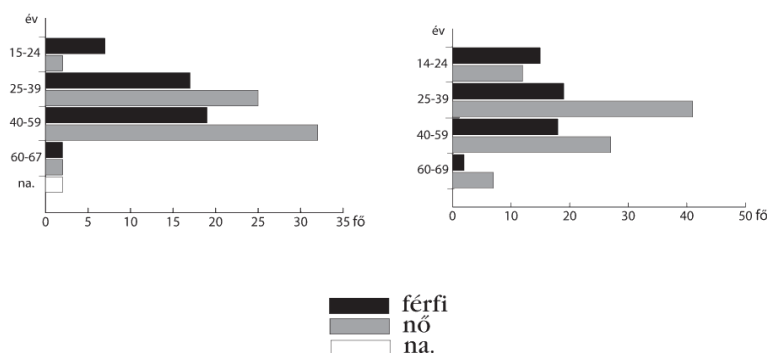
Végül arra a kérdésre, hogy *Ha kirándulni megy, elsősorban miért teszi?* a következő válaszok születtek (a: turisták, b: helyi lakosok; dőlt betűkkel az egyéb kategóriába, a válaszadók által beírt vélemény került):

- keresem a természetben a harmóniát, a nyugalmat: a: 75, b: 90;
- barátaimmal szórakozok: a: 23, b: 45;
- azért, hogy „legyőzzem a természetet” (pl. teljesítménytúra) a: 7, b: 18;
- *kellemes családi program* a: 5, b: 1,
- *motorozás* a: 0, b: 1,
- *sport, futás, kerékpározás* a: 1, b: 5,

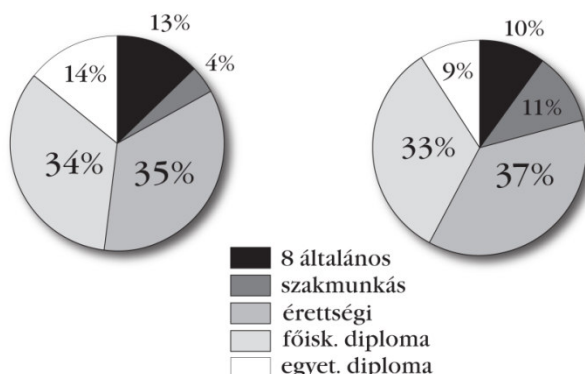
Megjegyzendő, hogy a felkínált javaslatokból lehetőség volt több választásra is.

A kérdőív részét alkotta még néhány személyes jellegű adat is. Az ezekre adott válaszok alapján a kérdőívet kitöltők kor és nem szerinti megoszlását a 7. ábra mutatja. Érdeklőség, hogy a turisták között volt két olyan is, akik nem vállalták fel az életkorukat és a nemüket, ők szerepelnek a grafikonban zöld színűvel. Az ábráról leolvasható az is, hogy elsősorban a középkorú hölgyek méltattak válasza bennünket, a férfiak inkább elutasítottak voltak.

A válaszadók legmagasabb iskolai végzettségéről is érdeklődtünk. Megoszlásukat a 8. ábra mutatja. Mind a turisták, mind pedig a helyi lakosok között az érettségivel és a főiskolai diplomával rendelkezők vettek részt legnagyobb arányban a kérdőívek kitöltésénél. A turisták között a szakmunkás, a helyi lakosok között az egyetemi végzettségű volt a legkevesebb.

7. ábra. A kérdőívet kitöltők kor és nem szerinti megoszlása

8. ábra. A válaszadók legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása

Még változatosabb a kép, ha foglalkozások szerint is vizsgáljuk a résztvevőket. A nyolc általánost végzetek között ugyanis a turistáknál 3, a helyi lakosoknál 11 tanuló volt. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy egy ilyen felmérésben mennyire tükröződik a térség legnagyobb

társadalmi problémája, a munkanélküliség. A helyi megkérdezettek között 12 munkanélkülit találtunk (3 fő nyolc általánost végzett, 5 fő szakmunkás és 4 fő érettségizett), míg a turisták között 4 fő vallotta magán munkanélkülinek (mindannyian diplomások). Az ügyvéd, orvos, tanár, eladó, postás, gépkocsivezető, nyugdíjas, tanuló foglalkozások mellett találtunk szakmunkás vasalót, érettségizett takarítónőt, sőt egy diplomás életművészt (!) is.

4. Következtetések

Vizsgálataink alapján megállapítható, hogy még ma is van igény a képeslapokra, azokat mind a turisták, mind pedig a helyi lakosok megvásárolják, persze ennek feltétele, hogy legyen választék és azokat minél több helyen árusítsák is. A turisták előszeretettel használják a képes levelezőlapokat nem csak üdvözlétküldésre, hanem programtervezéshez, sőt újra reneszánszát éli a képeslapgyűjtés is. Hazánk több településén találkozhatunk az újra nyomtatott reprint kiadványokkal, remélhetőleg hamarosan Salgótarján is követi e példát, hiszen sok kivételesen szép képeslap jelent már meg ebben a térségben. Természetesen a képeslapoknak nemcsak a mennyiségi, hanem a minőségi bővítése is kívánatos. Végül, de nem utolsósorban a térség idegenforgalmának fellendítése szempontjából is elengedhetetlen, hogy a Karancs–Medves-vidéket látogatható természeti és kultúrtörténeti értékeivel reklámozzuk.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetüket fejezik ki Póczos Sándornak és Drexler Szilárdnak, akik segítettek a kérdőívezés technikai lebonyolításában.

Jegyzetek

- ¹ Karancsi Z.–Kiss A. (2008): Tájesztétikai vizsgálatok a Medves-térség területén: A táj képi szerepe és a tájképélmény értékelése képeslapokon. *Tájkutatás – Tájökológia* (szerk.: Csorba P.–Fazekas I.) Meridián Alapítvány, Debrecen pp. 487–493.
- ² Karancsi Z.–Horváth G.–Kiss A. (2006): Tájesztétikai vizsgálatok a Medves-térség területén: Egy klasszikus képeslap motívum megjelenítése. – *A III. Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei*, CD, Budapest.
- ³ Horváth M.–Kiss A.–Czinege A. (2004): Tájesztétika és tájmenedzsment kapcsolata képeslapok példáján: A Káli-medence. – *A földrajz kurrens eredményei. II. Magyar Földrajzi Konferencia*, CD. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged.
- ⁴ Horváth M.–Kiss A.–Czinege A. (2004): Tájesztétika és tájmenedzsment kapcsolata képeslapok példáján: A Káli-medence. – *A földrajz kurrens eredményei. II. Magyar Földrajzi Konferencia*, CD. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged.
- ⁵ Karancsi Z.–Horváth G.–Kiss A. (2006): Tájesztétikai vizsgálatok a Medves-térség területén: Egy klasszikus képeslap motívum megjelenítése. – *A III. Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei*, CD, Budapest
- ⁶ Drexler Sz.–Horváth G.–Karancsi Z. (2003): Turizmus, természetvédelem és tájhasznosítás kapcsolata egy nógrádi kistájrészlet példáján. – *Földrajzi Közlemények*, 127. 1–4. pp. 45–62.